

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

BERZEVICZY ALBERT ÉS BEÖTHY ZSOLT

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTI -

VOINOVICH GÉZA.

SZÁZNEGYVENNEGYEDIK KÖTET.

(406. 407. 408. SZÁM)

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1910.

Orsz. Levéltár Könyvtára
21217/1966. sz.

TARTALOM.

CCCCVI. SZÁM.

	Lap
A TÖRTÉNELMI TÁJKÉP. — Berzeviczy Alberttől	1
AZ EGYETEM REFORMJÁHOZ. — Riedl Frigyesztől	21
A MAGYAR KÖLTÉSNET EREDETE. — Négyesy Lászlótól	38
KOSSUTH LAJOSNAK EGY ELTILTOTT VEZÉRCZIKKE 1846- BÓL. — Viszota Gyulától	58
MARGARET OGILVY. (IV.) — J. M. Barrie után, angolból, gy.-tól	67
KÖLTEMÉNYEK: <i>Költő barátomnak. — Kertemben. — Korán nyílt ibolyához.</i> — Vargha Gyulától	97
VALAORITIS ÚJ-GÖRÖG KÖLTŐ. — Darkó Jenőtől	100
TASSO SÍRJÁNÁL. — Ersilia Caetani-Lovatelli után, olaszból, — R. P.	114
SZEMLE: <i>Arany János nagykörösi szobra előtt.</i> — Beóthy Zsolttól. — <i>A spanyol válság.</i> — B.-tól.	121
ÉRTESÍTŐ: <i>Az elektromosság és gyakorlati alkalmazása.</i> (Zemplén Győző könyve.) — Mikola Sándortól. — <i>Zempléni Árpád turáni dalt.</i> — Bán Aladártól. — <i>Három verses könyv.</i> (Balla Ignác: <i>A hét hid városa.</i> — Szabolcsi Lajos: <i>Vasárnapok.</i> — Poór Leo: <i>Forgácsokat küldök.</i>) — r. r.-tól. — <i>Frankl.</i> (Eugen Wolbe: <i>Ludwig August Frankl.</i>) — Gálos Rezsőtől. — <i>Lovatelli sétái a régi Rómá- ban.</i> — r. p.-tól. — <i>Az ismeret határai.</i> (Max Verworn: <i>Die Frage nach den Grenzen des Erkenntniss</i>) — Kornis Gyulától. — <i>Új magyar könyvek.</i>	136

CCCCVII. SZÁM.

GYULAI PÁL SÍRKÖVÉRE. — Költemény. — Lévay Józseftől	161
GYULAI PÁL. — Riedl Frigyesztől	162
GYULAI PÁL EMLÉKÉNEK. — Haraszti Gyulától	191
A SZEGEDI BÉKE. — Angyal Dávidtól	207
SAINT-SIMON ÉS ISKOLÁJA. — Földes Bélától	232
AZ ORVOS A BIRÓ ELŐTT. — Schächter Miksától	267
MARGARET OGILVY. (V.) — J. M. Barrie után, angolból, — gy.-tól	281
BÉRCZEK, ERDŐK. — Költemény. — Lévay Józseftől	292

SZEMLE: Emlékezés Brassai Sámuelre. — Concha Győzöttől	293
ÉRTESÍTŐ: Újabb elbeszélő irodalmunk. (Szikra: <i>Judith</i> . — Szini Gyula: <i>Egy sápadt asszony</i> . — Kupcsay Felicián: <i>A boldogság kis kávéja</i> . — Pekár Gyula: <i>A kölcsönkért kastély</i> .) — Papp Ferencztől. — <i>A modern pædagogia útjai</i> . (Weszely Ödön könyve.) — Dénes Lajostól. — <i>Nietzsche philosophiája</i> . (A tragédia eredete vagy görögség és pessimismus.) — Nagy Józseftől. — <i>Új magyar könyvek</i> .	307

 CCCCVIII. SZÁM.

GRÓF ANDRÁSSY GYULA. — Wlassics Gyulától	321
SZÉKELY BERTALAN (1835–1910.). — Divald Kornéltól	360
KAZINCZY TÖRTÉNETÍRÓI MŰKÖDÉSE. — Váczy Jánostól	370
A NÉMET KERETES ELBESZÉLÉS. — Gragger Róberttől	408
MARGARET OGILVY. (VI.) — J. M. Barrie után angolból, — gy-tól	422
KÖLTEMÉNYEK: <i>Eurydike</i> . — <i>Elsülyedt harangok</i> . — <i>Jánoska koporsója</i> . — Hegedűs Istvántól	434
SZEMLE: <i>Magyar cultura</i> . — Beöthy Zsolttól. — <i>Erkel Ferencz</i> . — d'Isoz Kálmántól. — <i>Tolsztoj</i> . — Voinovich Gézáttól	439
ÉRTESÍTŐ: <i>Arany János irodalomtörténete</i> . (Közzéteszi és bevezetéssel ellátta Pap Károly.) — Gyulai Ágosttól. — <i>Kálnoki Bedő Béla két kötete</i> . (<i>Idegen világból</i> . — <i>Az arany pók és egyéb történetek</i> .) — Kéki Lajostól. — <i>A tannenbergi csata</i> . (Dr. Krollmann füzete.) — d.-tól. — <i>Politikai válságunk irányai</i> . — d.-tól. (Irta Torma Miklós.)	466

A TÖRTÉNELMI TÁJKÉP.

A történelmi tájkép fogalma a XVII. században alakult ki; legtisztább typusát a Nicolas Poussin művei szolgáltatták.

A XVII. század volt általán a tájképnek mint önálló műfajnak kifejlődési kora. A XV. századig a festőművészet még csak gyermeki módon kísérletezett az emberi alakoknak a természeti környezetbe való beállításával. A XV. század elején a Van Eyck testvérek Genfben már hangulatosnak mondható tájhátteret tudtak adni oltárképeknek; ugyanakkor más flamand művészek codexminiaturáikon már megpróbálták a természeti sceneriának helyek és évszak szerint változó jelenségeit valószerűen tüntetni föl. És e század végén Lionardo da Vinci s Albrecht Dürer majdnem egyidejűleg önálló rajz- s festészeti tanulmányokat szentelnek a valóságban látott tájrészleteknek.

Azt a szeretetteljes behatolást a szemlélt tárgyak részleteibe, mely a Quattrocento olasz festőit jellemezte s a vallásos-, mythosi- vagy arcképek háttereiben határozottan helyi jellegű, vonzó, sőt néha hangulatos tájképeket is hozott létre, a Cinquecento nagy stylje váltotta föl, mely mindenben csak a lényegre törekedvén kiemelni, a természeti környezet részleteit is elhanyagolta, annál inkább, mert hova tovább csak az embert, főleg a mezitelen emberi testet tekintette a művészi ábrázolás egyedül méltó tárgyának.

Azonban a XV. század óta élt már a festőművészetben az a tudat, hogy a képen ábrázolt alakok és csoportok s a háttérül szolgáló természeti sceneria között szoros kölcsönhatás létezik, hogy az utóbbi mintegy lezárása lévén a compositiónak, lényegesen kihat a kép egészére, hogy ennél-

fogva az alakot vagy a csoportot és a tájhátteret összhangzatos egységbe kell összekapcsolni.

A velencei mesterek érdeme, hogy ezt az egységet, különösen a kép világításában, levegőjében, színhangulatában megvalósították. Giorgionének és Tiziannak a szabad természetbe helyezett alakjai már nem a műterem, hanem a természeti környezet levegőjét szíjják, azzal egyező világításban jelennek meg. A képen ábrázolt jelenet és a tájháttér nem két különálló dolog többé, hanem egy kép, melynek alakos és tájképi eleme mindinkább egyenrangúvá s egymást föltételezővé tesz.

A XVII. század elején megy végbe aztán az a nagy változás, mely mind több képen a tájképi elemet fontosságban fölébe emeli, túlsúlyra juttatja az alakok, a csoport, szóval a fölé, a mit a németek egy elrontott s a francziák előtt ismeretlen franczia szóval «staffage»-nak neveznek. Innen már csak egy lépés választja el az ily alakos tájképet az olyantól, melyen a természeti sceneria minden egyéb adalék nélkül lesz a művészi ábrázolás tárgyává.

Ebben a változásban, melynek előjeleit már a német Altdorfernél látjuk s melyben azután a flamand Bril és Brueghel járnak elől, kétségkívül nagy része van a természet teljesebb megismerésének és nagyobb szeretetének; két oly jelenségnek, melyek mindkettejét a renaissance idézte elő. De tévedne az, a ki a tájképnek ez önállóbb kifejlődésében csak a természetfestés ösztönének ébredését és terjedését látná. A XVII. századnak a tájképre nézve úttörő festői, különösen a román fajbeliek és azok az éjszakaiak, a kik a régi hagyományt követve, olasz földre vándoroltak művészi tanulmányok és benyomások szerzése végett, a természet festését többnyire valami magasabb művészi gondolat kifejezési eszközéül tekintették.

Ezt a művészi gondolatot rendszeren a szent vagy a profán történelem valamely reminiscentiája szolgáltatta. A tájkép arra való volt, hogy az elbeszélendő történeti esemény vagy korszak megjelenítését valóságosabbá tegye, a nézőt annak színhelyére elvezesse, benne annak megfelelő hangulatot keltsen.

Az elmúlt korokba való visszavágyódás sajátos érzése különböző időkben különböző erővel ragadja meg az emberi kedélyeket. A kor is, a mely felé irányul, a történelmi ismeretek mértéke s az emberiség általános szellemi áramlatai, szellemi szükségletei és hajlamai szerint változik. A történelmi tájkép kifejlődésére a XVII. század elejének uralkodó szellemi áramlata volt döntő hatással.

Franciaországnak a XVII. században leghírnevesebb festőjétől, Nicolas Poussintól van a Louvre-ban egy, metszetekben már régen elterjedt s általánosan ismert kép, melyet a művész római síremlékének domborműve is utánoz s mely *Arkádiai pásztorok*-at ábrázol. Három férfi s egy nő lenge, antik ruházatokban, pásztorbotokkal kezökben, egy gyéren lombos, hegyes vidéken, mohos sirkő köré gyülekeztek s kibetűzni igyekeznek annak felírását, mely így szól: «Et in Arcadia ego». Kétségtelenül ezt a gondolatot variálta a nagy német költő is ismert költeménye bekezdésében: «Auch ich war in Arkadien geboren . . .»

Ennek a képnek a gondolata fejezi ki azt a kettős vágyódást, mely még a renaissance utóhangja gyanánt a XVII. század művészeinek egy nagy részét megragadta: a vágyat a classikai ókor és különösen annak idylli, boldog pásztorélete után. Mind a kettőnek legtisztább fogalmát Arkádia nevével vélték megjelölhetni.

Arkádia tulajdonképen a Pelloponesus görög félszigetének középső, erdős fennsíkja volt, melyet az aoliai törzsből származott, erőteljes és romlatlan pásztor- és vadász-nép lakott, kedvelői a zenének és kedveltjei Pannak, a természetereők istenének, ki a hitrege szerint legszívesebben az arkádiai Mænalos hegyen tanyázott.

Ennyi és bizonynyal nem több volt az, a mit a XVII. században Arkádia felől tudhattak. Senkinek sem jutott eszébe fölkerekedni és oda menni, mint a hogy' egyáltalán Hellas, mióta a barbárság elpusztította, még jóval későbbi időben s az antik világ kutatói és csodálói előtt is «terra incognita» volt.

De Arkádiát leírták és lefestették számosan, mint eszményképét a boldog emberi őállapotnak, mint legigazabb

honát annak a pásztoridyllnek, mely körül, többnyire az antik bukólikák és eklogák nyomán még a XVIII. század költészete is ábrándjait szőtte, épp úgy, mint a hogy a XIX. század első felének romantikája a rablóvilág regényes képeit szerette elővarázsolni.

A pásztoridyll és a rablóromantika közös, önkéntes csalódása az a hit, hogy az embert minden időben a természet öle tudta a legédesebben dajkálni. A föld sara nem szennyez, a füben féreg nem ólalkodik, sem kígyó a barlangmélyben; a csalit tövise nem tép, a nap nem izzaszt, az eső nem áztat el, a tél nem dermeszt, — az élet ránknehezédő aprólékos szükségletei, bajai, kellemetlenségei a szabad természetben mind a költőiség rózsaszínű ködébe foszlanak szét.

Ez a boldog önámítás volt az egyik forrás, melyből a XVII. század tájképfestésének egy jellegzetes ága származott.

A másik az antik világ és annak színtere utáni vágy volt, a mely a maga kielégítését ott kereste, a hová a görög cultura is idővel áthelyezkedett s a hol úgyszólván megszakítás nélküli folytonosságban nyúltak át az antik világ emlékei és hagyományai az újkori ember életébe: Olaszországban.

Olaszországról már a római Plinius azt írta, hogy «az minden országok táplálója és anyja, a melyet az Istenek kiválasztottak, hogy általa egyesítsék a megoszlott birodalmakat, szelidítsék az erkölcsöket, egybeolvaszszák a sok nyers nép különböző nyelveit, az embereket műveltségre és társaséletre tanítsák, egyszóval, hogy a föld minden népeinek hazájává tegyék».

Ez az «Italia, Diis sacra» az egész középkoron át megtartotta, a renaissanceban még fokozottan érvényesítette s egész napjainkig éreztette hatalmas vonzóerejét a művelt emberiséggel. Feltárását, megismerését és megismertetését a nemzetek minden időben inkább, mint bármely országét, közös feladatuknak látszottak tekinteni. A mint a középkorban trónkövetelők és hódítók útjának célja volt, úgy lett a renaissanceban tudósok és művészek Mekkájává;

s azontúl is alig volt nemzet, melynek legalább művészi és költői lélekkel megáldott jelesei között ne lettek volna olyanok, kik ihletöket főkép ez ország csodáiból merítették.

A havasokon túli festők vándorlása Olaszországba már a XVI. században nagy lendületet vett, különösen a németalföldi művészek között. A XVII. század elején főkép a tájképfestés lett az összekötő kapocs az északi művészek és Olaszország között. A mint az antik világ emlékeivel akkor még jóformán csak ott találkoztak, úgy az ókori életet is csak az olasz föld színterén tudták elképzelni. Így ered az a lassankint minden, a képzőművészetekben közreműködő nemzet festőinek kisebb-nagyobb csoportjánál meghonosodó törekvés: az antik világból merített, sőt sok esetben még a bibliai tárgyú jelenetek színteréül is az olasz föld természeti jelenségeit és építészeti emlékeit használni föl. Ösztönyszerűen támad és terjed az a hit, hogy ez legtalálób, legmértőbb háttére és környezete a történelmi, mythosi vagy vallásos ábrázolásoknak; s az olasz föld és különösen Róma s környékének, valamint déli Olaszországnak megismerése mind többekben gyökereztetni meg azt a meggyőződést, hogy ez a föld a tiszta tájképfestésnek is egyedül méltó, vagy legalább is legmértőbb tárgya. Azzá teszik nagy, nyugodt körvonalai, hegyeinek fenséges alakzata, az ég, a tenger tiszta kék színe, az inkább plastikailag, mint színekben tagolt tájak. Kimagasló minták, példák követőkre találhatnak s azok nyomán kifejlődik a «történelmi», «classikai», a «hősies», az «árkádiái», a mindenféleképp stylizált tájkép, mindenik nemzetnek, de legelőbb a flamandoknak támadnak «romanistái», vagyis Rómában járt művészei, kik ott testületbe is szervezkednek s bizonyos lenézéssel tekintenek a honi földhöz hozzáragadtakra s míg az így keletkező tájképeken félreismerhetetlenek a közös vonások, az olaszos motívumok: igazi, tárgyilagosan hű képét az olasz természet jelenségeinek, az ország egyes helyei, pontjainak felismerhető mását mégis hiába keressük bennök.

Az olasz föld benyomásait történelmi reminiscentiákkal párosító tájképfestési irány kialakulásában éppen nem az olaszok vitték a vezérszerepet. A XVII. század olasz festői-

nek legnagyobb része a tájképet mellékesen kezelte, a főszűlyt a kép figurális részére helyezte; még a kit leginkább tájképfestőnek nevezhetünk: Salvatore Rosa is inkább regényes, novellistikus elemekkel élénkítette festményeit, a helyett, hogy történeti ihletből merítette volna annak motívumait. A német Elsheimer korban legelső, ki rövid élete alatt majdnem kizárólag Rómában és környékén működve, a tájképnek azt a nemét művelte, melyet azután a francziák fejlesztettek ki legteljesebben, a miért például Bode őt tartja az arkádiai tájkép alapítójának. Ő az ábrázolt jeleneteknek s a tájmotívumoknak úgy formákban, mint színekben való összehangolása által csakugyan egyik útmutatója lett a történeti tájkép compositiójának; a Poussin és Claude tájképeinek legkedveltebb motívumait már valami alakban Elsheimernél is megtaláljuk, de az ő művészetének súlypontja mégis inkább a világítási hatásokban rejlett, melyek által, ha nem is közvetlenül, de közvetve mindenestre befolyást gyakorolt a Rembrandt művészetének fejlődésére is.

A történelmi tájképfestés igazi megindítójának érdemét nem lehet a francia Nicolas Poussintól elvitatni s ezért e műfaj fogalmát és lényegét is csak az ő műalkotásai révén ismerhetjük meg igazán.

Poussin Normandiában született, Grand Andely közelében 1593-ban s talán már szülőföldjének helyenkint komor és merész vonalakkal rajzolt vidékei benyomást tettek ifjú képzeletére. Első oktatói a festésben flamandok voltak, kik akkor általán leginkább befolyásolták a francia képirást; a fiatal Poussint azonban ellenállhatatlan vágy vonzotta Olaszország s különösen Róma felé és a legnagyobb nélkülözésekkel s betegséggel küzdve bár, nem nyugodott, míg végre 30 éves korában Rómában telepedhetett le. Itt azonnal tisztán állott előtte művészi feladata, melynek nemes önzetlenséggel, teljes odaadással és fáradhatatlan munkássággal szentelte egész életét. Egy Rómába költözött francia család leányát vevén nőül, magának nyugodt, szerény otthon alapított s bár a francia király és hatalmas ministere, Richelieu, mindent elkövettek, hogy őt Párishoz kös-

sék, bár egy időre a francia székvárosba költözött is, a hol megrendelésekkel és pénzzel halmozták el, mégis csak visszatért vágyai országába s Rómában végezvén be életét, ott is temettetett el.

Poussint a classikai világ ismeretébe egy költő barátja, Gian-Battista Marino avatta be; művészi képződésére olasz földön befolyással voltak a Domenichino iskolája s a Tizian és a Ráfael művei. Különösen fiatalabbkori képeinek tájképhátterei mutatják a Tizian példájának hatását. Azonban legbővebben merített az ő művészi lelke Rómának s környékének benyomásaiból. A római Campagna motivumaira ráismerünk legtöbb képének tájháttérében. Így a berlini *Táj, Máté apostollal az előtérben*, felismerhetően mutatja a Tiberis kanyarulatát az «Acqua Acetosa» forrása mellett, a hová Goethe is szerette reggeli sétáját irányozni. A Rómában és környékén oly pazon fölhalmozott antik építészeti és plastikai maradványok természetesen nagy szerepet visznek a Poussin festményein is, sőt van ezek közt sok olyan, melynek egész háttérét architektura foglalja el. Kora előhaladásával azonban a művészen mind erősebb lett a természet iránti szeretet s ugyanily mértékben lett képein is túlnyomóvá a tájelem, melynek a mind kisebbé váló alakok alárendelteknek látszanak. Poussin élete végéig szívesen járta össze-vissza az örök város vidékét, sokat időzött különösen a Nemi-tónál, vázlatkönyvében többnyire tollal s meglehetősen nyersen rögzítve meg a fölveti benyomásokat; ilyen, kimosott sepia-rajzai nagy számmal maradtak ránk s mutatják, hogy figyelemmel tanulmányozta a természetet, bár sohasem festett természet után s gyűjtött motivumait sohasem vitte át változatlanul képeire. Így lett ő a római «Campagná»-nak classikus festőjévé, a ki soha ki nem merült annak a bánatosan fenkölt hangulatnak a tolmácsolásában, melyet a világtörténetnek ez a temetője, romjainak és romokat rejtő sírdomszerű halmainak magasztos rythmusával, a környező, kéklő hegyek nemes körvonalai-val, gyér növényzetének komoly egyszerűségével kelt látogatójában.

A Poussin tájképi compositiói azonban nem szorítko-

tak-mereven a Campagna adott motivumaira; azok körét rendkívüli szépségérzéssel tudta tágítani, változtatni, vegyíteni, ideális tájképeket nyújtva így, melyeket kivétel nélkül antik öltözékű alakokkal élénkített, majd valami bibliai jelenetet, majd egy mythologiai történetet vagy allegóriát választván tárgyul, vagy csak az emberiség tavaszkorának boldog alakjait tüntetvén föl a természet nyájas ölében, — mint a bécsi Lichtenstein-képtár szép tájképén, — szép embereket a természet szépségei közepett, mintha azok maguk is virághajtásai volnának csak egy áldott földnek.

Mythologiai jelenet keretéül szolgáló képei között talán legvonzóbb a szentpétervári Ermitage Polyphemeje, mely a hitregének megfelelően Sicilia földjére emlékeztető, bár merészebben elképzelt tengerparti hegyalakzatokat ábrázol, melyeken az egyszemű óriás búsan fújja syrinxét, Galatea után epedve, míg a dús növényzetű völgyben egy koszorús folyóisten telepedett le, faunoktól meglesett nymphák készülnék fürdeni s a föld népe mezei munkáját végzi. Poussinnak talán összes képei között ez leginkább lehel idylli hangulatot, inkább, mint a már említett *Akadia* is; a mester többi festményein a «történeti tájkép»-nek inkább másik irányát, a hősiestet műveli.

A történeti tájkép fogalma ugyanis, úgy a mint az a Poussin műveiben kifejezésre jut, onnan ered, hogy e mester és követői vallásos vagy profán, de tulajdonképeni történeti, elbeszélő ábrázolásokból indulván ki, azokhoz keretül az ábrázolt jelenet szellemének, hangulatának megfelelő tájképi motivumokat kerestek és állítottak össze. Említetem már, hogy e célra méltónak csak az ó-világ ismert színterét, az olasz földet találták; a tájkép náluk is idővel mindinkább emelkedett fontosságban, a történeti jelenet ellenben mindinkább másodrendűvé lett; de bármennyire eltűntek is a tájképben az alakok, azt magát mégis mindig olyannak gondolta s olyannak festette a művész, a minő történeti jelenet színteréül illenek. Így ment át lassan a históriai visszaemlékezés és visszavágyás ihlete magára a tájképre s adott annak történeti jelleget, hősiest vagy idyllit, a szerint, a mint nagy tettek vagy a kezdetleges pásztor-

élet emlékei vonzották a képzelődést. Miután pedig akkoriban a classikai ókor volt az az időszak, melyet legjobban ismertek és szerettek, melynek cultusa a műveltséggel úgyszólván együtt járt, a történelmi tájképfestés ebből a szempontból is a classikai tájképfestés fogalmának felelt meg; akadémiáinak is nevezték, a mennyiben szigorúan megállapított szabályai voltak s művelői bizonyos lenézéssel tekintettek minden naturalistikus kísérletre a tájképfestésben. Stylizáló művészet volt ez kétségtelenül, vagyis olyan, melynél a művész nem adja oda magát egészen a természet benyomásának, nem fogadja el föltétlenül a természet igazságait, hanem egy bizonyos szempont és ízlés, egy gondolatbeli typus szerint kiválaszt és megkülönböztet, kiemel vagy alárendel, egyszerűsíti, sőt átformálja tárgyát.

A mi a történelmi tájképnek ezt a stylusát megadta, az bizonyos, az antikra emlékeztető jelentőségteljes egyszerűség, határozottság és nemesség volt a körvonalakban és színekben. plastikai nyugalom a tömegek szilárd összetartásában, harmónia a compositio egységében és kerekdedségében s a színek összehangolásában, lehetőleg a korra emlékeztető adalékok építészeti, szobrászati részletekben, és a természetben s különösen a fényhatásokban is megnyilatkozó ideális, emelkedett hangulat. Ez a jelleg a maga legtisztább, legszigorúbb, de egyúttal leghidegebb kifejezésében lép elénk a Poussin műveiben, a kinek tájképfestése ép ezért leginkább epikai, leginkább hősies és leginkább eszményesített, szemben irányának azzal a kifejlődésével, melyet követőinél találunk. Alkotásai közül talán legtöbbet hazájának első műgyűjteménye, a Louvre foglal magában; itt vannak a négy évszakot bibliai jelenetek kereteképen feltüntető festményei: a tavasz, mely a Paradicsomot, a nyár, mely a Ruth kalászszedését, az ősz, mely az új haza szőlőgerezdjeit hozó hírnököket s a tél, mely a vízözönt ábrázolja. Itt van a Diogenes történetét szép lombos folyópartra helyező festménye, melynek háttérében a Vatikánpalota Bramantétól származó egyik oromzatára ismerünk rá, míg Orpheus és Eurydike jelenetének háttérében a római Angyalvár körvonalai tűnnek szemünkbe. Classikai

táját ábrázol Poussinnak a budapesti Szépművészeti Múzeumban levő képe is, melyet az uralkodó kék szín kissé hideggé, rajza kissé merevvé tesz.

A Poussin iránya nem maradt követők nélkül; közvetlenül nyomában főképp a francziákat látjuk sorakozni. Sógora, Gaspard Dughet, a ki szintén fölvette a Poussin nevet, utánzója volt ugyan, de inkább természetfestési modorát fejlesztette tovább, a történeti reminiscentiák közül jobbára csak az antik pastoralék iránt volt érzéke. François Millet, valószínűleg a nélkül, hogy valaha megfordult volna Olaszországban, szorgalmasan festett a Poussin stíljében olasz tájképeket, de azokat már nem csak történeti alakokkal és ókori jelenetekkel, hanem — a hollandi és német romanisták módjára — az egykorú pásztorélet csoportjaival is élénkítette.

A többi franczia Poussin-követők közül magasan kiemelkedik Claude Gelée, a kit származási helye, a lotharingiai Chamagne községre való tekintettel «de Lorraine»-nek, vagy Claude Lorraine-nek neveztek és ki, együtt születve a XVII. századdal s így Poussinnál hét évvel később kezdve pályáját, hivatva volt e nagy honfitársát a tiszta tájképfestés művészetében még fölülhaladni s annak ideális irányát a legnagyobb tökélyre emelni.

Claude épp úgy mint Poussin, szegény szülőktől származott s szintén nehéz küzdelmek árán tudta csak művészi hivatását betölteni. De hosszú élete — majdnem 82 évet élt — és fáradhatatlan szorgalma azután lehetővé is tették, hogy munkásságának példátlanul gazdag eredményét láthassa. Mint egészen tanulatlan ember — «scientia valde mediocri», mint kortársa és barátja tanusítja — lépett a művészi pályára, melyen mindvégig legtöbbit szerencsés természeti adományainak köszönhetett. Vágya őt még a Poussinénál is fiatalabb korban vitte Rómába, sőt Nápolyba is, de a maga fönntartása végett az örök városban soká közönséges szolgálta szerepével kellett beérnie s csak miután a nyomortól üzve, rövid időre hazájába is visszatért, sikerült 28 éves korában Rómában állandóan letelepednie, a hol azután végleges hazát talált s ott is fejezte be életét, nagyobb hírnevet, mint vagyont szerezeve.

Első fiatalságában a Bril művei kétségtelen hatással voltak rá, később azonban csak a Poussin művészete befolyásolhatta, kivel szoros személyes összeköttetésben is volt s talán az Elsheimer képei; de legtöbbet merített ő is, mint Poussin, az olaszországi természet-, élet- és építészeti emlékekből, melyeknek tanulmányozása végett sokat vándorolt, köszvényt is szerzett a mocsaras vidékeken töltött reggelek és alkonyatok alatt.

Claude Lorrain ugyanis mindenkéfélt a reggel és az alkony festője volt; a levegő és a fény festőjének is mondhatjuk, nem olyan értelemben, mint nagy kortársa, Rembrandt, mert Claudenál minden harmoniává lesz: a szelid fény a a mámorosító szürkülettel rózsás, arany vagy ezüst ködpárába olvad össze.

Tagadhatatlan érdeme, hogy a levegőnek és fénynek a napszakok szerint változó szerepét a tájképben minden elődjénél jobban értette meg; ebben is különbözik Poussintól, a kinek munkájában mintegy folytatója volt: ő vonta le a végkövetkeztetéseket a Poussin tájképfestői credo-jából, de az ő másfajta lelkületében ezek másképp nyilvánultak. Míg Poussin epikailag pathetikus volt, Claude inkább lyrailag érzelmes, vonalban lágyabb, színben melegebb; míg Poussin szónokolt, Claude danolt; az ő stylje kevésbé szigorú, képzelete üdébb és szabadabb. Ha Poussin tájképét hősies értelemben mondhatjuk történetinek, a Claudeé inkább idylli értelemben az, vagyis inkább «arkádiai». Nála «a természet kevésbé komoly, a Saturnus boldog korára látszik emlékeztetni». Szívesen festette a tengert, melyet a Poussin képei nem hoztak közelebb a nézőhöz, de tengere sohasem viharos; általan semmi sem csábítja, a mi erőszakos, mozgalmas, félelmes; fáik épek és teljesek, lombjaik egyformán dúsak; ege is majdnem mindig derült, legfeljebb könnyen felhőzött, úgy mint a hogy' hangulatban is az édes melancholiát ismeri csak az öröm és boldogság borújaképen, nem a szenvedélyes fájdalmat és búskomorságot. Ő a nyugalom és béke festője, «tiszta lelke a természetnek csak azt a szózatát visszhangozza, a mely vigaszt nyújt az embernek»; fölviszi nézőjét a természet es az élet verőfényes

magaslataira, hogy halával és szeretettel teljék meg mindkettő iránt.

A Claude Lorrain képeinek élő alakjai is jellegzően különböznek a Poussinétól. Először is sokkal alárendeltebbek, többnyire kisebbek és kevesebbet mondók, azonfelül nem is határozottan antik jellegűek, már kezdenek korszerűbb külsőt ölteni, s végül feltűnő, hogy az emberek mellett mind nagyobb helyett foglalnak el az állatok. A jelenetek legtöbbször a szentírás, a mythos és ókori történelem conventionális tárgyait ábrázolták, melyekről a művész már csekély műveltsége miatt sem tudott magának tüzetesebben számot adni. Talán éppen ezért szívesen tért át ő is közelebb eső tárgyra: a nép- és különösen a pásztorélet jeleneteire; képeinek nagy sorozatában jelentékeny helyet foglalnak el a «Pastoralek», mint ő maga nevezte a pásztorélet alakjaival élénkített tájképeit, a melyeken természetesen nagy szerep jutott az állatoknak is.

Tájképeinek az első időben mutatkozó színpadias, coulissaszerű, conventionális elrendezése lassankint mind szabadabb, változatosabb, szellemesebb compositiónak ad helyet; az antik romok antik palotákkal váltakoznak; színezése is némileg változott idő folytán; a helyi színeket mindig alárendelte képei fényes, derűs, párás általános tónusának; ez a tónus eleinte inkább rózsás, idővel kissé hűvösebb, ezüstös lesz. Egyik legszebb képét budapesti Képzőművészeti Múzeumunk bírja, a *Villát a római Campagnában*. Claude előnye Poussinnal szemben, hogy képei nem sötétedtek el annyira. A mint a merev szín- és fényellentéteket kerülte compositióiban, olyan egyenletesen gondos képeinek kivitele is; valami sajtászerű elegancia, mondhatni előkelő izlés jellemzi festményeit, a mi éppen az ő életfolyását és szellemi alakulását tekintve, szinte meglepőnek tűnik fel.

A Claude Lorrain művészete tehát már némi eltérést jelent a Poussin szigorúan történeti szellemben stylizált tájképeitől. Ez az eltérés még inkább érezhetővé lesz az olaszos tájképfestés többi, flamand, német és hollandi mesterreinél. Mind az olasz földért s az ottani romokért rajong-

nak, mind olasz tájakat akarnak festeni, de legkevesebbjöknél találjuk már föl a Poussin komor vonalait és színezetét, melyek a Muther találó jellemzése szerint egy tragédia színpadi diszleteként tüntetik föl a tájképet. Inkább a Claude nyájas festőiségét fogadják el mintául s élő alakjait is szabadabban választják. Glauber, Poelemburg még fürdő nymphákkal vagy pathetikus antik alakokkal élénkítik tájaikat, Bloemen is azokra tér vissza; ellenben Berchem, Both, Roos, Dujardins, Asselijn már azok helyett szívesebben választanak campagnai pásztorokat vagy a Sabin hegységben, Calabriában garázdálkodó haramiákat; Jaques d'Arthois szenteket és remetéket helyez el mély árnyékú erdei képeinek homályában. A tájkép regényes vagy idylli elemét tehát ők is élő alakokkal akarják erősíteni, de ezeket nem keresik többé a történelmi visszaemlékezésben.

Időközben — még a XVIII. század folyamában, — a tájképfestésnek egészen más iránya is fejlődik ki, főleg a hollandiai művészek körében. Ez az irány egyfelől elfordul Olaszországtól s a honi vidékben is meglátja a festőiséget, másfelől mindinkább fölszabadítja a tájképfestést az «ivodalmi» vonatkozásoktól, az elbeszélő, emlékeztető motivumoktól; a természetet igyekszik minél hívebben ecsetelni s annak ábrázolását nem akarja valószerűségétől képzeleti vagy távoleső, szokatlan természeti és építészeti adalékok, alakok és csoportok odafestése által megfosztani. Ezek körében is vannak olyanok, kik nem érik be a mindennapi jelenségek hű visszaadásával, kik bizonyos válogatással szerkesztik össze lehetőleg szép képpé azt, a mit a természetben valóban megfigyeltek; de ezek is azt akarják adni, a mit láttak s nem ismernek el akadémiái szabályokat, melyek a tájkép szépségének kellékeit meghatároznák. Így lesznek Siberechts, Brouwer, Vermer von Delft, Decker, Goyen, Salomon van Ruysdael, Potter, Hobbema a természetet minden esetlegességeivel elfogadó realismus hirdetőivé; míg Rembrandt, Adriaen van der Velde, van der Neer, Cuyp és főkép Jacob van Ruysdael szintén a honi, éjszakai talajban gyökereznek, de annak jelenségeit idealisálva csoportosítják, válogatják, eszményi fényhatásokkal fokozzák,

szóval nem csupán tolmácsai a természetnek, hanem a természetet teszik lelkök tolmácsává.

A történelmi tájképnek természetesen ez utóbbiak körében nincs művelője, a mint nem volt állandó művelője például a valamennyinél később fejlődött, de rövid időn korszakos fontosságra emelkedett angol tájképművészetben sem. De ott is, a hol gyökere volt a hagyományokban, így különösen a francziáknál és a németeknél, változó szerepet vesz a XVIII. és XIX. század folyamában: hol lendületet vesz, hol háttérbe szorúl s a maga körében is az uralkodó áramlatok szerint alakul át.

A XVIII. században előbb a realistikus irány volt a bírósabb; Watteau a francziáknál is vidám életélvezetet, szabadabb, lágyabb vonalat hoz a tájképbe; a rococo-izlés kedvez a festésben is a színek cultusának. Wilson az ő Poussin-stylusával nem tud boldogulni a britteknél, ellenben Gainsborough mesteri kézzel viszi be az angol parkot a tájfestésbe. A század vége felé azonban a Winckelmann tudományos működésének s különböző antik leleteknek hatása alatt előbb Németországban, majd egyebütt is a classicismus teljes diadalt ül a festészetben is: a színtelenség kezd uralkodóvá lenni, a rajz háttérbe szorítja a festést; a képzelet, a vágy az óvilág felé fordul s az antik lesz ismét a művészeti ideál. A németeknél Rafael Mengs, Angelica Kaufmann, Carstens a tájképrészleteket is classikailag stylizálják; a francziáknál Robert egy régész rajongásával fest antik romokat képeire, ezek uralkodnak a Joseph Vernet festményein is, melyek az olaszos tájképirás teljes visszatérését mutatják.

Az első visszahatást a festészeti classicismus ellen az úgynevezett Nazarénusok hozták meg Németországban; de ez inkább csak az ábrázolás tárgykörére vonatkozott. Az ókor helyett a középkor lett a jelszó, de a művészek azért tovább is Rómába zarándokoltak, ott járt Overbeck és Veit, Schnoor és Fühlich, s bár az antikok helyett inkább Ráfael tanulmányozták, a szigorú kartonstylt ők is megtartották: képeik tájhátterein a hegyek s lombok vonalának rythmusa ugyanaz, a mely az alakok ruharedőzetét jellemzi: figurális

és tájképi rész egyformán van stylisálva, talán még egyformábban, mint a Poussin-követők történelmi tájképein.

A romantikai irány kialakulása mélyrehatóbb változást idéz elő a történelmi vonatkozású tájképfestésben is, mely most két ágra oszlik: míg a classicismus a régi irányt műveli, a romanticismus megteremti történelmi reminiscenciái számára a maga saját tájképstylusát is. Amabban a rajz uralkodik tovább a maga színtelenségével, pathetikus vonalával; emebben a festői elem, a regényes fényhatások és a szín lesznek uralkodókká, vagyis a művészeti ellentét itt is egészen rokon az irodalmival.

A XIX. századon majdnem végig figyelemmel kísérhetjük a két irány versengő fejlődését, mely a classicainak lassú elbágyadásával végződik.

Igy látjuk, hogy az angol Turner, a tájképfestés nagy forradalmának tulajdonképeni megindítója, fiatalkorában egészen a Claude Lorrain szellemében festett történelmi tájképeket; *Carthago építése Dido alatt*, a maga tengerparti palotáival és vízben tükröződő napjával úgy hat, mintha másolata volna a francia mester valamely elveszett képének; a mythologiai tárgyakhoz még később is gyakran visszatért Turner. Utána az angolok között már csak William Müllernél látunk bizonyos történelmi vonást: a komor fenségű tájképi monumentalításra való törekvést; ő még szereti az antikra emlékeztető romokkal ékesíteni tájképeit, föl is keresi Görögországot és Egyiptomot.

A francziáknál már nemzeti érzések magyarázza meg, hogy bizonyos szívóssággal ragaszkodtak sokáig a Poussin és Claude tájképfestési irányához. A XVIII. század végén ez az irány megkapta az irodalomban is a maga dogmatikáját a Henri Valenciennes műveiben. Ő a történelmi festészet kizárólagos jogosultságából indult ki, de elismerte, hogy a jó históriai festőnek a tájképet sem szabad elhanyagolnia. A tájképnek olyannak kell lennie, hogy fáit méltó tanúai legyenek a Driadoknak, forrásai a Naiadoknak. A tájképfestő tanulmányozza Theokritot, Vergiliust és Ovidiust; a természetet inkább csak annyiban, a mennyiben elegiai hangulatú képre szomorúfüz illik, a Phaëton halá-

lához szikla szükséges, a nymphák csak tölgyfa alatt tánczolhatnak. Ez az elmélet annyira uralkodóvá lett, hogy Párisban Prix de Rome-ot alapítottak történelmi tájképek festői számára.

Ennek az iskolának a neveltje volt Victor Bertin, ki a természetben csakugyan nem látott egyebet, mint mythologiai jelenetek színpadi díszletét; Xavier Bidault még jobban eltért a természettől merev classicismusával. Míg ezek egészen képzeleti tájképeket festettek, Coignet és Watelet legalább a francia természet motívumait igyekeztek classikai formákba gyúrni.

Bertin közelében nőtt föl a későbbi, Barbizon körül csoportosuló francia «paysage intime»-nek talán legnagyobb alakja, Corot, ki fiatal korában ugyancsak szorgalmasan komponálta a történelmi tájképeket, járta Róma útját. De még vén korában is, ha már alakokat kellett harmatos, párás tájképeinek puha fűvére, reszkető lombjai alá festenie, azokat legszívesebben a görög mythos nyájas nymphái és vidám Bacchánsnői közül választotta.

Decamps már annyiban a romantikáé, a mennyiben egyik úttörője volt a keleti tájak festői fölkarolásának, mely együtt járt a classicismus színterei elhagyásával; de ő is festett mythologiai alakokat sötét lombhatterű tájképekre. A barbizoniak közül Rousseau és Troyon is kísérleteztek fiatal korukban az akadémiai jellegű történelmi tájképpel. Marilhat ecsetje alatt az Auvergne sziklás tájai szinte classikailag komoly és nagyszerű körvonalakat mutatnak, ő azonban mindinkább a Kelet, különösen Egyiptom festőjévé lett. Fr. Louis Français *Daphnis és Chloe* képében épen nem classikai modorú tájképbe valóban arkádiai jelenetet helyezett. Így igyekezett Léon Belly is már az ötvenes években a Tyrrheni-tenger partvidékének modern fölfogású ábrázolásait az Odyssea jeleneteivel kapcsolni össze.

A XIX. század elején a német tájképfestés is még a classicismus kizárólagosságának békóiban feküdt. Nem is tartották volna méltónak a természetet a maga valódiságában vinni vászonra. Meg kellett javítani és szépíteni, ne-

mesebb vonalakba kellett átstilizálni, hogy méltó háttére és kerete legyen antik hősöknek, vagy legalább azok rombadőlt palotáinak; ezért az Olaszországba vándorlás is egyre tartott. Joseph Koch már 1796-ban jutott oda s így még a Carstens befolyása alatt festett mythosi vagy bibliai jelenetekkel élénkített olaszos akadémiai tájképeket. Nemesebb fölfogással követte a Claude Lorrain irányát Karl Rottmann a müncheni királyi kert arkádjainak falfestésein, melyek 28 olaszországi tájat ábrázolnak, azóta erősen megrongált s más kéztől restaurált állapotban, úgy hogy ma színezésökről alig alkothatunk fogalmat, de vonalaik előkelő szépségétől meg nem tagadhatjuk elismerésünket.

A classikai tájképfestés utolsó nagyjelentőségű képviselője német földön Friedrich Preller, ki a weimari muzeum számára encaustikus modorban festette le az Odyssea jeleneteinek egész sorozatát, majdnem egy életre kiterjedő munkával és ismételt, gondos olaszországi tájképtanulmányok alapján. Ez a sorozat körülbelül a legjobb, a mit a hősies jellegű, classikai, történelmi tájképfestés a XIX. században létrehozott, ezzel mintegy utolsó szavát mondván ki ennek a festészeti iránynak.

A mi tájképfestésünk atyja, idősb Markó Károly, szintén olasz földön, classikai tájképeket festett, többnyire bibliai, néha idylli jelenetekkel élénkítve.

A romanticismus küzdelme a classicismus ellen a tájképfestés terén valamivel előbbi keletű a németeknél, mint a francziáknál, de teljes kifejlődését majdnem egyidejűleg éri el a két nemzetnél.

Az ellentét lényegét a festői fölfogás és kezelés szempontjából már érintettem; még szembeszökőbb az, ha a két irány tárgykörét hasonlítjuk össze. Mint az irodalomban, a festészetben is a romantika, a görög mythos és az ókor helyett a nemzeti multba, tehát a középkorba tekintett vissza. Ennek a multnak a színterét nem kereshette Olaszországban vagy Hellasban, nem oly tájakon, a melyek tiszta egyszerű vonalokból épülnek föl, a hol az ég és a fegyver egyaránt kék, a fák élesen körvonalazott tömegekből raj-

zolódnak le az égen, a hol díszes palotákra, kies ligetekre, termékeny síkokra nyílik nyájas kilátás.

A romantikusok tájképének kellékei a vad őserdők, hegyszakadékok, sziklabarlangok voltak; magányos, rémes vidékek legörnyedt, ágasbogas, torzonborz, korhadt fákkal, középkori várakkal vagy azok romjaival, kápolnával és kereszttel, kolostorudvarral és sírkövekkel, zuhataggal és malommal; mindezek fölé sötét, borus égnek kellett borulnia, melyen nehéz felhőket kerget a vihar, melyen villámok cikáznak át, vagy a hold vet róla kísérteties fényt a földre. Az ilyen vidékről száműzve vannak a mythos derült istenségei, azt eltévedt vándorok és kalandozó rablók vagy lovagok és szerelmes várkisasszonyok, szerzetesek és zarándokok, katonák és vadászok népesíthetik csak be; a csodás elemet ilyen természetben csak törpék és óriások, sárkányok és szörnyetegek képviselhetik.

A francziáknál már Prudhon, a David kortársa vitte be a rémes világitás motívumát a classikai tájképbe; később Delacroix, a festészeti romanticismus nagy megindítója a szenvedélyesen mozgalmas elemet honosította meg a compositioban, az akadémiai stylus merev nyugalmának helyébe. Az angol Bonington képei, a Victor Hugo képzetének nem csak írott, de igen figyelemreméltó rajzolt megnyilatkozásai is a kísérteties fényhatások példáit szolgáltatják. Decamps és Marilhat művészete a Kelet izzó színpompáját tárta föl a tájképfestők előtt.

Puvis de Chavanne és a vele némileg rokon angol Praerafaeliták sajátos helyzetet foglalnak el a történeti ábrázolások tájképi részei terén. Puvis a tájképet symbolikus vonatkozásba hozza az ábrázolt alakokkal; például a hősnő fiatalságát nála tavaszi reggel jelképezi, a tanítást jelentő nőalak közelében egy forrás buzog, melyhez ifjak és aggok jönnek szomjukat oltani. Tájképeinek jellege azonban teljesen távol áll a classicismustól ép úgy, mint a Praerafaelitáké, kik a természeti igazságok keresésében az olasz quattrocento formanyelvéhez látszanak visszanyúlni, a nélkül, hogy a modern művészet kifejezési eszközeit melőznék; határozott realisták a színezésben, de a romanticis-

mus erős fényhatásaitól mindig távoltartják magukat; tájképrészleteiket főleg a valóság, gondos, aprólékos kidolgozás jellemzi, tárgykörüket szent történetekből vagy a középkorból merítik.

A német romantikai iránynak a tájképfestésben úgyszólván úttörője Karl Blechen, ki ábrándos, álomszerű, gyakran kísérteties tájképeit törpékkel és más csodalényekkel élénkítette s kinek művészi különzségei utóbb elmezavarban végződtek. Legteljesebb kifejezésre jut tájképfestési szempontból a romanticismus a Karl Friedrich Lessing műveiben, ki a németeknek mindenesetre egyik legnagyobb tájképfestője is, bár vannak képei, melyeken a történeti figurális elem túlyomó. Eleinte a tájképi részt egészen csak a romantikai eszmekör szolgálatába állította s a maga regényes alakjai, jelenetei hangulat kifejezőjévé tette; utóbb azonban a német erdők világának hatalmas interpretátorává lett, ki a romantikának megfelelő természeti hangulatokat minden elbeszélő elemtől menten tudta megszólaltatni. A természetfestés komor költőiségének nagytehetségű kifejezője volt a Delacroix befolyása alatt egyúttal erős coloristává fejlődött Victor Müller is.

Kevésbé természetfestő, mint inkább elbeszélő képviselői a romantikai iránynak Moritz Schwind és Alfred Rethel. Amaz a németek legenda- és mesevilágának genialis és szeretetreméltó ábrázolója, ki ritkán dolgozta ki tájképpé a háttérrel, de a hol ráadta magát, ott a romantika természet-szemléletének majdnem legtökéletesebb típusait szolgáltatta. Rethel rövid élete alatt alkotott monumentális műveiben sokkal inkább rajzoló, mint coloristának bizonyult s ennyiben közelebb áll a classicismushoz, de eszmeköre s az a természeti világ, melybe történeti képeit helyezte, mégis sokkal inkább a romantikusokhoz sorolja őt.

Különleges helyzete van Böcklinnek, kit tájképeinek egész megalkotása s főképp colorismusa és világítása határozottan romantikussá tesz, s ki a maga teljességgel nem classikai tájképeit mégis legszívesebben a mythos alakjaival: centaurokkal, faunokkal, tritonokkal és nereidákkal töltötte meg s a mennyiben szabad képzelete szerinti csodalénye-

ket festett rájuk, azok is inkább a mythologia, mintsem a középkori daemonológia képzeteiből látszanak alakulni. Nála a két irányt a művészi inventio korlátlan szabadságában egyesülni látjuk, annak bizonyságául, hogy a művészet régi gondolat- és formakincse igazi művészre nézve mindig új és mindig értékes maradhat.

És ezért nem tartjuk még a történelmi tájkép évkönyveit sem végleg lezárandóknak. A történelmi festészet ma tagadhatatlanul kiment a divatból s már majdnem csak a monumentális jellegű decoratív festőművészet körében tartja fenn polgárjogát. A tájképfestésnek óriási kifejlődése mellett is alig van ma olyan művelője, a ki benne történelmi visszaemlékezések hangulatát vagy jelképes vonatkozásokat akarna kifejezésre juttatni. A «reminiscentiák» helyett az «impressio» lett uralkodó s a szín és fény problémáinak megoldása mellett a tájkép tárgyi tartalma mintha egészen mellékessé válnék.

Azért egy perczig sem kételkedhetünk abban, hogy az igazi tájkép mindig az fog maradni, a minek lennie kell, t. i. nem csak a természet utánzata, hanem a természet benyomását fölvevő művészlélek megnyilatkozása. A mint lehetetlennek bizonyult a történelmi tájkép régi szabályaival megkötni a tájképfestés szabad fejlődését, ép oly lehetetlen kizárni azt, hogy legyen művészlélek, ki tájképe festésénél esetleg történelmi visszaemlékezések ihlete alatt áll.

BERZEVICZY ALBERT.

AZ EGYETEM REFORMJÁHOZ.

A magyar művelődésnek alig van kérdése, melyről több szó esett volna, mint a középiskola bajairól és reformjáról: e nehéz kérdés egyaránt kedvencz tárgya pædagogusainknak és kezdő tanároknak, sőt minden politikusnak, ki valaha a maturán át- vagy megbukott. A kinek nincsen gyökeres reformeszméje, az legalább a tantervkészítés mezején próbál érvényesülni. A középiskola baja és reformja különben is számtalan tanügyi enquete-nek volt tárgya: kétségtelen, ha enquete-ekkel valóban lehetne segíteni valamely ügyön, a magyar középiskoláknak Európa legjobb középiskoláinak kellene lenniök.

A középiskolai kérdések népszerűségével szemben feltűnő, mily ritkán foglalkoznak nálunk az egyetem pædagiájával és tanítórendszerének kritikájával. Rendszerint csak a budapesti egyetem zsúfoltságáról vagy a vizsgálati rendszerről panaszkodnak; az egyetem pædagogiai szervezetéről, tanításának alapjáról és irányító eszméjéről nem igen szeretünk kritikát hallani. Pedig az egyetem hibás alapozása nemzeti szerencsétlenség volna: az egyetem bajait megsínyli az egész magyar műveltség, hisz az egyetem az a szellemi gyűjtőmedence, mely aztán ezer meg ezer szétágazó csatornával táplálja a magyar intelligentiát. A főmedence hiányainál fogva a kiszáradás veszedelme fenyegetné ezer erét is. A középiskolai bajok is kapcsolatosak az egyetem bajaival. A középiskola olyan, minők tanárai. A tanárok pedig a tanárképzéstől függnek; különösen nálunk, hol az önképzés ösztöne gyakran nem elég erős, azt lehet általánosságban mondani, a mi nincs meg a tanár képzésében, az aztán

nincs meg tanításában sem. «Nihil est in intellectu, quod non fuit in sensu.» Mennél fontosabbnak tartjuk az egyetemet, annál inkább fogunk arra figyelni, hogy egész szervezete nagy és fontos céljának megfelelően és annál inkább fogjuk keresni az orvosszereket, melyek életműködését helyreigógyítják. Biráló megjegyzéseim leginkább a fővárosi egyetemre vonatkoznak, a hová a magyar egyetemi hallgatóság nagy többsége jár. Azon előadásokat tartom elsősorban szem előtt, melyek nem experimentálisak, nem bemutatók. Ilyenek például a jogi, történeti és philologiai előadások.

I.

Egyetemünk gyökeres szervi baja, hogy a német egyetem szolgálai utánezata oly talajon és oly viszonyok közt, melyek nem felelnek meg a német viszonyoknak, nem felelnek meg ama viszonyoknak, melyek ezt az egyetemi típust születték.

A német, illetőleg az osztrák intézmények és intézkedések utánezata — a mint mindannyian tudjuk — jelenleg kulturális életünk egyik főjellemezvonása, melylyel léptenyomon találkozunk. A katonaság szervezete nálunk lényegében a német katonai rendszer utánezata. (Egész Európa utánozza katonai berendezésünket, mondta Bismarck, de a német altisztet nem tudják utánózni.) A posta, a vasut, a gyárak — nagyjában német mintát követnek. Ujabb törvényeink jó része — a budapesti jogi kar egyik volt dékánjának fejtegetése szerint — a német törvények utánezata, sőt fordítása, valamint kormányrendeleteink is. Német mintát követnek — ugyanazon tekintély szerint — a törvényszéki ítéletek megokolásai, melyek gyakran a lipcei birodalmi törvényszék ítéleteinek fordításai vagy utánezatai. Hogy tudományos irodalmunk és tanterveink mennyire függnek német mintáktól — azt minden szakember tudja. De nem csak ez intézmények, hanem az élet külső képe is német példára vall. Az étkezés módjában csak legujabban kezdi társadalmunk az angolt utánózni: az uri osztály ét-

kezés-módszere nálunk németes.* Németes pld. a kávéházunk is a sok hidegvíz felszolgálással. (Egy francia azt kérdezte egyszer tölem Budapesten: hogy' van az, hogy önöknél a kávéházban senki sem dolgozik? Ő persze a párisi kávéházakra gondolt, a hol mindig látni látogatókat, kik *correspondence*-ukat írják.) Osztrák nálunk a vendéglő rendje is a minden ételnek külön-külön rendelésével és a fizető-pinczérrel.

Szóval: fontos és nem fontos dolgokban, ott is, a hol czélszerűtlen, a németet utánozzuk. Kétségtelen, hogy a német elsőrangú műveltségű nemzet és hogy tőle sokat lehet és kell tanulni; magam is, ki a berlini egyetemet jártam, hálátlan volnék, ha ezt a közhelyet nem ismételném; de a vak német-utánzás ép oly félszeg, mint a vak német-gyűlölet.

A mi egyetemünk mai szervezetében minden részletében made in Germany. Fontos alapelvei: a tanároknak tanítási és a tanulók tanulási, valamint látogatási szabadsága, berendezése: a rectori centralisatio a karok autonomiája mellett, a decani tiszt, a senatus ép annyira német, mint pld. a magántanári intézmény, az index fölös aláírásaival, sőt osztrák, a mint ezt Kármán Mór ép e folyóiratban kimutatta, az előadások jegyzékének beosztása is.

A német egyetem azonban a különleges német nemzeti sajátságoknak és művelődési viszonyoknak eredménye: átültetni ezt az intézményt más nemzet és más művelődés körébe, csak nagy óvatossággal és lényeges adaptatiók után lehetséges.

Megtörtént-e ez nálunk?

* Egy rokonom a Margitszigeten egy angol úri hölgygyel vacsorálva, egyik híres színésznőket mutatta meg a külföldi vendégnek. «Ez híres színésznő? — kérdezte az angol, — hisz enni sem tud.» (Értsd: nem angol szokás szerint használta az evőeszközöket.) A finom és válogatós Greguss Ágost annyira idegenkedett a németes hanyag étkezésmódtól, hogy külön collegiumot hirdetett az illedelmes társas evésről «Az étkezés æsthetikája» czímen. Ezt a collegiumot a közokt. ministerium eleinte nem engedte meg, de később mégis helybenhagyta.

Nem. Mi a német egyetem fáját másnemű talajba ültettük és csodálkozunk, hogy gyümölcsei nem olyanok, mint Németországban.

A német egyetemi típust egyszerűen áthelyezni Magyarországra nem volna szabad, mert a magyar és a német egyetem voltaképeni célja közt ép oly különbség van, mint a két egyetem eszköze, illetőleg anyaga közt. Különböző cél és különböző anyag mellett pedig nem lehet a szervezés ugyanaz.

Mért különböző a magyar és a német egyetem célja?

A német egyetem célja: kutatókat, tudósokat képezni. Erre nézve a leghivatottabb tekintély, Paulsen, azt mondja: A német egyetem első sorban szabad tudományos munkálkodás színhelye (Die Universität ist vor allem die Stätte freier wissenschaftlicher Arbeit.)* Wundt az idén jubileuma alkalmából kijelentette: «A német egyetem legnagyobb dicsősége, hogy tudósokat képez.»

Ennek a czélnak iparkodik eleget tenni a német egyetem szervezete is.

Nálunk a tudós, a kutató képzése nem lehet első sorban célja az egyetemnek. A tudományos élet nem oly széleskörű nálunk, nem oly fejlett, mint Németországban. Ha a tudós-képzést mindamellettt egyetemünk fő-céljának tekintjük, be kell vallani, hogy egyetemünk e czélt nem éri el, mert a budapesti egyetem 8000 hallgatója közt vajon hány lesz kutató? Túlozzunk és mondjuk: 800, azaz 10%. Lehet-e tíz százalék érdekében vagy 90 százalékot feláldozni? Bármennyire becsüljük is a tudományt, melyet eléggé nem is lehet megbecsülni, egyetemünk céljául első sorban nem a kutató, hanem a derék tanár, jogász, pap vagy orvos kiképzését kell kitűznünk. A lázas, gyorsan fejlődő magyar államnak kitünő munkakerőkre, teljesen beváló tisztviselőkre van szüksége, kiket a

* Paulsen: *Das deutsche Bildungswesen*. 115. A mai német egyetem alaptípusa először a berliniben nyilvánult. Berlinben, mondja Paulsen, az a követelés, hogy a hallgató a tudományos munkálkodásban jeleskedjék, kezdettől fogva a főkövetelés volt, a tanító-képesség kiművelését csak másodlagosnak tekintették.

tudomány segítségével nevelünk, de első sorban nem ép tudósoknak nevelünk.

Különben meg kell jegyeznem, hogy a német egyetem (vagy jobban mondva a német egyetemek régebbi típusa, melyeket a mi egyetemünk utánoz) sem éri el teljesen ezt a célt: az első sorban való tudósképzést, mely némileg, azt mondhatni, jóhiszemű önsuggestio. A német egyetem, ámbár sokkal tudósabb jellege van a miénknél, nem képez ki főleg tudósokat és kutatókat. Igenis, sokkal több tudóst képez, mint a budapesti vagy kolozsvári; a tudományt intensivebben ápolja, de a német államnak is mindenekelőtt jeles szakőrökre van szüksége, kiknek minden képzésük mellett sem kell ép tudósoknak vagy kutatóknak lenniök. A tudós- és tisztviselőképzés ezen be nem valót discrepantiája a német egyetem egyik főbaja. Valljuk be: a jó pap, bíró nem kell, hogy ép kutató tudós legyen, valamint a kutató még nem jó bíró eo ipso. A német egyetemen is mutatkozik tehát valami dualismus: voltaképp a német egyetemi képzés két célnak szolgál. Először a tudós- és kutató-képzésnek: de ez csak a hallgatók egy részére vonatkozik. Másodszor a tisztviselőképzésnek, de ennek megint nem felel meg teljesen, mert nincs erre teljesen berendezve. Vannak pld. a német egyetemeken értelmes és elég szorgalmas bölcsészek, tanárjelöltek, kik nem képezték ki magukat valóságos tudóssokká vagy kutatókká, a mellett azonban voltaképeni tanárképzésben sem részesültek. Tagadhatatlan azonban, hogy mégis tekintélyes és alapos tudás-quantummal rendelkeznek.

A német egyetem ezen lappangó kettőssége nálunk kivívó végletességgel mutatkozik: rendszerünk sem az egyik, sem a másik célnak nem tud kellőleg eleget tenni.

II.

Azonban nemcsak célra nézve van nagy különbség a német és magyar egyetem közt, hanem fontos a különbség a német és magyar eszközök közt, a német és magyar tanuló anyag közt.

A német hallgató midőn az egyetembe lép, már kilencz osztályú középiskolát végzett, még pedig kitünő középiskolát. A magyar nyolczat. A német elsőéves egyetemi hallgató átlag 20 éves, a magyar 19. Mennyit tesz e korban egy év! A német hallgató tehát idősebb, érettebb, tanultabb a magyarnál.

Mily nagy különbség van például egy átlagos német és magyar classikus philológus közt! A német egy évvel idősebb és kilencz éven át tanulta a latin nyelvet pl. Württembergben összesen heti 81 óraszámában: a magyar fiatalabb és csak nyolcz éven át tanult latint heti 44 óraszámában. A görög nyelvet pl. a szász végzett gymnasista összesen heti 41 órában hallgatta, a magyar összesen heti 19-ben. Feltéve, hogy egyenlő tehetségűek és egyenlően szorgalmasak, még sem lesz köztük paritás: egyenlő tehetség mellett, a német, magasabb színvonalon állván, az egyetemi évek alatt többre fogja vinni, nehezebb előadásokat fog hallgathatni, mélyebben fog behatolni tudományába, — szóval különben egyenlő egyéni sajátságok mellett, az egyetemi évek végén jelesebb szakember lesz a magyarnál. Az egyetemi hallgatók nagy és veszedelmes privilégiumával: a látogatás és tanulás szabadságával is sokkal jobban tud majd élni, mint magyar társa.

A német tanuló annál inkább lesz előnyben, mert bizonyos erényei nagyon elősegítik a tudós pályán, még ha közepes tehetség is. A külföldi egyetemeken az ott járó magyar tanulókat méltán tehetségeseeknek tartják, a német azonban disciplináltabb, türelmesebb, kitartóbb. Egyenlő tehetség mellett a német ezen passiv sajátságainál fogva szintén előnyben van a magyarral szemben. A tudományban pedig ez a «birka erény», a türelem, nagyon is latható. A német jobb ülő és jobb magoló és már ennél fogva is kevésbé hajlandó az abszéntálás szabadságával visszaélni, mint más nemzetbeli hallgató. (A tehetség persze nagy dolog, nagyobb tehetség mellett a magyar tanuló mégis csak le fogja gyűrni a németet.)

Mindehhez hozzácsatolható még, hogy a német élet általán olcsóbb, mint a magyar egyetemi városoké és hogy

a német egyetemi hallgatók átlaga vagyonosabb mint a magyar, tehát a kenyérkereset ott nem von el oly nagy százalékot, mint nálunk.

A német egyetem magas szakszínvonalával, az egyetem látogatásának és a tanulás szinte korlátlan szabadságával kapcsolatos a német sajtóságokkal és a német középiskolával. Ezen alap nélkül nincs valódi értelme.

Látjuk tehát: a magyar és német főiskola szervezete ugyanaz, holott a cél és az eszközök (illetőleg a tanulmányanyag) különböző.

Még elfogultabbnak fog majd feltűnni a német egyetemi típus merev utánczása nálunk, ha e tanulmány folyamatában majd meggyőződünk arról, hogy Németországban is kezdik elhagyni ezt az egyetemi típust, illetőleg erősen módosítják.

III.

Egy másik baja a mi egyetemi életünknek a budapesti egyetem zsúfoltsága. A budapesti egyetem a világ legtömöttebb egyetemei közé tartozik: létszámra nézve Európában harmadik vagy negyedik helyen áll. És e mellett látogatottsága évről-évre ijesztő módon nő. Több ezer hallgatót vonz a budapesti egyetem a fővárosba — többnyire szegény, sőt sok nyomorgó tanulót abba a városba, mely Európa legrágább városai közé tartozik. A nagy drágaság miatt a létért való küzdelem s a megélhetés nehézsége nagyobb, mint máshol, úgy hogy a szegénysorsú hallgatók idejük jó részét kenyérkeresésre kénytelenek fordítani, a helyett, hogy tanulmányaiknak szentelnék. Ezzel kapcsolatos, hogy az absentisták százaléka nálunk átlagban nagyobb, mint Németországban.

A budapesti egyetem zsúfoltsága annál szembeötlőbb, mivel Magyarországon az egyetemi hallgatók száma sokkal kisebb, mint máshol. Ausztriában pl. körülbelül 25.000 egyetemi hallgató van, míg nálunk a műegyetemiek nélkül alig a fele.

Mind e bajok ellen, de különösen a zsúfoltság ellen

orvosszernek új egyetemet terveznek valamelyik vidéki városban.

Fog-e ez az orvosszer a bajokon segíteni?

Ki kell mondanunk: úgy hiszem, hogy nem!

A ki a tudományt, a ki hazánk szellemi emelését szereti, bizonyára szereti az új egyetem gondolatát is. Azonban a budapesti egyetem zsúfoltságán az új egyetem alig fog segíteni. A fővárosi egyetem évenként kb. 150 hallgatóval gyarapodik: az új egyetemnek alig volna több 5—600 hallgatójánál. Tehát rövid mértékű apadás után néhány év múlva a budapesti létszáma megint annyira felszaporodnék, mint a milyen ma és semmi lényeges változás nem történék. És azután pl. egy évtized múlva ismét megkezdődnék a budapesti mai létszám évenkénti ijesztő emelkedése.

Különben mellékesen megjegyezve: mintha az új egyetem pártolói nem vennék kellően figyelembe, hogy egy egyetem ma nem egy épület, hanem egész kis város. Ha pedig nem az — azaz, ha nincs kellőleg felszerelve specialis szakintézetekkel, laboratóriumokkal, klinikákkal, akkor az új egyetem nem versenyre képes a régivel. Egyetemre nagy szükségünk van, de zugegyetemre nincs! Nem tartanám célszerűnek, ha teljes egyetem helyett egyes facultásokat állítanának fel, már csak azért sem, mert a különböző tudományok kapcsolata napról-napra erősebb lesz. Az orvos, a mint tudjuk, physikára, chemiára szorul, a jogász magyar történetre, stb. Sőt tán nincs messze az idő, midőn a irodalmi szakember és a historikus idegphysiologiával is fog foglalkozni. Természetes ezenkívül, hogy egy egész egyetem sokkal több tekintélyvel, befolyással és culturalis jelentőséggel bír, mint egy facultás.

IV.

A budapesti egyetem gravamenjei közt gyakran felsorolják a tanítási termék szűk voltát. 600 tanuló van beírva és csak 400 fér el a teremben. Tehát a lehetősége sincs meg annak, hogy a beírt hallgatók mind résztvegyenek a collegiumban.

Ez igaz, de mindamellett ez egyetemi bajaink legkisebbike, legalább a nem experimentalis előadásokon. Ez csak akkor volna baj, ha egyszer a hallgatók mind kötelességüket teljesítenék és teljes számmal megjelenének az előadáson.

Igaz, hogy ha minden hallgató teljesítené kötelességét, akkor nagy bajok és zavarok támadnának! Oly nagy bajok és zavarok, hogy a rector magnificus bizonyára indítatva érezné magát közbelépni és rendet teremteni. — Ugyanis ha minden beírt hallgató megjelenék az előadásokon, a tanterem nemcsak zsúfolva volnának, hanem szűkeknek bizonyulnának. A kiszorult hallgatók egy jó része a folyosókat, a lépcsőket lepné el. A közlekedés lehetetlenné válnék. A megszorult rector rendőrségért telefonálna, sőt miután a hallgatók jogukra hivatkozva, nem távoznának, talán tűzoltókat kellene requirálni, kik vízsugarakkal «tisztítanak» meg a folyosókat és lépcsőket a sűrű embertömegtől. Másnap aztán a rector magnificusnak egy rendelete jelennék meg a fekete táblán, melyben az egyetemi polgárokat rendre inti és reményét fejezi ki, hogy ily «szomorú esetek» nem fognak többé ismétlődni.

Ez történnék, ha minden hallgató kötelességének eleget tenne.

A ki a tényleges viszonyokat ismeri, tudja, hogy nem abban rejlik a baj, hogy a tanteremben 600 beírt hallgató közül csak 400 fér be, hanem abban, hogy a tanterem nagyon is tág: a 600 beírt hallgató közül tán csak 100 jár előadásra, vagy még annyi sem.

Annak az elavult német egyetemi típusnak, melyet a mi egyetemünk oly mechanikusan utánoz, egyik baja, hogy szinte korlátlan tanuló szabadságával könnyen alkalmat ad a hallgatóknak arra, hogy az előadásoktól távol maradjanak. A régi német egyetemek ezen baja nálunk (mint a német típus minden baja) még erősen fokozódik. A szegény tanulók jó része, küzdvén az aránytalan drága főváros megélés-viszonyaival, vagy vidékre megy nevelősködni, vagy a fővárosban oly kenyérkereset után lát, mely távol tartja az előadásoktól.

Azokhoz, kiket a szegénység visszatart az egyetemi előadások látogatásától és kiknek száma már a magyar élet drágasága következtében is nagyobb, mint a német egyetemeken, csatlakoznak a hanyagok, kik természetüket követve nem járnak, a gyengék, kik oly rosszul vannak kiképezve, hogy nem igen tudják követni az előadásokat, a közömbösek, a kikben oly kevés a fogékonyság és érdeklődés, hogy minden szellemi foglalkozás halálra unatja őket: ezek aztán ha felnéznek is egyszer-másszor az egyetemre, tompa tekintettel ott ülnek és obscoen rajzokat vájnak a padba. És ezeken kívül távol maradnak azok, kik a sokféle vizsgák valamelyikére készülnek: hisz a vizsgálatok anyaga részben olyan szám és nomenclatura-tömeg, hogy közvetlen a vizsgálatok előtt kell «bevégni».

Ilykép az egyetem a tanulás szabadságának elvének védőpajzsa alatt a hallgatók jelentékeny részére nézve pusztá formalitás: csak a beiratkozást és az index aláírását veszi komolyan. Sőt még az utóbbit sem: van 100 meg 100 vidéki hallgató, ki indexét ott hagyja a pedellusnál a félév elején és a félév végén a tanárok szükséges aláírásával postán ismét visszakapja. A német idealistikus rendszer megengedi, hogy a hallgató minden ellenőrzés nélkül maradjon; megengedi, hogy az egyetemre való beiratkozást formalitásnak tekintse és egyetemi kötelességeit kijátssza: megengedi, hogy egyetemi hallgató legyen voltaképp egyetem és hallgatás nélkül.

Az egyetemi szabályzat nagy komolyan előírja, hogy pl. a jogász köteles etikát és négy magyar történelmi órát hallgatni. Ez is csak olyan papiros-szabály. Ezekre a collegiumokra a joghallgatók legnagyobb része beiratkozik ugyan, de egyetlen órára sem megy el. Az egyetemi látogatók indexében van egy rovat: «A tanár aláírásával bizonyítja a leczkék látogatását.» E rovatba írják nevüket a tanárok, még oly hallgató indexébe is, ki egyszer sem volt előadásukon; az egyetem német rendszere, mely a tanárt is, a hallgatót is eltompítja a névaláírás bizonyító jelentősége iránt, e rendszer, mondom, arra bírja a tanárokat, hogy nevük aláírásával bizonyítsanak valamit, a miről esetleg tudják, hogy

nem történt meg. Pedig mennyi a lőtás-futás, a tolakodás, a napokon át való ácsorgás, az időpazarlás a félévek elején és végén ezen voltaképp semmit sem bizonyító aláírásért! Az egyetemi élet élénkségének egy jó része erre a hiába-valóságra központosul.

V.

Részben a rendszernek, részben a zsúfoltságnak (és tán még egyéb okoknak) lehet betudni egyetemünk egy másik baját: a ritka érintkezést tanár és hallgató közt. A helyes rendszer az volna, melyet némely amerikai egyetem követ, mely azonban nagy, népes egyetemen lehetetlen: hogy a tanár mintegy fiatalabb munkatársnak tekinti a hallgatót, kivel együtt dolgozik, kutat, kit folytonos személyes irányítással bevezet a tudományba. Nálunk a hallgató többnyire passiv, tehát pusztán reproductiv, épen 19—22 éves korában, mely pedig a friss tevékenység, a szárnypróbálás kora!

Minden helyes pædagogia föelve a tanulókat active belevonni az ismeretek közlésébe, öntevékenységüket emelni, úgy hogy a tanítás a tanuló közreműködésével mintegy közös tevékenységnek tűnik fel. Ezt a helyes elvet az elemi iskola már rég iparkodik megvalósítani. Ujabban a középiskolában mindinkább tért hódít. Legnehezebben ver gyökeret az egyetemen, a hol régi, még középkori tradíciók legtovább élnek és a hol ezen elv megvalósítása a hallgatók nagy számánál fogva és a leczkelátogatás rendetlensége folytán tényleg a legnehezebb is. Ha a rendes leczkék erre kevésbé alkalmasak, kétségtelen, hogy külön intézményeket kell e célra teremteni, intézményeket, a hol a hallgató kénytelen a tanárral érintkezni.

Már több ízben említettem, hogy nálunk a mechanikusan átültetett német egyetemi rendszer minden hibája erősebben jelentkezik, mint hazájában. Így van ez a vizsgálatok cultusával is. Az egyetemi ifjúság jó része nem kíván valóban okulni, tudományosan kiművelődni, mennél többet tanulni, hogy mennél jobban megfelelhessen életpályájának és mennél derekabb szakember lehessen; a nagy tömeg

csakis annyit akar tanulni, a mennyi a vizsgálatra kell és csakis a vizsgálatok céljából tanul; kizárólag csakis a vizsgálat követelése van szeme előtt. A classikus philologusok közt van elég, ki nem olvasná Sophoklest vagy Vergilt, ha biztosan tudná, hogy a vizsgálaton ezt nem kérdezik.

Tudományos érdeklődése ily hallgatónak nincs semmi, csak vizsgálati érdeke. A szaktárggyal nem foglalkozik, nem szereti, de közvetlen a vizsgálat előtt az anyagból begyömmöszöl agyvelejébe lázas gyorsasággal annyit, a mennyit okvetlen szükségesnek tart, hogy a vizsgálaton szerencsével és ravaszsággal keresztül vergődhessék. Természetes, hogy ezen a gyors tömésen, ezen a brutto tölteléken, mint a hogy Arany János nevezi, nincs áldás, minthogy idegen anyag marad, mely, mivel a valódi érdeklődés szálai nem kapcsolják, gyorsan kihull az emlékezetből.

Jól tudom, hogy ez az imént megrótt jelenség mindig mindenhol elő fog fordulni és egészen ki nem kerülhető. A mire most súlyt kívánok helyezni, az, hogy mai egyetemi rendszerünk ezt a visszásságot elősegíti. Könnyen lehetővé teszi a hallgatók távol maradását. A ki távol marad, ki nem képezhető az egyetemen és a ki nincs kiképezve, abban nem fejlődik valódi érdeklődés tudománya iránt. A ki csak a vizsgálatra készül, az nincs valóban kiképezve és mivel nincs kiképezve, ezért nincs is benne később hivatásának szeretete, a Berufsfreude. Pedig nem a vizsgálat a fontos, hanem a képzés! A képzés alkalmával száz meg száz tanulságos dolog fordul elő, a mely nem tárgya a vizsgának. A képzésnek lassan és folyton mivelő és érlelő folyamata természetszerűen nem lehet vizsgálati kérdés. A vizsgálat ezen cultusát a tanszabadság német rendszere nem szüli ugyan, de támogatja.

VI.

A német rendszer merev utánczata annál is meglepőbb, mert a németek is kezdik elhagyni. Igen, a németeknél is új típus van keletkezőben, mert ők is érzik egyetemi be rendezésük hibáit, érzik, hogy — minden érdeme és nagy

tradíciója mellett is — e rendszer nem válik be egészen. Úgy mint katonai rendszerükön, mely pedig páratlanul nagyszerű eredményekhez vezetett és melyet az egész világ utánoz — mondom, mint a hogy' katonai rendszerükön változtatnak és lényegbe-vágóan reformálják, úgy javítanak egyetemi rendszerükön is, melyet a többi Európa csudálva mintaszerűnek hisz. A németek segíteni akarnak sokat magasztalt egyetemüknek bajain, ámbar e bajok — a mint felfejtettem — náluk nem jelentkeznek oly kirívóan, mint nálunk.

E bajok a tanulás és leczkelátogatás szabadságával kapcsolatosak. A hallgatók távolmaradása vagy passivitása és a ritka érintkezés tanár és hallgató közt — ezek keserű gyümölcsei a német rendszernek.

E bajokat, melyek a növekedő egyetemekkel nőnek Németországban — a hol, mondom, nem jelentkeztek oly rikítóan, mint nálunk — a gondolkozó tanférfiak már rég észrevették és azon voltak, hogy az egyetemi hallgatóból egyetemi munkálkodót teremtsenek. Erre szolgálnak a német egyetemeken fennálló seminariumok, a melyekben a hallgatók a tanárok vezetése mellett dolgoznak, tehát activ szerepük van, nem passiv, mint az előadásokon. E seminariumok ugyan már egy félszázad óta állanak fenn: a német egyetem újabb reformja abban rejlik, hogy a hallgatókat minél nagyobb számban belevonja e seminariumba és mindinkább az egyetemi tanítás középpontjává tegye. Évről-évre jobban kialakul ez a seminariumi gyakorlati tanítás és lassanként fontosabb lesz, mint a tanár katedrai előadása. Berlinben (első sorban ezt a legnagyobb egyetemet tartom szem előtt, mely hallgatóinak számánál fogva a budapestihez hasonlóan nagy) vagy félszáz ilyen seminarium van az egyetemmel kapcsolatban. A legtöbbször az egyetemen kívül külön helyisége van, külön szakkönyvtárral, íróasztalokkal, stb. Van ott a sok közt pl. zenetörténeti, keleti történeti, lélektani, indogermán nyelvészeti, angol philologiai seminarium vagy intézet. A legnagyobb-szerű ezen, az egyetem keblében létesített intézetek közt a classica-philologiai intézet, melynek 300-nál több tagja

van. Ez külön nagy épületbe van elhelyezve. Bent íróasztalok és könnyen hozzáférhető szakkönyvtár.*

A semináriumi gyakorlatokban minden tag résztvesz és mindegyiknek készülni kell; a tanár kérdez, felhí egy hallgatót, a kinek azután felelni kell. Minden tagnak fél-évenként dolgozatot kell bemutatni, mely a disputatio alapja. A ki nem jár és nem dolgozik, annak nincs helye e semináriumokban. A kevésbé képzetek a prosemináriumba kerülnek.

Különben vannak Berlinben a semináriumokon kívül a rendes tantermekben is gyakorlati órák, a melyeken esetleg több száz tanuló van jelen, de itt is mindenkinek készülni kell, mert a tanár itt is felhív hallgatókat, kik aztán felelnek. A tanár egyáltalán az ily órákon folyton kérdéseket intéz a hallgatókhoz és ezzel kizárja a nem készülő vagy oda nem való elemeket.**

A berlini példa tehát mutatja: a mint a középiskolákban a nagy reform abban állott, hogy belevittük a tanításba a tanuló közreműködésének az elvét, úgy iparkodnak a német egyetemen a hallgatót belevonni a tudományos előadásokba, hogy ne csak előadásokra járjon, de az előadások munkatársa, szerényebb körben kutató előadó legyen.

VII.

Mit láttunk és mi következik abból, a mit láttunk?

A mi egyetemi rendszerünk merő utánzata a német egyetemi rendszernek. Ennek az utánzásnak nagy hibája, hogy nem vette figyelembe a német és magyar viszonyok nagy különbségét. Ennek következtében fokozódtak a német rendszer hibái, a mi pedig jó benne, az nem érvényesülhe-

* Mellékesen megjegyzem: nagy előnye a berlini hallgatónak, hog könnyebben fér a tudományos könyvekhez, mint a budapesti. Berlinben egy tanulónál nem ritkán 50--60 kötet van a királyi könyvtárból.

** A berlini egyetem jelenlegi semináriumi rendszerére nézve becses felvilágosításokat kaptam dr. Szilasi Vilmos és dr. Gragger Róbert uraktól, kik e semináriumokban jártak.

tett mind. A német egyetem egy sajtósági művelődés és felfogás terméke: a régi német idealismusé, mely feltette, hogy a hallgatók tudományszomjtól és kötelességérzettől buzdítva, minden ellenőrzés nélkül megteszik kötelességüket. E rendszer azonban Németországban sem működött teljesen megfelelően. A tanulás és leczkelátogatás szabadsága talán bevált a kis egyetemeken, a modern óriás intézetekben már nem igen. A németek mindezekben okulva, czélszerű változtatásokkal — a seminariumi rendszer kitágításával és szigorításával — segítenek egyetemüknek mind inkább jelentkező bajain.

Ha a németek sem ragaszkodnak régi egyetemi rendükhöz, nekünk még több okunk van — a német utánzattól eltérnünk, mely nemzeti viszonyainknak úgy sem felelt meg egészen.

Úgy hiszem, általán két reformot kell végrehajtanunk. Először: a tanulásszabadságot bizonyos mértékben meg kell szorítani. E szükséges megszorítás még nem foglalja magában a tanszabadság eltörlését.

Másodszor ezzel kapcsolatban ugyanazon eszközökkel emelni kell (különösen a nem experimentalis tudományokban) a hallgatók öntevékenységet.

A merev tanulási szabadság nem a mi viszonyaink közé való. Különösen nagy, zsúfolt egyetemen nagyon is könnyen visszaélésekre vezet. A tanszabadság a nem-járás szabadságává válik. Mindenképen komolylyá kell tenni az egyetemi polgár kötelességét. Lehetetlenné kell tenni azt a sok álhallgatót, ki csak indexével szerepel az egyetemen, vagy a kik csak a pedellusok kegyelméből egyetemi hallgatók, mivel ő iratja alá a félév elején és végén a távollevő vagy vidéken tartózkodó hallgató indexét. Az egyetemi hallgató és polgár ne legyen hamis cím, hanem igazság! Ne legyen ott más, mint valódi hallgató; ezeket aztán szellemileg meg kell fogni, érdeküket lekötni, kivétel nélkül megdolgoztatni és nem csupán vizsgálatokra kötelezni, hanem őket kényszeríteni, hogy valóban kiképezzék magukat. Ne legyen az egyetemi élet egy hallgatóra se csak formalitás, index-láttamozás. A mai előadás-rendszer mellett is

legyenek külön intézkedések, legyenek oly kötelező előadások, a hol a tanár felhi és a hallgató felelni köteles, legyenek tehát gyakorlati és semináriumi órák, melyekre nem csak beiratkozni, hanem készülni mindenki köteles. E külön cursusokon kötelező a pontos megjelenés és kötelező a munkásság. Minden egyetemi hallgató kényszerítve legyen félévénként egy-két ilyen gyakorlati cursusban részt venni, azaz jelen lenni, minden órára készülni, felelni, dolgozni. E kényszer mellett vizsgálatokra csak az bocsátható, ki ilyen gyakorlati vagy semináriumi cursusokra nyolcz félévén át folyton járt, készült, a felhívásra sikerrel felelt és dolgozott.

Ily módon egy és ugyanazon eszközzel emeljük az egyetemi hallgató szorgalmát is, önműködését is. Az egyetem minden hallgatóra valódi munka és tanulás színhelye lesz, nem — mint ma egy nagy csoportra — csak beiratkozó és index-aláíró helyiség. A beiratkozóból nem csak hallgató, hanem tanuló válik, hisz a ki a semináriumi vagy gyakorlati órákon kellően nem felelt vagy nem dolgozott, elveszíti félévét.

A lényegesre czélzó e reformok felteszik a tanszékek szaporítását vagy a magántanárok beosztását a rendes tanári munkakörbe. E reformok után könnyű lesz a formalításokat, melyekre ma oly nagy súlyt helyezünk, mint pl. az index-aláírások eljárását, gyorsítani vagy egyszerűsíteni.

A semináriumnak kétféle faja mutatkozik czélszerűnek. Az alsó, hol különösen az anyag alapos elsajátítása a főczél; a magasabb, a mely főleg a tudományos kutatás módját gyakoroltatná. Mindinkább bebizonyul, hogy a tudományban csak az tud eligazodni, a ki maga valami részletkérdésben módszeresen kutatott. Megjelenés, készülés, felelés, dolgozás mind a kettőben egyaránt kötelező legyen.

Egyetemünknek voltaképp ugyanaz a baja, a mi középiskoláinknak: discrepantia az élet és az iskola közt. Az intézmények sok szellemi fáradságba kerülnek, de nem elég gyakorlatiak. Az egyetemet a magyar élet szolgálatába kell helyezni, hogy a befektetett szellemi tőke a lehető legnagyobb szellemi kamatokat hajtsa.

A mai viszonyokat tekintve, kétségtelen, hogy az egyetemi ifjuság nagy tömege, ezer meg ezer ifjú, oly kitünő tanári vezetés alatt, mint a minő a legtöbb szakra nézve rendelkezésre áll, helyes rendszer mellett többet tanulhatna és jobban volna kiképezhető.

Jól tudom, hogy e részben nagy nehézségek forognak fenn. Valamely régi rendszer ellen nagyon nehéz a küzdelem, ha e rendszert a kényelem támogatja. A seminariumi módszer, melynek kényszeralkalmazását ajánlom, a lezéken való feleltetés, sok nehézséggel jár, különösen oly nagy egyetemen, mint a fővárosi; a seminariumi módszer különben sincs teljesen megállapítva és még némi tapogatódzással jár. Az egyetemi rendszer komolyítása a hallgatókra is, különösen a szegényekre, nagy áldozatokat ró: Pesten beiratkozni és a vidéken tartózkodni (pl. nevelősködni) lehetetlen lesz, valamint nehéz lesz mint vig fővárosi absentíás, csak az index-aláírások alkalmával az egyetemre felnézni. Ha azonban az egyetemi életet munkásabbá és intensivebbé tesszük, talán (csak még megfontolandó eshetőségről szólok) lehetne a nyolcz félévi cursusból egyet engedni; a hallgatóság a nagyobb szellemi terhek fejében időbeli nyereségre tenne szert.

A mi egyetemi rendszerünkben tehát — hogy őszintén kimondjam — egy idegen nép idealistikus korszakának termékét látom, mely eredeti hazájában is, de különösen nálunk, kik eltérő viszonyok közt positivebb korszakban utánoztuk, lényeges átalakításra szorúl.

RIEDL FRIGYES.

A MAGYAR KÖLTÉS-ZET EREDETE.*

Hol vannak a magyar irodalom gyökerei? Milyen mélyen nyúlnak le — történelmi távotl értve — a nemzeti lélek, a néplélek talajába? Milyen korú egyáltalán a magyar irodalom? Honnan indult ki evolúciója?

Ez a kérdés kikerülhetetlen mindenkire nézve, a ki csak nagyjában is képet akar magának alkotni a magyar szellemi élet fejlődéséről; de különösen útjában találja a kutató, a ki irodalmunk történelmét tanulmányozza, esetleg írja is. És viszont, a magában véve tudományos kérdésnek, melyet csak szigoruan tudományos módszerrel lehet és szabad tárgyalni, megvan a fontos nemzeti érdeke, mert a nemzeti tudatnak és nemzeti egyéniségnek a kérdésével kapcsolatos.

Nyers körrajzában a tény következőleg áll előttünk:

Európa mai keresztyén nemzetei közt a magyar volt az utolsó telepedő, de államiságunk így is a legrégebek közé tartozik Európában. Árpád még a honfoglalás előtt egy fő alatt egyesítette a magyar nomád heptarchiát, a mi-nek eredménye egy messzekiható politikai tény lett: a mai Magyarország megalapítása. Utódai között alig egy század mulva két nagy uralkodói tehetség a magyarságnak eredeti alapon fejlett állami és társadalmi rendjét a nyugati keresztyén egyház szellemi közösségében összhangzásba hozta az európai államrendszerekkel. A Géza és Szt. István alatt kialakult egységes, nemzeti és keresztyén európai magyar államiság azután is megtartotta, idegen faju népek közt a

* Felolvasta a szerző a Kisfaludy-Társaság idei ünnepélyes közgyűlésén.

foglaló nép faji jellegét, s a legkülönbélebb politikai és hadi válságok és katastróphák közt is nemzeti folytonosságát. Állandóan fontos tényező volt az európai nemzetek életében. Fedezte a civilizatiót kelet barbár hordái ellen, viselte a keresztyénség paizsát az iszlám ellen, s míg megalapítani és megtartani segítette az eddigi európai történet legnevezetesebb dynastiájának nagyhatalmi állását, addig odaadólág részt vett a vallási és politikai szabadságért folytatott küzdelmekben. A magyar kard ép úgy harczolt a középkori keresztyénség, mint a reformatio és anti-reformatio, vagy a XIX. század uralkodó eszméiért.

Ehhez a régi és nagyfontosságú politikai történethez képest irodalmunk története fiatal is, szerény is. Amaz ezer éves, ez alig ötszáz éves. Első magyar nyelvű könyvünk körülbelül Hunyadi János korából való, s Hunyadi közelebb van hozzánk, mint Árpádhoz. Árpádtól Hunyadi koráig nincs magyar nyelvű könyvünk. Művészi szempontból figyelemreméltó irodalmi terméket Mátyás királynál régibb időből nem tudunk felmutatni. Igazi írói egyéniségek csak a XVI. századtól kezdve tűnnek fel. A nyugati irodalmak dús virágkorának, a XI., XII., XIII. századoknak hatalmas alkotásaival, változatos műfajaival, nagy írói egyéniségeivel nem tudunk szembeállítani magyar nyelven semmit. Ezek a századok ma üresek előttünk.

S jó későn jelentkező első könyveink micsodák? Fordítások, compilatiók, latinul irt vallásos munkák szegényes nyelvű utánzatai, latinos fordulatokkal, félénk, erőltetett kifejezésmóddal. Első verses maradványaink fő tömege egy századon át gyarló technikájú, költőietlen tartalmú krónikás vagy oktató énekekből áll. Úgy tetszik, mintha a magyar író képesség még ezután is csak sokára tudott volna önállóságra szert tenni s az előadásbeli ügyességnek valamennyire elfogadható fokára emelkedni. A magyar irodalom századokon át mintegy a külföldiek visszhangja, afféle másodlagos irodalom, saját jellem nélkül, saját fajsúly nélkül, úgyszólván csak házi használatra termel és európai jelentőségre csak a XIX. század közepe felé jut. Mintha a magyar lélek tényezői közül eredetileg hiányzott volna a

költői, az irodalmi képesség, vagy csak oly csekély mértékben lett volna meg, hogy egészen a tegnapi nem tudott lábra állani.

Első tekintetre a kép efféle. És lehetne irodalomtörténetíró, a ki kritikai álláspontra törekedve ekként szólna: A legrégebb magyar könyv az Ehrenfeld-codex, a XV. század első felében; ez a magyar irodalom első határköve. Ezt követi egy századon át egy sereg vallásos tartalmú, többnyire latinból átdolgozott codex; ez a magyar irodalom forrásvidéke. Én e kezdetleges utáztatokból kiindulva, keresni fogom a későbbi, mind érettebb utáztatokon át a fejlődés útját az eredetiség felé, míg a XIX. század közepén eljut a magyar irodalom az önállóság fokára. Hogy volt-e a codex-irodalmat megelőzőleg már magyar költészet, azt nem tudom, arról csak sejtéseket lehet kockáztatni, de tudni semmit sem, mert nincs belőle maradvány; csak a mi kézzel fogható tényként előttem van, azt vehetem számba. Nem létező irodalmi tényekről nem írok históriát.

Azonban semmi sem volna egyoldalúbb, mint az így gyakorolt kritikai eljárás.

A ki arra vállalkoznék, hogy a magyar irodalom későbbi kifejlődését a középkori codex-irodalomnak idegen eredetű elemi sejtjeiből, e sejték oszlásából, kapcsolataiból s az időnként ehhez a tőkéhez még hozzájárult idegen irodalmi hatásokból építse fel, egy nemzeti költői tőke és ízlés áthasonító hatása nélkül, — az lehetetlenre vállalkoznék. Ezekből az elemekből sohasem fogjuk megfejteni Petőfit és Aranyt.

A miben Petőfi eredeti jelenség volt, mikor irodalmunkban elfoglalta helyét, s a miben eredeti az egyetemes irodalom költőivel szemben is, az nem mind csupán az ő egyéniségének volt a művészi érvényesítése, hanem a mellett a magyar faji léleknek, s még ezenfelül a magyar faj költői szellemének és æsthetikai ízlésének is olyan revelatioja, a minőre addig nem volt példa. Ő is, Arany is, és tegyük hozzá Jókait, egy nép költői szellemét juttatták szóhoz, s mindenki érezte, hogy ez a költői szellem megvolt, csak némaságra volt kárhoztatva. A megvetett Hamupipőke egy-

szerre tündöklő bájban jelent meg s úgy tetszett, hogy voltaképp eddig is szép volt. Azt kellett érezni, hogy irodalmunk fejlődése tulajdonképp se egyenletesen, se szerencsésen nem folyt addig, s hogy az irodalom most találta meg a maga természetes súlypontját.

Legnemzetibb íróink magyaros művészetének ez az eredeti forrása, a népköltés. Ez pedig épen olyan függvénye a népléleknek, mint a nyelv. És valamint a mai népnyelv csak tovább beszélt folytatása az apakénak, a nagyapakénak és a honfoglalókénak, épen úgy a népköltés is csak folytatás, régibb századok népköltésének folytatása.

Némcsak az pedig a történeti tény, a mi datálva van, hanem az is, a mi folytatásában szemünk előtt él. A népköltés is történeti tény. Élt ez, régibb alakjában, már akkor, mikor codexeinket írták.

Ha irodalmon csak a latin betűkkel megrögzített és a századok viszontagságait kikerült magyar nyelvű szellemi termékeket értjük, akkor talán jogos lehet a kétség irodalmunk eredetisége és régisége iránt. De ha irodalomnak vesszük a népköltést, a dalok, balladák, mesék iratlan, de «élő és lélekző» irodalmát — és ha nekünk van egy gazdag, minden cserehatás mellett is eredeti, az idegen irodalmi hatásoktól meg épen független népköltésünk, s a magyar költői génusz legjellemzetesebb képviselőit ebből táplálkozni látjuk, nyomait adatszerűleg visszakisérhetjük a régi virágénekeken át a codexek koráig, minden változás mellett is a maihoz hasonló jellemmel: akkor azt kell mondanunk: ime a magyar irodalom másik forrása, — nem is a másik, hanem az első forrása.

Az irodalmi fejlődés voltaképp mindenütt a költészettel kezdődik, ott is, a hol később hazai fejlődés eredményeképp fölépül rá az egyetemesebb jelentésű irodalom. A költészet már a naiv néplélek termékeül jelentkezik; az irodalom, melyhez az írás fogalmát kötjük s a mely a prózát is magában foglalja, inkább a népek történeti életében lép föl és tudatos nemzeti életével tartozik össze. Ha a nép erős idegen culturhatás sodrába kerül, akkor a néplélekben és irodalmi kifejezésében is afféle állapot állhat be, a minő

az egyéni psychológiában a tudathasadás jelensége. Mintegy kettős szellemi élet és kettős irodalom támad, egy felső és egy alsó, melyeknek egymáshoz kevés közük van, egy tudatos és mesterkelt s egy természetes, de elhanyagolt áramlat, a tanultak beplántált irodalma és a magától tovább tenyésző népköltés. A nemzeti tudat így megzavart egysége csak sokára állhat helyre. A népköltésben tovább élő eredeti műszellem mindamellét lassanként és folytonosan hat az írott irodalomra, míg végre egészen assimilálja azt, jobban mondva a kiegyenlítődés megtörténik közöttük.

Nálunk is ez a folyamat állapítható meg. A pergamen- és papiros-irodalom felszine alatt ott lüktetett a magyar költészet erős földalatti áramlata a magyar néplélekben. A forrásául szolgáló műszellem nyilvánulásai jelentkeznek zenénkben, táncunkban, népköltésünkben és nyelvünkben; előüti magát egyes írott maradványokban is, tömegesen Balassánál és a kuruczdalokban, de assimiláló ereje megérzik a többi költőknél és a prózai műveken is; ennek a kivirágása Petőfi és Arany költészete. A mily mesterkelt, habozó, lassan önállósuló írott irodalmunk, épen oly természetes, határozott és eredeti már első jelentkezéseitől kezdve ez az iratlan irodalom.

És a magyar irodalomtörténet problémája nem az, hogy a középkori latin nyelvű egyházi iratok fordításából hogyan lett később eredeti magyar irodalom s egyáltalán hogy különféle irodalmak hatásai minő sorrendben vegyülve eredményezték nálunk az európai irodalmak egy új, de lezármazott változatát, hanem az, hogy az autochthon magyar költői és írói szellem az adott természeti és történeti, gazdasági és művelődési viszonyok közt mikép alakult és fejlődött, minő appercipiáló munkát fejtett ki az európai culturfolyamatok és irodalmi hatások feldolgozásában s megoszlott belső egységét a kiegyenlítődés minő folyamatában állította helyre és e közben hogyan fejlődött európai irodalomma.

Minden tény arra mutat, hogy a magyar irodalom fája, bár később ismételten beoltották is, eredeti magból, nem pedig bujtásból fejlődött.

Irodalmunkigazi forrásvidéke nem a kolostorok irodalma, hanem az az ősi nemzeti költészet, melynek részben folytatása a népköltés, s melynek megvoltáról a codex-irodalom előtt egykorú adatok szólnak s a melyet akkor is föl kellene tételeznünk, ha ily adatok fenn nem maradtak volna s népköltésünk elenyészett volna is. Törvényeink, intézményeink, politikai és hadi szervezetünk, egész történelmünk tanúságot tesz róla, hogy codexeink kora előtt is volt magyar néplélek, az pedig mintegy élettani szükség, hogy egy ily erős és sokféle alakban jelentkező néplélek a nyilvánulás egyik legáltalánosabb és legközvetlenebb módján, a költészet formájában is kifejezésre jusson.

Eddigi fejtegetéseimet a következő pontozatokba sűrítetném össze:

1. Vannak irodalmunknak és különösen költészetünknek az európai irodalmak nemzetközi forgalmából meg nem magyarázható elemei, olyanok, melyek se kölcsönzés útján nem kerülhettek hozzánk, se itt, hazai hagyomány nélkül, idegen elemek kereszteződéséből nem keletkeztek.

2. Ezek az elemek a nép széles rétegének költői szellemében otthonosak, századokra visszamenőleg kimutathatók, legnemzetibb íróinkat jellemzik, az idegen elemekkel szemben áthasonítólag viselkednek, kapcsolatosak a magyar nép többi simultán művészetének (zenéjének, tánczának), sajátosságaival, épügy mint nyelvével, vagyis ezek az irodalomnak elsődleges elemei, megelőzték az európai irodalmi hatásokat, megadják irodalmunknak, történeti változásai közt is, jelen gazdag tagozatában is formai és állománybeli egységét.

3. E kettőből következik, hogy irodalmunk főgyökerei közül az egyik, még pedig a legfőbbik, eredeti; ennél fogva irodalmunk is általában eredeti, nem pedig receptio, és ősi, azaz honfoglalóink ide költészetet hoztak magukkal, mely szerves tartozéka volt és maradt a nép-psychének és alapja lett későbbi fejlődésnek.

4. Az őskori (honfoglalás előtti) költészetre nézve ugyan ezek a megállapítások szükségképiek, mert tapasztalati tény, hogy minden népnek van költészete, s a népköltés a nép-

léleknek biológiai függvénye; hogy pedig az a költészet nem valami egyébféle volt, hanem olyan, a melynek a mai folytatása, annak bizonyítéka egy másik szívós életű és a költészettel szervesen összenőtt szellemi birtokunknak, a nyelvnek azonossága és eredeti fejlődése.

5. A költészet lényegileg olyan eredetű, mint a nemzet; a magyar költészet egyidős a magyar néplélekkel. Akár egy korábbi népegységből kiszakadva, akár két külön népből keveredve alakult meg a magyarság, mióta ethnikai folytonossága tart, azóta költészete is folytonosságot alkot.

Úgy vélem, e megállapítások elég biztosak.

Minő eredetű tehát a magyar nép s vele a magyar költészet?

Nem akarom t. hallgatóimat ma olyan területre vezetni, a hol az az érzésök lenne, hogy a köztudat szerint eldönthetetlen kérdéssel próbálunk egy másik kérdést megoldani. Ilyen kérdésnek tartják a magyarság eredetét, melyre nézve hosszas és szenvedélyes viták folytak, s a melyre nézve csakugyan a történetkutatók egymással és a nyelvtudósokkal szemben megoszlanak.

Beérem itt a főbb nehézségek megemlítésével. Arra a kérdésre, hogy minő eredetű a magyar nép, az okiratos történelem nem tud felelni, mert népünk nyilvántartását a honfoglalás idején túl csak néhány évtizedig folytathatja. Az összehasonlító tanulmányok közül az anthropologia nemleges, illetőleg többfelé ágazó feleletet ad. Nem talált egységes magyar fajtypust, illetőleg több typust talált, a mi végre is kétes eredmény; azt már, hogy egyesülés esetén melyiket kell a törzselemnek tekinteni, eldönteni nem képes. A másik összehasonlító tanulmány, a nyelvtudomány, föltétlen biztossággal és minden elágazás nélkül megy el az eredetig, tehát egységes és nem kétes feleletet ad, megmondván, hogy a nyelv föltétlenül ilyen és ilyen eredetű, de szigorúan véve csak a nyelv eredetét tudja bizonyítani, nem okvetlenül a népét is. Gyakori történelmi tapasztalat, hogy nyelv és nép elvált egymástól, a nép elhagyta nyelvét és idegent tanult meg s még csak következetesség sincs benne, hogy pl. a hódító, vagy a hódoló elemnek a

nyelve kerekedett-e felül; megesik az a különösség, hogy nem annak a résznek a nyelve marad életben, a mely résznek a politikai egyénisége érvényesül az új alakulatban, úgy hogy az új népegység a nemzeti gondolat szempontjából más eredetű, mint nyelvi tekintetben. Ez pl. a balkáni bolgárok esete, kik odatelepedésük idején török nyelvű nép voltak, de aztán átvették szláv alattvalóik nyelvét. Épen a magyar őstörténelemnek is az a legvitásabb kérdése, vajon nem egy ugor és egy török faj egyesüléséből keletkezett-e a magyar nemzet s vajon a mig nyelvét kétségtelenül az ugor résztől vette, ethnikai jellegét, politikai szerkezetét s mintegy nemzeti elvét nem a török résztől örökölte-e. Esetleg csak elugorosodott török törzs-e talán, vagy ugor törzs, melyhez török elem csatlakozott?

Ezt az egész kérdést, mint a mely külön bizonyítási műveletet kívánna, — bocsánat a kifejezésért, — kikapcsolom e helyen, jobban mondva egyszerűsítom. A költészet kérdését nem a magyar néphez kötöm, a melynek eredete vita alatt van, hanem a magyar nyelvhez, a melynek eredete vitán felül áll. A fenti pontozatok közül az 5-iket így módosítom: a költészet olyan eredetű, mint a nyelv.

A «nép» fogalma több alkotó jegyből áll, melyek időlegesen együtt vannak, de módosulhatnak, kicserélődhetnek, s azért a nép folytonossága megmarad. Magának a nép fogalmának súlypontja is idővel más jegyre tolódhatik át, a mint hogy a mai magyar nép fogalmában is fontosabb mozzanat a lelki és nyelvi közösség a faji közösségnél.

Ha már most van ez ethnikai jegyek közt olyan, melynek folytonossága elágazás nélkül elvezet a legközelebbi ősi egység koráig, más szóval egy konkrét eredő pontig, akkor örömmel meg kell ragadnom ezt az Ariadne-fonalat s ennek a mentén haladnom a bonyodalmakon keresztül.

Ilyen jegy, és pedig az egyetlen ilyen jegy népiségünk tényezői közt a nyelv. A magyar nyelv eredetét a tudomány exact bizonyossággal megállapította. Tudjuk, hogy a magyar nyelv a történelem előtti időkben egységet alkotott néhány oly nyelvvel, melyeknek beszélői, kisebb-nagyobb népek, köztük egy cultur nép is: a finn, Európa északi és Ázsia

északnyugati részein elszórtan laknak. A magyar nyelv és ezek a nyelvek, tehát a finn, mordvin, lapp és a többiek, megannyi folytatásai, változatai egyetlen ősnyelvnek, melyet a nyelvészetben finn-ugor alapnyelvnek mondanak. A nyelvtudomány a magyar nyelv életrajzát ez ősi egység korától keltezi, illetőleg attól a ponttól, a mikor a magyar nyelv a többitől elvált. Legutoljára a két legkeletibbtől vált el, a vogultól és osztjáktól, melyek ma az Ural hegység és Ob folyó vidékén élnek.

Részemről a történetíróra nézve sem ismernék helyesebb és pontosabb módszert, mint ha ezen az egyetlen biztos nyomon indulna meg. Kiindulna nemzetiségünk ez ismert eredetű jegyének kezdetétől s próbálná nyomon kísélni annak a népegyednek a történetét, mely ezt a nyelvet kezdettől, vagyis különválásának korától fogva beszélte. Ám ne nevezze ezt a népet egyelőre magyarnak, ha kétesnek látja, hogy a mai magyar «ethnos» egyéb alapvető jegyei megvoltak-e benne. Valamiféle nép mindenestre volt, mert emberek beszélték azt a nyelvet, nem a levegőben élt az, nem szellemi lények, hanem anthropologiai egyedek ajkán. S e népnek érdekelnie kell őt, mert örökséget hagyott ránk, esetleg a magyarságba torkollott. Becses fölvilágosításokat fog neki a nyelv adni arra nézve, minő culturfokozatokon ment át időközben az a nép. Mint tanulta meg egymásután a fémek használatát, mint fejlettek ősfoglalkozásai; mint volt hatása alatt indoeurópai népeknek. Látni fogja, hogy a finn-ugor népegyiség felbomlása után az a nép az ugor népekkel, a vogulokkal és osztjákokkal együttes életet folytatva, délibb vidéken, mint a hol e népek ma laknak, hogyan tett szert a ló használatára. Megtanítja a nyelv arra is, hogy ennek az együttélésnek megszüntével az a nép idegen népek közé jutva, hosszú időn át élt keveredés nélkül külön életet, mialatt a nyelv rendkívül szívós hangképet és organismust fejtett ki; a népet árja és kaukázusi culturhatások érték, állattenyésztése gyarapodott, fegyverzete tökéletesbült, társadalmi élete tagozódott, s az idegen fajú népek közt léteért küzdve eljutott a lovas hadviselő nép műveltségi fokára. Az ezen a nyomon talált keretekbe

beleillesztheti az archæologia, a palæethnologia és a tárgyi néprajz adalékait, melyek annál inkább szaporodnak, minél újabb időkbe haladunk.

Következik aztán az eddigieknél erősebb culturhatás. A nyelvünket beszélő, immár lovas, harcziás néptörzsek benső érintkezésbe kerülnek török-féle törzsekkel, de különösen egyik letelepült, földmivelést, állattenyésztést űző török népelemmel, a melynek nyelve a többi törökség z-jét r-ré morzsolja, mint a mai török-tatár dialectusok közt a csuvas, s mint a régiek közül, fennmaradt nyelvemlékei szerint, a volgavidéki bolgár. Az érintkezés mélyreható volt, máig is pár száz kölcsönszavunk őrzi emlékét, a mai magyar ember oly kedves szavai, mint *búza, árpa, ökör, tinó*, stb. stb., s két olyan culturszó is, mint *írni* és *betű*, a mi persze rovott betűt jelentett; s a mi fő, számos igét is áthoztunk e nyelvből, még pedig minden átbélyegző igevégtet hozzátétele nélkül, annyira éreztük a szó igetermeszetét. Ily mélyen még a későbbi nagy szláv hatás se nyomódott be nyelvünkbe, pedig onnan több szót vettünk át. Valószínűleg nem külső érintkezés volt, hanem beolvadás; a török elem megtanulta a magyar nyelvet, de magával hozta mindama fogalom nevét, melyre a magyarban eddig nem volt szó.

Itt kerül aztán sorra az a kérdés, hogy a két nép egyesülése minő lehetett: szövetségi csatlakozás-e, vagy hódítás, s ha ez, akkor melyik hódította meg a másikat? Igaz-e, a mit történetíróink tekintélyes része állít, hogy ez alkalommal a török elem azt a szerepet játszotta, a mit a normannok Európa többi nyugoti és északi nemzeténél, a kiknek kis számmal, de nagy erélylyel nyakára ültek és hatalmas nemzetekké szervezték őket? Igaz-e, hogy itt is egy kis számú török faj leigázta a nagyobb, de nehézkes és szervezetlen ugor tömeget, azt néppé, mintegy nemzetté szervezte, a maga politikai és hadi képességeit beleoltotta, intézményeit áthozta, egyébként azonban nyelvileg beolvadt, úgy hogy attól fogva van igazán magyar nemzet, e két elem ötvényéből, s hogy ez új egységben a nemzeti, a szervező elv török, a nyelv ugor eredetű? Az átvett sza-

vak valószínűleg arról fogják meggyőzni a történetírót, hogy az a jámbor volgai bolgár-féle török nép, a mely oly pompásan törte r-ré a z-t, minden egyéb lehetett, mint a magyar nyelven beszélő rész meghódítója: ez a nép valóságos nyárspolgár volt a magyar nyelven beszélő részhez képest, mert összes kölesönadott szavai mind gabonanevek, állatnevek, földművelésre, állattenyésztésre, letelepült életmódra vonatkozó szók, az egész tömegben alig van egy hadi műszó, fegyvernév vagy állami intézmény neve. Lehet, hogy ez kiábrándulás a történetíróra nézve, de nem a mi egyéni csalódásunk a földolog, hanem a tárgyi igazság. És ha még akkor sem akar belenyugodni a magyarság ugor eredetébe, ha megragadja azt a lehetőséget, hogy a magyar már ez érintkezés előtt valamikor ugorosodott el török törzsből: ez a föltevés még mindig szabadon áll rá nézve, s ő bizonynyal szorgalmazni fogja az anthropologust és az ethnographust, hogy az eddigieknél véglegesebb adatokat szolgáltatassanak neki. Miután pedig ezt az érintkezést a történetíró — valószínűleg a népvándorlás korába — helyezi, aránylag nemsokára ott fogja találni a magyarságot a történeti tudomás mesgyéjén, a hol irott kútfők szólnak felőle, s megköszönve eddigi kalauzának, a nyelvtudománynak útbaigazításait, átléphet otthoniasabb területére.

Ha ez az eljárás látszik legbiztosabbnak és eredményesebbnek a történetíróra nézve is, annál inkább kötelező ez a népszellem történetének kutatójára nézve.

Nyelv és költészet a népszellem egynemű, összetartozó velejárója, a költészet csupán egy fél fokkal közvetetebb.

A néplélek nyilvánulásának legelső, alapvető területe a nyelv. De szorosan rajta épül a költészet hagyománya is. És a hol életrevaló nyelvet találunk, olyat, minőnek a magyar is bizonyult az őskorban, hogy t. i. az alapnyelvből tekintélyes szókészletet és functio-elemet örökölt, hogy rokonaitól elszakadva, roppant időn át idegen nyelvek közt, önállóan fejlődött, saját elemeiből nagy szókészletet fejlesztett ki, idegen nyelvek erős hatásának kiteve s tőlük sok szót átvéve. functio-elemeket nem kölesönzött, alig egy-két képzőt, ragot egyet sem, azaz a maga tenyésző szerveibe alig-

alig engedett be idegen elemet: ily éber nyelvszellem és egészséges nyelvi tenyészet követeli a lélek másik kifejező közegének, a költészetnek is megváltát és párhuzamos folytonosságát.

A népnyelv és népköltés szerves összenöttségéből és magyar nyelvnek egész életén át érvényesülő egészséges szervezetéből következik az az általános módszertani elv, hogy a minő sorsa volt nyelvünknek, olyan sorsa volt általában költészetünknek is. A milyen eredetű nyelvünk, olyan eredetű költészetünk, s a mely oldalról jelentékeny hatások érték nyelvünket, olyan oldalról kereshetők hatások költészetünkre is.

A magyar költészet legősibb fokon a finn-ugor költészetből eredett.

Ezzel tehát nyertünk a fejlődés kezdetéül egy szilárd pontot. Nem a kutatás, hanem a fejlődés kezdetéül. A kutatásnak ez iránypontja, nem kiindulópontja.

Nem mondom, hogy ezzel a megállapítással adva van annak az ősfertumnak, annak az őskovásznak a pontos ismerete, mely a különböző finn-ugor népek költészetében, különbözőkép differentiálva, de mégis folytonosan működve, mint a költészet erjesztő ereje átöröklődött napjainkig s például a magyar költészetnek is legbelsőbb sajátságait képviseli. Efféle ős-sejteket csak rekonstruálni lehet. De ez a szempont addig is útmutatóul lebeg előttünk, s központul szolgálhat, mely körül csoportosítani tudjuk a tényeket s irányítani feléje az elemzéseket.

Utalok a tényekre, melyek e szempont körül csoportosulnak.

A finn-ugor népek általában dalkedvelő és költői tehetséggel megáldott népek. A melyikről sokáig ellenkező volt a tudomás, egy-egy felfedezés egyszerre annál is nagy költői tőkét hozott felszínre; így történt ez a vogul és osztják epikával, a mordvin népköltéssel, a votják dalköltéssel. Az epika úgyszólván mindegyik finn-ugor népnél virágozik; a lyra is a vogul és osztják nép kivételével, ha ugyan a megfigyelések ezekre nézve is nem csalnak. A finneknek és észteknek van talán az egész világon a legtöbb népköltési termékek összegyűjtve. A finnek még élő népeposzsszal dicsekedhetnek, a mythikus

tartalomban oly gazdag *Kalevalával*. A kihalófélben levő vogul és osztják népeknek naiv epikáját magyar utazók megmentették; Reguly osztják hősénekei húszezer sornál többre rugnak, s Munkácsi a vogul népköltés termékeivel négy kötetet töltött meg. Ez epika mindenütt ősi jellemű, pogány szellemű, styljük is archaistikus, a mi régibb korbeli virágzásuk jele; tartalomban, formában jórészt függetlenek a szomszédságukban élő szláv és germán népek költészetétől. Egymástól távoleső finn-ugor népekhez és nyelvekhez ilyen ősi jellegű költészet lévén mintegy hozzánőve, természetesnek látszik az a vélelem, hogy az egyes népek költészetüket nem egyenként kívülről kapták, hanem ősi csírából fejlesztették.

E vélelem tárgyi biztosítékait, a specifikus közös elemeket a folklóre keresi. Feladatát rendkívül nehézé teszi a szétválás igen nagy régisége, mely a tartalmi elemek: mondák, mythosok, mesék teljes anyagcseréjét s másfajú szomszédos népek hagyományaival való forgalmát okozhatta. A legtöbb finn-ugor népnek vannak kosmogonikus mondái, többnek vannak nemzetség-ősöket ünneplő énekei, de ezek közt sincsenek még speciális tartalmi egyezések kimutatva. Biztosabbnak tetszik bizonyos formai elemek állandósága, főleg azoké, melyek szorosabban a nyelvhez kapcsolódnak.

Ilyen ősi közösség címére tart számot már egy félszázad óta két formai sajátság: a parallelismus és az alliteratió, tehát a gondolatoknak némi változatban ismétlése, vagy páros formában kifejezése, továbbá a hangsúlyos szónak betűrímmel kiemelése.

A parallelismus olyan gyökeres sajátsága épúgy a legnyugatibb finn, mint a legkeletibb osztják költészetnek, hogy az egész költői beszéd parallelismusokban lélezkzik; minden gondolat kétszer van megmondva, némi változtatással, mely az osztjában sokkal elemibb, a finnben tartalmasabb, fejlettebb, de alapjában amazzal egyező. És nemcsak a lyrai költészetnek ez a dialektikája, hanem az epikus előadás, tehát a külső tények elbeszélése is kétféle alakban kifejezett mozzanatok során halad. Ismeretes e sajátság népköltésünkben, főleg balladánkban is, de nem mint

egyetemesen uralkodó szólamstylisálás, hanem elvegyülve egyéb styl-elemek közé, archaistikus jelleggel, több változatban s részben tovább is fejlődve.

Az alliteratio is uralkodó formai jegy a finnben, de ismeretes a többi finn-ugor népeknél is, s a hol az első gyűjtők nem észlelték is, későbbiek rátaláltak. A mordvinban Ahlqvist még nem vette észre, csakhamar utána Paa-sonen bőséggel meglelte. A legkeletibb ágakban, a vogulban és osztjákban, egészen rendes. A magyarban is fennmaradtak rudimentumai közszólásokban, népversekben; régibb emlékeinkben gyakoribbak.

Se parallelismus, se alliteratio nem kizárólagos tulajdona a finn-ugor népeknek, annyira nem, hogy úgyszólván általános formai elemei a legkülönbözőbb költészeteknek. A parallelismus a költői beszéd kezdetlegesebb stylisáló módjai közé tartozik, s bizonyos mértékben az ismétlés, ellentét alakzataiban mindenütt otthonos. De rendszerre képződve nem találjuk mindenütt; a szellemi fejlődés felsőbb fokain többnyire elejtve látjuk; de megtartotta és rendszerre képezte néhány ó-kori költészet, s ugyanígy a finn, valamint a vogul és osztják nép költészete. Az alliteratio is sok népnél megvan; de rendszeres metrikai tényezővé szintén kevés népnél fejlett, vagy a fennmaradt emlékekig már visszafejlett. Ennek a rendszeres metrikai használatnak classikus képviselője a régi germán költészet.

Jellemző tény, hogy a finn-ugor hagyományban, még pedig egymástól oly távoleső lelőhelyeken, mint a finnek-nél és az Ob vidékén, rendszeres mondatparallelismus és szólam-alliteratio együtt jár. Ez nincs meg azoknál az indo-európai népeknél, melyeknek hagyományait ma ismerjük. Hogy a finn-ugor parallelismusnak és alliterationak keletibb nyelvterületeken, az altáji nyelvekben folytatása van, az csak e sajátságok nagy elterjedését és régiségét igazolja.

Hogy az alliteratiót germán culturhatás terjesztette volna el, mint a svédek és finnek szomszédságából egy időben következtették, azt megczáfolja az, hogy az Uralon túl is dívik, a hová germán hatás el nem érhetett. A vogulokhoz és osztjásokhoz szláv közvetítés sem vihette, mert egész

érintkezések az oroszokkal nem több háromszáz évesnél, nem is említve, hogy a szlávban sokkal szórványosabb, semhogy rendszeres metrikai formának tekinthetnők. Mi magyarok sem vettük pl. a németektől, mert mikor velök érintkezni kezdtünk, már a németeknél az alliteráló verseléssel rég felhagytak. A finn-ugor alliterációnak azonkívül minden finn-ugor népnél közös képe van, a minék vannak más népeknél is analógiái, épen indo-európai népeknél is, pl. a latinban, szlávban, de nem a germánban. A finn-ugor alliterációban uralkodik az a forma, melyben a szókezdő mássalhangzók nem magukban alliterálnak, hanem az utánok következő magánhangzókkal együtt, sőt olykor még egy mássalhangzóval is, úgy hogy az alliteratio mintegy előrímnek tűnik fel. Az ó-német nyelvemlékekben és az Eddában az ily eset csak a többi közt az átlagban eltűnve fordul elő; a finnben, mordvinban, vogulban, osztjákban több mint fele az alliterációknak afféle, mint péld. a magyar gyermekversben:

*Hétfő hetibe,
Kedd kedvibe,
Szerda szerelmibe,
Csütörtök csűribe,
Pintek pítvarába,
Szombat szobájába.*

Ezek az alliterációk mintegy gyökereket rimeltetnek, nem csupán kezdő hangokat s egyrészők mintegy figura etymologicát alkot. Az osztják alliterációk is nagyrészt paronomasiák. A szógyökerek ez alliterálása utalni látszik az alliteráció eredetére, t. i. az ismétlésre. A finn-ugor alliteráció mintegy feltűnteti a fejlődés fokozatait a merő ismétléstől kezdve a gyökér ismétlésén át az egészen különböző szók elejének összecsengéséig. A germán alliteráció adataiból ezt a schematizálást nehezebb volna elvégezni; az a fejlettségnek a legfelső fokán van.

Nem következtetem e megfigyelésből, mintha a finn-ugor népeknél az alliteráció föltétlenül genuin elem volna; hiszen a végrím elterjedésén látjuk, hogy külső indításra megindult folyamat is létrehozza az elemibb fokozatokat is,

mintha a fejlődés teljesen önállóan, azokon át történt volna, pl. a magyarban az egész szó ismétléséből, majd a ragok ismétléséből álló rímeken át a jó rímekig. Csak azt hiszem, hogy az alliterációnak az összes finn-ugor népeknél való elterjedésére nézve a történeti kor kevés, s valószínűleg oly időben került hozzájuk, mikor még közelebb laktak egymáshoz, sőt talán együtt éltek. A parallelismus az alliterációnál ősbib természetű s a finn-ugor egység korába bizvást tehető.

Egymás mellett álló tények a finn nyolcz szótagú vers, a majdnem kizárólagos finn versforma, a runometer meg a magyar «ősi nyolczas» és több rokon nép nyolcztagú versora, melyeknek ősi összetartozása szóba kerülhet.

Mindenesetre vannak tények, melyek az ősi egyezés kérdésével kapcsolatosan tisztázandók.

A közös ősi epikai tőkének föltehető mythikus szelleme a keleti ág körében, majd még inkább az ugor népektől különvált s a magyar nyelvet beszélő nép fejlődésének első korában, a nép életmódjához képest, bizonyynyal hősi irányban módosult és fejlődött.

Azon a nyomon haladva tovább, hogy a mely népek nyelve erősebben hatott a mienkre, annak a népnek hatása volt szellemi életünkre és ebben költészetünkre is, kétségtelennek vehetjük, hogy a török nyelvi hatással párhuzamosan költészetünk ereibe is sok új vér ömlött át. Sőt ezt a hatást még nagyobbnak tekinthetjük a nyelvinél. Úgy látom, különösen lyránk érezte mélyen a török hatást. Népdalaink szerkezete szembeszökően hasonlít a török-tatár strophás dalok compositiójához. Azok a finn-ugor népek, melyek távolabb laknak török törzsektől, ismerik ugyan a lyrát, de strophátlan alakban. A török-tatár népekkel érintkező osztjákoknál, zürjéneknél, cseremiszeknél szembeötlőleg elterjedt a szakokká gömbölyödő dalcompositio. A votják nép északibb része strophátlan énekeket ismer, a délibb rész már tatár szabású strophás dalokat. A tatár dalok általán két részből állnak, egy bevezető természeti képből vagy élményi mozzanattól s egy ehhez fűzött érzelmi mozzanattól, alanyi reflexióból. Így pl. az ilyenben:

Fehér galamb, barna galamb,
Mért gyülöng a házfedelen?
Ez a gond, ez a búbánat
Mért gyülöng az én fejemen?

Két madár repül az égen,
Egyik kötve, másik szabad —
Én édes éjjéli álmom,
Bár költnétek, csókolnálak!

Karaba törzsbeli dal. Radloff gyűjteményéből. IV. köt. (2. 3. vsz.)

Ezt a szabást átvették a török-tatár törzsek mellett lakó ugor népek.

Minden jel szerint annak a többször említett török érintkezésnek, illetőleg beolvadásnak kell tulajdonítanunk a strophás szerkezetet, a festői kezdettel, a sejtoszlás-szerű compositióval, s általán a dalforma nagy kedvelését. Lyránk specifikus kifejlődésének s kivált a mai népdal megalakulásának ez a hatás adhatta meg a lökést. Nem a faj miatt, hanem az életmód miatt. Az a török nép, melynek nyelve a mienkre hatott, földművelést üzött s letelepült életet folytatott. Ily népnél a hősének mellett már jelentőségre jut azok szellemi élete, tehát költészete is, a kiknek a dal a kedves, a házi körben élő, a békés foglalkozású egyéneké. Népdalaink pacirtahangja a magyar mezők felett azóta zeng, mióta szántóföldeink vannak és azzal a török fajjal költözött hozzánk, mely a földművelést hozta magával. Dalaink virágnyelve is keleti képzeletre mutat és a keleteurópai tulipános pusztákról eredhet. A szabott rhythmusformák, rhythmikáknak mai alapra helyezése, a parallelismusnak és alliterationának bizonyos mértékű hátraszorítása is ezzel a hatással köthető össze, a mit az összehasonlító zenetani kutatások vannak hivatva még jobban felderíteni.

A szellemi környezet, melyben a magyarság élt, a török népek szomszédsága mindenfelül, érintkezés egynémely mongol törzsszel, bizonyos culturális viszonylat kaukázusi és iráni népekkel, költészetének tárgyi elemeit is föltétlenül befolyásolták. A magyar is részesévé lett azoknak a vallási és culturális képzeteknek s hagyományoknak, melyek ott

abban az időben e török-tatár népelemek közkincese voltak. A mythikus állatok, a csodaszarvas, a turul, bizonyos eredetmondák és számos hagyomány, melyek még a XII. XIII. század magyar mondavilágába is átszármaztak, s a melyeket Sebestyén Gyula annyi elmeéllel nyomozott, ebben a néprajzi légkörben leli eredetét.

E közben elérkezik az idő, mikor a magyarság feltűnik a történelmi tudomás szemhatárán. Még törzsekben él, vajdák alatt, a kik függetlenek egymástól, de harcz idején, közös vállalatra vagy oltalomra szövetkeznek egymással; értékes szövetségesei a nagy kozár birodalomnak, veszedelmese a dunai bolgárookra, ostorai a kióvi szlávoknak, állandó hadilábon a besenyők hatalmas törzsével. A nép letelepülése, mely a volgai bolgár néppel való érintkezése idején megkezdődött, nem mehetett volt végbe, az események ismét a harczos nomád népek pályájára sodorták. Néhány évtized alatt háromszor változtattak hazát. Mindenütt jó legelőket kerestek, nagy folyamok mentén, de gondjuk volt szántóföldre is már. A keleti források, Gardezi, Ibn Roszteh írják róluk, hogy sok szántóföldjük van. Hozzák magukkal nemcsak kardjukat, lovukat és hősi hagyományaikat, hanem ekéjőket, czimeres szarvú fehér ökrüket és hozzák dalaikat is.

Etelközben végre elkövetkezik az, a mit a viszonyok megérleltek, a hét magyar törzs egyesülése egy nemzetté. A magyar socialis lélek hosszú fejlődés után végre eljutott a hatalmi élet körében az egységes és öntudatos nemzeti akarat fokára. Az örökletes nagyfejedelemség intézményével létrejött a nemzeti kötelék, megszületett és megtestesült a nemzeti lélek, megkezdődött az igazi történelmi élet.

A történelmi élet ott kezdődik, a hol a nemzeti lélek fölépül a néplélek fölé; a hol egyéniségek emelkednek ki és szabnak irányt a közlélek nyilvánulásainak. Árpád az első hatalmas egyéniség a magyar történelmi életben, ő a nemzeti léleknek is első megtestesülése, a mint hogy a hagyomány is annak őrizte meg. Az ő geniejének két hatalmas alkotása volt, egyik a hét törzs egyesítésével a nemzeti egység létrehozása, a másik az így egyesített és az ő személyében tudatossá vált nemzeti hatalommal az új, ál-

landó haza megszerzése, a Közép-Duna medenczében egy nagy szerepre hivatott ország megalapítása.

A magyar költészet, valamint az egész néplélek fejlődésében az új hazában nagy átalakulások állnak be.

A 842-iki strassburgi eskünek, mely a francia nemzeti állam megalapítását és a német nemzet különválását vezeti be, francia szövege a francia irodalom első emléke, német szövege is a német irodalomnak egyik legelső emléke. Mintegy symbolizálja e tény azt a gondolatot, hogy a hol a nemzeti lélek megalakul, ott megkezdődik az irodalom is. Jellemző, hogy nemzeti hagyományunk is ilyen mozzanatot fűz a nemzeti állam megalapításának tényéhez, s mintegy első magyar irodalmi termék színében láttatja az etelközi esküt, a vérszerződést, melynek állítólagos pontozatait Anonymus megörökíti. Van ennek a hagyománynak minden önkényes és önkéntelen változtatás mellett is magva, hiszen a kötés rituális szentesítése, a vérbocsátás nem koholmány, hanem jellemző pogány szertartási adat, a szerződés tartalmában pedig a fejedelemség örökletessége az élő és folytonos joggyakorlattal igazolódik; de bár nem mondhatjuk is: ime a magyar irodalom első terméke, de az érdekes hagyomány nálunk is azt jelképezi, hogy az állami és történeti élet kezdetével nemcsak néplélek és költészet van többé, hanem nemzeti lélek és irodalom is.

A krónikairó korára nézve ez már tény is volt. Mert csakugyan mikor Szent István a pogány ősállamból az új légkörbe jutott keleti népnek egy század óta folyó hatalmas lelki erjedését is felhasználva megalkotja az európai keresztyén magyar államiséget, mikor az újjászervezett nemzet tudatosan és forma szerint belép a nyugati nemzetek társaságába és belejut az emberiség nagy kulturális folyamatainak sodrába, a hol a keresztyénség és a civilizatio tűznek eléje ideálokat: akkor csakugyan megkezdődik nálunk is a szorosán vett irodalom, bejön a latin betű, s az emberiség egyetemes szellemi javait kezdi közvetíteni. Bejön a latin nyelv is és századokon át uralkodik a szellemi élet nagy köreiben, de rendre mindinkább írott nyelvvé válik a magyar is.

De a néplélek nem szűnik meg azzal, ha belőle kihajt is a nemzeti tudat virága. Rendkívüli átalakuláson megy át az új életviszonyok közt, új néprajzi környezetben, a közte élő, beléje olvadó meghódított népek szellemének közrehatásával, a pogány emlékek disszociálódásával, a keresztyénség felvételével. De nemzeti tudatának folytonosságát megtartja és hatalmas beolvasztó erőt fejt ki, melylyel pl. a csatlakozott kabarokat, bejött kunokat, besenyőket rövid idő alatt színmagyarokká változtatja. És él tovább a költészet is, szintén átalakulva, de nemzeti vonását lényegben megtartva. Hivatásos énekmondóink a XII., XIII. században gazdag epikai költészetet fejtenek ki, melynek törmelékeit latin krónikáink őrizték meg. És élt tovább a népköltés, melyet épen oly hatalmas szláv hatás ért, mint nyelvünket, s minden hatás ellenére épen úgy meg tudta őrizni eredetiségét, a hatást saját egyéniségének tovább fejlesztésére fordítva, mint bámulatos életerőről tanúskodó szép nemzeti nyelvünk.

Ilyen életerő volt népköltésünkben is, melyet a hivatalos irodalom elhanyagolt, észre sem vett, lenézett, s a mely mégis teljesítette a maga nagy nemzeti hivatását, mikor századokon át ébren tartotta a nemzet alsóbb rétegeiben a néplélek folytonosságát, alapjául annak a nemzeti léleknek, mely a XIX. század folyamán magára ismert s oly fenséges életnyilvánulással kért újra helyet a nemzetek sorában. Akkor ez az osi, életerős népszellem termette meg a magyar léleknek olyan hőseit, a kik a világirodalom számára is eredeti magyar lelket revelálnak: Petőfit és Aranyt, Jókait és Mikszáthot.

NÉGYESI LÁSZLÓ.

KOSSUTH LAJOSNAK EGY ELTILTOTT VEZÉRCZIKKE 1846-BÓL.

Kossuth Lajos, mint a *Pesti Hirlap*-nak (1841—1844 június végéig) szerkesztője, a magyar hirlapírásnak igazi megteremtője lett. Lapját állandóan vezérczikkkel kezdette, a melyekben a kor politikai, ipari, nemzetgazdasági kérdéseit tárgyalva, mindig a magyar nemzet jogaiért harczolt. Kossuth értett a tollforgatáshoz, mint korában senki más. Vezérczikkei oly hévvel, oly meggyőző igazsággal voltak írva, hogy a *Pesti Hirlap* csakhamar országszerte elterjedt lön. A magyarság nagy része, köztük Deák Ferencz, Wes-selényi Miklós, Eötvös József, meg voltak elégedve a hirlap irányával. egy kisebb rész azonban, különösen Széchenyi István, kárhóztatta a vezérczikkék izgató modorát. Széchenyi egyenesen veszedelmesnek tartotta Kossuth hirlapírói működését, azért egy önálló művével, a *Kélet népé*vel lépett fel ellene. De nem érte el célját, ellenkezőleg Kossuth hatása nőttön-nőtt. A kormány, mely Kossuthnak azért adott a szerkesztéshez engedélyt, hogy a censura útján fékentarthassa és megfigyelhesse, szintén nem nézte jó szemmel Kossuth működését, sőt az volt törekvése, hogy őt a laptól eltávolítsa. Ennyire azonban nem került a dolog. Landerer, a lap kiadója, a szerkesztői díjra nézve 1844 elején nem tudott megállapodni Kossuth-tal. Nem akart a Kossuth érdeméből elterjedt lap nagy hasznából Kossuthnak oly részt adni, a minőt ez kívánt, azért a centralista Szalay Lászlót szólította fel és nyerte is meg szerkesztőnek. Landerer így a hasznot is biztosította magának, azonkívül Kossuth eltávolításával a kormánynak is kedveskedni akart. Kossuth viszont 1844 közepén önként szívesen megvált a

laptól, mert azt remélte, hogy a kormánytól a maga számára kiadói jogot szerezhethet. Ez ügyben még Bécsben is járt Metternichnél, s habár József nádor két átiratában is ajánlotta a kancelláriának, jogot egy új lapra nem kapott. Örültek, hogy oly könnyen megszabadultak tőle.

Kossuth hirlapírói működése azonban ezzel nem maradt abba. Nemsokára újra alkalmat talált arra, hogy hirlapírói működését — bár az előbbinél szerényebb viszonyok között, de nem kisebb művészettel — tovább folytathassa.

Az iparegylet az ő kezdeményére engedélyért folyamodott és engedélyt nyert is egy encyclopädiai közlőnynek kibocsátására. E közlőny 1845 április havától kezdve jelent meg *Hetilap* czímen s Kossuth e folyóirat hasábjain folytatta működését. A *Hetilap*-nak — kezdetben Vállas Antal, 1846-tól Wurga István szerkesztésében — csak a közgazdaságra, iparra és kereskedelemre vonatkozó cikkeket volt szabad közölnie s a politikától tartózkodnia kellett, azért Kossuth is csak ily kérdéseket tárgyalt ide irt vezércikkeiben, de oly politico-philosophiai szempontból, hogy ily magvas cikkek egyik akkori politikai hirlapban sem jelentek meg.

E cikkek Széchenyinek figyelmét azonnal magukra vonták, épugy mint öt évvel azelőtt a *Pesti Hirlap* vezércikkei. S mint Széchenyinek feltűnt izgató modoruk, ép úgy felismerte ezt a censura is. A censurának mindig akadt törteni, javítani valója cikkeiben s gyakran megtörtént az is, hogy egy-egy szenvedélyvel vitatkozó vagy erősen a politikába vágó vezércikkét egész terjedelmében törölte, úgy hogy a *Hetilap* vezércikk nélkül jelent meg. Ez természetesen nem történt meg feltűnés nélkül. Széchenyi megszerezte két ily eltiltott vezércikknek kefelenyomatát s ezek reánk is maradtak a Széchenyi-múzeumban «Censura Esetek» felírásával. Az egyik vezércikknek *Késő* czímen 1846 márczius 24-én kellett volna megjelenie. (Közöltetett a *Budapesti Hirlap*nak 1905. évi 56. számában.) Kossuth ezen vezércikkének egyes részeit később felhasználta, még pedig a május 26 iki számban megjelent *Ne ámitsunk* című és a június 25-iki számban megjelent *Akarat, siker* című vezércikkeiben.

A kefelenyomatban hátramaradt másik vezércikknek *Úrbéri viszonyok* a czíme s a jobbágyság helyzetét, jobban mondva az úrbéri váltságot tárgyalja.

A vezércikk egész terjedelmében a következőképen hangzik:

Vezércikk. (Úrbéri viszonyok.)

Országgazdászati kérdéseink legfontosbikát a földes úr s jobbágy közti viszonyok képezik.

Ha tanszékről szóllanánk vagy országgazdászati philosophiát íránk rendszeresen: megmutogatnók, mennyire kártékony a robot s dézma rendszer, mennyire ellenkezik az okszerű agrariiai törvényhozás alapfogalmaival.

Ha pamphletet íránk, melynek ecsetét izzó tűz folyadékba kell mártani, szívháborító rajzát adnók mindazon gyűlöletességnek, melynek az úrbéri állapot kiapadhatatlan forrása; számba vennók azon irtózatosságot, melylyet a robot és dézma, a restségnek, naplopásnak, ipartalanságnak, csalárdságnak mindennapi pokoliskolája okoz a statusnak, okoz a földes urnak, okoz magának a népnek is; felmutatnók azon keserűséget, mellyet mindkét részről táplál, szakadatlanul, elmondanók, minő érzelem az, melly e szerencsétlen viszonyból kifejlett s firól-fira száll öregbedetten, letekintetnének olvasóinkkal a tátongó szakadásba, melylyet ez állapot egy hon különböző osztályai közé mélyített; nemzetünk testének üterére vezetnók ujjait, hogy érezze az erőtlenséget, mellybe sorvasztott; és fellebbentenók a rémjövendő szőnyegét, mellybe sodorhatand e vészterhes viszony, ha talán egykor bűn vagy körülmény szikrát repítene gyűlékony aknáiba; és . . . hagyjuk ezt, szoruljunk e lapnak szükre vont hideg korlátjaiba, maradjunk a hirlapírás szabott mezején; ne felejtjük, hogy journalista a jelen perczének embere, kinek nem szabad ignorálni a tények helyzetét, s nem azt tanítani, mit mindenki tud, mindenki érez, s hogy háládatlan elmaradozás volna időszaki sajtó tünékeny lapjaira mázolni annak miniatúr képét, a minek eredetijét óriási nagyságban mutatja fel az élet mindenkor mindnyájunk előtt.

Én hát ténynek veszem, hogy az úrbéri viszonyokból

kibontakozás, oly köznemzeti nagy, első szükség, melyet minden ember ilyennek érez, ilyennek ismer, ilyennek tud; melyet hát mutogatni nem kell, mert azt kétségbe senki sem veszi; — ténynek, mely szintugy nem szorult bizonyításra, mint az nem, hogy a bűn a kárhozatnak szülője.

De midőn ezt ténynek veszem, nem tagadhatom azon keserves meggyőződésemet, miszerint félek, hogy ámbár e tekintetben köz a vélemény, még sincs a nemzet sorsát intéző activelemek többségében elég erő s férfias akarat oly gyökeres segédszerhez nyulni, mely a bajnak gyorsan örökre véget vessen, hanem palliativ gyógyszerek alkalmazásával fogjuk önmagunkat mystificálni most is, mint mystificáltuk többnyire mindig, s nem lesz elég erőnk megfontolni, hogy lehet ugyan a bajoknak oly stadiuma, midőn a palliativ szerek alkalmazása ha nem segít is, (mert soha sem segít) legalább nem ront, mert a gyökeres orvoslásra még van idő; de van oly stadium is, vannak oly conjuncturák, midőn a beteg állapotot takargatni, nyujtogatni, s a kellemetlen bár, de gyökeres gyógyítást halasztgatni annyi, mint bizonyos halál.

Én azt hiszem, hogy urbéri viszonyok tekintetében ezen stadiumon vagyunk. Azon stadiumon vagyunk, midőn e veszélyt csak az nem látja, ki szándékosan szemet huny, s ki nem fél magát azzal vigasztalni, s a nemzetet azzal nyugasztalni, hogy ha elszenderedünk, nem fog létezni a veszély, minthogy aludván, azt a mig alszunk, nem látjuk.

Szerencsétlenek mi, ha ez nálunk még bizonyítást kívánna. Mert ha erről a nemzet — mellynek szemei előtt áll az egész állapot teljes ismeretségben, mellynek szemei előtt tűnnek fel a historia tanulságai, szemei előtt alakulnak Europa conjuncturái — ha erről a nemzet illy jelek közepett ösztönszerűleg meggyőződve nincs; ha nem tudja olvasni a nem írott sorok mázsás okait, ugy neki a tárgyról az időszaki sajtó hiában szólana, ugy alig tehetnénk egyebet, mint jós fájdalommal megsiratni előre a jövőndöt.

De ha — a mint hinni szeretem — édes hazánkat s annak első szülött gyermekét, a földbirtokos nemességet, az urbéri viszonyok erkölcsi és anyagi bajaiból kibontakozva

látni, minden igaz hazafi óhajtja, ha ezt az időnek intő jelei közt közvéleményül fel tenni szabad, úgy az időszakai sajtó hivatva van, irányt adólag figyelmeztetni a nemzetet, ne engedje nemes eltökéltségét retortákon hajtani keresztül, míg alkatrészeinek java elpárolog, s ismét csak palliativ salak marad kezeink közt végeredményül, áldozatba kerülve, mentséget még sem hozva.

Hogy ez ne történjék, lelkemnek erős tántorithatlan meggyőződése szerint egyre van szükség.

Szükség van arra, hogy semmi oly intézkedésbe ne vessük bizodalunkat, melly az úrbéri viszonyokból kibontakozást hosszú időkre megnyujtaná, vagy pedig egyeseknek, akár földes úrnak, akár jobbágnak tetszésétől függesztené fel.

Az úrbéri viszonyoknak bizonyos határidő alatt, tetszik vagy nem tetszik itt-ott egyes embernek, (legyen földes úr avagy jobbágy) meg kell szünni az egész országban mindennütt. E thesis felett, honom jövődjéje iránt aggódó lelkem alkut nem ismer, nem fog ismerni soha.

Olly stadiumot értünk uraim, hogy az úrbéri viszonyokat a nemzeti test betegségének kell mondanunk. Ha ez igaz, úgy a status betegsége hosszúra ne nyujtassék. Gondoskodják a status, miszerint kigyógyulása egyeseknek lehetőségig kevés kárt okozzon, gondoskodják, hogy a históriai jog alapján a statusboltozat oltalma alatt keletkezett érdekek kármentesíttessenek, ne függessze fel a statusbetegség gyökeres gyógyítását, az érdeklettek reszéről olly magasztos resignatiótól, minőre példát csak az örökre nevezetes augusztus 4-ke nyujt, melly nap azonban csak az őt megelőzőt körülmények után volt lehetséges, de ha ezekről gondoskodott, ne tegye ki e hon sorsát hosszas vajudás kételyeinek. — Akarjon egészséges, akarjon erős lenni. — És leszen.

«Fokonkinti haladás» fogjátok mondani, bölcs szó magában, ki szóljon ellene? ott és akkor, hol a fokonkinti haladás alkalmazható; de boldogtalan szó, midőn az elkésésnek ürügyül szolgál. Illy általános eszmék szerint, melyeknek értelme tárgy, idő és alkalom szerint különbözik, egy nemzet jövődjével nem szabad játszani.

De ha általánossági hajlamotok van, én nektek egy más eszmét mondok, melly biztosabb vezértek lehet. Mondom nektek azt: annyit tegyetek, a mennyit tenni szükséges, ne többet, mint a mennyi kell, de nem is kevesebbet; és mindenképpen ne felejtsetek, hogy az alkalom isten-asszonyának csak elől van üstöke, hogy az elvesztett perczet isten sem adhatja vissza, s az elmulasztott alkalmat sokszor semmi áldozat, semmi bölcsesség sem pótolhatja ki.

Ha vannak, kik azt harsogják füleitekbe: «Ne siesse-tek», én arra kérlek, esdekelve kérlek: «El ne késsetek.»

Feltárva fekszenek lelkem szemei előtt históriánknak lapjai! s a hol bal sors ért, a hol nemzeti szerencsétlenség komor lapja van: mindenütt ott találok a késő szót.

Én nem vagyok az, ki a mult idők vétkeinek feltárásában gyönyörködném. Elöttem szent e haza multjának emlékezete, mint szent atyámé, ki bú között hajtotta sirba fejét. Itéljünk pietással őseinkről, ha akarjuk, hogy az utókor méltányos legyen, midőn minket ítélend. De ha vannak kötelességeink a multak emléke iránt; vannak hazánk jövődjére iránt is, mert nem csak azon hazát kell szeretni, a melly volt és van, hanem azt is, a melly lesz, midőn mi nem leszünk többé. Ezen szent kötelesség int, hogy pietas miatt ne mulasztjuk el okulni a historia tanulságain. És én e tanulságok között ott találok azt, hogy apáink legszébb cselekvényei azért termették meg olly ritkán a várt gyümölcsöket, mivelhogy elkéstének. Igen gyakran az vala bajunk, hogy szerettük kísérgetni a fatumot, szerettük kísérelni, vajon forintos adósságot nem lehetne-e garassal lefizetnünk. És fizettük a garast haszontalanul, mert adósságunk egészben maradt. Úgy ne járjunk, Uraim! mint vagyokban bukott hazánkfiak legnagyobb része, kiket nem a váltó adósság, hanem a prolongatiók buktattak meg.

Őseink 1790-ben érezték szükségét, hogy úrbért kell alkotni. Oh! ekkor mi boldogság volt volna az; de mi 46 év mulva alkotók, midőn már késő vala.

Az úrbéri viszonyoknak természetében fekszik, hogy az csak átmeneti stadium lehet a szolgaságról a szabadságra. 46 év — s minő 46 év!! egy ezredévnél jelentékenyebb!! —

elég volna az átmenetre; de mi átmeneti időszakot akarunk kezdeni, midőn azt végezni kellett volna.

Nem hiányoztak fiai a honnak, kik ezt érezték; s még az átmenti stadiumból is átmenti stadiumot akarának legalább készíteni, és indítványozák az engedélyező örökváltságot. — Isten nem kedvezett törekvéseiknek. — Örökváltság kellett, s csirkét, tojást, bárány dézsmát, és az usu fructuatio furca találmányát nyújták helyette. Forintért garasos lealkuvás, mi lett belőle? — Váltó prolongatio. — Áldozat hozatott siker nélkül. 1790-ben nem volt volna sikertelen; 1836-ban késő vala.

És a minek izgalmi akkoron villányosan hatottak át hegyen völgyeken, négy év múlva törvénybe ment, és hidegen hagyott hegyen völgyeken. Miért? mert az úrbéri viszony status kérdés. Az engedélyező örökváltság pedig azt magányjogi kérdéssé próbálta tenni, melly kettőnek tetszésétől függjön — hiba volt; — de még nagyobb hiba, hogy magányjogi kérdésnek tétetett, s bíró még sem vala rendelve, hogy egyik félnek ellenzése felett ítéljen.

Újabb lépésre vala szükség; s újabb lépésül lassú átmenti stádium gyanánt javasoltatott, hogy ha már a statuskérdés magányjogi kérdéssé tétetett, legalább ne függjön két félnek tetszésétől, hanem legyen bíró, ki félje az ellenkezést. — De nem történt semmi. — Hol voltatok ekkor ti fokunkinti előlépés hősei? És ime itt vagyunk küzdelmek után, vésznek küszöbén eredménytelenül. A partialis örökváltság legjobb neme is késő már, mert semmi sem volna nyerve, semmi sem volna általa bevégezve. Pedig e kérdésben végezni kell. Az idő haladt, nem várva reánk, legyünk hazafiak! ne hagyjuk az időt fejünkre nőni, maradjunk urai saját sorsunknak, ne ámitsuk magunkat palliatívakkal, — oldjuk meg a csomót, — mert csomónak maradnia lehetetlen, ne hagyjuk azt gordiumi csomóvá bonyolódni: isten óvjon minket Nagy Sándoroktól akár egy, akár millió karja legyen.

Most csak gondolkozást akarék ébreszteni. Ha önismertre van fogékonyság a nemzetben, nem maradand a tárgy vitatatlannal, és én nem némán a vitatásban.

Gondolkozatok, hazámfiak. Én gondolkozám, s gondolkozásom eredményei axiomákként állanak lelkem előtt. Vagy elfogadást kérek, vagy tanításokat meg, hogy tévedek. De mindenek felett gondolkozatok.

Ime itt vannak axiomáim:

Az úrbér statusbetegség, melyből a nemzeti testet ki kell gyógyítani. Partialis váltság nem gyógyítás.

A mire a státusnak szüksége van, annak végbemene-
telét egyes magán személyek tetszésétől nem lehet felfüg-
geszteni.

Az úrbéri állapotbéli kibontakozás statuskérdés, nem pusztán magánjogi.

Ha tehát ezen statuskérdés magánjogi oldala kármentesítést igényel, a státusnak segítenie kell a jobbágyságot ezen kármentesítés terhében; mert statuskérdés is lévén, nem lehet a megoldás terhét kirekesztőleg a jobbágyra róni. (Badenban a status a robot-váltásnak felét fizeti köz cas-sából).

De ha e mellett a jobbágnak magának is kellend vált-ságpénzt fizetnie — pénzt, mely sok helyütt nincs — ro-
botért, melynek haszontalan rossz munkája vérebe ment
át, melynek napját sok helyütt 5 garással sem váltaná
meg, — ennek morális lehetsége, tehát az úrbéri viszonyok-
nak a földes urak kármentesítésével megszüntetése csak úgy
képzeltető, ha a népnek más oldalon közadójában nevezet-
es könnyítés nyújtatik.

Minden közadónak mindnyájunk általi közös viselése,
az úrbéri állapot váltság utjáni megszüntetésének egyetlen
eszközlő módja. E nélkül a kérdést mint status kérdést —
tehát universalisálva — megoldani, s még is kárpótlást
adni lehetetlen. Mert a nép a fizetés terhét nem bírná.

A status működései: legyen bár adóbehajtás, rendtar-
tás, igazságszolgáltatás stb., bizonyos gyűlöletességgel járnak.
Nincs nagyobb bűn, mint ha ezen gyűlöletesség magán em-
berekre háritatik, tőlük kivántatván, mit a státusnak kell
tennie. Ez több, mint bűn: ez gyávaság. Az úriszéket hát
el kell törölni, nem kell a biráskodás odiositását a birtokos
nemességre háritani. Viselje a status maga.

Erdély úrbért akar alkotni. Késő gondolat. Most nem úrbérre van szükség, hanem arról gondoskodásra, hogy úrbérre szükség ne legyen.

Minden átalakulás crisissele jár. A status bölcsesség azt javasolja, hogy a crisis bajait nem kell hosszúra nyújtani.

Kossuth Lajos.

*

Azt hiszem, e vezércikk bizonyosságul szolgálhat arra, hogy Kossuth politikai látköre széles volt, de arra is, hogy merészségénél csak írói képessége, stylusának ereje nagyobb.

A jobbágyság sorsának enyhítése a közös adózás árán, az egyenlőség eszméje adta neki azt az ihletet, a mely ezen íratából ma is hatalmasan szól hozzánk.

E vezércikkének a *Hetülap* 1846 év április 3-iki számában kellett volna megjelennie.

VISZOTA GYULA.

MARGARET OGILVY.

Negyedik közlemény.*

VI. FEJEZET.

Az ő minden eselédje.

Néhanapján én magam voltam az ő *mindenes* cselédje.

Kora reggel van és anyám nesztelenül bejött szobámba. Tudom, hogy ő van itt, bár szemem még csukva és még félálomban vagyok. Talán éppen róla álmodtam, mert jelenlétét minden meglepetés nélkül fogadom, mintha felébredtemkor őt mindössze egyik ajtón kimenni és a másikon bejönni láttam volna. De magában beszélget halkán:

— Sajnálom őt felkelteni. Alkalmasint késő éjszakáig dolgozott. Hej, milyen nehéz egy mesterség is az az írás! Nem, igazán nem szabad felkeltenem őt!

Felriadva hirtelen felülök az ágyban. Ő ijedten tördeli kezét.

— Mi baj? — kiáltok, de mielőtt felelne, már tisztában vagyok a dolgokkal. Nővérem odafent van: ismét kínozza az a rettenetes fejfájás, melylyel még az ő akaratereje sem bír, és anyus, ki a maga testi szenvedéseit úgy fogadja, mint meghitt ismerőseit, rendkívül le van verve, ha leányát látja gyötrődni.

— És le nem engedne egy világért, hogy egy csésze teát főzzek neki, — panaszolja nyögve.

— Majd mindjárt megfőzöm én, anyus!

— Igazán léssz oly jó? — kérdezi mohón. Tulajdon-

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 403., 404. és 405. számában.

képpen ezért is jött be hozzám, de mint mondja, roppantul sajnált volna engem felkelteni.

— Mai napon majd én viselem a ház gondját; én fogok begyujtani, én mosogatok el.

— Na persze, oh hogy is ne! Már csak nem kívánhatok effélet tőled, egy írótól!

— Hiszen ha teszem, nem először teszem, a mióta írónak csaptam fel, úgy-e anyus?

— Az már igaz, mert megtetted te már ötvenszer is! — feleli ő majdnem tréfás jókedvvel. Tehát elértem célomat, mert ma az a fő, hogy derült hangulatban tartuk őt.

Kopogtatnak az ajtón. A pék jött. Elveszem tőle a kenyeret, miközben olyan komolyan nézek rá, hogy nem meri elmosolyogni magát.

Ujabb kopogtatás az ajtón. A levélhordó. (Reméllem, nem vette észre, hogy a vízforraló fedőjét tartom a másik kezemben.)

Dühös döngetés a ház távolabbi részében. Ez azt jelenti, hogy az író úr ezúttal a szenes kamrában dolgozik.

Aztán diadalmasan viszem fel az emeletre a reggelit. Belépek a hálószobába, még pedig nem holmi ügyetlen filkó módjára, hanem a glasgowi pinczér előkelő modorával. Hanem meg kell mondanom, ki volt ez az úri ember.

Ő volt az egyetlen egy pinczér, kit anyám valaha ismert; az egyetlen egy férfi «alkalmazott», kivel anyusnak valaha dolga volt. Egy glasgowi szállodában találkoztak, melyet anyus nagyon vágyott látni, mert sokat hallott ezekről az óriási nagy épületekről, és úgy képzelte, hogy ezek olyanok lesznek, mint a falusi vendéglők, csak hogy még egy tuczat hálószobával bővített kiadásban. Emlékszem, mint sugárzott arca, noha úgy iparkodott mutatni, mintha ez a kaland egészen mindennapi, megszokott esemény volna rá nézve, mikor leszálltunk a hotel kapuja előtt. Azonban ámbár ő mit sem szólt, csakhamar csalódást olvastam le arczáról. Tudta, mennyire örvendek annak, hogy odavihettem őt, tehát egy szót sem ejtett, a mivel kedvemet ronthatna volna; de csel-lel kivettem belőle. Na arról nem is beszélhetni, milyen

pompás itt a kényelem, az épület is kimondhatatlanul nagyszerű, hanem . . . hanem . . . hát az az ember hol van?

«Az az ember» alatt a szállodatulajdonost értette, a kitől elvárta volna, hogy bennünket az ajtónál fogadjon, megkérdezze tőlünk, hogy s mint szolgál egészségünk, hogyan vannak az otthon levők; erre aztán ő is megkérdezte volna tőle, jól van-e a kedves felesége és hány gyermekük van; a minek elvégeztével mindannyian szépen leültünk volna együtt ebédelni. Két szobaleány jött be a szobába és rendbehozták, a nélkül, hogy egy árva szót intéztek volna anyushoz utazását illetőleg vagy bármely más tárgyra vonatkozólag; anyus csipősen jegyezte meg, mikor kimentek: «Na ugyancsak fenn hordja orrát ez a két dáma!»

De a mi leginkább bosszantotta őt, ez a pinczér volt, a maga hivalkodó fekete salon-ruhájával, apró gyors lépteivel és azzal a «tűrülközövel» a hóna alatt. A nélkül, hogy bár ennyit mondott volna: «Hozta Isten, Glasgowban!» széket mutatott nekünk az asztalnál; akármilyen drága ételeket rendeltünk is, ez előzékenységünket a legcsekélyebb elismerés jelére sem érdemesítette; ott ódalgott folytonosan asztalunk mellett, mintha attól félt volna, hogy zsebrerakjuk a kését s villáját (na csak látná ő kegyelme, milyen kése s villája van anyusnak otthon!); a mikor egymással beszélgettünk, tette magát, mintha semmit se hallana belőle; ha nekünk úgy tetszett, hát kaczaghattunk is, de ez a felvulkodott uraság nem méltóztatott velünk együtt nevetni.

Szégyenkezve-bosszankodva távoztunk szobánkba és ez a ficzkó elég szemtelen volt, hogy még kinyissa nekünk az ajtót. De akármennyire sértette is ez anyust annak idején, később, midőn visszaemlékezett ez élményeinkre, fölülkerekedett benne a humor, tréfás oldalukról vette és a maga otthonában olyan élénkséggel beszélte el aztán: néha olyanoknak, kik már nem egy szállodában megfordultak, még gyakrabban olyanoknak, kik még nem jártak ilyen helyt, hogy akármilyenek is voltak hallgatói, meg-meg neveltette őket, bár ezeket nem mindig ugyanaz az ok fakasztotta nevetésre.

Tehát, mondom, belépek a hálóba a tálczával, hónom alatt a «tűrőköző» diadalmas jelvényével, apró léptekkel közeledem a «naccságához» jelenteni, hogy kész a reggeli. Anyus is nagyvilágias modort ölt, *Uraságod*-nak szólít engem és véresre csipő gúnynyal kérdi tőlem, hogy miért hurczolom én azt a tűrőközőt, ha nem fitogtatásból? A mire én így felelek: «Lehetek még valami egyébben is a naccsága szolgálatára?» A naccsága pedig azt válaszolja, hogy igenis még volna egy kívánni valója, t. i. az, hogy egyem meg én helyette a reggelijét. Ez a kívánság azonban tekintetbe nem vétetik, mert éppen az a célja minden tréfálkozásomnak, hogy őt abba ugrassam bele, hogy észrevétlenül valami táplálékot vegyen magához.

Na most már elkészültem a reggeli edényeinek felmosogatásával, tehát hozzáfoghatnék az íráshoz, a mit rendkívül óhajtanék is, mert egy olyan gondolat szökkent agyamba, a melynek ha van valami értéke, úgy bizonyára anyusnak köszönhetem, ő keltette bennem. De meg merjem-e kockáztatni? Hiszen lehetetlen felednem, hogy a háztáj még távolról sincs kellően rendbe hozva: az ágyak még megvetésre várnak; a teáskanna szépen ragyog ugyan, de mit szólna az, a kinek kedve kerekednék beléje nézni?... Ejnye miért is kellett nekem most belebotlanom a lisztesdézsába?!... Remélhetem-e, hogy anyus ez egyetlen egyszer megfeleldezzen arról, hogy mindezeknek utána nézegessen? És testvérem is vajon el fogja-e tűrni, hogy holnapig minden így felfordulva maradjon?... Mindegy, megpróbálom, hátha sikerül.

Már egy félórája benne vagyok a munkában, mikor járást-kelest hallok fejem fölött. A két nő közül valamelyik csudálkozva vette észre, hogy semmi nesz se hallatszik alant a házban. Zörögni kezdek a fogóval, de ez sem elégíti ki őket. Tehát vissza a fiókba írással és a mi ezentúl hallszik, az már nem a toll perczegése, hanem a fazekak és lábasok öblögetése; vagy pedig az ágyakat vetem fel, még pedig becsületes gonddal, mert ha kiteszem a lábamat, anyus utánam jön (tudom, kivel van dolgom) és gyanakodva tekint majd az ágytakarók alá...

A konyha végre tündöklük a tisztaságtól, rendtől; sehol egy felmosogatatlan maradt edény nem látható, hacsak éppen az asztal alá nem búvik be valaki. Ugy hiszem, most már kiérdemeltem, hogy legalább is egy órát írhattak és érelyesen neki is látok. Elkészül egy lap, két lap . . . na igazán jól kezd haladni — de miféle ajtónyitás volt ez? Anyám könnyed lépteit vélem hallani, tehát ismét neki a «robotnak.» A következő pillanatban ott áll mellettem.

Iparkodik megértetni velem, hogy ő tulajdonképpen nem is akart mozdulni a szobájából; de egyszerre eszébe ötlött, hogy én bizonyára úgy ülök az íróasztalnál, hogy nincs a lábam alatt gyékény, a mi melegen tartson. Ott hoz egyet a kezében. És minthogy itt van, itt is marad egy darabig, és bár ott ül a kandalló mellett a karosszékekben, még pedig oly egyenesen, mintha nyársat nyelt volna, (nagyon szereti, ha vánkos diszítí azokat a székeket, melyeken nem szoktak ülni, de ő maga ki nem állhatja, hogy vánkoshoz támassza a hátát), és bár én íróasztalom fölé görnyedve ülök, mégis jól látom, mint küzd egymással arczán elégedettség száanalommal. Az elégedettség kerekedik fölül, mikor végig tekint a szobán; a száanalom, mikor rám pillant. Minden egyes butordarabnak, kezdve azokon a székeken, melyek velem egyszerre jöttek e világra és nálamnál annyival jobban szolgáltak, pedig én egészen új voltam, ők pedig csak másodkézből kerültek ki, — és végezve azon a divatos mintájú kandallószőnyegen, melyet hetven éves korában himzett anyus s melynek varrását egy fél leckeóra alatt sajátította el, — mindeniknek megvan anyus szemében a maga története. Ő tudja, hogyan küzdöttek érte és hogyan sikerült megszerezniök. Ezért az elégedettség arczán. De sóhaj szakad fel melléből, a mint fiára néz, a ki úgy mártogatja, nyúzza, rágja azt az utálatos tollat. . .

— Haj, de fárasztó egy mesterség is az az írás!

Hiába mondom neki, hogy énrám nézve éppen olyan élvezetes egy multság az írás, mint ő neki a vasalás nagy napjának várása; és hogy (ámbar ez már jóval inkább áll másokról mint rólam) egy-egy újabb fejezetet éppen oly könnyű összeütni, mint akár újabb palacsintákat sütni. Az

utóbbi ellen tiltakozik, mert egyik palacsinta olyan mint a másik, míg a fejezetek közt... De itt hunyorít egyet szemével és gonoszkodva teszi hozzá:

«Különben lehet, hogy neked van igazad, mert a te palacsintáid is épen úgy hasonlítanak néha egymáshoz, mint az enyéim».

Vagy megesik az is, hogy azzal zavar ki a munkám-ból, hogy rámkialt: már megint grimaceokat vágok! Mert hát nekem az az elítélendő rossz szokásom van, hogy ha azt írom, hogy ez vagy az az alakom együgyüen mosolygott, akkor nekem is együgyüen mosolyognom kell; ha homlokát ránczolja vagy oldalvást néz rád ravaszul, én is úgy teszek homlokkal és úgy nézek; ha az illető gyáva vagy esetleg görcsösen szokott rángatózni, én is vele együtt görnyedezem vagy úgy összefonódnak lábszáraim, hogy abba kell hagynom az írást, hogy kiszabadíthassam magam. Vele együtt hajlongva köszöntök, vele együtt eszem, vele együtt rágom a bajuszomat. Ha egy olyan előkelő hölgyről van szó, a ki elragadón tudott kacagni, azzal ijesztem meg környezetemet, hogy hirtelen elragadón felkaczagok. Sokat emlegették egy színésznek bámulatos alakító képességét, a ki egyazon este tudott természetes kövér meg sovány kis ember lenni: de mi ez a színész a regényíró mellett, a ki egy óra lefolyása alatt tizenkét embernek búvik a bőrébe? Bizony attól tartok, hogy erkölcsi szempontból ennek csak káros lehet a hatása; de okosabb lesz, ha nem feszegetem tovább ezt a kényes kérdést.

Mindig skót dialectusban szoktunk egymással beszélgetni (és én még most is ezen a nyelven szoktam gondolkodni), de anyus koronkint egy-egy olyan szót használt, mely egészen új volt nekem s melyet legfőlebb kortársai valamelyikének szájából ha hallottam még. Megpróbálkozom tehát vele, hátha kifürkészhetném értelmüket. Ha egész egyenesen meg merem tőle kérdezni, mit jelent az a szó, melyet imént használt, teszem afféle szavakat mint *bilbie* vagy *silvendy*, — elpirul s azt feleli, hogy ő soha sem vett szájába ilyen közönséges, alacsony szókat, vagy pedig . . . izé . . . afféle régi módi kifejezések azok, melyekről ő semmi fel-

világosítást sem tud nekem adni. De ha aztán beszélgetésünk folyamán úgy véletlenül odavetem :

— Did he find bilbie? (Aztán *bilbie*-t talált-e?)

Vagy pedig :

— Was that quite silvendy? (Egészen *silvendy* volt az?) (oly kérdések, melyeknek értelme különben teljesen homályos előttem), olyankor anyus beleesik a neki vetett törbe és olyan feleletet ad, melyben a szavak saját maguk magyarázzák meg magukat. Meglehet egyébiránt, hogy ma idejekorán észreveszi, hová akarom én őt elcsalni, és érzékenysége akkora, hogy határozottan megsértődve érzi magát. A jókedv derüje elszáll arczáról (hogy² valamely inkább *silvendy* helyen találjon *bilbie*-t*) és szemrehányó tekintettel . . . de én már ott ülök karosszéke karfáján és . . . szent a béke. Mindazonáltal ezen a délelőttön több skót avult szót ki nem csalog belőle ; gondos gyomlálgatással válogatja meg kifejezéseit, és ez éppen annyira sajnálatos, mint az, mikor ünneplő csipke fejdíszével cseréli fel főkötőjét.

Most már délutáni sétámra indulok: anyus megígérte, hogy bezárja utánam az ajtót és senkinek ki nem nyitja. Hazajöttemkor az ajtó, igaz, még mindig bezárva volt, de anyus arcza hol szorongást, hol büszke önérzetet fejez ki. Biztosra vehetem, hogy csak úgy fúrja az oldalát valami, a mit szeretne elmondani nekem, de nem teheti, mert akkor elárulná magát. Kinyitotta-e csakugyan az ajtót? És ha tette, miért tette? Nem kérdem meg, csak figyelő állápontra helyezkedem. De most már ő kezd óvatosan rávaskodni :

— Voltál a nappaliban, mióta hazajöttél? — kérdi közömbösséget színelve.

— Nem voltam. Miért kérdi?

— Hát csak azt gondoltam, tán benéztél.

— Van ott valami új látni való?

— Nem mondom, hogy éppen az volna, hanem hát eredj csak és nézd meg magad.

* E két skót szó értelme itt: *silvendy*=biztos, *bilbie*=menedék.

— Miként is láthassak én valami újat, ha anyus ki nem nyitotta az ajtót, a míg oda voltam? — felelem én eszélyesen.

Feleletem persze nagy zavarba ejti őt, de mégis mohósága legyőzi félelmét. A nappali felé irányzom lépteimet, ő követ, alázkodást tettetve, de diadalmaskodó tekintettel. Hányszor ismétlődtek ezek a kis jelenetek! Sohasem értesítettek előre, ha valami új dolgot készültek vásárolni, hanem meglepetésszerűen allítottak hirtelen szembe a bevégzett ténynyel, es olyankor anyus remegve leste-várta, mint tör ki belőlem a csodálkozás.

-- Látod már? — kérdi tőlem aggódva. És én látom, sőt hallom is, mert ezuttal egy vadonat új fonott székkal van dolgom, abból a fajtából, melynek az a tulajdonsága, hogy az első félévig folyton sóhajtoz, pusmog magában.

— Egy szegény házaló árulta a talyigáján, — kezdi anyám s mielőtt még egy szót szólna, mindaz, a mit el akar mondani, magamagától bontakozik ki és folyik le szemem előtt. Legalább is tíz perczig álldogált az ajtóban azzal az emberrel alkudozgatva. De kegyetlenség volna korholgatni egy ilyen boldog önérzettől sugárzó asszony-személyt.

— Tizenöt shillinget kért érte, — kiáltja, — de mit gondolsz, mennyire alkudtam én le?

— Hét shilling, hat pence.

Kitörő örömmel tapsolva sikoltja:

— Négy shilling! Sülyedjek el, ha nem igazat mondok! Soha asszonyi teremtett lélek még így nem volt megelégedve a vásárával.

A kívánt ámulattal bámulom meg tehát az ujonnan vett portékát. Maga a szék pattogva-recsegve borzadozik annak hallatára, milyen áron kelt ő el. (Vagy tán épen anyuson vihog?)

— Az az ember megvallotta, hogy neki magának öt shillingbe került! — folytatja anyám ujjongva.

Már majdnem elhitem, hogy a világ legkegyetlenebb alkudozójával állok szemben, de kopogtatnak a falon és át kell mennünk testvéremhez, a ki ágyban fekszik ugyan, de

mindent hallott és most ezt el akarja mondani, a mi rendkívül felháborítja anyust.

— Na hiszen te csináltál volna jó vásárt? Úgy hiszem hamarább adtál te annak az embernek tíz shillinget, mint négyet!

— De négyet fizettem, egy pennyvel se többet! — erősködik anyám.

— Hát hiszen megengedem, válaszolja testvérem; de aztán, hogy kifizette neki a pénzt, jól hallottam, hogy anyus a kis szoba ruhatartójában kezdett kasmatolni. Mi keresni valója volt ott?

Anyus zavarba jön.

— Hát lehet, hogy odaajándékoztam neki vagy egy ócska köpenyeget, — dadogja. — Olyan rongyos volt szegény feje. Hanem ez azután történt, mikor már megkötöttük a vásárt.

— Apróságok is voltak a talyigáján?

— Azt hiszem, volt ott egy iczike-piczike kis leány.

— Mindjárt gondoltam. Hát ennek mit adott anyus? Hallottam, mikor az éléskamrában járt.

— Már szó, a mi szó, én négy shillinget fizettem ezért a székért, — vágja vissza anyám határozottan. Ha közbe nem lépek, úgy a két nő közt olyan elhidegülés áll be, mely eltart legalább is egy egész perczig.

— Mitől véres az ujja? — kérdem anyámtól.

— Az ám! — feleli ő s eldugja kezét.

— Véres? — kiált fel testvérem megijedve. De aztán diadalmas kiállással teszi hozzá:

— Málnaiz az, fogadni mernék! Úgy-e egy üveg málnát ajándékozott a kis leánynak?

A glasgowi pinczér behozza a theát és most már nővérem fel bír kelni, tehát elkeseredett küzdelem után a konyhába száműznek engem. Az utolsó teendőm, melyet mindenleányi minőségemben végzek, az, hogy felcipyelem a lépcsőn a ruháskosarat, melyet imént hoztak haza a vasalóintézetből. Most aztán élvezi anyus azt a gyönyörűséget, mit a fehérenemű fogdosása nyújt neki. Valahányszor hazahozták a ruháskosarat, arczán elragadtatás áradt

el: ez az eset sohasem eshetett meg a nélkül, hogy ezúttal is be ne bizonyuljon, mennyire tevékeny tündére házunknak anyus. Hagyom is őt magára lepedőivel és gallérjaival, abroszaival és ingelőivel. Azaz tulajdonképen ő parancsol ki engem dolgomra a szobából. Ha fia van az embernek, az nem rossz; de elgondolni, hogy vigyázatlanságból még össze is taposhatja az ágyterítőt . . .

Nővérem *but* van, én pedig *ben* . . . akarom mondani, ő a *keleti* szobában van, én pedig a *nyugati*ban vagyok . . . vagy izé . . ., hadd beszéljek kevésbé sajátos skót kifejezésekkel: ő a konyhában működik, én pedig íróasztalomnál a nappaliban. Az a reményem, hogy nem fognak megzavarni, mert ma este végre el kell juttatnom hősiemet a vallomásig, midőn «imádott kedvesem»-nek szólítja «őt», s e végből magányba és magamba vonulásra van szükségem.

Egyszóval tegyük fel, hogy — bármennyire szeretném is húzni-halasztani ezt a dolgot — a nagy szerelmi duett fejezetének megírásához ültem le. Már nagyon régóta kerülgetem. Albert csak az imént merte «kedves kisasszonynak» szólítani Mariont (köztünk legyen mondva, nem ezek az igazi neveik), és bár e két szót alkalmasint minden hunyorítás nélkül olvassa majd a közönség, engem, a mikor kiszaladtak tollamból, úgy megriasztottak mint egy pisztolylövés. Azzal biztatnak a *Sassenach*-ok*, hogy majd idővel képes leszek minden pirulás nélkül «imádott kedvesem»-et is mondatni Alberttel, sőt arra is felbátorítom őt, hogy karjaival átölelje hölgyét; de kételkedni kezdek benne. Ez a pillanat most is oly vakmerőnek tetszik félénk lelkem előtt; mint bármikor azelőtt. Tanácsosabbnak tartom tehát bezárni az ajtót s aztán minden más élőlénytől távol — az egy kutyánk kivételével — *neki vágok* kétségbeesett elszánt-sággal, fogaimat összeszorítva, miközben a kutya megriadva hátrál a legmesszibb szögletbe és szükölni kezd.

Az angol íróknak, hallom, semmibe sem kerül ilyen szerelmi fejezet megírása, melynek elvégeztével nyugodt lélekkel mennek ebédelni; de az ily eljárás nem egyezik a skót

* *Sassenach* skót gúnyneve a nem felföldieknek.

természettel, elannyira, hogy a legnagyobb skót regényírók sem merték megpróbálni. Tessék csak elgondolni Mr. Stevensont, a mint magára marad hősével és hősnőjével, kik érkeztek a vallomástétel perczéhez: azt se tudja ilyenkor jobbra vagy balra forduljon-e. Sir Walter Scott hasonló esetekben azzal segít magán, hogy egy-egy fejezetnek végére és a következőnek elejére teszi a szerelmi jelenetet; de ő tehetette, a mit akart, neki minden szabad volt. Míg a gyarló utódnak meg kell birkóznia a feladattal, akármenyit morog is a kutyája. Én is bele fogom tehát magam az igába, mikor egyszerre csak nagy szomorú arczczal lép be anyus.

— Úgy látom, nagyon benne vagy a munkában.

— Benne, vagyis inkább a kínlódásban, de mit kíván tőlem anyus?

— Szégyelem kérni tőled...

— Ne szégyelje, csak kérje.

— Roppantul félek, hogy ha állnak, összegyürődnek, piszkolódnak.

— Azt akarja, hogy...

— Hát ha olyan szíves volnál és segítnél, hogy összehajtsuk a lepedőket.

A lepedők össze vannak bajtva és én visszatérek Alberthez. Bezárom az ajtót kulccsal, s már szépen előre haladnék hőssémmel (kinek úgyszólván a hátán nyargalok), mikor egyszerre csak ezt a megriasztó kérdést kiáltja hozzám testvérem a kulcslyukon át:

— Hová titted a répakaparót?

Mindent előlről kezdhethék, ha egy perczre is kiengegném térdeim közül Albertet, tehát erősen szorítom őt és visszakiáltom, hogy én nem láttam semmiféle répakaparót.

— Hát akkor mivel kapartad a répát? — feleli az a hang és ép úgy rázzák a kilincset, mint a hogyan én rázom Albertet.

— Egy cserépdarabbal, — vágom vissza meglepő találékonysággal.

És tovább folytatom a munkát; de már nem megy úgy,

mert mindjobban kialakul bennem az a meggyőződés, hogy én bizony a varrógép fiókjába tettem el a répahámozót.

Azon töprenkedem, vajon bevalljam-e vagy arczátlanul elhallgassam, midőn hallom, hogy testvérem gyorsan felsiet a lépcsőn. Gyanítom, azért ment fel, hogy engem szapuljon, tehát lopva megnyitom ajtómat és hallgatózom.

— Na nézzen ide, anyus!

— Miféle törlőrongy az?

— Persze nem is egyéb az most már.

— Szentséges Úratyám, hiszen ez az új asztalkendők közül való!

— Igen, azok közül való volt. De az az úr ezzel törülte le a konyhakemenczét.

(Csakugyan úgy tettem, emlékszem.)

— Oh jaj nekem! Na lám, ez a haszna, ha nem engedik az embert kimozdulni a szobájából. Na, esős vasárnap az, mikor a férfi asszonymunka végzésébe avatkozik.

— Teremtett ember nem képes megérteni, anyus, mi veszi el az ő józan eszét, hogy ilyen örülségre vete-medjék.

— Hát az a keserves sok irás!

— És a mi a legkétségbeejtőbb, úgy fog holnap róla beszélni, mintha valami csudát művelt volna.

— Az egész férfinépség így szokta!

— De azért anyus szokás szerint megint pártját fogja fogni.

— Oh hát ne rontsuk el szegénynek a kedvét, — feleli anyus. — Majd kinevethetjük magunkat rajta, ha becsukta ajtaját.

— Rettenetes ügyetlen...

— Már azt szent igaz; de nem telik több a jámbortól, akárhogyan igyekszik.

VII. FEJEZET.

R. L. S.*

E jól ismert kezdőbetűk annak nevét jelentik, a ki legkedveltebb szerző az újabb irodalomban, meg vagyok győződve. Annyi bizonyos, hogy senki sem oly kedves én előttem, noha volt idő, mikor anyám ki nem állhatta.

Anyus, ki máskülönben nem igen értett az ilyen hanghoz, gúnyos megvetéssel szokta mondogatni: «Oh az a Stevenson!» Ha rája gondolt, majdnem kemény lett az arca, bármilyen nehéz is ezt elhinni róla; összeszorította ajkát, keresztbe fonta a karját és rideg «Eh!»-vel felelt, ha ezt a bosszantó nevet találtad említeni előtte. Mi regényírók ilyes szólammokkal szoktunk beszélni hősnőinkről: « . . . és büszke daczczal szögezé hátra fejét», na, a mikor az én hősnőim közül tesz így valamelyik, hát anyust látom büszke daczczal szögezni hátra fejét, a mint Robert Louis Stevenson jutott eszébe. Ez jól ismerte anyus vélekedését róla és így szokott írni nekem: «Tegnap nagyon sokat csengett a fülem; tartok tőle, hogy a néni megint leszedte rólam tegnap a keresztvizet.» De minél jobban le szedte róla anyus a keresztvizet, annál nagyobb gyönyörűsége telt neki a néniben, a kinek értésére is adtuk ezt és a ki egyszer így kiáltott fel: «Jaj, a gonosz zshiványa!»

Ha pedig Önök tudni akarják, mi volt a Stevenson nagy bűne, melyet anyus ennyire nem birt neki megbocsátani, hát megmondom: jobb könyveket írt nálamnál.

Jól emlékszem a napra, melyen erre ő rájött, noha e nap egyébiránt még korántsem volt az a nap, melyen el is ismerte anyus a dolgot. Egyszer ugyanis, oly időben, a mikor nekem íróasztalomnál kellett volna ülnöm, ott talált engem a konyhában. A *Master of Ballantrae*** hevert ott

* *Robert Louis Stevenson* (1850—1894) nevének kezdőbetűi. Ez írónak regényei épen úgy, mint *Barrieéi*, a *Tauchnitz*-kiadásban is kaphatók. Az angol regény «megújítója». (V. ö. *Heinrich: Egyet. Irodalomtört.* III. k.)

** *Stevenson* műve.

mellettem. Nem olvastam már: az asztalra borulva tartottam fejemet és az ő aggódó szemeiben bizonyára maga voltam a megtestesült kétségbeesés.

— Hát te nem írsz?

— Nem, — visszhangozám — nem írok. Minek is próbáltam volna most már tovább írni? Fölösleges lett volna. És úgy képzelem, fejem megint aláhanyatlott.

Anyus félreértett s azt hitte, most már leütött a baj; arra ébredtem fel, a mitől ő mindig rettegett: kiírtam magam és most már csak annyit ér a fejem, mint egy kiszáradt tintatartó. Kétségbeesetten tördelte kezét, hogy aztán bosszús felháborodásban törjön ki, mikor megérttettem vele, hogy míg R. L. S. kész mester, addig mi többiek csak kontár inasok vagyunk mellette. «Nahát én sohasem is állhattam az ő könyveit!» — vágta vissza anyus és valósággal lángolt a bosszúvágytól.

— De hiszen még nem is olvasott tőle semmit! — figyelmeztettem őt tévedésére.

— Sohasem is fogok! — vágott vissza hévvel.

És meg vagyok győződve, hogy még aznap gaz fekete lelkűnek szidalmazta. Még hetek, ha ugyan nem hónapok múlva is ragaszkodott ahhoz az elhatározásához, hogy nem fogja olvasni, ámbár majdnem gonoszkodó örööm telt abban, hogy mindegyre keze ügyébe csenjem a *Master of Ballantrae*-t, a mióta jobb meggyőződésre tértem és beláttam, hogy az inasnak is jut hely az irodalomban. Oda szoktam tenni ágya mellé, asztalára, úgy hogy reggel felébredtekor ez a könyv köszöntötte őt. Összeránczolta homlokát és úgy vitte le a földszintre, mintha olyas valami lett volna, a mit fogóval kell hordani és aztán visszatette a könyvespolczra. Belebónyáltam abba a borítékba, melyet ő a legújabb Carlyle-kötet számára készített: megvetéssel bontotta ki belőle és ismét levitte. Belerejtettem az okuláréját, rátettem a ruháskosár tetejére, majd a theás-kannához állítottam oda, csalogatón kinyitva. Végre sikerült csakugyan beugratnom őt az olvasásba, noha már nem tudom, hogy a sok közül melyik csinyemmel értem ezt el. Csak egy bizonyos kulcslyukon átkukucskálásra emlékszem tisztán, a

mire a család egy másik tagja hívott engem oda. Anyus a *Master of Ballantrae*-ba egészen elmélyedve ült a szobában, dallamos stylusát maga elé mormolva, helybehagyóan bölintgatva fejével, miközben minden új lapnál lopva odapillantott a lap aljára, mielőtt felül elkezdte volna olvasni. Mindazonáltal félfüllel folyton az ajtóra ügyelt és a mikor én beugrottam a szobába, ravasz ügyességgel főzött le: már sehol sem volt nyoma semmiféle könyvnek, csak egy kötény hevert ölében, míg ő maga jámboran nézett ki az ablakon. Ekkor aztán körülbelül következő beszélgetés folyt le köztünk:

— Milyen csöndesen ült itt, anyus!

— Én mindig csöndesen szoktam ülni; én már sohase csinálok semmit; olyan vagyok már én, mint az a harisnya, a melyiknek bevégezték a kötését.

— Tán olvasott?

— Hát szoktam én ilyen időtájt olvasni?

— Mi van az ölében?

— Semmi, csak a kötényem.

— Könyv az a kötény alatt?

— Lehet, hogy könyv.

— Mutassa.

— Ugyan eredj dolgozdra, hagyj nekem békét!

De én felemeltem a kötényt.

— Micsoda? Hisz ez a *Master of Ballantrae*! — kiáltottam fel megbotránkozva.

— Az ám! — válaszolt anyám, szintén meglepetést színelve. De én szigorúan néztem rá s ő mintha elpirult volna.

— Na hát mit tart róla? Ugy-e majdnem olyan szép, mint az én műveim? — kérdém tréfás gúnynyal.

— Szó sincs róla! — felelte egész határozottan.

— Bizony nincs! — ismétlém én is, mosolyogva vagy tán sóhajtván, a mi egyre ment, mert mindkettő egyet jelentett volna.

— Visszavigyem a könyvet a polczra? — kérdeztem, a mire azt válaszolta, hogy tegyem, a hová nekem tetszik, bánja is ő; a földolog az, hogy elkerüljön a szeme elől.

Vagyis a kinek tetszett, azt hihette, hogy ez a könyv úgy csúszott oda magától anyus ölébe, a míg az ablakon kinézett. Eljárásom tán kicsinyeskedésnek tetszik, de megpróbáltam alkalmat adni neki a visszavonulásra, mert hangoztattam, hogy ez olyan könyv, melyet a legtöbb olvasó nem tett le addig a kezéből, míg az utolsó lapig el nem olvasta.

— Na én nem tartozom az ilyen olvasók közé! — vágott vissza anyus.

Mindazonáltal tovább folyt a játék azzal a sületlen könyvvel, a hogyan anyus nevezte; de annyi különbséggel, hogy most már ő hurczolta azt a könyvet titokban fel szobájába és én loptam aztán vissza a polczra. Néha tetten is értük egymást, de egyikünk sem szólt egy szót se a másiknak; már nem is resteltük a dolgot. Sok mindenféle részletet elfelejtettem e játékunkból, de egy jelenetre egészen tisztán emlékszem. Egyszer lejött és odaült mellém, mikor írtam; a mint olykor felpillantottam, észrevettem, hogy nem rajtam függ szeme, hanem a könyvespolczon, hol a *Master of Ballantrae* csalogatólag incselkedett vele.

Stevenson úr könyvei bizonyára nem is könyvespolcz számára valók, hanem arra, hogy kézben tartsák őket; még akkor is, ha végeztünk velük, jó lesz az asztalon hagyni őket, az utánunk következő olvasók számára. Annyira társas természetű alkotások, a milyenek senki más íróember tollából ez idő szerint ki nem kerülnek és így nagyon elhagyottaknak érezhetik magukat ott, a diszkötések pompázó sorozatában. Nekem úgy tetszik, azonnal rád fordítják tekintetüket, mihelyt beléptél a szobába, úgy hogy te is kényyszerítve érzed magad feléjük fordulni és épen oly ösztönyszerű mozdulattal veszed le onnan a kötetet, mint a hogyan kutyádat szoktad elbocsátani lánczáról. És az eredmény is teljesen hasonló, mert a következő perczen már javában mulattok egymással. Ugyan hol van még egy ilyen mai író, ki ennyire meg tudna bennünket ejteni? ... Nos, tehát az a regény olyan pillantásokat vetett anyámra, a minők egy tánczteremben egyértelműek szoktak lenni a keringőre felkérésre buzdítással. Anyus bizonyára égett a vágtyól, hogy

Stevensonnal keringőzzék, de mégis úgy vélte, kötelessége lemondani a tánczról s ülve maradni annak az oldalán, a ki pedig kevésbbé élvezetes társa volt. Én csak makacsul irtam tovább, miközben hallottam, mint suttog magában azzal a másikkal diskurálgatva :

— Hát én petrezselymet áruljak itt? — kérdé James Durie szemrehányóan. (Mert akkor szökőév volt.)*

— Halkabban szóljon, — válaszolt anyus, aggódó pillantást vetve reám.

— Eh, ezért a tintanyalóért?! — felelt James megvetőleg.

— Nem engedem, hogy csúfnevekkel illesse! — szólt anyus, összeránczolja homlokát.

— Tisztában vagyok már veled, — válaszolt James, letörülve a port finom zsebkendőjével pálczájáról, miközben felségesen csörrentgette kardját (és pedig nem gondolnám, hogy véletlenül történt ez), úgy hogy sóhaj szakadt fel anyám melléből.

James úr elég kiméretlen férfi volt, hogy teljesen ki akarja használni a helyzet előnyeit, oly összehasonlításba bocsátkozva, hogy én dühvel mártottam be nyakig tollamat a tintatartóba.

— Ugy-e, szebben cseng, — szólt ismét megcsörrentve kardját, — mint a maga fiatal barátjának szerszáma, a hogy kattog-serczeg.

— Csitt! — kiáltott rá anyám, látva, hogy ismét mártok.

— Hát akkor nyujtsa karját! — felelte James meghalkítva hangját.

— Nem merem, — válaszolta anyám. — Ő olyan érzékeny, ha önről van szó.

— Ugyan jöjjön csak, — sürgette James őt. — Hiszen úgylis előbb-utóbb csak ez lesz a vége. Miért nem tehát már most?

— Várjon, a mig elmegy sétálni, — szólt anyus. —

* Szökőévben ugyanis a skótoknál a nők szokták felkérni tánczra a férfiakat.

Különben is nagyon öreg vagyok én arra, hogy magával tánczoljak.

— Hány éves? — tudakolta ő.

— Ejnye, de szemtelen tud maga lenni! — kiáltotta anyus.

— Van már hetven éves?

— Bizony körülbelül meg vagyok, sőt . . . — hagyta ő helyben.

— Eh! Hiszen akkor még fiatal leány!

Ő sietve vágta rá:

— Na engem fel nem ültet sületlen bókokkal.

De azért elmosolyodott s felkelt, mintha James feléje nyújtotta volna karját s ujja hegyénél megfogta volna.

Azután már oly halkán folytatták a beszélgetést (és ezt annál inkább teheték, mert most már sokkal közelebb álltak egymáshoz), hogy én csak egy megjegyzést kaphattam el. James úr tette s ebből egész beszélgetésük minőségére következtetést vonhattam, mert ezek voltak szavai: «Semmi sem könnyebb, ha shawlja alá rejt engem.»

Úgy is tett anyus és aztán bűnének tudatával arczán, kisomfordált a szobából, affélét motyogva, hogy rendbe kell szednie a szekrényeit.

Lehet, hogy elmosolyodtam bajuszom alatt; vagy lehet, hogy a lelkifurdalás kezdte bántani anyámat, mert öt perc se telt bele és ő ismét visszajött, nyíltan hozva magával büntársát, hogy aztán határozott bosszúsággal csapja vissza helyére, a mely alkalommal is az én Stevenson barátom otthagya egy fogát, hogy azzal az íróval szóljak, a kihez ő leginkább hasonlított. Majd, mint egy jólelkű anyához illik, az ő kedves fiának egy kötetét vette kezébe és elszántan olvasni kezdte. Ez a jelenet nagyon meghatott és emlékszem, hogy ott abban a helyben és órában egyezésre léptünk egymással: megállapodtunk abban, hogy anyus olvasni fogja ezt az ellenállhatlan művet, de csak azért, hogy meggyőződjék róla, milyen gyarló.

A *Master of Ballantrae* nem a legjobb műve a szerzőnek. Képzeltetik, minő elragadtatás fogta el anyámat, midőn megbízható forrásból arról értesült, hogy legalább is

három még jobb mű váraozik rá ugyanazon a polczon. Még nem ismerte Allan Breck-et és ez épen annyira égett a vágtyól, hogy eléje leszálljon, mint maga Mr. Bally. Ott volt továbbá John Silver, ki sietve kapcsolta fel a maga mülábát, hogy egy perczet se kelljen rá anyusnak váraoznia és kiabálta: «Fogadjunk!», a mire anyus vigasztalólag jegyezte meg nekem, hogy ő ki nem állhatja a tengeri rablókról szóló történeteket. Hanem ezeket az urakat nem ismerni olyan veszteség volna, a mihez nincs fogható. Épen olyan, mintha valaki sohasem lett volna szerelmes. Aztán ők itt vannak bent a házban! Már pedig ez annyit jelent, hogy máról holnapra szerelmes lehetsz beléjük. Azonban egy szó tőlem, a legcsekélyebb kedvetlenség jele arczomon, képes lett volna végleg visszariasztani őt attól a polcztól, melyen ily pompás befőtt-csemegék vártak reá; sőt erre annyi is elegendő lett volna, ha azt mondom neki, hogy élvezni tudta a *Master of Ballantrae*-t. Mert nem szabad felednünk, hogy ő tulajdonképen csak azért olvasta ezt a művet, hogy meggyőzze magát (és meggyőzzön engemet is) arról, mennyire gyarló s hogy a többiek olvasására is csak azért vágyott, hogy még több bizonyítékot szerezhessen erről.

Mindezt ő maga iparkodott velem megértetni, miközben kissé aggódó tekinteteket vetett rám; én természetesen teljesen elfogadtam ezt a magyarázatot. Allan a legkülönb gyermek valamennyi társa közt és én nem kételkedem, hogy anyus is hasonlóan gondolkozott erről a pontról, de én bizony már arra sem tudok visszaemlékezni, noha elég furcsa tőlem, mint vélekedett anyus ez alakról. Hanem tudom, mennyire oda volt a *Treasure Island*-ért, bár végtelenül iparkodott hű maradni hozzám az egész idő alatt, míg olvasta. Ha beléptem a szobába, szeme elé kellett tartanom kezemet, hogy észrevétessem vele magamat és akkor is ujjaimon át próbált tovább olvasni; mindazonáltal a következő pillanatban már magához tért és így kiáltott fel:

— Az egész könyv sületlenség!

— Nincs is semmi érdekes az efféle tengeri rablókról szóló történetekben, — jegyeztem meg én minden további tartózkodás nélkül, mert ő sokkal jobban el volt merülve,

semhogy észrevegye, hová czélzok. — Gondolja, hogy el tud majd a végére jutni legalább ennek az egynek?

— Hát tán csak eljutok valahogy, ha már egyszer belekezdtem, — feleli anyus annyi álnoksággal, hogy testvéremmel egymás felé intve csóváljuk fejünket, mintegy ezt akarva mondani: «Látott-e valaki még egy ilyen ravasz asszonyt?»

— Bezzeg az én könyveimben nem akadnak ilyen fél-lábú gazficzkók! — szólok én.

— Hát jobb is, ha nincs bennük! — csapja ő rá sietve.

— Igazán nem értem, anyus, mivel is tudja ez az író úgy megbabonázni az olvasóit.

— Már engem nem babonázott meg. Én jóval szívesebben olvasom a te könyveidet.

Készségesen ajánlkozom, hogy odahozom neki valamelyik munkámat, a mire ő gyanakodva kezd rám nézni.

— Csak elhiszed nekem, hogy én igazán a te dolgaiddat szeretem a legjobban? — kérdi szorongó aggódással, mire aztán én különféle biztosításokkal iparkodom őt megnyugtanni s aztán magára hagyom, tanácsolva neki, hogy csak folytassa az olvasást, még pedig azért, hátha ő rá tud jönni, mivel bolondítja el ez a szerző a maga olvasóközönségét.

— Hát hiszen azt megtehetem, hogy olykor-olykor itt-ott bepillantsak, — mondja ő közömbösen. De nagy a valószínűség, hogy mihelyt becsukódott mögöttem az ajtó, azonnal kinyílik a könyv, mintha a két tárgy valamilyes mechanikai szerkezet révén összeköttetésben lenne egymással. Jól emlékszem, hogyan olvasta ő a *Treasure Island*-ot: ott tartotta a kandallón, mert egy percet se akart vesztetni azzal, hogy felkeljen és meggyújtja a gázt; és ha eljött a lefekvés ideje, hiába iparkodtunk szép szóval rávenni, hiába zakatoltunk fülébe, hiába korholtuk, makacsul belekapaszkodott a könyvbe és szilajon felelte:

— Addig én ma le nem teszem a fejemet, a míg meg nem tudom, hogyan mászott ki a hordóból ez a fiú.

Ez időtől kezdve, úgy láttam, Stevenson épen oly el-

büvölően hatott rá, mint az a fiú a maga hordájában. Hiszen maga Stevenson is egészen olyan volt, mint ez a fiú a hordóban, a ki almáért mászott be oda, míg mi úgy álltuk őt körül, mint olyan apró kölykök, kik várják, hogy szintén kaphassanak egy harapást. Maga volt a serdülő ifjúság megtestesülése, a ki folyton rángatta a világnak, ez öreg anyókének szoknyáját, hogy menjen vele játszani. Anyus bizonyára épen úgy érezte ezt, mint érezték annyian mások: eleinte bizonyára kissé megriadva kapta magát rajta, hogy ismét átugrálgatja a kötelet ezzel az ellenállhatlan kedves játszótárral; de aztán csakhamar kezét nyujtotta neki és kiszaladt vele a mezőre, a nélkül, hogy egy szó mentekezésre méltatta volna azt a szerzöt, kit így faképnél hagyott. Azt azonban sohasem akarta elismerni, legalább szavaival nem, mintha ez az ember bármily tekintetben különb lenne, mint az ő fia.

— Selyem és zsákvászon, ez a különbség köztünk! — mondogatám én, a mire ő makacsul felelgette:

— Hát akkor nekem jobban tetszik a zsákvászon.

— De hátha ő volna az anyus fia?

— De nem az.

— Szeretné, ha az volna?

— Nem tagadom, csakhogynem tudtam volna neki helyet szorítani.

Mindazonáltal koronkint még mindig feketelelkűnek szidalmazta, nagy gyönyörűségére Stevenzonnek, mikor ez megtudta az okát. Különösen olyan napokon történt ez, mikor nekem vastag levél érkezett Vaílímából*, nagy piros pecséttel, kék sávós papírlapon, mely hívott, hogy hozzá utazzam. Utasításul ez állott benne: «San Francisco-nál hajóra száll, onnan pedig balra a második állomás az én lakhelyem». Anyus még Londont is nagyon messzellette, mert hiszen többször egy egész hétbe is beletelt, míg megjártam (az első hat nap arra kellett, hogy őt elkészítsem az elváltásra): ezek a levelek rémülettel töltötték el. Nem a

* Stevensont orvosai ide, a Csendes Oczeán egyik Samoa-szigetére (Polynesia) küldték üdülni s itt nemsokára meg is halt.

Jim Hawkins ujját látta ő most felém inteni a tengerentúlról, hanem John Silver lóbálta mankóját. Nem gondolnám, hogy ezek közül a Vailimából érkezett levelek közül bár egyet is egyhuzamban végig tudtam volna olvasni, mert mikor a közepére értem, hirtelen eszembe ötlött, hogy ki van az emeleten és alkalmasint mit csinál ebben a perczben. Tehát felrohantam, hármasával ugorva át a lépcsőfokokat, hogy csakugyan úgy találjam őt, a mint ajkait összeszorítva, kezeit tördelve, maga a megtestesült kétségbeesés.

— Levelet kaptam a . . .

— Hallottam.

— Akarja hallani, mit ír . . .

— Nem.

— Hát úgy haragszik rá?

— Gyülölöm, utálom.

— Olyan feketelelkű gonosz ő?

— Olyan és még olyanabb.

Szóval Vailima volt az egyetlen pont ezen a földtekén, melyet nagyon szerettem volna felkeresni, de anyus bizonyára jól tudta, hogy nekem sohasem lesz erőm őt magára hagyni. Néha meg is mondta, hogy szeretné, ha oda utaznám, de csak akkor, ha már eltettük őt a föld alá.

— Lám, mennyire összementem én ezen a télen! Nézd csak a karom csuklóját. Már nem tarthat sokáig.

Nem, én valóban nem gondoltam arra, hogy elutazom; egy napig sem voltam távol tőle másképen, mint kényyszerűségből és sohasem jártam oly gyorsan, mint a mikor hozzá visszasiettem. Közben aztán történt valami, a mi végleg levéttetett velem a napirendről minden útitervet.

Most már sohasem fogok felfelé haladni a *Szerető szívek* útján, «egy csodaszép csillagos éjszakán», hogy találkozhassam azzal az emberrel, ki lóháton jön elémbé. Még mindig akad csodaszép csillagos éjszaka, de az út üresen áll. Így tehát sohasem is láthattam azt, ki mindnyájunk szeretett fejedelme volt. Azonban mielőtt még elkezdte volna írni könyveit, ő errefelé járt a mi vidékünkön, halászhoroggal kezében, és én szerettem hinni, hogy én voltam az a kis fiú, a kivel ő Margit királyné patakjánál találkozott, a

hol szalonkák tanyáznak, és hogy én kerestem neki csalétket, én álltam ott lesve-nézve karcsú alakját, a mint lehajolt meg felemelkedett a szerint, a mint bevetette horgát, majd kihúzta Noran-side kristálytisza vizeiben.

VIII. FEJEZET.

Riadalom nálunk.

Íróasztalomnál ültem Londonban, mikor távirat érkezett, tudatva, hogy anyám ismét veszedelmes beteg, és én kaptam a kalapomat és rohantam ki a vasúthoz. Nem egy ilyen estére emlékszem. Legalább is tízszer-húszszor hívtak így hirtelen haza éjszaka, és én mindig remegve érkeztem meg kis városunkba, kidugva fejemet a coupé-ablakából, hogy minél előbb megpillanthassak egy ismerős arcot, melyről feleletet olvashassak le kérdésemre. Anyámnak e rosszszullétei oly pontosan ismétlődtek, mint a mily pontosan szokott elérkezni az esztendő utolsó napja, de már kevésbé volt pontos távozásuk is, és mindegyik ily alkalommal testvéremet éjjel-nappal oly fáradhatatlanul, oly odaadó szeretettel, bár fogyó erővel látom járni-kelni, hogy hódolattal hajlok meg előtte. Annyira kimerítette magát, hogy a legrosszabbtól féltettük. Az orvos azt tanácsolta, fogadjunk egy ápolónőt, de már maga e szó is rémülettel töltötte el anyámat és mi védőleg álltunk oda közéje és az ajtó közé, mintha az a nő már jönne a lépcsőn felfelé. Egy idegen nőszemély anyus szobájában: a kik az efféléhez hozzá vannak szokva, azok nem képesek felfogni, mit jelentett ez mi ránk nézve!

Úgy hát legalább cselédet kell fogadnunk. Ez csak valamivel tetszett előttünk kevésbé rettenetesnek. Atyám feltúrta ingujját s kezébe kapta a söprűt. Én sutba dobtam irkafirkámat és készen álltam, hogy ezt meg azt hozzak, rendeljek, ha kellett. Atyám ügyelt az ajtóra, én a tűznek viseltem gondját; ő a főzés mesterségéből adott nekem oktatást, én meg megmutattam neki, hogyan kell ágyat vetni. Kettőnk közül egyikünk kötényt kötött. De ez nem tart-

hatott hosszasan. Engem visszavittek íróasztalomhoz, atyámnak meg ujságját adták kezébe.

— De hát ide cseléd tegye be a lábát! — kiáltottunk és ismét neki akartunk fogni a munkának.

— Ide ugyan be nem teszi! — szólt testvérem majdnem szilajon. És oh mennyire megkönnyebbült anyus testvérem e szavainak hallatára!

Számtalanszor játszódtok le ily jelenet; egy egész esztendőn át eltartottak, nem túlzok; míg nem végre mégis be kellett adnunk derekunkat.

Nem tudnám megmondani, kire hatott ez köztünk legerősebben. Londonban én hozzá szoktam a cselédekhez és bosszús perceimben dühösen szoktam csengetni utánuk, habár magatartásom kétségkívül megváltozott, mihelyt ők benyitottak az ajtón. Sőt meg tudtam állni a sarat bizonyos bársonyruhás gentlemanekkel szemben is, egyiknek kalapomat, másiknak pálczámat, harmadiknak felsőmet nyújtva, a mi nekem mind nem sokkal került kevesebb magam megerőtetésébe, mintha saját magam tettem volna le e három tárgyat egy székre. De én mind e merész tetteket és más ezekhez hasonló nagyszerű dolgokat azért hajtottam végre, hogy később eldicsekedhessem velük anyusnak, a mint ágya lábánál ülök, miközben anyus arca csak úgy sugárzik a csodálkozástól és vidámságtól.

Már kora éveimtől kezdve ismertem cselédeket. A paplakban volt szolgáló, valamint volt a bankáréknál is. Az volt egyik főkötelességük, hogy bizonyos vásott kölyköket, a kik velem játszásba szoktak elegyedni, nyakon csipjenek és méltósággal haza czipeljenek onnan. A bankárnak magának nem volt valami nagy tekintélye előttem, de annál több volt e szolgálójának. Bizony! Mint recsegett ennek a czipője a templom hajójának egész hosszában! Szerzte-szét beszéltek róla, hogy mindennap húst kap ebédre. A helyett, hogy a kútnál találkozott volna szeretőjével, kirándulásra szokta vinni ezt magával a környékre, és az úrfi ilyenkor gomblyukában vadrózsával tért vissza, melyet tenyerével eliparkodott földni: úgy tartotta kezét, miközben arczán az olyan embernek zavart tekintete ült ki, a ki tisztában van

azzal, hogy ha nőül veszi ezt az előkelő hölgyet, akkor nem ihatik többé köcsögből. Mert e hölgy szeretői igen közönséges fizikók voltak mindaddig, míg ő a vállán át rájuk nem lövelte azt az ellenállhatlan pillantást, mely, mint észrevettem, végzetes varázsa minden szolgálónak.

A legenda szerint nekünk is volt egyszer cselédünk, gyermekkoromban: ennek szemmel látható jelét hordtam homlokomon. A többi gyermeknek meg is szoktam őt mutogatni, habár akkor már saját házának úrnője volt az illető hölgy. De mikor legjobban dicsekedtem e dologgal, akkor is kétségek bántottak. A valóság tényeinek természetes méreteire víve vissza e dolgot, meglehet, hogy mindössze afféle bejárónő volt csak, a ki kisegített. Nem is akarom e tárgyat tovább feszegetni, nehogy előálljon valami akadékoskodó és azt kezdje bizonyítgatni, hogy az a nő csakugyan hazajárt aludni éjjelre.

Sohasem fogom elfelejteni az én saját külön első szolgálómat. Nyolcz-kilencz éves lehettem, bársony ruhát hordtam, koczkás harisnyával. («Fond keresztbe a lábadat, ha rád néz valaki, szokta tanácsolni anyám; dugd be hüvelykujjadat a zsebedbe és fityegtesd ki a zsebkendőd csücskét.») Elutaztam a vasúton egy rokonunk látogatására. Cselédet tartott és minthogy én az ő vendége voltam leendő, ez idő alatt természetesen cselédjének is az én szolgálóm minőségében kellett szerepelnie. Magától értetődik, hogy ezt a pontot anyus teljesen tisztázta velem elindulásom előtt. Rokonom ott várt az állomáson, de én nem pazaroltam arra az időt, hogy ama reményemnek adjak kifejezést, hogy jó egészségben találom őt. Még a lábamat is elfelejtettem keresztbe fonni, annyira mohón vágytam tudni, vajon ő itt van-e már? Az ajtónál az úr testvére fogadott, de engem evett a méreg, hogy előbb engednem kell magam összecsköltatni; azonnal a konyhába szaladtam, tudva, hogy ez az ő székelyük, és ő tényleg itt is volt: keresztbe fontam tehát lábamat, bedugtam hüvelykujjamat zsebembe és kifityegtetem a zsebkendőm csücskét. Később megállítottam az idegeneket az országúton s ajánlkoztam, hogy megmutatom őt nekik a konyhaablakon át, és biztos vagyok benne,

hogy az első levél, melyet onnan anyámnak irtam, mind arról szólt, hogyan «néznek ők ki», ha az ember oly közvetlen közelből szemlélheti őket, hogy az ujjával is érint-hetné...

De most, mikor arról volt szó, hogy saját magunknak legyen cselédünk, visszariadtam a gondolattól. Hiszen többé nem az lett volna házunk, a mi; meg kellett volna tagad-nunk magunkat e nő előtt, és már előre láttam magamat, mint beszélek egész nap mind angolul. A skótnak csak külső csigahéját ismeri az, a ki nem hatolt be a házatájába. Hivatalban, clubban, társas összejöveteleken, hol te és ő oly jól látszatok egymást megérteni, igazában véve úgy áll ő ellőtted, mint egy olyan ház, melynek összes zsalúi be vannak csukva, kapuja bezárva. Nem szántszándékkal ilyen átláthatatlan, zárkózott ő, sőt sokszor éppen akarata ellenére az; én bizonyára akaratom ellenére vagyok az, mert én meg-megpróbálom nyitva tartani ablaktábláimat és kitenni lábamat a kapuba: de ablak és kapu magától visszacsapó-dik. Több tekintetben anyám is épen oly zárkózott volt, mint saját magam, bár az ő modora éppen oly megnyerő kedves volt, mint a milyen visszataszító rideg az enyém (hiába volt minden becsületes igyekvésem arra, hogy meg-olajozzam magam és simulékonyabbá váljak); de valamennyünk közt testvérem volt a legtartózkodóbb. Míg én nálam ko-ronkint be-bevillanni láthattál világosságot egy-egy hasa-dékon át: testvéremnél mindent kettős tábla fedett.

Az valósággal természeti törvény, hogy az embernek olykor-olykor saját igazi mivoltában kell mutatni magát, ezt pedig a skót ember a maga házatáján kénytelen tenni, úgy hogy aztán a mi egy napra való volna, azt egy órában szorítja össze: a miből aztán az következik, hogy tehát a skót ember otthon a legfelsőfokban nyílt, oly sokáig visszafojtott érzelmei túláradva törnek ki, úgy hogy nincs tán ezen a világon család, melynek tagjai jobban ismernék egymást és kevésbbé volnának tájékozódva az ő körükön ki-vül folyó életről, mint a hogyan ezt a skót családnál ta-pasztalni. És minthogy az egymás ismerése rokonszenvenvel jár együtt, az a vonzalom, mely a családtagokat összefűzi,

annyira szoros, hogy majdnem fájdalmat okozónak mondható. Nekik sem áll ugyan rendelkezésükre több, mint szomszédjaiknak, a mit adhatnának, mindazonáltal adományaiikat szűkebb körre szorítják, a helyett, hogy nagyobb csoport közt osztanák fel; fukar hírében állnak, de a mi legalább a családi szeretetet illeti, csak úgy pazarolják e pontban az aranyat. Úgy hiszem, ebben találjuk meg annak igazi magyarázatát, miért ihlette oly gyakran a skót irodalmat, jóval Burns virágzásának ideje előtt már, a házi tűzhely, és miért énekelte meg ez az irodalom a tűzhelyt oly mély megértéssel és annyira szenvedélyes odaadással.

Ide kell-e hát jönni házunkba egy asszonyszemélynek és fel kell-e neki azt fedeznie, hogy én nem vagyok olyan harapós egy kuvasz, a milyennek hírében állok? Tehát végre egészen fátyol nélkül kellett magam mutatnom az emberek előtt? Társaságban hangom oly halk és kifejezés-telen, hogy ha valami megjegyzést kockáztatok, ez azt a hatást teszi, hogy tulajdonképpen ezután akarok megszólalni, úgy hogy arra a zörejre emlékeztet, mely az óra ütését szokta megelőzni; meg kell tudnia tehát a világnak, hogy van nekem másféle hangom is, és hogy van egy olyan ajtó, melyet én sohasem nyitottam ki a nélkül, hogy künt ne hagytam volna minden tartózkodást a lábtörlőn? Hát fel kell-e tárnom ennek a helyiségnek a titkait?

Oly végtelen kedvesek voltak e titkok, mikor anyus jó egészségnek örvendett, hogy nem csuda, ha mi vidámak voltunk.

Az ég kegye anyust mindennap újra visszaajándékozta nekünk; ezért a boldog máért mondtunk mi tehát örvendezve hálát Istennek; szivünk mélyén jól éreztük és imáinkban el is ismertük, hogy bármi történhessék is majd, ezúttal a legteljesebb boldogság jutott nekünk osztályrészül. Arra, hogy ennek értékét felismerhessük, nem volt szükség bevárunk azt az időt, midőn már mindent elvesztettünk. Anyus ezt szokta mondogatni:

— Mindaddig nem fogjuk fel, milyen kevés az, a mire e világon szükségünk van, a míg rá nem jöttünk, hogy elvesztettük.

Bizony kevés mondás igazabb ennél. De az ő utolsó évei alatt mi naponta ujjongva örvendtünk annak, hogy még bírhatjuk őt, éppen annyira, a mennyire boldogokká tesz bennünket most a rája való emlékezés. Nem csuda, ismétlem, ha oly jókedvűek voltunk, de azért ezt csakis Isten előtt szerettük mutatni, miként csak Ő előtte mutattuk halálos aggodalmainkat azokon a számos gyötrelmes riadalmú éjszakákon, mikor világosság járt házunkban ablakról ablakra és sápadt arcok álltak körül anyus ágyát. Nem más ember szemének valók voltak ezek a hosszú éjszakázások, midőn hajnalig fent virrasztottunk, sem azok a rettenetes éjjelek, mikor összeszorított ajakkal álltunk összegyűlve és vártuk, hogy most okvetlenül meg fog történni. És mégsem akkor történt meg: keze kevésbé lázas lett, lélekzete megkönnyebbült és anyám mosolyogva emelte ránk szemét. Ismét dolgozhattam, bár lopva és szagगतottan, a minék nagyon örvendtem; de mi volt ez ahhoz az örömhöz viszonyítva, hogy hangját hallhattam a másik szobából! Itt áll előttem egyetlen művem, melyre valaha igazán büszke voltam: a többi csak becsületes mesteremberi robotolás a végből, hogy legyen miből fűtnünk szobáját, táplálékát megszerezniünk és puhább vánkosokat juttatniunk neki. És az az egyetlen írásom, melyre mindig önérzettel fogok visszagondolni, az a száz meg száz levél, melyeket ő oly gonddal tartogatott meg, s melyek közül a legutolsóval mindig együtt aludt, vánkosa alá rejtve: a mikor meghalt, akkor is ott találtak egyet ágyában. Ha csak egyetlen egygyel írtam volna kevesebbet, el nem cserélném azt, ha még oly halhatatlan könyvet írhattam volna is helyette.

Szegény nővérem mint törte magát a munkával, csak-hogy megakadályozza azt, hogy idegen személy tegye be lábát házunkba! És mint erőlködött, ugyancsak ilyen célzattal, anyus is még egyszer «megtenni a magáét». Állította, hogy ő mostanság mindig jól érzi magát, és annyi merészséggel tudta eltitkolni rosszullétét, hogy úgy kellett belőle kivenni az igazságot.

— Nekem úgy tetszik, ma nem érzi magát jól?

— Dehogy nem, egészen jól érzem magam.

— Mije fáj?

— Nem fáj nekem semmim, szót se érdemel.

— A szíve?

— Dehogy.

— Tán ma is nehezen lélezkiz?

— Szó sincs róla.

— Nem érez most is szaggatásokat a fejében?

— Nem, nem; mondom, nincs semmi bajom.

— Vagy tán oldalnyilallásai vannak?

— Már igazán bosszantó, hogy oda nem tehetem kezemet az oldalamba, hogy ti rögtön azt ne gondoljátok, hogy ott fáj nekem.

— Magának csakugyan fáj az oldala!

— Hát legyen, hogy fáj az oldalam.

— És el akarta titkolni! Mondja, nagy kínjai vannak?

— Hát . . . hát . . . nem olyan nagyok, hogy el ne tudnám viselni.

Hogy a két nő közül melyik adta be először a derekát, nem tudnám megmondani, bár nekem jutott kötelességül, hogy rábeszéljem őket. Ugyanis mihelyt látta az egyik, hogy a másik engedékenység jeleit mutatja, azonnal ő kezdett lázadozni; úgy hogy néha mindkettejüket hetenkint más meggyőződésre kellett rá vennem, noha sohasem egyazon napon mind a kettőt. Külön-külön próbáltam őket megdolgozni, sürgetve, hogy a másik kedvéért engedjen, de ők könnyen átlátták mesterkedésemet.

Így anyám hősiesen oda állt a testvérem elé és következőleg szólt hozzá:

— Hát meggondoltam a dolgot; én azt hiszem, el tudnék tűrni magam mellett egy cselédet, ha egyszer megszoktam.

— Ő beszélt rá téged, hogy ezt mondd? — kérdezte nővérem élesen.

— A magam fejtől mondom.

— De ő adta ezt a gondolatot a fejedbe, meg vagyok győződve; és arra is rábeszélt, hogy észre ne vétesd velem, hogy azért teszed, hogy az én munkámon könnyíts.

— Hát lehet, hogy ezt mondta, de azért én mégis úgy hiszem, jó volna, ha fogadnánk egyet.

— Már én érettem ugyan ne! — válaszolt testvérem makacsul.

A mire aztán anyám bejött a szobámba s örvendezve jelentette nekem:

— Nem akar hallgatni az okos szóra.

De végre is fogadtunk cselédet. És úgyszólván folyton ott ültünk az ablaknál, komoran lesve jöttét, miközben körülbelül ily szavakkal iparkodtunk egymást és így saját magunkat is biztatgatni:

— Korán fog lefeküdni.

— Nem sok dolga lesz neki, a miért nálunk itt fent mulasson.

— Mindennap eleresztjük majd sétálni.

— Aztán úgy is sok mindenért kell majd őt jobbra-balra küldözgetnünk. Majd megmondjuk neki, hogy ne erőltesse meg magát a hazasietéssel.

— Minden vasárnap háromszor kell neki templomba mennie. Aztán arra is rábírnuk őt, hogy az épületes előadások hallgatására is eljárjon a felolvasó terembe.

— Bizonyára lesznek neki ismerősei is a városban. Majd megengedjük neki, hogy gyakran meglátogassa őket.

— De ha az anyus szobájába merne lépni...!

— Na már jegyezzétek meg mindannyian, akár rólatok, akár cselédről legyen szó: a fehéreneműt én magam fogomössze!

• — A nappaliban sem ő fog ám takarítani!

— Sem az én szekrényemet nem ő fogja rendezgetni!

— Na meg az én kéziratomhoz sem nyúl!

— Pedig szeretném, ha máskülönben szeretne olvasni. Te adhatnál neki egy könyvet és leültethetnéd vele, az ajtót meg gondosan bezárhatnád rá...

S a többi, s a többi.

Soha szolgálót még ennyi szorongással nem vártak. Végre aztán megérkezett, még pedig olyan szomorú órában, a mikor azonnal kitűnhetett, mennyit ér... És az első percztől az utolsóig valóságos Istenáldásnak bizonyult. Igazán nem tudom, mit csináltunk volna az ő segítsége nélkül!

KÖLTLEMÉNYEK.

Költő barátomnak.

Mért e méla csüggettség,
Mért e fájó bús lemondás?
Költő lelkén kor, betegség
Diadalmat nem vehet.

Lám a vak chiószai dalnok
Reszketeg, vén, gyöngye kézzel
Verte lantját, mégis abból
Harczok ércz-csöngése kelt.

S a mi fáradt agg Homérunk,
Vak miként az s fél-süket bár,
Ócska tamburája mellett
Mennyi bűvös dalt dalolt.

Bárha kedved, mint a pezsgő,
Ifju-módra nem pezseg már,
S nem fut le a gyöngyöző hab
A kehely két oldalán:

Játszi gyöngyben, buborékban
Csak üres lég száll a légbe,
Míg a bornak lelke, a szesz,
A pohárban ott marad . . .

Poharamban drága pezsgő
Sohse habzott. Ó boromnak
Egy-két gyöngye hogyha volt is,
Elenyészett percz alatt.

Én a bornak rózsaszínü
 Mámoráról mit se tudtam,
 Kedv helyett rám mélabú szállt
 S két szemembe könny tolult.

A te kelyhed sincs kihajtva,
 Benne csillog még a jó bor:
 Oh ne bánd, ha bút fakaszt is,
 Édes a könny és a bú.

Kertemben.

Nőjj fiatal kis fám s tiszteted betöltöd,
 Nem várok, kora még, ágadon gyümölcsöt.
 Hajts levelet, lombot,
 Ne legyen más gondod,
 Korai zsengeédről örömet lemondok.

Gyenge a gyökered, törékeny a gallyad,
 Időnek előtte erőd ne pazalljad;
 Drága gyümölcsterhet
 Ágad nem emelhet,
 Bajt hozna reád még, bajt és veszedelmet.

Termésed örömét érem vagy nem érem?
 Elég örömem van a puszta reményben.
 Csak a míg sováron
 Teljesültét várom,
 Addig szép, tudom én, a hitető álom.

Mennyit álmodoztam, mily sokat reméltem!
 Tétlen álmodással tölt el fele-éltem;
 Más felét robotban
 Izzadva futottam,
 De a messze célhoz közel se jutottam.

Hány légváram torzult alaktalan köddé,
 Magam elé nagy czélt nem is tűzök többé;

Hirnévre se vágyom —
 Sívó pusztaságon
 Nem veszendőbb nála az enyésző lányom.

Öregen, fáradtan, s közel már a véghez,
 Munkának, örömnék ez a kert elég lesz.
 Bút, gondot levetve,
 Álmokat feledve,
 Megtérek, anyaföld, áldott kebeledre.

Korán nyílt ibolyához.

Gyenge virág, csak alig feshő,
 Hódara vág és havas esső;
 Tüskebokor puszta tövében
 Megvesz a fagy, nincs a ki védjen.

Mért emeled kandi fejcskéd?
 A kikelet messzi, ne lesd még;
 Hangja se hí, csókja se vár rád,
 Megfizeted mégis az árát.

Balga virág, kelni mi késztet?
 A mi kicsalt, csalfa igézet,
 Nem születél, érzed-e, másra,
 Búra csupán s hervadozásra.

Illat-lelked a légbe lehelve,
 Bús fejedet hajtsd le a földre,
 Hü anya az, keble nyugasztal,
 S őszre beföd sárga harasztal.

VARGHA GYULA.

VALAORITIS ÚJ-GÖRÖG KÖLTŐ.

Hellas, az a drága föld, hol egyetemes művelődésünk bölcsője ringott, megérdemelte volna, hogy az utókor hálás kegyelettel ölelje körül s megvédje minden emberi pusztítástól. És mégis alig van a földterületnek még egy olyan pontja, melyen a kapzsiság és emberirtó szenvedély annyit és oly makacs kitarással tombolt volna, mint az ember megnemesítését célzó művészetek és tudományok eme klasszikus hazájában. Midőn Chaeroneia mezőin elbukott a görög függetlenség s vele együtt mindörökre lehúnyta szemét az alkotó ó-görög genius, a hódító államok nem elégedtek meg a Hellasban felhalmozott megmérhetetlen szellemi kincsek kisajátításával, hanem ráadásul kiszípolyozták még azt is, a miben Hellas sohasem volt gazdag, az anyagi erőforrásokat. Így jártak el Makedoniai Fülöp és utódai, majd Róma és Bizáncz, az arabok, a nyugatról jött keresztves vitézek, francia, olasz és katalán zsoldosok, míg végre mindent elborított vészes hatalmával a török fajba oltott iszlám. Patakként ömlött a vér, halomszámra hurezoltatott a zsákmány a múzsák megszentelt földjéről, több, mint kétezer éven keresztül. Az ember azt hinné, hogy ennyi vérengzés és rombolás után a hajdani dicső alkotásoknak még a nyoma sem maradhatott meg. De csodák csodája, Hellas berkeiből ma is görög szó, görög dal hangzik felénk, a melyekben gyakorlott fül rögtön fölismeri annak a páratlan ó-görög nyelvnek az egyenes folytatását, a romok közt új élet kezd sarjadozni, mely büszkén vallja magát a kétezer év viharját kiállott tölgy legfrissebb hajtásának, áll még Perikles temploma s a hegyek ormairól kacsú ó-görög oszlopok merednek az ég felé, a föld gyomrából töméntelen

mennyiségben kerülnek elő az antik művészet emlékei, szobrok, festmények, vázák, fegyverek, csecsebecsék. Hellas nem halt meg. Hellas él . . . bármily szerényen és összezugsugorodottan is a hajdani fényhez és dicsőséghez képest, de él! Ezt a csodát másképp nem lehet megmagyarázni, mint a keresztyénséggel összefonódott ó kori görög culturának lebirhatatlan erejével és ellenállhatatlan varázsával, mely az elvagdalt tagokat újra összerakta, a szétdúlt városokat újra fölépítette, az alélt és közönyös lelkeket felrázta és új küzdelemre ösztökélte s végre is diadalt aratott ellenégein. A görög nyelv és görög vallás volt az a két hatalmas tényező, mely az ellenséges hatalom által szétszórt és töredékekre szaggatott görögséget összetartotta és folytonos ellentállásra tüzelte. A nyelv és a vallás, mindkettő ősrégi örökség, volt az a kettős szentség, melyért hősiezen ontotta véré a török hódoltság idejében a hegyek közé menekült görög harczos s melynek fölsegélésére áldozta megtakarított aranyait az Európa-szerte sáfárkodó görög kalmár. És a harczos felvont fegyverében, a kalmár megtakarított aranyaiban tulajdonkép ősrégi culturális erők mérköztek a nyers oszmán hatalommal, ősrégi erők, melyek eredete Hellas legdicsebb, aranykorára nyúlik vissza. Az ókori Hellas culturájának hódító ereje vonzotta a szorongatott görögök táborába Európa művelt nemzeteinek philhellénjeit is, úgy hogy kezét fogva mindazok, kik előtt szent volt Hellas földje, egy rendkívül hosszú és elkeseredett küzdelemben, mely 1821—28-ig tartott, felszabadították azt a török járom alól s visszaadták azoknak, a kiket a művelődési kapcsolatok e föld legméltóbb örököseivé avattak, a mai görögöknek és a hajdankor műalkotásaiban gyönyörködni kívánó lelkeknek.

Ennek a legendaszerű, hősi tettekben oly gazdag, diadalmos kornak volt a gyermeke és egyúttal költője Aristotélis Valaoritis. Születésekor, 1824 szept. 1-én, javában folyt a görög szabadságharc s a gyermek első benyomásai éppen a harczyi zaj és a kivívott győzelem után kitörő diadalmámor voltak. A lángoló haza- és fajszeretet családi örökség volt nála; ősei, a kik még a Pindus tövében fekvő

Valaóra község lakói voltak, élénk részt vettek a törökök elleni fegyveres küzdelemből s vitéségük jutalmául kaptak jókora területet hűbérül Velenczétől Leukas szigetén, hová a család átköltözött s a hol költőnk is született. Atyja a képzelhető leggondosabb nevelést adta fiának; a classikus tanulmányok befejezése után tanítója kíséretében beutazta hazája sok dicső emlékkal megszentelt és sok honfivérrel öntözött földjét, majd a genfi collegium s a párisi és pisai egyetemek növendéke lett, mint joghallgató s közben meglátogatta Nyugat-Európa nevezetesebb culturális góczpontjait. Rendkívül szenvedélyes ifjú volt; velencei tartózkodása alkalmával az osztrák hatóságok állandóan forradalmárt láttak benne s nem egyszer le is tartóztatták. Zömök, izmos természetben oroszláni erő lakozott; midőn párisi időzése alatt a boulogne-i erdőben két éjjeli csavargó gyilkossal tört reá, ő mindkettőt leterítette és pedig úgy, hogy az egyik halva maradt a földön. A jogi tudományok, bár doctori oklevelet szerzett, sohasem vonzották igazán; lelke inkább a történeti és philologiai tanulmányok, legfőképp pedig a költészet felé hajlott. Velenczében sűrűn megfordult a görög eredetű Typald Emil tengerészeti akadémiai tanár, egy előkelő családból származó s irodalomért, művészetért lelkesülő, szabadelvű gondolkodású férfi házában, hol megismerte és megszerette a vendégszerető ház egyetlen, bájos és művelt leányát, Elizát, kit 1851-ben nőül is vett. Hazájába visszatérve, életezéljául tűzte ki, hogy küzdjön a még idegen járom alatt nyögő testvéreinek felszabadításáért, az egész görögség függetlenítéséért és egyesítéseért.

Hiszen szülőföldje, Leukas szigete sem volt még teljesen független. Velence bukása után angol gyámság alá került az ión tenger másik hat görög szigetével egyetemben, melyeket a kapzsi angolok még a görög szabadságharcz befejezése után sem akartak kiengedni kezükből. A kitűnő angol administratio alatt talán nyugodtabb és kényelmesebb élete lehetett volna az ión szigetek lakóinak, mint az új és még meg nem szilárdult Hellas forrongó, ingadozó kormányzása mellett, de a vérségi összetartozás és a culturális hagyományok közössége ellenállhatatlanul

ragadták e szigetlakókat az anyaországban élő testvéreikkel való teljes politikai egyesülés felé s megindult a küzdelem az angol fennhatóság lerázására. Ennek a küzdelemnek az élén állott szóval, tollal, izgató beszédekkel, hazafi lelkének teljes felbuzdulásával, összes anyagi és erkölcsi befolyásának latbavetésével a fiatal Valaoritis. Az elégületlenek lecsillapítására az angol kormány magát Gladstone-t, a nagy államférfit küldötte ki, a ki magához kéretvén a mozgalom vezető-embereit, köztük először is Valaoritiszt akarta megpuhítani négy szemközt, költői érdemeinek magasztalásával, de a midőn az égető politikai kérdéstről kezdett beszélgetni, a költő fölállott és kijelentette, hogy hazája ügyeiről négy szemközt nem tárgyalhat az angol kormány képviselőjével, csupán honfitársai jelenlétében, a kiket nyomban be is vezetett a kellemetlenül meglepett angol elé. A megegyezés a két fél közt természetesen nem sikerült. Költőnk törhetetlen hazafiságát szépen jellemzi a következő történet: Az 1854-iki epirusi fölkelés alkalmával Sir Henry George Ward, angol kormányzó kezébe kerültek azok a levelek, melyeket Valaoritis a felkelőkhöz intézett s melyek az ő támogatásáról tanuskodtak. A kormányzó ezért magához hívatta a költőt s szemére vetette, hogy hazaárulást követ el. A költő így felelt: «Bocsánat, uram, feledi, hogy nem vagyok angol, hanem hellén s így akkor követtem volna el hazaárulást, ha ellenkezőleg cselekedtem volna.» Erre sarkon fordult s otthagya az angolt, ki Valaoritis atyjának azt tanácsolta, hogy bizonyos időre küldje el fiát hazulról külföldre. Költőnk egy évre el is távozott Olaszországba s midőn visszatért, nagy meglepetésére feleségével együtt meghívást kapott Wardhoz ebédre, ki ebéd után félrehíván őt, kezét megrázta s azt mondta neki: «Tartozom önnek egy kijelentéssel: megtette kötelességét, de nekem is meg kellett tennem a magamét.» De Valaoritisek lankadatlan hazafiúi buzgalma mégis diadalt aratott. Midőn a dán királyi család sarjának, György herczegnek a görög trónra való ültetésével a fiatal Hellasban szilárdabb államélet reménye derengett, Anglia önként lemondott az ión szigetek fölötti védnökségről s beleegye-

zett abba, hogy az anyaországgal egyesíttessenek. Költőnk életének legszebb pillanatai közé tartoztak azok, a mikor az ión parlamentben maga indítványozhatta az egyesülés kimondását s diadalmenetben vonulva Athénbe, a görög képviselőházban maga jelenthette be a hét szigetnek Hellas-hoz való csatlakozását s tolmácsolhatta e fölött érzett testvéri örömét egy könnyekig megható beszédben. Ez a nagy siker őt nem pihenésre, hanem újabb küzdelmekre ösztönözte. Az ő lelke úgy volt teremtvé, hogy nem nyugodhatott meg mindaddig, a míg volt egy szöglete a görögök-lakta földnek, a mely nem volt szabad, sőt míg egyáltalában akadt olyan része az előtte ismeretes, idegen világnak, a mely szolgaság alatt nyögött. Tőle telhetőleg támogatott minden fölkelést, melyet a krétai és kisázsiai görögök indítottak a török járom lerázására, állandó összeköttetést tartott fenn az olasz nemzeti egységért küzdő Garibaldistákkal, de leginkább égette lelkét az a vágy, hogy szabadnak lássa Epirust, honnan nemzetsége eredt s melyért oly sok vitéz őse ontotta véréát a multban. Az 1854-iki epirusi fölkelés segítségére egész csapatot toborzott és fegyverzett fel s nem rajta mult, hogy e fölkelést siker nem koronázta. A politikai élettől csakhamar visszavonult, mert ideális lelke nem tudta elviselni azt a sok szennyet, melyet a napi politika áradata szükségképen magával sodor. Visszavonult csöndes magányába, a gyönyörű fekvésű Maduri szigetre, mely ma Leukas legnagyobb öblének bejáratánál, minden oldalról védett helyen fekszik s a melylyel átellenben egy kiváló archæologus véleménye szerint hajdan Odysseus palotája emelkedett. Itt, az apai házban, szemét az epirusi havasokra függesztve, szövögette nagy álmait ősei szülőföldjének felszabadításáról s öntötte költői formába hazafiúi szívének szabadságért hevülő és harcra tüzelő dobbanásait.

Őt, a ki egész életében a szívéből élt, a szíve is ölte meg, a mely elcsigázva attól a sok viharos érzéstől, mely benne tombolt, kimerítve attól a sok családi csapástól, mely őt érte — hiszen három felnőtt gyermekét ragadta el oldala mellől a halál — végre attól a nagy, mindent felül-

múló fájdalomtól, hogy élete célját, Epirus felszabadítását nem érthette meg, utolsó dobant 1879 jul. 24-én. Jelmondata volt: «Csak egy dicsőségre törekszem, hogy szenny és gáncs nélkül éljek és haljak.» Az utókor a dicsőségnek ezt a koszorúját más egyebek mellett bizvást kiszolgáltathatja neki.

Valamint egész életének, úgy költészetének is az volt legfőbb célja, hogy a még szolgaságban sínylődő görögöknek függetlenítése érdekében tette serkentse honfitársait. Versei tervszerűen illeszkedtek bele abba a nagyszabású hazafias munkába, mely az ő életét kitöltötte. Ő az egész nemzethez szól s hogy a legszegényebb, a legárvább görög is megérthesse szavát, a népköltészet formájában és hangján dalol. Költeményei egyenes folytatásai a nép ajkán fogamzott vitézi énekeknek, melyekben a hitért és szabadságért viaskodó harcosoknak küzdelmes élete tükröződik vissza. Néhány szerelmi dalát és alkalmi költeményét leszámítva, lantjának minden húrja, költői szívének minden dobbanása a haza- és szabadságszeretetnek van szentelve. Ha műfajok szerint akarnók csoportosítani költeményeit, nagy zavarba jönnénk; hazafias versei alapjukban véve elbeszélő vagy leíró költemények, de teljesen nélkülözik az epikai nyugalmat; az elégia búsongása, majd az óda fenséges szárnyalása, vagy a satyra gyilkoló mérge szűrődik át rajtuk s a szereplők lelkiállapotát néha drámai gyorsasággal lepergő párbeszédék állítják élénk. Lelkének alapaccordjai a kielégíthetetlen szenvedély s az ebből fakadó fájdalom. Őt nem a győzelmes haditettek ihletik meg, hanem a nagy nemzeti katastrophák, a hősök vértanú-halála, az árulók testvérrontó hitszegése, az ellenség toporzékolása a haza legszentebb javaiban, a hiába ömlő vér, a gyilkol, az akasztófa. *Alhanázis Diákos* című. hat énekre terjedő költeményében ennek a szerzetesből lett harcosnak, az új Hellas Leonidasának nem a diadalait énekli meg, hanem borzalmas kivégeztetését, midőn a thermopylaei szorosban legtöbb bajtársától cserben hagyatva, ötvened magával ellentáll a Halil bey vezetése alatt előnyomuló, ezrekre rúgó török seregre, élve a törökök kezébe kerül, a kik karóba

húzzák és úgy égetik meg. Még szivettépőbb tragédiát örökít meg *Phrosyné asszony* című hosszabb költeményében. Ebbe a szépségéről híres asszonyba, egy janinai görög kalmárnak a feleségébe egyszerre lesz szerelmes Epirus hatalmas basája, a vérszomjas Ali s fia, Muchtár. A fiú megrontja az asszonyt, mire a féltékenységtől és bosszúvágytól vezérelt apa a szép Phrosynét 16 előkelő görög hölgygyel együtt a mocsárba fojtatja. Ezeket a vérfagyasztó jelene- teket nem azért szemelte ki nemzete történelméből a mi költőnk, mintha kedve telt volna az emberi bestialitásnak a rajzában, hanem azért, mert tudta, hogy ezek a legfájóbb sebek, melyek ott égnek minden görögnek a lelkében s ezeknek felszaggatásával akarta bosszúra ingerelni a szabadság élvezetétől már puhulni kezdő görögöket. Legbecesebb költeményeit *Emlékezések* cím alatt adta közre egy gyűjteményben. Itt látjuk csapongani az ő merész, szinte fékevesztett phantasiáját, a mint a hághatatlannak tetsző örvények fölött száguld tova biztos könnyűséggel. Olvassuk egyik költeményében, hogy az Olympus oda- hajtja fejét az Ossához s szerelmes csókot nyom homlo- kára, Ossa keble lángolni kezd s megszületik Vlahavasz, a hős. Nála a harctéren elesett szerzetesek kámzsája felszáll az égbe, a sziklák és fák beszélgetnek, megjelenik Cháron, ki csolnakán a lelkeket a túlvilágba szállítja át, a halál- madár, mely a temetetlen hullákat elragadja, a sárkányok és kísértetek raja. Mindezek a babonások azonban előfor- dulnak a görög nép képzeletvilágában is, melynek Vala- oritisz hű gyermeke volt és maradt magas műveltsége mellett is s melynek értelmi fokához alkalmazta egész köl- tészetét. Nem egy költeménye elhatott a nép legsalsóbb ré- tegeibe s ma mint népdal száll szájról-szájra. Lelke már természettől fogva hajlott a mystikus, az érzékfölötti dol- gok felé, szereti az allegorikus előadást, a jelképekben való beszédet. Leírásai nem hasonlíthatók sem a plastikusan kifaragott szobrokhoz, sem a határozott színezésű és éles körvonalú festményekhez, hanem inkább a rengő árny- képekhez, melyek valamely tó tiszta, de folyton hullámzó tükrére vetődnek. Szellemi rokonság vonzotta őt Dante

titokzatos mélységéhez és Hugo Victor merészröptű phantasiájához s mindkettőnek hatása meg is érzik költészetén. Bár prózai irataiban gyakran kikelt a romanticismus ellen, ő maga határozottan romantikus természet s mint költő, a romantikus iskolának egyik legtipikusabb képviselője. Leghatásosabb költeménye az az óda, melyet Gregorios konstantinápolyi patriarchának az athéni egyetem előtt felállított szobra leleplezésére írt 1872-ben. Gregorios a görög szabadságharcz legnagyobb vértanúja; őt a fölkelők támogatása miatt a törökök felakasztották s holttestét a tengerbe dobták. A költő kérdezi benne a patriarcha hideg márvány-arczát, hogy miért marad néma, miért nem szólal meg? Unszolja, próbálgatja mosolyra deríteni, elmondja neki sorba a szabadságharcz titáni küzdelmeit, diadalmas befejezését, felhossa a görög nemzet újjászületését, haladását, megerősödését, de mind hiába, a szobor marad, mint volt, mozdulatlanul. A patriarcha csak akkor fog megszólalni, öröme derülni, ha majd minden görög szabad lesz ez pedig csakis úgy érhető el, ha az utódok a szabadsághősök példáját követve, fegyvert fognak s felszabadítják rab-ságban synylődő testvéreiket. A mikor ezt a szép, a nemzeti emlékeket és vágyakat egy lángoló tűzoszloppá összefoglaló költeményt az egész nemzet képviselői, tengernyi közönség előtt elszavalta a költő, hallgatói sírva fakadtak és könnyezve omoltak egymás karjaiba.

A teljesség kedvéért meg kell még említenünk itt néhány költői zsengejét, melyeket első szárnypróbálgatás gyanánt serdülő ifjú korában bocsátott közre, továbbá egy befejezetlen, hozszszabb elbeszélő költeményét *Fhotinos* (= fénylő) címmel, melynek tárgya a velencei eredetű s a XIV. században Leukas szigetét hűbérül bíró Zorzi család történetéből van merítve.

Valaoritis költeményei hazája határain túl kevésbbé ismereteseek. Eddigélé tudomásom szerint csupán francia nyelvre vannak lefordítva J. Blancard által, a ki a költő barátja és nagy tisztelője, Marquis de Queux de Saint-Hilaire buzdítására végezte ezt a munkát. Az alábbiakban bemutatom néhány költeményét magyar fordításban és pedig

egyét hazafias, hármát szerelmi költeményei közül. Az első háromnál szorosán ragaszkodtam az eredeti versmértékhez s még abban is az eredetit követem, hogy a iambusok helyébe imitt-amott anapæstusokat teszek. A negyedik költeményben az első, harmadik és ötödik sort minden versszakban megtoldottam egy-egy rövid szótaggal a rímek könnyebb feltalálása céljából. A fordításnál alapul azokat a szövegeket vettem, melyek a Maraszlisz-féle könyvtárban, Athénben (Sakellarios, 1907) kiadott, *Valaoritis Aristotélis élete és művei* című, háromkötetes munkában találhatók.

Az öreg harczos és a fegyvere.

Öreg vagyok már, fiaim. Mint harczos, ötven évig
Nagyon keveset aluvám, de mostan félreállok
És elmegyek pihenni. A szívem is kiapadt már.
Hajdan patakként onta vért s most nincs egy csepp se benne.
Megyek már lepihenni. Vágjatok ágat a zöld erdőből
Friss-harmatost, lombkoszorúst, nyíló virággal ékezt
S abból vessétek ágyamat, testem arra tegyétek.

Ki tudja, hogy a síromon milyen fa fog kikelni?
Ha rajt' platán nő, akkor is eljön sok ifju harczos
Az arnyékába, fegyverét az ágra felakasztja
És eldalolja ifjuságom, deli vitézkedésem.
Ha cziprus nő a síromon, sötét és karscsu cziprus,
A harczos ifjak akkor is eljőnnek s leszakítják
A cziprusalmákat s belőlük gyógyírt szívnak sebükre.

A tűz megette fegyverem, az idő a vitézkedésem.
Ütött az óráim. Haj de azért a bú, fiaim, ne bántson,
A hős halála éltet önt az ifjú nemzedékbe.

Jertek hát ide közelébb és körben álljatok fel,
Fogjátok le a szememet s áldásomat vegyétek.

És egy közültök, a legifjabb, menjen a hegygerinczre,
Vigye magával fegyverem, a drágalátos puskám
S háromszor süsse el odafent és háromszor kiáltsa:
«Az öreg Dímos, a jó vitéz, most múl' ki e világból.»
S megzendül rá a mély hegyoldal, a szikla visszadördül,
Rémülve riad fel a sok kisértet, a kutak feldagadnak,
Az erdő hús szellője, a mint a rengetegen tovanyargal,

Megáll, elül nagy hirtelen, ledobja lenge szárnyát,
 Hogy föl ne kapja, tovább ne adja a dörrenést s kiáltást.
 Nehogy meghallja azt a Pindus s az égbevező Olympus
 S elolvadjon rajtuk a hó s elszáradjon az erdő.

Fuss gyermekem, de gyorsan ám, fel a magas gerinczre
 És süsd el ott a fegyverem. Hadd halljam én a hangját,
 Midőn a lelkem elrepül, még egyszer, utoljára.

A gyermek harcos felszaladt, mint fürgelábú zerge
 A hegy magas gerinczire s ott háromszor kiáltá:
 «Az öreg Dímós, a jó vitéz, most múlt ki e világból.»
 S miközben hosszan visszazúg a sziklaszirtes oldal,
 Eldördül az első lövés, nyomban reá a másik
 S a harmadik, a legutolsó és erre a drága fegyver
 Bömbölve, bűgva, mint a vad és szerteszet repedve,
 Kihull a gyermek keziből s alátűnik a mélybe.

Meghallja Dímós a dördülést álmában szenderegve,
 Ajkán mosoly czikázik át, karját keresztbe fonja . . .
 Az öreg Dímós, a jó vitéz, így múlt ki e világból.

A mint az ég felé röpül a harcos hősi lelke,
 A felhők közt találkozik a fegyverdörrenéssel
 S testvéri csókban összeforrva, együtt oszolnak, tűnnek.

Bánat.

A vágató hullámokat,
 Ha partombo' vetődtek,
 Oh hányszor, hányszor kérdezém:
 Mi hírt tudnak felőled!

Könnyemmel hányszor öntözém
 A hullám röpke fodrát
 És hányszor kértem, hogy vigye
 A könnyemet el tehozzád.

De hajh! A hullám elvonul . . .
 S szánólag a part felé vet
 Nehány szétpattanó habot
 S maréknyi fa törmeléket.

És én, vak, észre nem veszem,
 A mint a tengert nézem,
 Hogy a szerelmem buborék
 És tört ág a reményem.

A csók.

Nézd, nézd, a hervadt falevél
 Hogy' hull és pusztul egyre!
 Mondod galambom s keserű
 Könny ül tüzes szemedbe.

A kis patak, nézd, elrohan,
 A felhő tovalebber,
 Mulik a hűs hajnalderű,
 A lilium nem különben ;

Oh mondd, hát hű szerelmünk
 Véget fog egyszer érni,
 Miként a hervatag virág —
 S csak álmoként fog élni ?

Én átkarollak szótlánul
 S szorítlak gyöngyvirágom
 S egy hosszú, forró csókkal a
 Mézajkadat lezárom.

És akkor elhiszed te is,
 Hogy ebbe a forró csókba
 Egy halhatatlan percze van
 Létünknek beleforrva.

Egy percz, a min a zord halál
 Gyilkos kaszája nem fog,
 Mert bármi gyorsan mult is el,
 Meghalni azért sohasem fog.

A sugár.

Ha én a halványarcú holdnak
 Volnék ezüst sugára,
 Oda lopóznám nagy titokba
 A te sűrű, aranyhajadba
 És lennék fésű rája.

Ha aztán ráborúl szemedre
 Az éjnek csendes álma
 S lágy nyoszolyádon beterítve
 Szűz tested édesen pihenne
 És senki, senki se látna:

Szép csendesen előrecsúsznám
 A te fényes homlokodra,
 Megcsókolnálak . . . és e kéjbe
 Nem emlékezném már se égre,
 Se égi csillagokra.

És hogyha ekkor bűvös ajkad
 Reám mosolygna végre,
 E mosolyodtól megigézve
 Holdat, sugárt, mindent feledve
 Vesznék a semmiségbe . . .

E fordítások csak halvány visszfényét adhatják az eredetinek, mert Valaoritís nyelvének gazdag árnyaló képessége, dallamos zenéje, bájos naivitása más nyelvre le nem fordítható s csak az előtt ismeretes, a ki az újjörögben járatos. De az ő Isten-adta költői tehetsége, szívbéli nagysága, jellemének erkölcsi fensége mindenki által felfogható a maga teljességében s biztosíthatja számára minden nemesen érző ember rokonszenvét. Mint tekintélyes vagyonnak az ura s európai műveltségű ember, megtehetette volna, hogy egyszerűen hátat fordít szegény nemzete nyomorúságainak s fölséges magányában, vagy a boldog Nyugat valamelyik édenkertjében kényelmesen él a gyönyöröknek; de ő ezt nem tette, hanem e helyett vállaira vette egész nemzete bajait s e bajok enyhítésére áldozta vagyonát és fényes szellemi tehetségeit, a mint ő maga megvallja egyik költeményéhez írt előszavában: «Ha csak egyetlen dobbanása maradna szívemnek, még azt is föláldoznám Epirusért.»* Joggal mondja Mezières**, a francia akadémia tagja,

* A *Phrosyne asszony* cz. költ. előszavában. *Val. élete és művei* III. köt. 9. l.

** *Poésies de Valaoritís*. Megj. a *Temps* napilap 1883. évi szeptember 10-iki számában. Közölve a Maraszlisz könyvtárban kiadott *Valaoritís élete és művei* című mű I. kötet 345—353. l.

hogy Valaoritis egyike volt az elmúlt század legnagyobb szíveinek és legnemesebb szellemeinek. A nép, melynek ilyen fia van, nem kicsinyelhető s tőle a legelőkelőbb rokonság, az ó-kori Hellas dicső fiaitól való leszármazás meg nem tagadható.

Az ó-kori Hellas, ez a nagy alkotó-műhely, oly hatalmas szellemi tőkét hagyott utódaira, a melyet két ezredév vihara sem volt képes felemészteni s a mely az ellenséges ékek által széttagolt, megtizedelt maradékokban is fenn tudta tartani az egységet, a nemzeti összetartozás érzetét. Mert a nemzetek fennmaradása nem a mulandóságnak alávetett anyagi alapokon nyugszik, hanem azokon a szellemi és erkölcsi tényezőkön függ, a melyek az ígézet erejével ejtik hatalmukta s állítják eszményi célok szolgálatába a lelkeket. S ha mi, magyarok, nemzetünk jövőjére gondolunk, aggódva kérdezhetjük, hogy hol vannak nálunk ezek az erkölcsi és szellemi erőtevézők, melyek képesek lesznek bennünket összetömöríteni és a végsőkig való ellentállásra fölfegyverezni az előttünk álló súlyos küzdelmek idején? Mögöttünk nem áll oly fényes multnak, oly hatalmas és minden ízében egységes culturának a varázsa, mint a görögök mögött; a mit mi e tekintetben apáinktól örököltünk, az nem látszik elég erősnek arra, hogy bennünket az el-lankadás és a pártokra szakadás veszedelmétől megóvjon. De mégis van valamink . . . vannak nekünk is hőseink, vértanúink, van a nemzeti küzdelem és nemzeti gyász hosszú sorozatából összefonódott ezeréves történetünk . . . ezeknek a szívetmarczangoló emlékeknek hatása alatt kellene, hogy összeforranak közös, kitartó, nagy küzdelemre a magyar lelkek. Valaoritis és az ő népe a bizonyosság arra, hogy milyen drága kincse van egy nemzetnek a maga vértanúiban.

Valaoritis, a költő, a hazafi, az eszményi tisztaságú jellem bizonyára méltó minden ember tiszteletére. De mi, magyarok, tartozunk neki a hála egy sugarával is. Midőn hírét vette 1848 ban szabadságharcunknak, elhatározta, hogy segítségünkre siet s családja erős ellenzése közben útnak indult, hogy az emberi szabadságért meghozza a

maga áldozatát. De későn érkezett, az orosz invasió után s bécsi rokonaitól azt a felvilágosítást nyerte, hogy a magyar nemzet ügye veszve van. Így is csak nagy erőfeszítéssel sikerült őt rokonainak a merész vállalatától visszatartani. Erről természetesen akkoriban senki sem tudott nálunk s azután is vajmi kevesen. Így a mi hálánk is a költő áldozatkészségéért kissé későn érkezik ugyan, de mégis szíves fogadtatásra talál az ő elköltözött szelleménél, mely a túlvilágról is részvétellel fordul felénk s újabb küzdelemre sarkall bennünket élete bálványáért, a szabadságért.

DARKÓ JENŐ.

TASSO SÍRJÁNÁL.*

Hogyha a Vatikánból a Transtiberis felé megyünk, a Santo Spirito kapuján át, a mely Antonio da Sangallo műve, jobbkéz felől egy meredeken emelkedő úthoz érkezünk, — V. Sixtus ideje óta járnak rajta ; — az út mentén nagyrészt kegyes intézeteket és szeretetházakat találunk. Ez az út egyenesen S. Onofrióhoz vezet, e kis kolostorhoz, melyet a XV. században alapított a boldog Nicoló da Forca Palena, IV. Jenő pápasága alatt, hogy ott hajlékot adjon a Szt. Jeromos congregatio remetéinek.

Ez a szerény, magányos, elvonult hajlék, a melynek méretei oly szűkösek, hogy ellentétben állanak az itáliai szerzetesrendek nagy és tekintélyes építkezéseivel, Róma területén belül fekszik. A Tiberis még most is teljesen elkülöníti, s a modern város lázas és munkás élete semmit sem változtatott egyszerű és ódon külsején ; s ez előtt néhány évvel ez a hely még úgyszólván egy kis Thebais volt.

Ide jött, mint ismeretes, szegény Tasso, ezer csapástól le-sújtva, csalódott és összetört szívvel, fáradtan, a világ zajától és a szerelemtől, vagy talán attól az örülségtől megzavarodott elmével, mely gyakran csak eltorzult alakja a lánghézagok ; ide jött, hogy elrejtse szerencsétlen életét és kilehelje lelkét, ama nap előestéjén, melyre egész Róma készült, hogy elvezesse őt a Capitoliumra s ott megkoronázza a költők babérjával. Az örök város, melytől menedéket kért utolsó napjaira, hol elfelejthesse a világ csalódásait, a diadalnak egy órájával akarta eltörölni emlékezetéből a hosszú szenvedéseket és a börtönt, a mely megingatta józanságát és elkeseredett melancholiába fojtotta Tasso nagy lelkét.

* * *

* Vesd össze e füzet *Értesítő* rovatában a 153. oldalt.

S. Onofrio temploma íme szemben áll velünk; előtte egy kis oszlopcsarnok, fölötte a harangtorony, azon kereszt és szélkakas; ezt a szomszédos kolostorral egy másik kis oszlopcsarnok köti össze. S. Onofrio temploma egyetlen hajóból áll, öt oldal-kápolnával és egy nagy kápolnával középütt, melyet Pinturicchio, Peruzzi és Annibale Caracci értékes festményei díszítenek; e templom, a maga költői és művészi csendjében, csaknem mindig kihalt.

Az első kápolnában emelkedik, a belépőtől balra, a falhoz támasztva, Tasso síremléke, Giuseppe de Fabris római szobrász-nak alig közepes műve. Gyűjtés útján emelték, IX. Pius pápa maga is óhajtott hozzájárulni és a márványsírt 1857 április 25-én, a költő halála évfordulóján leplezték le ünnepélyesen.

Kétségtelen, hogy a kevésbé sikerült műemlék előtt, mely az utókor számára a nagy epikus alakját valóban torzalakban őrzi meg, mindenki visszasírja a szerény követ, a melyet hajdan a kolostor szerzetesei tettek oda, — ma már nincs a templomban — és a melyen e felírást lehetett olvasni:

Torquati Tassi ossa hic jacent. Hoc ne nescius esses, hospes, fratres hujus eccl. PP. M D C I.

A márványcsarnokban Domenichinónak a nedvességtől és az időtől megrongált frescói vannak, melyek szent Jeromos életének néhány jelenetét ábrázolják; a kolostorban, melyet ma már félig kisajátítottak a Janiculus új sétaútja, a «Passeggiata Margherita» miatt, ma csak három-négy barát él szent Jeromos rendjéből; ezekre bízták a templom őrizetét és az istentiszteletet.

A kolostor belseje eléggé szűk. Az első emeleten, a folyosón, mely Tasso czellájához vezet, egy nagy lunettát bámulhatunk meg, melyet régente Lionardo da Vincinek tulajdonítottak, de most felismerték, hogy egyik tanítványa, Boltraffio festette.

Mozaikot utánzó arany alapon Szűz Máriát ábrázolja, a ki ülve, balkezeiben egy virágszálat tart, jobbával pedig redős ruházatának szegélyét emeli. Ölében ül az isteni gyermek, épen áldólag nyújtja kis kezét egy öreg és komoly hívő felé, a ki, profilban, sapkáját kezében tartva, térdel előtte.*

* *Le Gallerie Nazionale italiane* IV. 317—318 o. Giov. Franc. Brusati, Nicosia érsekének síremlékén lévő lunetta, a római S. Clemento templomban, frescómásolata Boltraffio e Madonnájának, a mely S. Onofrióban látható. Az imádkozó hívő alakja maga Brusati. A festmény a síremlék áthelyezésekor elveszett. (Guoli: *Archivio storico dell'Arte*, 1893, 85—87 o.)

. A szép képet fayence keret övezi, gyümölcsök és virágok koszorúja domborműben, Luca della Robbia stylusában.

* * *

Az 1595 év áprilisa volt; szilaj szélben, zuhogó záporosó hullott Rómára, mikor egy egészen vörös, a bibornoki jelvényekkel ékes hintó, megtéve a S. Onofrio meredek útját, állt meg a kolostor kapuja előtt. Ez a hintó Cinzio Aldobrandini bíbornoké, a pápa unokaöcscsésé volt. Miután a kocsi ajtaját felnyitották, a püspök és Torquato Tasso szálltak ki belőle, míg a szerzetesek sietve gyülekeztek, hogy tisztelettel üdvözljék a bíbornokot és a költőt, a ki sápadt arczzal és láztól reszketve, megindultan, e rövid, de ünnepélyes szavakkal fordult feléjük: Eljöttem, hogy köztetek haljak meg.

Úgy látszott, mintha a balsors, az üldözés, az örütség annyi éve után, jobb napok derülnének a szegény Tassóra és mintha végül mégis rámosolyogna a jószerencse. A *Megszabadított Jeruzsálem*, a melyet Cinzio Aldobrandini bíbornoknak ajánlott, napvilágra került, általános lelkesedés közepett. Avellino hercege, a ki őt kitaszította volt anyai örökéből, kétszáz tallér életjáradék fizetésére kötelezte magát és egy, a renaissancehoz méltó pápa, Aldobrandini VIII. Kelemen, bizonyos évi jövedelmet utalt ki számára és Rómába hívta őt, hogy megadja neki a diadalért járó tiszteletet és fejére helyezze a babérfüzért, a Petrarca koszorúját.

De a szerencsétlen Tasso, kit alig hogy megérkezett, elfogott a láz, Capitoliumát a Jeromosrendiek egy cellájában találta meg és a babért, a mely arra volt hivatva, hogy homlokát övezze, már csupán ravatalára helyezhették. A míg Cinzio Aldobrandini püspök a diadalmenetre előkészítette őt, érezte elérkezni végét és már elszakadva az élettől és legyőzve a halálos melancholiától, még a dicsőség, — a melyet azelőtt oly nagyon kívánt — sem birta életre kelteni megdermedt lelkét. Fáradtan és mindenben csalódottan, az élet örömei számára már halottan és minden gondolattal már egy jobb élet felé fordulva, nem óhajtott mást, mint az örök pihenést s csendesesen készült utolsó útjára. És tényleg, a halál, mely elaltat, feloldoz és meggyógyít, nem vártott magára sokáig.

Az 1595. év április 25-ének éjszakáján, mielőtt átlépte volna a szomorú aggkor küszöbét, a dicsőség csalóka reményei, a diadal és a capitoliumi babér lázas képei közepett, Tasso, egy pár

nappal azután, hogy a kicsiny kolostor kapuján kopogott, halálos szomorúságtól megtörve, e szent szavakkal ajkán lehellte ki lelkét: In manus tuas, Domine... de befejezni már nem tudta a mondatot. Midőn halála előtt megkérdezték, nem akarja-e végrendeletét megcsinálni, azt válaszolta, hogy nincs miről rendelkeznie, s a barátoknak, ki azt tudakolta tőle, hová kívánja, hogy temessék, azt felelte: «A ti templomotokba, ha csontjaimat erre méltóknak ítéletek».

Tassot gyönyörű temetéssel tisztelték meg. Az előkelő ruhába felöltöztetett holttestet barátok, szerzetesrendek és kiváló emberek kíséretében, sok fáklya világánál, nagy pompával átszállították a S. Onofrio kolostorából a Piazza di S. Pietrón át és a Borgó mentén a S. Spirito in Sassia plébániai templomába, ott pompás ravatalra tették és a költő koporsójára helyezték ünnepelesen a babérmagorán. *

De csaknem azt hihetnők, hogy a balsors még halála után is üldözte. Cinzio Aldobrandini bíbornok, a ki őt fiúi szeretettel gondozta, s a ki megfogadta volt, hogy lángeszéhez méltó emléket állít sírjára, nem váltotta be ígését és a költő jeltelenül feküdt sírjában. Ezen felindulva, Marini e híres sorokban tört ki:

«Igy fekszel itt, dísztelen sírban, szegényes földben, márványemlék nélkül. Te, megszólaltatója a legcsengőbb harsonának, a mely valaha isteni dalokat hallatott.»**

Később a barátok az említett szerény emléket állították neki, hogy a vándorok és az idegenek, a kik mindenfelől folytonosan özönlöttek oda, legalább megtalálhassák a helyet, hol Tasso hamvai pihennek. 1608-ban, Bevilacqua püspök tétette oda a ma is ott álló márvány-kő koporsót a bejárat mellé, a melyre a költő képemása alá egy sírverset faragtak, mely elég igazságot, de kevés finomságot mutat s mindenesetre kevésbé szép, mint az a másik, a melylyel szent Jeromos szerzetesei jelölték a sírt.

A mostani modern emléket, mint már említve volt, De Fabris szobrász készítette; az utolsó gúnymosolynak nevezhetnék azt, melylyel a sors a keresztesháborúk szerencsétlen költő-

* Solerti: *Vita di Torquato Tasso*, I. 809. o.

** Così ti giaci senza onordi tombe
In povero terren, nudo di marmi
O sonator della piu chiara tromba
Che spiegame giammai sublimi carmi ?

jét illette, mert nehezen képzelhetnénk torzabb és ízléstelenebb műemléket.

S. Onofrióból írta a költő barátjának, Antonio Constanti-
ninek, azt az emlékezetes levelet, melyben a vallás és a meg-
indultság oly felemelő hangon nyilvánulnak; bár közismert, oly
szép, hogy lehetetlen itt nem idézni:

«Mit szól majd az én uram Antonio, ha meghallja az ő
Tassójának halálát? Hitem szerint nem késik soká e hír, érzem
közeledni éltöm végét, mert nem lehet gyógyszer találni erre a
vészes betegségre, a mely betetőzi a többi megszokottat; zűgő
örvény ez, a mely, világosan látom, elragad. Nem érek már rá,
hogy beszéljek az én csökönyös balsorsomról, hogy ne mondjam
a világ hálátlanságáról, a mely mégis el akarta érni a győzel-
met, hogy engem mint koldust vigyen sírba, épen a mikor azt
gondoltam, hogy e századnak a dicsőségét, minden rosszakarat
ellenére, az én műveim fogják megadni és ezért nem hagyhat
engem jutalom nélkül.

Elvezettettem magam S. Onofrio kolostorába, nem csak azért,
mert a levegőt itt jobbnak dicsérik az orvosok, mint bárhol
Rómában, hanem azért, hogy e szent helyen és e kegyes atyák-
kal társalogni, mintegy megkezdjem égi életemet. Imádkozzál
érettem Istenhez; és biztosítlak, hogy miként szerettelek és tisz-
teltelek, uram, a földi életben, úgy teendek majd a másikon is,
a mely igazabb és a mely nem a színlelt, hanem az őszinte sze-
retet országa. Az Isten kegyelmébe ajánllak téged és magamat is.»

Tasso cellája, — a melyben minden róla beszél és a hol
mintha mindig ott lebegne szelleme — rendes alakú, levegős,
fala egyszerűen fehérre van meszelve.

Ablakaiból tekintetünk a Szent Péter és a Vatikán hatal-
mas épületein pihen meg, s elláthat Róma fölött egészen a
messze Soractéig. E szobába gyűjtötték össze a kolostor atyái az
utána maradt néhány emléket: az asztalt, a téntatartót, három
régii bőrszéket, és a keresztet, a mely előtt imádkozott s a
melyet talán haldokolva érintett ajkaival, mielőtt örökre lezárta
ezeket a halál ujjá. Egy sarokba van helyezve, üveg bura alá,
a babérral koszoruzott viaszkép más, melyet a holttesten formál-
tak, rögtön elhunytá után. Átviláglik rajta a szellem, az érzés,
a fájdalom és talán, mint egy modern író megjegyezte, az örü-
let komor visszfénye is.

De mielőtt elhagynánk e nagyszerű emlékezés szent tájékát, meg kell tekintenünk Tasso tölgyfáját is, a mely azelőtt a kolostor kertjéhez tartozott; a kert már eltűnt, hogy helyet adjon a Janiculus új sétányának; azt beszélik, hogy ennek a tölgynek árnyékában szokott megpihenni a *Jeruzsálem* nagy dalnoka, fáradtságos életének utolsó napjaiban, visszaemlékezve talán az ifjúság, a szerelem, a dicsőség visszajöhetlenül elveszett éveire. Némelyek szerint ez a tölgy újból felvirult a réginek helyén, a melyet 1842 szept. 22. éjjelén a villám leütött, de bárhogyan volt is, kétségtelen, hogy ezek a berkek látták a szenvedő, beteg költőt, itt sétálgatott imbolygó léptekkel árnyékukban.

Erről az erkélyről nézett szét utoljára az ő már-már lecsukódó szeme Róma és isteni vidéke fölött, s arra a Monte Giordanoi palotára, melyben kétszer is időzött, az ifjúkor álmaival eltelve, és a Capitolium felé, hol őt, sajnos, hiába várta a babérokoszorú... és a római alkonyat rózsás sugarai szelíden megvilágították a haldokló költő nemes homlokát.

És talán nem értette át sohasem annyira, mint akkor, a halál rettentő jelenlétében, az élet tragikus valóságát és minden emberi nagyság hiú voltát.

* * *

Ez a hely bizonyára méltó arra, hogy fölkeressük és tisztelettel szemléljük, — mert balsorstól üldözött költő, a ki a földi örömeiben és élvezetekben nem hisz többé, soha sem talált még, hogy ott lehellje ki lelkét, ennél édesebb magányt a gondolkodás számára, és ennél ragyogóbb képet, a melyen elragadtatva pihentesse tekintetét. Az, a kinek lelkében fájdalom van, a ki mindörökre elvesztette a boldogság reményét, ép úgy mint az, a ki szereti az irodalmat és a költészetet, ne mulassza el e kis zarándoklást Tasso sírjához. Lamartine és Chateaubriand is fölkeresték azt, s az előbbi egy levelében így emlékezik meg róla: «Láttam egy kicsinyke négyszögletes követ, ezzel a felírással: *Fratres hujus ecclesiae etc.* Térdre borultam, nem tudom, mily imát mondtam, de azt tudom, hogy sírtam. a mikor felemelkedtem.»

És a legszerencsétlenebb költő, a ki a modern Itáliában élt, Giacomo Leopardi, az ő szomorú római tartózkodása alatt, 1823 telén, csupán csak egytől volt meghatva, s ennek örök emlékét hagyta az ő *Epistolariojában* — ez Tasso sírja volt. Itt sírt megkönnyebbülve a *Ginestra* bús költője és ez volt az első

és egyetlen öröm, mint ő maga állítja, mely Rómában érte. Szomorú és fájdalmas vigasztalást érzett itt — önnön szavaival szólva — meggondolva, mikép lelkesítheti és érdekelheti e szegény sir az utókort, ott, a hol Róma legpompásabb mausoleumait teljes közönnyel tekintik meg, nem gondolva az emberekre, a kiknek emelték azokat, és a kiknek nem kérdik még a nevét sem, vagy ha teszik, nem az ember, hanem a mausoleum nevét kérdik. Még egy sóhaja sem marad a költő Guidi számára, a ki *prope magnos Torquati cineres* akart pihenni, mint a felirat is mutatja, és alig bír egy pillantást is vetni erre a sír- emlékre, félve, hogy azzal elfojtja a Tasso sírja előtt érzett megindultságát.

ERSILIA CAETANI-LOVATELLI után, olaszból

R. P.

S Z E M L E.

Arany János nagykőrösi szobra előtt.

1910. szept. 25.

Tisztelt ünneplő gyülekezet !

Arany János költői pályájának három nagy állomása volt: Szalonta, Nagykőrös és Budapest. Szalonta a tavaszi napnak tiszta, derűs ragyogásával *Toldiban*; Nagykőrös egy végzetes zivatar sötét felhőivel és villámaival balladáiban, s kétségbeesett kacajával «az emberek elpusztult vetésén» a *Nagyidai cigányokban*; Budapest új remények érzésével, az új termést ígérő nyár melegén a *Buda halálával*, s az ősznek melancholikus borújával az *Őszikékben*. Az elsőnek és az utolsónak földén, ércben és kőben, már rég méltó művészi alkotások őrzik nyomát, s most ime a harmadik, Nagykőrös is lerótta büszke kegyeletének és kegyeletes büszkeségének adóját.

E szobor előtt ma voltakép egy tanári szék emlékét ünnepeljük, melyből egy évtizeden át világosság áradt nemcsak a tanítványokra, a kik körülötte sereglettek, hanem az egész magyar nemzetre. Abban a szomorú évtizedben nemzetünknek ez volt a legerősebb, a legragyogóbb világossága. Fényt árasztott jelenére, melyet erőszak sötétített, fényt múltjára, melyre a feledés árnyéka borult, fényt jövőjére, melyet a bizonytalanság homálya takart. Itt vannak még, a kik Aranyt látták azon a széken; itt vagyunk, a kik utóbb lábainál ültünk; itt vannak elsei a magyar nemzedékek ama hosszú sorának, melyeknek lelkén az ő dicsőült alakja már csak «éltető eszmévé finomodva» uralkodik.

Az érzés, a melylyel jöttünk, s a melylyel itt, az ő nyomától megszentelt földön, szobra előtt állunk, oly egyszerűnek látszik, pedig épen nem az. Drága személyes emlékek föltámadása-e? Ennél egyetemesebb. A jótevőnk iránti hála-e? Ennél természetünk szerint parancsolóbb. Az emberi nagyság csodálata-e? Ennél melegebb. A költői lángelme varázsa-e? Ennél szövevényesebb.

Mindez együtt, de mindezeken kívül még egyéb is. A mi nagyjaink képe, emléke, ünnepei a közösségnek, az összetartozásnak olyan hevét, erejét, elevenségét szítják föl lelkünkben, melynek, legalább ilyen mértékben, alig találjuk egyebütt mását. Nemcsak az emberi közösségét, melynek sorából nagyjaink kiemelkedve, szintáját magokkal emelték, hanem a nemzeti közösségét, melyet midőn megdicsőítettek, egyszersmind szorosabbra fűztek. A mint bennök, a magyar politikusban, tudósban, művészen, költőben egyaránt, a közhaladás munkás vágya, az igazság szeretete, az élet és természet képei s a művészet sugalmi összefonódnak a nemzeti érzéssel: a visszhang is, melyet pályájok és munkájok a nemzetben ébreszt, ebből az érzésből meríti melegét.

Hogy nemzetünknek és bármely téren munkás nagyjainak viszonyára mily jellemző ez a mozzanat: classikus példája épen Arany, kinek *Toldijában* a nemzet megifjodott lelkének, új fiatalságának ugyanaz az erős önbizalma, heve, lelkesedése lüktet, a mely Petőfi dalaiban zeng s a szabadságharcz csataterain vérzett és győzött; míg *Buda halálában*, a teljes compositionnak végső megoldásakép, a nagy bűnhődés után a megváltatásnak ugyanaz a sejtelve reszket, melylyel egy fekete évtized múltán a nagy világ mozgalmi hazaszerte megdobogtatták a szíveket. A lyrikusról ebben a tekintetben fölösleges szólanom; de az epikusnak épen azok a remekei is, melyek kőrösi éveit költészetünk történetében legemlékezetesebbé teszik, érdekes tanulsággal szolgálnak. Arany balladáinak szülőföldje Kőrös; első balladás évei, 1852-től 1856-ig itt folytak. Ha a korok szelének zúgása iránt csak egy kissé fogékony és érzékeny füllel hallgatjuk a szenvedélyek e tombolását és a szenvedések fohászait: a lyraiságnak egy egészen sajátos hangját érezhetjük ki belőlük, egy lyraiságot, melyről a ballada elmélete mitsem tud. A költő szívét bennük nemcsak a hőse és hősének sorsa keltette csodálat, szána-lom, félelem zaklatják, hanem egy érzés lüktet bennük, szinte a sugalló indíték erejével, mely az akkori egész magyar nemzettel közös. E kis emberi tragédiák egy nagy nemzeti tragédia töredékes képei. Nem az elnyomott nemzet keserve lüktet-e az *V. Lászlóban*, az idegen zsarnokság és üldözött magyarság összeközösítésében s a nemezis karját kísérő félelmes újjongásban? *Zács Klára* utolsó strophájának szorongó sóhaját nem mintha a nemzetnek megdöbbszent szívéből sajtolná-e ki a véres boszúban tobzódó hatalom? Nem a külföldi börtönöknek rabjaiért remegő honfiszív dobog-e *Török Balintban*? És nem a nemzeti eszme

rejtett oltárai előtt áldozók közös zsolozsmája-e az, a mi a *Ráchel*ből, a *Szondi két apródjából*, a *Walesi bárdokból* harsog: az erőszaktól meg nem ölhető eszme erejéről. E hatalmas alkotások csodálatos elemében nem zeng-e nyomról-nyomra az akkori nemzeti közösségnek szent mysticum, melyet éppen Arany a Széchenyi-ódának egy sorában oly fenséges egyszerűséggel és erővel fejezett ki: «Reménye a remény nélkül valónak»!

A közösség ez érzésének, melylyel Arany nemzetébe olvadt s a melyet halhatatlan képekben és hangon tolmácsolt, s ezzel magának a közösségnek, az ő alakja, emléke, művei immár hatalmas erejévé lettek. Ennek a nemzeti közösségnek, minden rendet és minden osztályt és minden felekezetet egyesítő egységnek egyik legnagyobb kifejezője, példája és sugallója, nemcsak érzésvilágánál fogva, hanem egész lelke, költészetének egész szelleme szerint. Annak a léleknek, mely egyszerű világosságában és nemességében népünket, fejlődésében, kulturai diadalai-ban pedig egész eddigi szellemi életünket jellemzi. E szép szobornak előttünk, a mint a mesternek feladatától ihletett képzeletében megalakult és keze által megvalósult: van bizonyos symbolikus jelentősége. A második emlékmű ez hazánkban, mely egy nagy nevet viselő alakot egy névtelennel, a magyar paraszt alakjával együtt ábrázol. Az egyik Fadrusz gyönyörű Wesselényi-szobra Zilahon, mely a nép fiához bölcsen és nemesen lehajló úrban s a feléje bizodalommal, becsületos nyíltsággal tekintő parasztban példázza, hogy a magyar politikának igazi ereje: a magyar nép ereje, erkölcsi, szellemi és anyagi ereje. Itt meg az öreg gulyás, egy századév barázdálta arczával, de meg nem tört erejével és kedvével, mintha arra emlékeztetne bennünket, hogy szellemünk legfelső fejlődésének, legcsodálatosabb virágainak gyökerei is ott vannak a magyar néplélek mélyén. Biztos megállás a szeretett rögön és világos széttétekintés az isten szabad világában; az elmének és kéznek munkás életrevalósága s érzésnek, szónak és tettnek nyílt egyenessége; a léleknek komoly derűje, tiszta belátása és igaz elszánása; az «elme éles volta a lelésben», mint a régi prédikátor mondja, és a humor, mely a «sírva vigadás» képében szinte nép-psychologiai jellemvonásul áll előttünk: ezek a rejtett kincsek vetik föl lángjokat a magyar géniusnak minden igazi tündöklésében. Aranyéban is s ép az övében a legszembeszökőbben.

Ennek a magyar népléleknek eredetisége és művészi fejlődésképesége eleddig legmagasabb fokon Aranyban s lángelméjé-

nek nagy osztályosában, Petőfiben ragyog. Hatott vérük által, környezetök által, neveltetésök által, sorsuk által. Bennök és általuk a legfelső művészté emelkedett s a legigazabb természet maradt. Művészi avatásának legvilágosabb, legváltozatosabb és leggazdagabb képét, a műfajok, tárgyak, hangok sokaságában s törvényeinek is avatott vizsgálatában, kétségkívül Arany munkássága nyújtja. Midőn a magyar néplélek szemlélet- és felfogásmódját, képzet- és érzéstartalmát, szerkesztő- és kifejezőalakjait a költészet terén és eszközeivel a nemzeti, sőt egyetemes művészetnek legmagasabb régióiba emelte: a költészet határain messze túljáró tanítást is adott.

Hogy azonban magának a költészetnek mezején az ő szeleme által milyen csodálatos fejlődést vett és milyen kapcsolatokba fonódott be a magyar néplélek: annak csak egy példájául legyen szabad Arany viszonyára utalnom a classikus költészettel. Ez az utalás nincs is egészen helyén kívül: épen itt, a hol ő egy régi deák iskola kathedráján tűnik föl emlékezetünkben, a mint Zrinyi, Vörösmarty és Petőfi mellett Ovidiust és Vergiliust, Sallustiust és Cicerót magyarázza. Ennek a régi magyar iskolának classikai hagyománya, melyen Debreczenben növekedett s a melyet itt Kőrösön maga is ápolt, költészetéhez és történeti jelentőségének méltatásához is szolgáltat némi adalékot.

A classikai költészet egyetemességét, emberiességét némileg másképp értjük mi ma, mint értette egykor az úgynevezett humanista felfogás. Nem a görög és római lélekből mintegy kiemelkedett, sajátosságaitól megtisztult és általánosult, egyformán minden embernek szánt és minden emberévé lett költészetnek nézzük. Inkább olyan, nemzeti talajban fakadt és nemzeti föltételek között fejlett művészetnek, mely — a mellett hogy épen anyyira görög és római, a milyen magyar a miénk és német a szomszédainké — oly csodás költői erőt tolmácsolt, a költői alakoknak oly bámulatos gazdagságát termette és olyan művészi fejlettségre emelkedett, hogy ennél fogva hivatva volt és van serkentő, példaadó, irányzó befolyást gyakorolni minden nemzet költői génusára. Sőt többet ennél. Bár az utánczó, a tudós versfaragók tömegénél hatása kétségtelen és tudatos elkülönödést mutat a nemzeti lélek sajátos világaitól: ezeknek hivatott képviselői, az igazi költők által épen e léleknek ébresztésére, csíráinak művészi kifejtésére és érlelésére szembetűnő befolyása van. Az irodalomtörténet finomabb és mélyebb búvárlata bizonyára sikerrel nyomozhatná azt a befolyást, melyet a classicis-

mus, úgy a külföldön, mint minálunk, a költészet nemzeti szellemének kifejtésére és megerősítésére gyakorolt. Valójának itt ez, másutt amaz, az illető nemzet valójával találkozó, egyező mozzanata ható elemévé lett új nyelveken, új kapcsolatokban, új világokban jelentkezett művészi fejlődéseknek és diadaloknak. Egy paradoxonnal fejezve ki: az egyetemesnek tekintett emberi hagyomány szolgálta a nemzeti eredetiséget. A francia irodalom és költészet világosságában, elemző kedvében, szónoki hajlamában, felfogásának és előadásának kristályos tisztaságában, melyben ép francziasága fejeződik ki, nem érezzük e együtt a mindennütt érvényesülő görög szépségérzésnek vagy a latin styl kerek, tiszta, bevégzett tökéletességének hatását? Ilyen irányú nyomozás bizonyára nem maradna gyümölcstelen sem az angol, sem a német költészetre, de nem a miénkre sem. A formákban való gazdagodást itt mellőzve s csak a szellemet keresve: Virág és Berzsenyi ódája csendül fülünkbe, melylyel Vörösmarty is szorosabb kapcsolatban van, mint általában emlegetni szokták. Ennek az ódának elragadó hazafias pathosát, mely hamar lobbanó lelkesedésével s ép oly hirtelen komoruló keservével, az erőéretnek és fatalismusnak gyors váltakozásával annyira lelke szerint magyar: nem a római óda szította-e és segítette ezzel éppen nemzeti lelkünk egy jellemző vonásának költői megnyilatkozását?

De Aranyra és a lelke alakulásában, fejlődésében érvényesülő irodalmi befolyásokra térve, arra a légkörre kell gondolnunk, mely annak idején alföldi protestáns iskoláinkban, különösen Debreczenben uralkodott. A költői munkák és kísérletek, melyek innen kerültek ki, azt bizonyítják, hogy az iskola classicismusa mellett, a collegiumok falain belül is mindig erősen hatott a környező erős népi közszellem, ennek kedves benyomásai, tárgyai, formái, nyelve és hangja. Már Csokonai maga jellemző példája ennek a kettős hatásnak, melynek irodalmi nyomai mellette és utána világosan jelentkeznek. Emlékét őrzik azok a hexameteres költemények, melyeknek classikai formájában csak a népies motívumok, felfogás, humor s a velök rokon diáktrefa és élcz keresnek fokozott hatást: a *Ludas Matyi*, az *Elveszett alkotmány*.

Aranynak, a mint magától tudjuk, legelső irodalmi olvasmányai is, a régi népiesek és magyarosok könyvei, ugyanolyan szelleműek, mint az életnek, a szalontai és debreczeni életnek tréfálkozó, mesés, dalos zöngése körülötte. E képek azonban egyre tisztúlnak, a hangok egyre nemesednek lelkében. Az iskola és

classikai tanítása nem alakítja mássá, nem forgatja ki magából: a magyar nép lelkéből lelkezett valója keres csak, nemcsak magának minél megfelelőbb, hanem magához minél méltóbb kifejezést. Magyar képzelete a magyar hősmonda alakjai s az alföldi magyar természet és élet jelenségei között bolyong; magyar érzése népi nyelvet és rhythmusokat keres megelevenítésökre, hogy a költői valóság erejével, a maguk szavával és hangján szóljanak hozzánk; magyar szeme, külső és belső szeme, népünk látásának öröklött s a pusztai természettől fejlesztett világosságával, élességével, plasticitásával szemlél és állít szemléletünk elé mindent. A *Toldi* és *Buda halála* költője így erősíti eredetiségében és így fejt ki szellemét; de ebben a fejlődésben, épen eredetiségének öntudatos fejlődésében, talán nem sikertelenül kereshetünk classikus nyomokat. Mindenekfölött Homér nyomát. A költőt, ki «már ifjúkori tanulmányainak és csodálatának tárgya volt»; kit Szalontára visszatérése után a «lemondás» idején már eredetiben olvasgatott; kiben a nagy hajótörés után vigasztalást keresett a geszti szilfák alatt s a kihez egy kis derűért és megnyugvásért fordult aggkorának borús napjaiban. Arany-sugarával ép úgy végigkísérte a magyar költő pályáját, mint emberi művelődésünk hosszú útját, gyermekkorától máig. Nyomait keresve Arany költészetében, távol természetesen minden utánzástól és átvételtől, biztató, irányító nyomait ennek a költészetnek épen azokban a mozzanataiban találhatjuk meg, melyekben Arany magyarsága leghamisíthatlanabban érvényesül. Nem a mintát, hanem az útmutatót. Népi formájával és hangjával a magunk népi formáira és hangjára utalja; naivságának egyszerű erejével és bájával a mi népünk költői világának egyszerű erejére és bájára mutat; plasztikájának örök időkre alkotott képeivel a mi testi-lelki valónk egyik legderekebb örökségének, tiszta és éles látásunknak költői értékét érezteti. A vak lantos tanít rá, hogy milyen kincsünk van a szemünkben. Ezt, különösen ezt akarom kiemelni: a naiv felfogásnak és plastikai ábrázolásnak azt a csodálatos összhangját és varázsát, a melynek örök mestere Homér, s a melyben talán minden mással összehasonlíthatatlan tanítványa Arany. Nemcsak a maga költészete fűződik így, epikájának legkiválóbb alkotásaival, Homérhez, hanem vele és az ő lángelméjének csodálatos tükrében, a magyar népleleknek egyik legjellemzőbb vonása. Ha a classikai hatásokat, költészetünknek a classicismussal való kapcsolatait nyomozzuk: bizonyára itt kell keresnünk, ebben a homéri kapcsolatban, a ránk nézve legbecsesebb nyomot.

De midőn a magyar költészet Arany szellemében oly gyökeres eredetiséggel ragyog: művészi fejlődését nemcsak az ó-classikai, hanem az újabb költői remekek tanulmánya és átültetése útján keresi. Talán legelső nyilatkozatában a Petőfi által és ő általa képviselt népies elv jelentőségéről: már a továbbfejlődés szükségére utal. Pályájának egyik nagy történelmi jelentősége éppen az, hogy mikor költészetünk nemzeti szellemét, népi alapon, Petőfivel győzelemre vitte és a lángelme erejével mindenkorra biztosította: művészi továbbfejlődésének útjait és eszközeit is kimutatta. Még régi költői emlékeinket is művészi tanulságra törekedett értékesíteni. Vörösmartyval vetekedett Zrinyi bámulatában; de míg Vörösmartynál a *Zrinyiasz* hatása csak nyelvének némely sajátosságában és nemzeti lelkesedésének árában érzik, Aranyval a szerkesztés, a jellemzés, az epikai művészet titkait érteti meg. Az idegen nagyokhoz is ilyen tanulságokért fordul. Régi utánczó iskoláink egyoldalúsága mindig kizáróan csak egy-egy példaszerűnek vallott irodalomban, a francziában, a deákban, majd a németben kereste és találta mintáit, melyeknek módján merőben új irodalmat törekedett alapítani. Arany és Petőfi nem idegen költészetet ültettek át, a szónak valódi értelmében nem is új költészetet teremtettek, hanem a magyar néplélek hagyományainak, képzelmenek, érzésének, ízlésének sok százados szálaiból, inkább mintegy a lángész kinyilatkoztatásaként, szőtték meg nemzeti költészetünk csodavirágait, méltó társául az európai nagy népek költészetének. Ezeknek nem egyikére vagy másikára, hanem minden nagyjára, az emberiség költői szellemének minden kiváló képviselőjére utalt Arany, okulást és példát keresve náluk a magyar nemzeti költészetnek tartalmi és alaki gazdagítása, továbbképzése érdekében. Az idegenből átültetett csemeték a mi egünk alatt sorvadoztak és elsorvadtak; a nemzeti költészet fája a magyar talajban erőtől duzzadva kivirágzott; csak oltó-ágakra volt szükség. Ezekért fordult, költői és elméleti munkásságával egyaránt, azokhoz, kiket az ó- és új-világ mestereinek ismert. Ott vannak a sorban Sophokles, a lappangó Philoktetes-fordítással és Aristophanes; Vergil, az *Aeneis* egypár énekének elkallódott átültetésével, és Horác; Shakespeare és Goethe; Dante, Tasso és Ariosto; Moore, Burns és Béranger. Ezeknek a legnemesebb oltó-ágaknak keresése, melyet Arany rendkívüli fogékonyságával és készültségével végzett, két tekintetben is nagyjelentőségű. Egyik az, hogy bármely idegen szellemnek nemzeti költészetünkre való egyoldalú és veszedelmes befolyását kizárta; másik meg az, hogy orvoslással biztatott a nagy

kezdemény és győzelem után felburjánzani kezdő eszmétlen, salangos szóáradattal, parlagisággal és formátlansággal szemben.

E nagy kapcsolatok nyoma mind ott van Arany munkájában, mely imponáló eredetiségében a költői kulturának is legfényesebb példája. Nincs példa — és nemzeti önérzetünk szempontjából talán ez a legemelőbb tanulsága Arany János egész pályájának, — nincs példa szellemi életünknek egész történetében, mely Arany költészetéhez hasonló világossággal és meggyőző erővel bizonyítaná, hogy a magyar nemzeti, sőt népi lélek az emberi szellemnek legmagasabb művészi fejlődésében is sikerrel érvényesülhet és érvényesülni hivatott.

Ez a gondolat vezet a kőrösi évek irodalmi eredményeinek megjelölésére is. Eredeti költői munkásság tekintetében sem volt ez az évtized gyümölcstelen, Aranynak minden testi-lelki szenvedése és panasza ellenére sem. Itt éri befejezését a *Nagyidai czigányok*, a kaczagó meghasonlás félreértett költeménye, melyben még egyszer és utoljára fölcseng a régi paraszti és deáki tréfa hangja s a mely a leleménynek és előadásnak szikrázó elmésségére munkáinak legelső sorában áll. Innen indult meg balladáinak sora, a *Rozgonyinétől* a *Walesi bárdokig*, a koncepció és jellemrajz e kis remekeié, melyekben, épen mint a gyémánt fényében, együtt látszik ragyogni a tűz és a könny. A gyászos jelenből a mult verőfényébe, a daliás időkbe menekülő költői képzeletben itt születtek a *Toldi szerelmének* első tervei és első énekei. Lyrája is itt gazdagodott meg és itt mélyült el egyfelől a nemzeti közérzésnek fenséges tolmácsává, másfelől az alföldi természetnek és életnek, jellemnek és hangulatnak mesteri kifejezőjévé.

Bármily dicső emlékek mindezek, Arany pályáját a történeti fejlődés folyamában szemlélvén, nem feledkezhetem meg itteni éveinek és munkásságának még egy, kiválóan fontos mozzanatáról. Egy irodalmi körnek fejeül és lelkeül élt és dolgozott itt, melynek zömét tanártársai képezték a collegiumban: Szász Károly és Mentovich, Szilágyi Sándor és Salamon, Jánosi Ferencz és Szabó Károly, Ács Zsigmond és Tomori Anasztáz; de a Cserháton túlról, messze földről is, gyakori látogatással és sűrű levelezéssel szoros összeköttetést tartottak vele, mintegy csatlakoztak hozzá: Tompa Mihály és Lévy József, Gyulai Pál és Csengery Antal. Ez a nagy-kőrösi kör lett az új magyar nemzeti költészetnek, melynek eddig csak vezérei voltak, első vezérkarává. Arany hatása alatt innen terjed, gyújt új meg új lángokat az a költészet, mely nemzeti

alapon a művészi fejlődés elvét hirdeti. Innen kerülnek a tervek és fegyverek kritikai harczaikhoz, egy felől a sallangosok alanti és költőietlen magyarkodása, másfelől a classicisták és idegesnek kényeskedése és merev dogmái ellen. A műelvével kapcsolatos kérdéseknek elméleti és történeti kifejtését itt veszik munkába; első sorban maga a mester, mikor a magyar nemzeti versidom törvényét vizsgálja s Zrinyi önállását törekszik megállapítani mintáival szemben. Innen indul ki, szellemi látókörünk tágítása, ízlésünk nemesítése, egész culturánk érdekében az a nagy műfordító mozgalom, melynek legfényesebb eredménye a Kisfaludy-Társaság magyar Shakspereje. Egy szóval: a mi előbb Petőfi és Arany költészete volt, jóformán itt lett a kor magyar költészetévé. A magyar Parnassust elfoglalva, diadalának útjáról itt tér a fejlődés útjára is.

Mindez Arany lelkében érlelődött, melynek nemes tartózkodása a legfinomabb érzékenységet rejtegette, viszonyok és emberek, a múlt és jövő követelményei iránt egyképen. Emléke előtt a pályája keltette gondolatoknak tüzeiben állunk, de tele költészetének varázsával, melynek tartalmában és nyelvében mintha a magyar zenekar minden művésze, a rég elmúltak és a mostaniak együtt szólalnának meg: a kobzos, a sípos, a hegedűs, a czimbalmos és a furulyás. Tele vagyunk e halhatatlan költészet varázsával, mely szebbé tette körülöttünk a világot, gazdagabbá az életet, édesebbé a fájdalmat, könnyebbé a terheket, drágábbá nyelvünket és lángelméjétől táplált önérzetünkben szorosabbá az ezredéves köteléket, mely magyar véreinkhez fűz. Tele ezzel a varázsszal, hódolunk ma itt nagy emlékének. A legigazibb, hozzá legméltóbb hódolat azonban: a szellemében megnyilatkozó nagy tanulságok megértése és lelkünkbe fogadása. Munkája, talán legmélyebb motivumaiban, a nagy közösségek gondolata és érzése: a nemzeti szellem közössége és az emberi szellem közössége. A közösség az egység gondolatát és érzését sugározza, a néplélekből fakadt nemzeti költészet szellemében, a nemzet minden osztálya és rendje, de multja és jelene közt is; és a közösséget a nagy világ műveltségével. Az ő kristálytisza gondolkodásában és egyenes érzésében oly természetesnek tűnik föl e sokszor félreértett és még többször félremagyarázott eszmék harmóniája. A mint az ő magyar lelke a culturának legmagasabb csúcsaira tört s a mint ez a kultúra az ő lelkében magyarrá olvadt: nemcsak egy, a miénknél szebb kor emléké, hanem nemzeti fejlődésünk nagy útmutatóját láthatjuk benne.

Mínta bucsúzó aggkorának mély, komoly, aggodalmas pillantása nyugodnék rajtunk, mely a dolgokat már fátyolozottan látta, de a sziveket annál világosabban. Mínta ünneplő sokaságunkat emlékeztetné, mily lemondással gondolt ő «ég s föld minden koszorúira». És mínta azt mondaná: ne hervatag koszorúkat hozzatok nekem, hanem igaz magyar egyességet és igaz elszánást magyar munkára az emberi művelődés nagy műhelyében.

Beöthy Zsolt.

A spanyol válság.

A múlt század hetvenes éveiben üresedés volt a madridi egyetemen; az irodalom rendes tanszékét kellett betölteni. Kétten pályáztak; Marcelino Menendez Pelayo volt az egyik jelölt. Nagy híre volt a tudományának, a spanyol irodalom hosszú és dicsőséges történetében teljesen otthon volt. Le is győzte fiatal vetélytársát. Pelayo lett az egyetem irodalmi tanára.

A mellőzött fiatal tanárnak elment a kedve a csöndes tudományos munkálkodástól. A politikához fordult. Irt ezután is, de politikai cikkeket adogatott ki a lapokban; később maga is alapított egyet. Előadást tartott ezután is, de lendülettel többé nem az egyetemen beszélt, hanem a népgyűléseken, majd a parlamentben.

Ha akkor, a hetvenes évek közepén, nem a jeles Marcelino Menendez Pelayora mosolyog a szerencse, hanem ellenfelét, a gyönyörű szavú segédtanárt, Don José Canalejas y Mendezt nevezik ki az irodalom tanárának: más irányítja ma a lázas forrongást, mely a nyár eleje óta óriási izgalomban tartja Spanyolországot. Hogy a viszonyok kényszerítő erejénél fogva e válságnak mindenkép ki kellett ütnie: azt kétségbe nem vonhatja senki. De ép oly kétségtelen, hogy Canalejas, az egykori irodalomtanár, ma Spanyolország sokat emlegetett miniszterelnöke, volt az, a ki nagy energiával úgy birta irányítani az eseményeket, hogy ma a király, a parlament többsége elszántan mellé sorakoznak s úgy lehet, a reactio mintaszórában magasra fog felcsapni nemsokára a szellemi felszabadulás lángja.

Don José Canalejas a politikában mint forradalmi republikánus kezdte. Több kiváló kortársával megalapította az *El Demócrata* című folyóiratot, 1881-ben bejutott a parlamentbe. Két év múlva búcsút mondott a köztársasági elveknek s mint mon-

archista, hamar érvényesült a váltakozó liberális kormányok alatt. Előbb al-államtitkár, majd minister lett — 34 éves korában. Alig volt olyan ministeri tárca, melyet előbb-utóbb rá ne bíztak volna Canalejasra. Végül a házelnökség lépcsőjén át az idén feljutott a miniszerelnökségre. Óriási energiája, kitartása és szavának meggyőző ereje félelmetessé tették Canalejast az ellenzéki padon. Olyan campagneokat vezetett sorban a hadsereg, a gyarmati kormányzás, a nemzeti bank gazdálkodása s végül a clericalismus ellen, hogy Clemenceau szerepével lehet az övét egybehasonlítani.

Mint Clemenceaut, őt is ez az ellenzéki szerep juttatta kormányra s mikor Maura, a conservatív volt miniszerelnök Moret-on, az utódján akart bosszút állani: nem bírta megbuktatni másképen, csak úgy, hogy segített világra hozni a Canalejas cabinetjét.

E személyes mozzanatok kapcsán könnyebb megértenünk, miért oly kiválóan kedvező a cabinet állása, a milyen rég nem volt egyé sem a cortesben. A Moret csoportja még ha neheztelt is vezérének megbuktatásáért, utóvégre mégsem feledhette el, hogy Canalejas azokért az elvekért küzd, melyeket ők is hirdettek. Viszont a conservatív pártból sokan, maga Maura is, egyelőre korainak tartják, hogy Canalejas ellen forduljanak. Hiszen bizonyos mértékben a maguk szülöttének kell tekinteniök ezt a cabinetet, a melynek időelőtti bukása még nem a conservatív pártot, hanem a gyűlölt Moret-ot hozná vissza.

Canalejas e szerint kedvező jelek közt indult útjára s helyzete nem romlott a választások után sem, a melyeket áprilisban szerencsésen fejezett be.

* * *

A spanyol válságban első pillantásra feltűnő lehet, hogy a kormánynak oly intézkedései keltettek aránytalan vihart, melyek más európai államban manapság szinte elképzelhetlen állapotnak vetettek véget.

Például Spanyolországban nem szabad a protestánsoknak vallásos szertartásukat olyan helyen végezni, melyről külső jel is elárulja, hogy protestáns egyházi célra szolgál.

Ennek az állapotnak Canalejas véget vetett. A parlament többségére támaszkodva királyi rendeletet adatott ki, a mely feljogosítja az állami valláshoz nem tartozó felekezeteket is arra, hogy templomukat, temetőjüket keresztel, felírással vagy bármi-

kép felismerhetővé tegyék. Másutt alig keltett volna háborgást a június 10-iki rendelet. Spanyolországban, igaz, nincsenek nagy számmal protestánsok, de a középkori megkülönböztetés nemcsak ezeket sértette, hanem minden szabadon gondolkozó állampolgárt. Ugyanakkor, midőn a protestáns Anglia kiirtja a koronázási fogadalomból a katolikusokra sérelmes és különben elkopott phrasisokat: Spanyolországban a protestánsoknak nem szabad semmi külső jelvényt vagy felírást alkalmazni temetőjükön és templomaikon. Ezt az egyenesen megalázó állapotot szüntette meg XIII. Alfonz a Canalejas előterjesztésére.

Azonkívül a május 30-iki rendelettel megújította azt a korábbi intézkedést, hogy a concordatumban meg nem jelölt congregatiók is vessék alá magukat az egyesületekről szóló törvénynek.

Canalejasnak már erre a lépésére meghökkent a papság. Aguirre bíboros, a spanyol primás, nyomatékosan hangoztatta, hogy a concordatumban fölemlített rendek állami segítségre tarthatnak számot; a concordatumban nem szereplő rendeknek pedig ez az igényük nincs meg. Egyébként azonban nincs különbség közöttük, nem lehet semmiféle congregatiót arra kötelezni, hogy a polgári törvényeknek alávesse magát. Hivatkoztak arra, hogy száz meg száz királyi rendelet szól ezekről a congregatiókról s így érvényességükhöz nem férhet kétség.

Ezzel szemben Canalejas azt az álláspontot vitatta, hogy az 1887-ben létrejött egyesületi törvény (Ley de Asociaciones) hivatott az összes congregatiók szabályozására, kivéve természetesen azt a hármat, melyről a most még érvényes concordatum említést tesz. Sőt érvényben van egy kormányrendelet 1902 óta, a mely kifejezetten kötelezi a congregatiókat: kérjenek az államtól felhatalmazást a megalakulásra. Ezt azonban az azóta hatalomra jutott kormányok nem vették komolyan. Most Canalejas utasította a közigazgatási hatóságokat, hogy szigoruan vegyék az ellenőrzést a congregatiókkal szemben. A mikor ezután még a június 10-iki rendeletet is elvitte a táviró Rómába, hangos tiltakozás lett a válasz. A madridi nuntius szóban és írásban óvást emelt még aznap, Pius pápa pedig külön kihallgatáson mondta el véleményét a vatikáni spanyol követnek.

A Vatikánt ném maga az intézkedés háborította fel. Elvégre minden más keresztyén államban a protestánsok kedvük szerint jelölhetik meg a templomokon, hogy ott milyen hiten tisztelik az Urat. Ebbe a Vatikán mindenütt beletörődött. Spanyolország-

ban mindenesetre nehezebb volt elviselni a «merész» újítást, de a kérdést még súlyosabbá tette, hogy évek óta szőnyegen volt a concordatum reformja. A Vatikán most már arra az álláspontra helyezkedett, hogy illetlen nagy mértékben felkavarni az ezzel összetartozó kérdéseket, míg a concordatum módosítására vonatkozó tárgyalások dülőre nem jutottak.

Szenvedélyes jegyzékváltás következett. Csakhamar hire terjedt, hogy a Vatikán megszakítja a további tárgyalásokat a spanyol kormánylyal, ez pedig a fenyegetésre hazarendelte követét Rómából. A papság részéről a heves tiltakozások ismétlődtek, az összes püspökök élesen követelték, hogy a király hagyjon fel a veszélyes játékkal. Sorompóba szálltak a nők és nemsokára hire ment, hogy az üldözött vallás védelmére, a megbolygatott régi rend helyreállítására mindenfelé munkába fogtak a carlisták. A forrongás egyre szélesebb körökben terjedt. Mivel Canalejas és hivei a király szivós kitartásában biztak, a clericalis vezetők egy nagyszabású színházi jelenetet akartak bemutatni a királynak. Százezernyi tiltakozó tömeget toboroztak San Sebastianba, hogy a király nyaralóhelyén tüntessenek az egyház mellett. Már útban voltak a hosszú tiltakozó vonatok; hajón, szekereken és gyalogszerrel vonult Cervantes lobbanékony és kíváncsi népe a monstruosus gyűlésre, midőn az utolsó előtti napon Canalejas megátolta a san-sebastiani gyülekezetet.

Ezzel az izgalom már meghaladta tetőpontját. Az államférfiak még szaporán nyilatkoznak a lapokban, de a közönség izgatottsága elült, legalább is az októberi cortes-ülések idejéig. Elvonult hazájából nejének családi körébe Alfonz király is. Bár a kérdés egyelőre veszített élességéből, azért nem kevésbé súlyos ma is, távoli következményei pedig beláthatlanok.

* * *

Madrid egyik terén a protestánsoknak egyszerű temploma áll. Eddig nem volt rajta jel, ezentúl ráírják három szóval, hogy ott is Istent tisztelik. Lehetséges volna, hogy ezért a három szóért felforduljon egy ország?

Nagyon könnyen. Talán a spanyol nép alkotmányszeretetét sérti Canalejas lépése? Erről nem lehet szó, mert az 1876. évi és jelenleg érvényes alkotmány 11-ik cikkében kimondotta a vallásszabadságot, csupán a nyilvános manifestatiót tiltotta meg az állami valláson kívül álló felekezeteknek. Az alkotmányban

természetesen nem volt szó templomokról és temetőkről, azok külső feliratairól. Az alaptörvény létrejöttének körülményeiből is nyilvánvaló, hogy az nem is volt szándéka az alkotmány létrehozóinak. Csak mikor IX. Pius pápa felháborodva tiltakozott ez ellen a vallásszabadság ellen, akkor adott ki a spanyol kormány egy megszorító rendeletet (1876 okt. 23.) az alkotmány értelmezésére. Ekkor, tehát *utólag* magyarázták belé azt, hogy az egyházi szertartások végzésére rendelt helyiségen bármily írás vagy jel van: az már nyilvános manifestáció. A régi királyi rendeletet, mely a vallásszabadságot így magyarázta, egy új királyi rendelet megváltoztatta. A parlamenti többség bizalmával rendelkező miniszterelnök e rendeletet ellenjegyezte: alkotmányos aggály ez eljárással szemben egyáltalán nem állhat fenn.

Érezte a clericalis párt is, hogy közjogi téren nem harcolhat szerencsével. Eltérítette hát a figyelmet a királyi rendelet tartalmától. «Nem a tartalmában, hanem a jelentőségében van a sérelem», mondja a 62 spanyol püspök. Szerintük ez csak az első lépés azoknak az intézkedéseknek sorozatában, a melyeket az anticlericalis hatás alatt álló többség most rá akar kényszeríteni e sokat sanyargatott országra. A fő sérelem pedig az, hogy a kormány akkor nyult ezekhez az egyházi kérdésekhez, a mikor még a Vatikánnal folynak a tárgyalások a concordatum dolgában.

A spanyol clerus tagjai ebben a levelükben azt fejtegetik, hogy nem értik a kormányt. Miért hozakodik elő az úgynevezett vallási kérdésekkel? Hát kell az a népnek? «A népnek béke kell és mód a megélhetésre. A nép éhezik, arra pedig nem orvosság az anticlericalismus, bár mennyit kínálnak is belőle. Vallási kérdés Spanyolországban nincs, ez csak a sajtó mesterséges talál-mánya.»

«A mikor egy nemzet a hanyatlás lejtőjére jutott, mikor rombadőlőtől kell tartani, a kormánynak nincs jobb dolga, mint hogy a vallás intézményeit háborgassa! Bezzeg okosabb lenne, ha az atheista iskolákat és a hazafiatlan tanítás központjait pusztítaná el, meg azokat az ujságokat szedné ránczba, melyek gyökerükben támadják meg a tulajdon eszméjét, a közrendet és a családi életet.»

Azt elhallgatja e levél, hogy a süllyedő ország pusztulásában mennyi része van a clericalismus gazdasági szereplésének. Ez országban 1904-ben 40,030 volt az apácák száma, 10,630 a szerzeteseké s ez a szám Luis Morote képviselő számí-

tása szerint az utolsó hat évben, a francia congregatiók betelepítése óta még harmadával gyarapodott. Holott az 1851-ben kötött concordatum három egyházi rendet állapított meg s ma se szeri, se száma a letelepedett és folyton terjedő rendeknek. A mellett nemcsak a spanyol földből foglal le mind többet az egyház, hanem az iparnak is túrhetetlen versenyt támasztanak szervezetek, a melyek nem fizetnek adót. Ezek az okok, melyek a kormányt föllépésére birták s melyek a liberalisan gondolkodókat a kormány táborába hajtják.

* * *

Spanyolország gazdaságilag és erkölcsileg kétségbeejtő helyzetben van, mondják a főpapok s ebben teljesen igazuk van. Csakhogy mit segít ezen az a mozgalom, mely a protestánsoknak adott legkisebb engedmény rideg ellenzésével szítja az elégtelenséget az ország szabadon gondolkozó köreiben? Rettenetes gúny van abban, mikor a carlista-mozgalom egyik legkiválóbb alakja, Don Alfonso de Borbon, egy elegáns kézmozdulattal Marokkóba küldte a minap a spanyolokat. A deposedált uralkodók mélabús honszerelmével ajánlja, hogy ne törődjenek honfitársai afféle potomságokkal, mint a vallás szabad gyakorlata. Fel Marokkóba, fel a háborúba, erre van szüksége a spanyolnak, mert még a francziák tért találnak hódítani előttük.

A carlisták és, a kik mind jobban reájuk vannak utalva, Spanyolország clericalisai, azzal akarják elhárítani a nép figyelmét az egyházi gazdálkodás bajairól, hogy egy ábrándos nacionalista politika fátyolképeit teregetik újra meg újra az ország elibe. Így harsan fel a francia clericalisok revanche-symphoniája spanyol hangszerelésben barcelonai motívumokkal.

Viszont Don José Canalejasnak ugyancsak minden oka meg van rá, hogy szívósan folytassa a küzdelmet. Francia példa áll ő előtté is. A carlisták a francia reactiótól tanulnak, Canalejas pedig a Waldeck-Rousseau tanítványa, a ki jól tudja, hogy impulsiv nemzetét csak úgy tudja távortartani a socialis kérdések radicalis megoldásától, (a mihez Spanyolországban még a köztársaság felállítása is járulna), ha készen tartja mindig a tüzelő anyagot az anticlericalismus kemenczéje számára.

B.

ÉRTESÍTŐ.

Az elektromosság és gyakorlati alkalmazása.

Zemplén Győző: *Az elektromosság és gyakorlati alkalmazásai.* Kiadja a Kir. Magy. Természettudományi Társulat. Budapest, 1910.

Népszerű tudományos könyvet jól megírni oly feladat, a mely méltán lehet még a legelsőrendű tudósok ambíciója is. Minden tudomány ugyanis egy sereg fogalommal és phrasis-sal dolgozik, mindegyikben van néhány jól definiált chablonos eljárás és forma, a melyeket — úgy a mint vannak — nem lehet a művelt közönség elé vinni. Mert ha a tudós föladatát csak némileg is sikeresen akarja megoldani, tárgyát lelkében át meg át kell dolgoznia, a jelenségeket, a tényeket és a belőlük vont következtetéseket, az alapfogalmakat és a reájuk vonatkozó úgynevezett törvényeket lelkében szétbontogatnia és azután összerakosgatnia, mérlegelni és kellően értékelni, a lényegest az üres formától megkülönböztetni: szóval a tudomány minden tanát a megismerés legelemibb és legősibb alapjaira kell fektetnie. Ez pedig munka, sőt talán a legerősebb, legigazibb tudományos munka.

Zemplén könyvén meglátszik, hogy írója tudta, mily nagy a feladat, a melyre vállalkozik s mily nagy a munka, a melylyel jár. Látszik, hogy a tárgyat lelkében át meg átdolgozta; látszik, hogy egyszerű reproducálással nem elégedett meg, hanem egységes fölfogásra törekedett. Ennek a munkának minden sora mutatja, hogy írójuk a tényeket és tanokat nemcsak egymáshoz fűzte, hanem hogy oly magaslatra igyekezett emelkedni, a honnét uralkodhatik az egész tárgyon. Ezt a nemes törekvést meg kell becsülni és értékelni kell azt a munkát, a mely benne rejlik.

Zemplén könyvét két főrésztre osztotta. Az első részben a munka és energia alapfogalmaira támaszkodva leírja az elektromosság főbb jelenségeit, a második részben pedig a gyakorlati

alkalmazásokat tárgyalja. Azonban ezt a fölosztást — nagyon helyesen — nem veszi szigorúan, a mennyiben sok helyen a gyakorlati eszközöket beleolvasztja az alapjelenségek tárgyalásába. Az elektromos jelenségeket nem is lehet kettéválasztani és a könyvnek csak javára vált volna, ha a szerző a szétválasztáshoz még kevésbé ragaszkodik. Például a váltóáramról és az elektromos hullámokról szóló — igen jól megírt — fejezetek után nem következik a drótnélküli telegraphia, a mint azt az ember természetesen várná, hanem ez a rész a végére van hagyva.

Az elektrostatika jelenségeit a tárgyalásból majdnem teljesen kihagyta. Ezt nem lehet helyeselni. Első pillanatra ugyan úgy látszik, mintha az elektrostatika jelenségei a gyakorlatban nem szerepelnének, azonban ne feledjük, hogy ez csak látszat, hiszen — hogy többet ne említsünk — ide tartozik a légköri elektromosság kérdése, a mely a közönség széles körét érdekli; erről és a villámhárítóról a könyvben alig van szó. Első pillanatra az ember azt is gondolná, hogy az elektrostatika jelenségei az egész tant szükség nélkül bonyolítják és hogy az elektromos áram hatásai e nélkül egyszerűbben és könnyebben írhatók le. Azonban meggyőződhetünk arról, hogy ez ismét csak látszat. A történeti fejlődés folyamán ugyanis az elektrostatika alakult ki először és megalkotta a maga alapfogalmait és képeit; az elektromos áram tana azután kénytelen volt ezeket az alapfogalmakat és képeket átvenni és a maga törvényeit ebbe az ismeretes mezbe öltöztetni. Két fogalom van, a melyekkel okvetlenül tisztába kell jönni annak, a ki az elektromos jelenségeket meg akarja érteni, ezek: az elektromos feszültség és az elektromos mennyiség. E két fogalmat az elektromos áramlás tanában sem nélkülözhetjük. És nem elég a matematikai vagy szóbeli definitio, szükséges, hogy e fogalmak a tények sorozatából szűrődjenek le a lélekben és annak mintegy intuitív alkatrészét tegyék. Az elektrostatika jelenségeinek tárgyalása éppen arra való, hogy az elektromos feszültség és az elektromos mennyiség fogalmai a lélek intuitív tartalmává váljanak. Ezt a két képet minden elektromos jelenség leírásában használjuk. A mint a hőtani jelenségek leírásában egy lépést sem tudunk tenni a hőmérséklet és a hőmennyiség fogalmai nélkül, hasonlóképen vagyunk az elektromosság tanában a teljesen analog feszültség- és mennyiségfogalmakkal. Ha e két fogalom jól van megalapozva, akkor az elektromos áram és a reá vonatkozó Ohm-törvény — a melyről helyesen jegyzi meg Zemplén, hogy az elektromosság taná-

nak legfontosabb törvénye — elektrosztatikai úton egészen könnyen igazolható, hogy ne mondjuk: levezethető. Zemplén előtt az elektromagnetikus rendszer lebegett, ennek alapján definiálja az áramerősséget (a chemiai hatásból) és az ellenállást, tehát a feszültséget már az Ohm-törvény alapján, mint az intensitás és az ellenállás szorzatát vezeti be. Ez ellen a tudomány szempontjából semmi kifogást sem lehet tenni, azonban épen népszerű műben inkább helyén van az olyan eljárás, a mely a schemákat és formákat kerüli és e helyett a helyesen kifejlesztett intuitív ismeretekre, szóval a megismerés igazi alapjaira épít. Még egyszer ismételjük: az elektromos jelenségeket csak akkor fogjuk tudni egységes képbe összefűzni, ha az elektromos feszültségre és mennyiségre vonatkozólag igazán élénk képzetek vannak lelkünkben.

Nemcsak az első résznek, hanem az egész könyvnek is kétségkívül legértékesebb, legélvezetesebb és a legjobban megírt része az, a mely a váltakozó elektromos áramra és az elektromos hullámokra vonatkozik. (100—263. l.) A hogyan a váltakozó áramra vonatkozó tanokat az elektromos hullámokkal összekapcsolja, szinte mesterinek mondható. Látszik, hogy az e tárgyra vonatkozó tényeket és a hozzájuk fűződő elméleti fogalmakat és megfontolásokat lelkében teljesen átdolgozta. Valósággal beleoldozza magát tárgyába és a váltakozó elektromos áram bonyolultnak látszó viszonyait megkapó egyszerűséggel szedi szét elemeire. Nem habozik belemerülni a legnehezebb problémákba se, s olvasóját a mélyebben járó okoskodásokba is magával viszi. A hogyan itt egyik gondolatból következik a másik, a hogyan egymáshoz kapcsolódnak az egyes tények, a hogyan az abstrahálás lassan és fokozatosan halad előre a mindig tágabb körű fogalmak felé, a hogyan ennek megfelelően az olvasó lelkében a váltakozó áramra vonatkozó fogalmak (az öninductio, az impedantia, inductantia, a phasiskülönbség és a capacitas szerepe, a resonantia) lassan de biztosan kifejlődnek: mindez igazán szép példája az igazi természettudományos okoskodásnak. A tankönyvek, sőt a nagyobb szabású tudományos kézikönyvek még mindig nincsenek elég figyelemmel a váltakozó áram jelenségeire. Zemplén könyvének ez a része jó szolgálatot fog tenni nemcsak a szélesebb körű művelt közönségnek, hanem azon physikusoknak is, a kik hiányzó ismereteiket ki akarják egészíteni.

A könyv második része az elektromosság gyakorlati alkalmazásával foglalkozik. Igyekszik adni mindazt, a mi e körből a

műszaki téren keletkezett. A tárgyalás itt is nagyon élénk, világos és érthető, azonban még sem sikerült úgy, mint az első rész, a minnek természetes okát nem nehéz kitalálni. Az elektromosság műszaki alkalmazásai oly tág téren mozognak, hogy azokat egy ember semmiképen sem ölelheti át. Tehát itt Zemplén is kénytelen volt a közvetlen tapasztalat és beható tanulmány helyett az irodalmi adatok felhasználásához folyamodni. Kétségtelen, hogy ezeket a tárgyakat is igyekezett lelkében átdolgozni és az egységes képbe beleolvasztani, azonban a siettetett munka és az objectív átnézés hiánya a mű ezen részében néhol nagyon érezhetővé válik.

Nem akarom hibául felróni, hogy már a mű első részében, az alapjelenségek körében nem használta fel az alkalmat a gyakorlati ismeretek nagyobb mérvű terjesztésére, a mi egy népszerű könyvben nagyon helyén lett volna. Tankönyveink, sőt tudományos kézikönyveink úgy tárgyalják az elektromosság tanát, mintha még ma is csak a galvánelemek szolgáltatók az elektromos áramot. Ugyanezt teszi Zemplén is. «Kapcsoljunk sorba 12 Daniell-elemet.» De kérdem, kinek van mai nap 12 Daniell-eleme? Ellenben majd minden nagyobb városban és községben már van elektromos központ, a mely a fogyasztóknak nemcsak a világító áramot, hanem ha úgy tetszik, a kísérletezéshez való áramot is szolgáltatja. Ohm törvénye, Kirchhoff törvényei, a vegyi bontás, az áram hő- és mágneses hatása stb. egyszerűbben, jobban és czélszerűbben mutatható meg a városi egyenáramokkal, mint a galvánelemek szolgáltatja árammal. A tudományszomjas ifjúság rengeteg sok biztosítékot éget ki a városi világító vezetékekből, mert könyveinknek tanai még mindig a galvánelemekre vonatkoznak. Igazán hálás feladat lett volna az alapjelenségeket épen a városi centralék feszültségére vonatkozólag bemutatni.

Ugyanebből az okból különös gonddal kellett volna tárgyalni mindazokat a kérdéseket is, a melyek a városi centralék áramával és a nagyközönséget is érdeklő gyakorlati dolgokkal kapcsolatosak. Zemplén ezt nem tette, sőt épen ezekben a kérdésekben meglehetősen pongyolaságot engedett meg magának. Néhány esetet sorolunk fel ez állításunk igazolására. Így pl. azt mondja (23. l.), hogy a 16 gyertyás szénszálas izzólámpa táplálásához $\frac{1}{2}$ amp. szükséges, de nem mondja meg, hogy 110 Volt mellett, a mi félreértésre ad alkalmat, mert Magyarországon különböző feszültségű világító áramok divatoznak. Azt állítja

továbbá, hogy egy közepes ívlámpa 20 amp.-t fogyaszt, a mi ismét félreértésre adhat okot, mert a rendes ívlámpák, a melyeket üzletek, termek és utcák világítására használnak, 8—12 amp.-t szoktak fogyasztani s a 15 amp.-t ritkán lépik túl. (Minek egyetlen pontban oly óriási fényenergia?). Azt állítja (501. lap), hogy több ívlámpát nem szokás egymásután csatolni, mert így a szabályozás nehezebb, holott ismeretes, hogy a 110 Voltos feszültségbe rendszeren 2, sőt néha 3 ívlámpát csatolnak egymásután és a szabályozás semmi kivánni valót sem hagy maga után. Sőt éppen a közönséget fel kell világosítani, hogy két ívlámpának energiafogyasztásáért éppen annyit fizet, mint egyért. Olyan alakú ellenállást pedig, a milyen az 501. lapon van, sohasem szoktak ívlámpa elé csatolni. Ez laboratoriumi változtatható ellenállás s nem olyan, a milyent a gyakorlatban az ívlámpákhoz használnak. Félreértésre ad okot ez a mondása is: «Szabadívű lámpákban a szenek egy-kettőre elfogynak.» Nincs ívlámpa a kereskedelemben, a melynek szene hat óránál rövidebb ideig tartana. Azt mondja továbbá (416 l.), hogy az úgynevezett Bergmann-csővek, a melyekben a világító vezetékét vezetik, papirból készülnek. Ismét éppen a nagyközönséget kellene felvilágosítani, hogy a legbiztosabb vezetéshez szükséges, hogy a világító vezeték fémburkolatú Bergmann-csőben fekdjék. Ismételten azt állítja (435. l.), hogy az elektromos energiát nagyobb távolságra csak váltakozó árammal lehet elvezetni, úgy hogy a nagy távolságra való munkaátvitelnél csak váltakozó áramok kerülnek szóba. Tény az, hogy az energiaszállításnak ez a módja az elterjedtebb, de éppen nem kizárólagos. Egyenáramokkal szintén lehet elektromos energiát nagy távolságra szállítani, még pedig az úgynevezett «állandó áramú» vagy Thury-féle rendszerrel, a mely éppen elméleti szempontból nagy figyelmet érdemel. Kisebb teljesítményű magas feszültségű egyenáramgenerátorokat sorba csatolnak, úgy hogy ilyen módon tetszésszerinti magas feszültséget lehet elérni. Ezt a rendszert már azért is érdemes lett volna figyelembe venni, mert Európa egyik legrégebb nagytávolságú telepe: az ikervári (Vasmege) elektromos mű is e rendszer szerint épült, a mely magas feszültségű egyenáramot szállít Szombathely városába és a majdnem 70 km távolságban fekvő Sopronba.

A felhozott példa is mutatja, hogy a szerző a magyarországi elektromos telepek ismertetésében nem alkalmazta azt a dicséretes buzgalmat, a melyet a magyar physikusok és mérnökök

munkáinak felkutatásában és leírásában tanusított. A külföldi könyvekből átvett képek és leírások helyett nagyon alkalmas lett volna a magyarországi főbb telepeknek ismertetése, így talán a gyarló reproductiók helyett is jobb eredeti képeket kaptunk volna.

Micsoda módszert követ Zemplén tárgyának előadásában? A módszer kérdése népszerű tudományos műnél sokkal fontosabb, mint a szaktudósok részére készült szakműveknél. Nem volna túlzott állítás, ha azt mondanók, hogy minden tudomány kétféle alakban van meg az emberek lelkében. Az egyik alak azoknak lelkében keletkezik, a kik az illető tárggyal huzamosabb időn át behatóan foglalkoznak, a kik mindent megpróbálnak, megfigyelnek és kikapasztalnak. A másik alak pedig a könyvtudomány, a mely azoknak lelkében alakul ki, a kik lelkiismeretesen és kitartóan, de mégis csak könyvből akarják az illető tárgyat elsajátítani. És ez a felosztás nemcsak a természettudományokra illik, hanem a szellemiekre is. Az olyan æsthetikus lelkében, a ki végig járta a műgyűjteményeket, a ki minden téren és minden alkalommal közvetlenül engedte lelkére hatni az emberi phantasia alkotásait, egészen másképp alakul ki a szépre vonatkozó lelki tartalom, mint az olyannak lelkében, a ki becsületesen és szorgalmasan ugyan, de mindig csak könyvből olvasott.

Sajnos, még a természettudományok terén sem terjedt el Faraday szelleme, még mindig sokan tartják a könyvet az ismeretszerzés egyetlen forrásának. Még mindig ezer meg ezer tudományszomjas ember van, a ki azt hiszi, hogy az elektromosság tanát könyvből meg lehet tanulni. Lesz talán idő, a mikor ez másképp lesz, a mikor nyilvános laboratoriumok ép úgy fognak rendelkezésre állani, mint a közkönyvtárak. Addig, a míg ez a kor eljő, az író művészetétől függ, mennyire tudja az olvasóban a közvetlen tapasztalat illúzióját felkelteni. A népszerű könyv írójának színésznek kell lennie, a ki az olvasóval elhiteti, hogy a mit maga előtt lát, az nem papírra rajzolt fekete vonal, hanem valóságos elektromos áram, a mely melegít, mágneses hatást tesz stb. Ezen a téren Zemplén csakugyan valóságos művész, műve nemcsak világos, érthető, hanem tényleg illúziót keltő. Oly hangfestő szavakat és metaphorákat használ, leírásait oly meszerien csoportosítja, hogy olvasóját abba az illúzióba ringatja, mintha a kísérletet látná, mintha ő maga valósággal kísérleteznék és törvényeket fedezne fel.

Ez az írói művészete azonban itt-ott elragadja Zemplént. A legtöbbször dicséretre méltó módon kerüli ugyan egyes tankönyvek megszokott jargonját, a melylyel az inductiv okoskodási módszeret mímelik, de néha ő maga is hasonló hibába esik. Olyan kísérleteket ír le, a melyeket a valóságban nem lehet végrehajtani vagy ha végrehajtjuk, nem fogják azt mutatni, a mit ő akar. Így pl. az elektromos ellenállás fogalmának megállapításánál (26. l.), vagy az inducált áram létrehozásánál (104. lap). Ez utóbbi igazán pompásan van megírva, de nincs olyan mágnes és tekercs, hogy a kéz megérezhetné a létrehozott inducált áram vonzását és taszítását. Ugyanilyen a 169. lapon leírt kísérlet, a hol sűrítő nélküli elektroskoppal akarja a világító vezeték elektromos töltését igazolni.

A könyv illusztrálása igen gazdag (400 kép), azonban, sajnos nem olyan értékes. Azok a képek, a melyeket, úgy látszik, maga Zemplén tervezett s a melyek a szöveg megértéséhez szükségesegek, átlagban sikerültek: jól vannak megszerkesztve és reproductiójuk is jó. Azonban azok a képek, a melyek főleg Heinke *Handbuch der Elektrotechnik*-jéből vannak átvéve, nincsenek jól megválasztva, reproductiójuk pedig egyáltalában nem sikerült. A Természettudományi Társulat kiadványaiban olyan képek vannak, a melyek elmosódottak. A könyvillusztrálásnak ez a módja semmiképen sem válik a magyar könyvkiadás dicsőségére. Inkább legyen kevesebb kép, de azok azután jók legyenek. Zemplén Győző könyve megérdemelte volna, hogy egy kissé nagyobb összeget fektessenek bele a képekbe.

Véleményünket a következőkben foglalhatjuk össze: Zemplén könyve a benne megnyilatkozó élénk és szemléletes íróművészet folytán igazi nyeresége népszerűen tudományos irodalmunknak; egyes részei pedig, különösen a váltóáramról és az elektromos hullámokról szóló rész, a szorosan vett physikai szakirodalomnak is becsületére válnak.

Mikola Sándor.

Zempléni Árpád Turáni Dalai.

Turáni Dalok. Mondai és történelmi hős-énekek. Irta Zempléni Árpád 1900—1910. Budapest, Franklin-Társulat, 1910. 258 l. Ára füzve 5 K, stilszerű díszkötésben 8 K.

Zempléni Árpád, kit az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság két énekéért megkoszorúzott, méltán hihette, hogy legelső irodalmi intézeteink helyeslése és dicsérete kifejezője a magyar olvasóközönség izlésének s bevezetője elismerésének. Ezért eszményi lelkesedéssel maga vette kezébe a kötet kiadását, melyben férfikorának s költői fejlődésének delén lép elénk.

Hit és bizalom volt szükséges e vállalkozáshoz, két okból. Az egyik az, hogy a mai olvasóközönség nem igen kedveli a komoly munkával fölépített epikai műveket. Minden téren inkább a látszólag könnyen termett, szokatlan színekkel bővelkedő alkotások nyerik meg tetszését; melyeket nem elég pusztá józan észszel, hanem inkább sejtelmes megérzéssel kell felfogni. Zempléni költeményei nem ebből a nemből valók; kitartó tanulmánynak eredményei azok. A másik ok a tárgyválasztás. Vannak, a kiknek nem tetszik, hogy Zempléni a «turáni», vagyis az uralaltáji s a velük állítólag rokon (szumir, babiloni, japán) népekhez fordult költői tárgyakért és indítékokért. Pedig abban, ha a költő új térre indul, magában nincs hibáztatni való, kivált ha a nemzete multjával kapcsolatban álló, rokon népek szellemi világát újítja fel. Más kérdés: mily sikerrel teszi, mennyire tud ez által meghatni és gyönyörködtetni.

A kötet 45 költeményt foglal magában, melyekből négy óda, a többi elbeszélő és leíró költemény. Tartalomra nézve 18 magyar, 11 finnugor, 17 pedig egyéb (babiloni, egyiptomi, japán, török-tatár) népek köréből veszi tárgyát.

A Csokonai és báró Wesselényi Miklós emlékezetére írt ódák az egyén mellett a kort is jellemezni igyekeznek. A Wesselényi-óda hősenek Széchenyiéhez hasonló reformszerepét rajzolja. Csokonai képén az a vonás emelkedik ki, melylyel valóban sokat használt fejlődő költői irodalmunknak, t. i. hogy a nyugati irodalmak tanulságait eredeti módon olvastotta jellemzetes magyar lelkébe s ezzel elkerülte azt az idegenszerűséget, mely Kazinczy óta oly sok költőnkben elhomályosította a nemzeti szint és eredetiséget. Szépen fejezik ki e gondolatot ezek a sorok:

A magyar lélek titka is ezernyi,
 Rejtelme, érzéd, megfejtőkre vár;
 De két fegyverrel jobb hadat viselni;
 Két karddal küzdél, mint Kinizsi Pál. (166 l.)

A *Keletre, magyar!* és *Örök magyar* cz. ódákban a magyar faji tulajdonságok iránti lelkesedése nyilatkozik, talán kissé túlzottan is.

A lyrai költeményeknél eredetibb felfogásra vallanak az epikaiak. Valamennyit gondos tanulmány és tökéletességre törekvő kidolgozás jellemzi. Élvezésükhöz, teljes megértésükhöz legtöbb-ször némi olvasottság szükséges s az ősmondák száraz elemei iránt való érzék; e nélkül az olvasó bajosan tudja ezekben kedvét találni. Mert e versek nagy része ős mondák vagy epikai részletek feldolgozásából áll; töredékeket bővít és egészít ki, szétszórt elemeket kapcsol egymáshoz. Tárgyuk szerint e versek nagy része böngészés az ősmondák mezején, s azok fölélesztése, új alakításban, többnyire bővített és önállósított alakban. Innen van, hogy igazán csak azok értik meg e költeményeket, a kik ráismernek elemeire, s azok ősi szépségeit élvezni tudják. Zempléni jól tud költői mozzanatokot kikeresni az idegen népek költészetéből. Látszik, hogy sokáig foglalkozott egy-egy művének megírásával, mint ezt a költemények alá jegyzett évszámok is mutatják. A hosszú kidolgozás alatt némelykor meg-meglankad költői lendülete, mint pl. a *Numi-Tárom és Jelempi* címűben.

Hogy az átvett tárgyat mily eredetiséggel dolgozza fel, azt a *Bosszú* és *A kalapács* című pályadíjnyertes költemények hivatalos bírálói is kiemelték. Legjellemzőbb és tán legsikerültebb az összes, rokonnépektől vett tárgyú darabok közt ez az osztyák hősének. Alapja vagy eredetije *A munkeszi hadisten éneke*, melyet Reguly hagyományából Pápay József fejtett meg, meglehetősen zavaros. Több ének egybekeveréséből származhatott, a mennyiben egy medvének töredékei is fölismerhetők benne. Zempléni egységes hangulatú költeménynyé alakította ezt az éneket, melyben tisztultan, műgondtól megnemesítve jelennek meg a vogul-osztyák epikai költészet népies szépségei. *A kalapács* két eddai ének nyomán készült s rideg erejével Észak hangulatába ringat. Kiemelkednek még az idegen tárgyú versek közül: *Istár és Gilgamosz*, *A legnagyobb hős* és az *Anyatók* cz. tatár ballada. Ez utóbbi a legnépiesebb hangú és szer-

kezetű az egész kötetben. Ismétlődései a classikus tökéletességű finn-észt népballadákra emlékeztetnek. Megragadó strófhája:

Hogyha gyermek bántja anyját, nagyon fáj az,
 Kenyérbéllal dobja bár meg, kővé vál az,
 Daczos szeme villanása tördőfössé,
 Bántó szava hideg késsé, szenvedéssé. (142. l.)

A magyar tárgyú költemények történelmünkől egy-egy jelenetet tárnak szemünk elé. Nem ezek a sikerültebbek, hanem az előbbieik. Legélénkebb *A szentgalleni kaland*, mely Ekkehard krónikája nyomán készült. Főérdeme a honfoglaláskori magyarok gondos és reális rajza ruházatban, megjelenésben, szokásokban. A leíráson humor ragyog; szerkezete azonban nem kifogástalan, a mennyiben a gyorsan váltakozó képek és jelenetek megnehezítik az elbeszélés fejlődésének figyelemmel kísérését. Csinos költői elbeszélés *A kufsteini madarak* is, melynek tárgya P. Szathmáry Károlynak *Gróf Teleki Blanka élete* című művéből való.

Van a kötetben néhány költői leírás és epigrammaszerű jellemkép is.

A mi a versek külső alakját illeti, Zempléni többnyire rímes jambusokban ír, hangsúlyos-ütemű vers kisebb számban fordul elő a kötetben; amazokban néha kelleténél több szabadsággal bánik az időmértékkel. Rímei általában jók, azonban nem ritkán keresettek, az értelmi ellentét sokszor nincs meg a rímelő szavak között. Nyelve inkább jellemző és erővel teljes, mint könnyed és játsszi; gyakran nehézkes is. Magyarosság szempontjából azonban kifogástalan.

Bán Aladár.

Három verses könyv.

(Balla Ignác: *A hét hid városa*. Budapest, Singer és Wolfner kiadása, 1910. 8-r. 85 l. Ára 2,50 K. — Szabolcsi Lajos: *Vasárnapok*. Budapest, Lampel R. könyvkereskedése, 1910. 8-r. 30 l. — Poór Leó: *Forgácsokat küldök Fenyő Lilinek*. Budapest, Benkő Gyula könyvkereskedése, 1910. 8-r. 50 számozatlan l. Ára 50 f.)

Három kis füzet, külsőleg, belsőleg egyaránt modernek. Keresett nyomdai technikájuk — ízléstelen papiros, sok tépárlás, új fajta betűk — első tekintetre elárulja, hogy a legújabb költői irány termései. Balla Ignác könyve még a legkevésbé szokatlan külsejű, de ennek viszont a címlapja díszes: fekete

mezőben a sárga Duna, rajta a Pestet Budával összekötő hat híd, hozzálánczolva egy vörös szívhez. Belsőleg abban áll modernségük, hogy a lyra ősi, állandó anyagát, az érzelmeket majdnem egészen mellőzve, gondolataikat öltöztetik költői formába. Tagadhatatlan, hogy a gondolat is értékes eleme lehet a lyrának, s a költő gondolatvilágának föltárásával ép úgy bevilágíthat a maga lelkébe, mint érzelmeinek festésével. Az évezredes tapasztalás azonban azt mutatja, hogy az érzelmekhez képest igen kicsiny a költőileg értékesíthető gondolatok száma. A legtöbb gondolatról áll az, a mit Arany a tudomány igazságairól tanított: képzelmi szószszal bé nem önthetők. Így az a lyra, a mely érzések helyett gondolatokból táplálkozik, többnyire száraz, sivár, költőietlen. Balla Ignác öntudatlanul is, akaratlanul is eltalálta az igazságot:

A gondolat hited rommá tördelte.

S a rom fölé új oltárt nem emel.

(Tükörckép.)

Valóban a modernnek lerombolván a lyra régi, érzelmekből emelt oltárát, a gondolatokból nem tudnak helyébe újat állítani.

Forgács Leótól nem is várjuk ezt a titáni munkát. Vagy húsz verse, melyeket *Forgácsokat küldök*... cím alatt összefoglalt, még a szónak leghabzóbb értelmezésével sem nevezhető versnek. Nem csak a rhythmus és a rím hiányzik belőlük teljesen, hanem még apróra tördelt sorai sem egyenlő hosszúak, s hogy az író verseknek kívánja őket tekinteni, nem mutatja más, mint a sorok nagy kezdőbetűje. A forma és a tartalom között azonban teljes a harmonia. Gyermekesen naiv, értelmetlen, lapos zagyvaságok. Nem «forgácsok», hanem papir-kosárba való hulladékok, a prózánál is prózább semmiségek. A legrövidebbet közlöm, mert annyira üres, hogy már mulatságos. Címe is költői: *Fókuszról tucatzpont.*

Emlékszem, nem érdekelt

Semmi más, —

Egész gondolatvilágod

Körülöttem forgott.

És vége, —

Pusztá akárki—vé (így!)

Lettem.

Óh pedig, ha tudnád,

Hogy megértettelek.

Szabolcsi Lajos füzete, a *Vasárnapok*, terjedelmesebb. Ő már 25 verset foglalt össze. Legjellemzőbbnek, úgy látszik, a *Vasárnapok* címűt tartja, legalább az egész csokrot is erről a virágról nevezte el. Nézzük meg.

Ó üres utcák, s szóttalan ebéd,
 Ingujjak, ujságotvasás,
 Elnyujtóznak és mindenki cseléd.
 És én, a másért finoman sohajtó,
 Úgy állok itt emelt karokkal,
 Mint alkonyatban arany-gyertyatartó.

Ebben a kis versben híven tükröződik Szabolcsi költészete. Egy fokkal több, mint Forgácsé: fölcsendül benne a rím, s egy két során iambikus lebegés is érezhető. Vannak képei (én — alkonyatban arany-gyertyatartó), vannak a köznapitól eltérő fordulatai (finoman sohajtó, emelt karok), s a többi versében aránylag nagyobb számmal és színesebbek. Hogy ezek a képek torzák, a színek ép oly rikítóak, mint a mennyire hazugok; hogy a gondolat-szilánk, melyet meg akarnak érzékíteni, teljesen értéktelen, maguk a versek pedig hol üresen konganak, hol keresetten csengenek, de mindig érthetetlenek: annak bizonyítása alól a fönti idézet, remélem, fölment. Szerencse, hogy törvénykönyvünk eltörülte az előzetes censurát, mert nem találkozott volna magyarul tudó censor, a ki erre a füzetre ráírta volna az «admittitur»-t. Nagy kár lett volna. Nincs az a jól szerkesztett élezcslap, mely olyan mulattató volna, mint ennek a füzetnek öntudatlan komikuma.

Balla Ignácztól bocsánatot kell kérnünk, hogy e két versfarragóval együtt tárgyaljuk. Ő egyéniség, nem fűzfapoéta. Van költői routineja és dictiója, gondolatait értelmes mondatokba tudja foglalni, a mi újabban nemcsak a gymnasisták dolgozataiban, hanem a költők alkotásaiban is érdem számba megy. Míg Forgács és Szabolcsi értelmetlen zagyalékot kínálnak, ő csak mystikus, a kit vonz a sejtelmes, a titokzatos, és ezért versei, bár a mondatokból nem hiányzik az értelem, gyakran homályosak.

Leleki világa is gazdagabb. Megszólalnak lantján a családi érzelmek, a bánat, a száanalom, kedvvel műveli az epikát s itt is első sorban mystikus tárgyak ragadják meg. Krónikák és mondák nyomán megénekli egy firenzei carneval tragikus lefolyását, a tenger teremtését, a Madonna szobrát megrabló koldusasszonyt,

a Vezuv 1906-iki kitörését,* Jeruzsálem pusztulását, de inkább csak a részletek költőiségével, mint a conceptio erejével vagy a compositio művészi voltával kelt hatást.

Igazi eleme a gondolati lyra. Helyes úton indul. Nem abstract igazságokból, hanem concret jelenségekből. Megigézik a természet rejtelmes erői és csodálatos tüneményei, a zúgó tenger, a pusztító szélvész, a napkelte és az éjjel bűvös fényhatásai, de az emberi szellem és kéz alkotásai is, a pesti hidak, az Andrásy-úti sphinx. Megpróbálja képüket adni, sokszor nem is emelkedik túl a pusztá festésen. Ezt a festést, mint modern költőinkét általában, a színek jellemzik, az erős, tarka csillogó, színek. Nem rajzol, mint Petőfi, nem is ad egy-egy vonással plastikus képet, mint Arany, hanem csak egymásra halmozza a szépen csengő, de gyakran tartalmatlan jelzőket, a merész, nagyokat puffanó hasonlatokat, a káprázatos, de észszel nem mindég fölfogható személyesítéseket. Képei izgatják a képzeletet, de ritkán nyugtatják meg. Fővárosunk hat hídját így jellemzi első versében, *A hét híd városában*, a melyről a kötet is címét vette: az első, az összekötő vasuti híd, bár számúzték róla az életet, mégis szítja éltünk kohóját; a Ferencz József híd álomba ringatóan ring, mint a tavon függő óriási rózsaaág, melyen acélszárnyú darazsak szállnak; az eskütéri-híd, elhagyott csipkerózsa, halkan dobja csókjait a surranó habokra; a lánchíd az ifjú hidak között a jó öreg táblabíró; a Margithíd csak «kőkoczkák . . . szürke gránitok . . . fölöttük ott a híd . . .»; az újpesti híd szűz hajadon, ki megrogyik gyáva súlyától s valami titkos fájdalomtól megcsikordul. Ime a technika vívmányai költészetre váltva! Természeti képei jobbak. Egy részük ugyan ép olyan keresett, erőszakolt, különösen a tengeriek. Meg voltam győződve, hogy egészen képzeleti képek s az író soha sem látott tengert, de nagy csodálkozásomra azt a hírt vettem, hogy mint tengerésztiszt évekig járta a tengert. A bajnal ébredését s az éjszakai holdsütést művészettel festi. Színeiben sokszor merész-ségük ellenére is van igazság, képeiben hangulat. A szokatlan és

* Nem a népmondát dolgozza föl, mely Torre Annunziata környékén él és abból a csodálatos véletlenből sarjadt, hogy a Vezuv izzó lávája pusztító útja közben fél kilométerrel a városka temetője előtt április 8-án hirtelen s véglegesen megállott, hanem helyette egy maga kigondolta történetet ad, mely éppen a csodát tagadja.

találó kapcsolata képeit megkapóakká teszi. (A *Nagybányai képek* című csoport egyes darabjai).

A gondolati elem már a pusztán festő költeményekben is jelentkezik. A természeti jelenség és a hozzáfűzött kép azonban olyan távol állanak egymástól, hogy kapcsolatuk már nem önkénytelen képzettársítás, hanem tudatos gondolati munka eredménye, a jelentés úgy van beleerőszakolva a képbe. Például a völgy mélységes csöndjét így jellemzi :

... S a völgyre mintha ráborulna most
Ezüstfényü, órjas üvegharang,
Láthatlan börtönben fogoly a hang.
S a csend, e nagy láthatlan muzsikus,
Gyémántvesszőjével meg-megkongatja
És zeng és zsong a csend üvegharangja . . .

(A láthatatlan muzsikus.)

Legtöbbször azonban a kép csak arra szolgál, hogy belőle valamilyen eszmét fejtsen ki. A budapesti hidak például azt a gondolatot ébresztik benne, hogy el fog jönni az idő, mikor a két várost egy hetedik híd kapcsolja össze, az irgalom és szeretet hídja, mely egymáshoz köti az emberszíveket. A tenger, ha tarajosra korbácsolja hullámain a vihar, eszébe juttatja, hogy az ember még önmaga előtt is ismeretlen; a viharverte hajótömbben a halál nagy gályáját látja, s a vérvörösen hullámzó tengerárban mintha elállana a mindenség szívverése. Csupa mystikus, jobban mondva mystikusnak látszó gondolat, mely egy pillanatra elkábít látszó mélységével, de csak egy pillanatra. A következő perczben már észreveszszük, hogy a kép és az eszme csak lazán vagy egyáltalán nem tartoznak össze, s nem a gondolat nagyszerű, csak a szavak nagyok, a melyekbe burkolva van. «Eláll a mindenség szívdobbanása . . .» milyen fönséges gondolatnak látszik! De mit jelent valóban, s különösen, a hogy' a költő lelkéből fölmerül: egy piros vitorlájú bibor gálya ormáról a véres tengerárba tekintve? Nekünk semmit, s ez által maga a költemény is elveszti hatását.

Ezen a szírtén feneklenek meg — hogy én is Balla Ignác kedvelt eleméből, a tenger életéből, merítsem a képet — a költő gondolatainak gályái. A mint az érzelmi lyra csinált, affectált költészetté sülyed, ha a költő nem tud meggyőzni érzése őszinteségéről, akként a gondolati lyra is, ha szépen csengő szavai üres, értelem nélküli «eszmét» takarnak. Kár, hogy Balla

Ignácznál is kelletténél többet «zeng és zsong a csend üveg-harangja». Van művészi érzéke és tehetsége, csak a hangszer kissé új és rossz, a melyiken játszik. Mintha a lantra is állna, a mi a hegedűre: az évszázados használat adja meg az értékét.

r. r.

Frankl.

Eugen Wolbe: *Ludwig August Frankl, der Dichter und Menschenfreund*. Ein Lebensbild für jung und alt. Frankfurt a. M. 1910. K. 8-r. 148. l.

Franklnak, a negyvenes-hatvanas évek derék bécsi polgárának irodalmunkra nézve két szempontból van jelentősége. Az egyik, hogy költeményeivel Arany János foglalkozott. Lefordította (1857.) *Az utolsó főpap* és (1861.) *A géniusz bilincsbencz* költeményeit; egyik könyvét a *Szépirodalmi Figyelő* beza maga ismertette s Franklról megállapította, hogy epikus tehetség («lirai költeményei velősek, de még sem képezik erősb oldalát» ÖM. V: 534.), mindig a magáéhoz hasonló hangulatot tud gerjesztetni az olvasóban, mert minden munkájának van költői alapgondolata (ÖM. V: 522.). Másik érdekessége Franklnak, hogy ahhoz a magyar-német kapcsolathoz, melynek áttekinthető képét legutóbb Heinrich Gusztáv adta,* költészete is egy lánczszem. Frankl műveit tekintve, a magyar elemek hatása még élesebben mutatkozik a Bleyer útján, ha a magyar életnek a német költészetbe Ausztrián át való szivárgását vizsgáljuk. Épen Franklnak Grün Anasztázzal váltott s 1897-ben fia által kiadott,** nálunk kellő figyelemre nem méltatott levelezése ad e kapcsolathoz fonalat. Egyik részlete ugyanis véletlen képe e kapcsolatnak: Frankl, a kit több szál fűz hozzánk, Grünnek, a magyarbarát főúri költőnek írja meg egy helyt Beck Károly véleményét Lenauról. Ha e bennünket közelebből érdeklő négy névhez az akkor Bécsben élt költők közül hozzáteszszük Grillparzerét, a ki szintén Frankl

* *Magyar elemek a német költészetben*. Budapest, 1909. (Olcso Könyvtár.)

** *Aus dem XIX. Jahrhundert*. I. Band. — Briefwechsel zwischen An. Grün u. L. A. Frankl. Herausgegeben von Dr. Bruno von Frankl-Hochwart. Berlin, 1897. 8-r. 402. l. — E levelezés különös érdekessége, hogy Grünnek az urakházában tartott, minket is érdeklő beszédeiből részleteket s azok levélbeli megvitatását közli.

kávéházi köréhez tartozott,¹ Pyrkerét, a kinek Frankl több ízben vendége volt (Wolbe, 62. l.), Zedlitzét, a kinek *Fromme wünsche aus Ungarn* cz. röpirata 1846-ban jelent meg, (jóllehet felesége magyar leány, Liphay bárónő volt, Zedlitz mindvégig Metternich eszméinek híve volt), Mosenthalét, a ki munkáinak egy részét Pesten adta ki (1862-ben Franklnál van ebéden s erre az ebédre Grün Anasztáz is hivatalos) — akkor együtt van egy bécsi kör, a mely velünk magyarokkal sokat foglalkozik és magyar elemeket visz a német irodalomba. E körnek Lenaun és Becken kívül leginkább velünk érző tagja Frankl.

A prágai születésű derék emberbarát (1810—1894.) a német Parnassusnak nem tartozik a nagyjai közé. Arany dicsérete mellett hibáit is ösmeri, de azt mondja, «nem a mi dolgunk, hogy kiszabjuk helyét a német Parnassuson.» Az irodalom-történet nem is foglalkozott vele sokat. Anton Schlossar czike méltatja legalaposabban, de jelentőségét túlbecsüli.² Bartels e bibliographiát több becses adattal egészíti ki³ s nem érdektelen, hogy R. M. Meyer Frankl-t rövidesen «der rührige Vielschreiber»-nek mondja.⁴ Leimdörfer Frankl-biographiája még kéziratban van. (Wolbe, repert.)

Wolbe jelen könyve e kéziratot forrásai közé számíthatja, de nem pótolja. Franklnak tudományos életrajza még nincs. Wolbe könyve jól megírt, de néhol aprólékosan részletező, beszélgetéseket egészen szabadon, valósággal regényformában közlő könyv, mely azonban a negyvenes, ötvenes és hatvanas évek írói életéről, Frankllal kapcsolatban, élénken festett képet ad. A miért mi foglalkozunk vele, az első sorban sok magyar vonatkozása, melyeknek magyarozatát leginkább Frankl életviszonyaiban keressük.

Egyetemi éveinek nyomorában egy szobába került egy magyar ifjúval; a szomszéd szobában egy kecskeméti fiatal magyar

¹ A «Silbernes Kaffehaus» volt akkoriban a bécsi írók találkozási helye.

² *Allg. Deutsche Biographie*. 48: 706—712. l. — 711. l.: «Wenn wir das gesammte poetische und literarische Wirken Frankls darnach überblicken, so müssen wir ihm eine höchst beachtenswerte Stellung unter den Vertretern des zeitgenössischen deutschen Schrifttums, zumal Oesterreichs einräumen.»

³ A. Bartels: *Handb. zur Geschichte der d. Literatur*. Leipzig, 1909.² 551—552. l.

⁴ R. M. Meyer: *Die deutsche Literatur des XIX. Jahrhunderts*. Berlin, 1910.⁴ II. 194.

özvegyasszony lakott, a kívül Frankl szintén ösmeretségben volt. Bizonyára ettõl fogva érdeklõdött irántunk s ennek, meg Grünhöz füzõdõ barátságának köszönhetjük 1850-ben megjelent *Ein Magyarren König-jét* is.¹ Monda és történet füzõdik egygyé benne, mint Arany kimutatja, Thuróczi nyomán: a Salamon király históriája. A költemény egységes compositiója Arany szerint nem Frankl, hanem Thuróczi érdeme; így csak a németek szempontjából végzett költõnk derék munkát. De tegyük hozzá, hogy Franklra igen jellemzõ ez a munka is, könnyed verselését szépen mutatja.

Tragikuma is a mondáé: «Ich wollte mein Volk bezwingen — Mit Liebe nicht, mit Speeren» — és «Ich habe gebüsst die Sünden, — Wie selten Könige haben.»

Lenaunak Frankl egyik legjobb barátja volt. Fõljegyzései megvilágítják Lenau utolsó éveit. Auersperggel (An. Grünnel) meg inkább politikai volt a barátsága. Nem olyan meleg, inkább kölcsönösen tiszteletteljes,² de tartós. Különösen érdekel bennünket Grünnek 1860. szeptemberében az urakházában tartott beszéde; ebben a «Reichseinheit»-ot hangsúlyozta, melyen belül autonómiát követel az egyes népeknek, kijelentve, hogy õ nem látja indokoltnak a magyarság jólétének hátráltatását. Ilyen formában gondolja alkotmányunk helyreállítását; fél a dualismustól és reáluniót követel. Frankl levélben üdvözlí õt felfogásáért — s ennyire szabad becsülnünk Frankl magyar barátságát is.³

Curiosumképen megemlíjtük, hogy épen Frankl volt és épen 1848. márczius 15 én, a ki Bécsben az elsõ censura nélküli sajtóterméket kibocsátotta, egészen a Petõfiéhez hasonló körülmények között, — mint az «akademische Legion» tagja.

Frankl költészetét Wolbe kevésbbé elfogultan ítéli meg, mint Schlossar. Jól mondja, hogy sok benne az elmélkedés: reflectáló természetű volt. Lyráját a téli nap-sugárhoz hasonlítja, mely megörvendeztet. Oly vonások, melyek megmagyarázzák Arany János rokonszenvét.

Gálos Rezsõ.

¹ Frankl, *Gesammelte poet. Werke*. Hartleben; Wien, Pest, Leipzig. 1880. III. 16—64. l.

² Wolbe, 99. l. «Grüns Zeilen atmen Achtung und Verehrung für Frankl, aber von Herzlichkeit — keine Spur! Ihre Freundschaft beruhte auf Interessengemeinschaft literarischer, namentlich aber politischer Art.»

³ Id. levelezésük, 117—122. l.

Lovatelli sétái a régi Rómában.

E. Caetani-Lovatelli: *Passeggiate nella Roma antica* * (Séták a régi Rómában). Róma, 1909.

Rómában, az archæologusok világának központjában, sétál egy nő. A romok között vándorolva, lelkében az összedőlt műemlékek eredeti szépségükben épülnek fel újra, s a sétáló műveltsége, régiségtani bő ismeretei köréjük csoportosítják mindazt, a mit keletkezésükről és történetükről hajdan írtak, vagy feljegyeztek, ujabban megtaláltak és kiástak. E nő Ersilia Caetani-Lovatelli hercegnő, alapos és neves archæológus, a ki tanulmányait és élményeit élvezetesen, csinnal, sőt valódi írói művészettel tudja elmondani. Donna Ersilia előkelő családját számos szál fűzi Róma történetéhez. E családból származott a híres VIII. Bonifác pápa, «lo principe de' nuovi farisei», Dante *Poklában*. Donna Ersilia az atyai házban megismerkedett a maga korának legkiválóbb régiségbuváraival, s maga is — még egészen fiatalon — megszerette a régi Rómának minden kövét, minden emlékét. Megtanult latinul és görögül, s valósággal elmélyedt az ó-kor tanulmányozásába. Később irogatni kezdett, s első kis czikke, egy *Crescens* nevű, circusbeli kocsivezető ujonnan kiásott, kőbe vésett sírfeliratáról (1878), feltűnést keltett alapossága és vonzó előadásával. Azóta számos értekezése jelent meg a szaklapokban, sőt könyvalakban is. Legutóbbi könyve jobbra a *Nuova Antologiában* megjelent, s részben átdolgozott értekezéseinek gyűjteménye. E könyv érdekes képet ad írójának ismeretei- és írói egyéniségéről. Az író bő jártassága a régiségtudomány sokféle ágában többi könyvében még inkább előtérbe lép, sokoldalú tájékozottsága, a melylyel máskor könnyen idézi Cicerót és Goethét, értelmezni tudja Sokratest és Platont, ismertetni Mithra istentiszteletét; de ez a könyve is nagy műveltségről tesz tanuságot. Könyve egészen más természetű, mint például Lanciani művei; önálló kutatásról, rendszeres feldolgozásról szó sincs Lovatellinél. De ügyesen és csinosan tudja összefoglalni az ismert eredményeket, s szerte kalandozva valóban bő ismeretei közt, gazdag és eleven képeket nyújt a művelt olvasónak az archæologia köréből. Ersilia Lovatelli hú marad könyve címéhez, s valósággal sétál az örökváros emlékei között, hol az ó-kori, hol a középkori, hol meg a renaissancekori Róma egy-egy jellegzetes műemlékét keresve

* E könyvből a jelen szám egy egész fejezetet közöl fordításban.

föl, «elfelejtve egy perczre a jelen óra gondjait és a távoli napok mélabuját». Nem saját hosszas kutatásainak eredményeit tárja föl, hanem kész ismereteket foglal össze, de mindig jó és hű, világos, főképp pedig hangulatos képet adva, könnyedén vonzó hangon, mintegy elbeszélgetve az olvasóval. E költői jellemvonása teszi könyvét tanulságos és élvezetes olvasmánynyá, melynek Róma látogatói nagy hasznát vehetik s valóban élvezettel tanulhatnak belőle.

* * *

Új könyve hét kis tanulmányt közöl. Mindegyik más-más korba, más és más környezetbe vezeti az olvasót. A San Pietro fuori le mura kolostorának kecsesen csavarodó, vagy nemesen felfelé törekvő oszlopai, arany- és azur-mozaikkal ékes falai között e világtól elzárt magányos udvaron, az író felidézi a középkori benedectinusok csendes tevékenységét, — a melynek ragyogó bizonyítéka, számos mással együtt, ez a kolostor is — és tisztelettel adózik azok emlékének, «a kiknek számára művészet és vallás, munka és imádság úgyszólván egyazon fogalom volt».

A Theatrum Marcelliról és a Circus Flaminiusról szóló tanulmányaiban az ó-kori Róma két hatalmas épületének történetén vezeti végig az olvasót. A nép szórakoztatására építettek mind a kettőt. Marcellus színházának alapkövét Julius Cæsar tette le, az épületet Augustus császár fejezte be és nővére Octaviana fiáról, Marcellusról nevezte el; a Circus Flaminiust Caius Flaminius censor emelte, a III. században Kr. e. Az író elmondja, mint nevezték el a keresztyénség első századai-ban Marcellus színházát templomnak, elfelejtetni óhajtva a pogány ó-kor építkezési remekeinek még nevét is, mint emeltek a Flaminius Circusának rombadőlt ívei alatt, pápai parancsra, templomokat és kolostorokat, mint tették sajátjukká az ó-kor e két alkotását a középkori nagy patricius családok, hosszú és czifra feliratokkal vésvé rájuk családi uralmuk emlékét; végül mint lett úrrá fölöttük az enyészet.

A Veronika legendájában a katolikus hit egy megható és népszerű nőalakjának legendájával foglalkozik. A kegyes és lány-szívű Veronika, a kit az Úr egyszer súlyos betegségből gyógyított ki, később a Kálvária útján roskadozó Megváltó arczáról kendőjével letörölte a verejtéket. Az Úr hálából a kendőn hagyta képemását, melyet még ma is őriznek Rómában, a Szt. Péter-basilikában.

Érdekes Eurisax sírjának leírása. E péknek és feleségének sírját 1838-ban ásták ki a Porta Maggioreen kívül. A sírfeliratból, valamint a különös, az ó-kori kenyérsütő kemenczék (panarium) alakjára épült sírboltból könnyen meg lehetett állapítani, ki s mi volt az elhunyt. Könyvünk szerzője három, a sírbolt falain látható reliefet ír le és magyaráz részletesen, melyek az ó-kori kenyérsütés, mérés és eladás érdekes képét nyujtják.

Legbecsesebb a kötetben az a két tanulmány, melyek a halál gondolatával foglalkoznak. Egész külön kis könyvet is írt erről, *Thanatos* címmel, melyben a halálra vonatkozó műemlékek leírásába és ismertetésébe mélyed. E kis mű Kraus Ferencz Xavér véleménye szerint összefoglalása a legszebbnek és legjobbnak, a mit e tárgyról valaha írtak. Most tárgyalt könyvében hasonló tárgy körül forog a San Sebastiano fuori le mura basilikájáról szóló cikk. Altobello d'Ense nevű orvos síremlékének, melynek helyét e pestis-gyógyító maga választotta itt San Sebastiano, a pestilentia depulsor templomában, feliratából indul ki: «Nemo me lacrymis decoret, nec funera fletu, Vivite felices, animae; mors omnibus instat».* Az író innen sírversekre tér, inscriptiókra, jelképes rajzokra és domborművekre, a melyek a halál legyőzhetetlen hatalmát mutatva, arra intik az embert, hogy éljeze, a meddig lehet, a rövid élet szép perczeit. Latin, görög és egyiptomi, ó-kori és renaissancebeli, serlegekbe vésett és kőbe faragott, fába metszett és ezüstbe öntött, hasonló epicureusi feliratok értékes összefoglalása ez.

A halálról beszél, de kevésbbé általánosan s több személyes melancholiával a Tasso sírjáról és annak környezetéről szóló kis tanulmány is, mely a S. Onofrio templomába vezet, s hangulatával az olvasó szeméből is könnyet hullat a *Felszabadított Jeruzsálem* költőjének sírjára, a ki ide 1595 ben csüggedten és csalódottan, szívében megtörve, elméjében megzavarodva tért meg és itt lehelte ki lelkét, távol a csalfa világtól, diadalának előestélyén: «In manus tuas, Domine...»

E kis értekezéseket az olvasó előtt az teszi érdekessé és élvezetessé, hogy az író sokat ölel föl ismereteiből, el-el kalandoz a tárgytól, bővíti azt, sok mindent összehalmoz czikkeiben, a mi a nem-szakember olvasóra nézve ujság lehet és érdekes s éppen ez által előadása mindig színes és eleven, mert sehol

* Senki se tisztelje könnyekkel, sem siratással e hamvat. Éljetek boldogul, lelkek; mindenkire vár a halál!

sem-mélyed oly részletekbe, hogy unalmas vagy fárasztó lehetne. Ehhez járul nem közönséges írói készsége, mely egyszerű eszközökkel hangulatot tud kelteni.

r. p.

Az ismeret határai.

Max Verworn: *Die Frage nach den Grenzen der Erkenntnis*. Jena, 1908. S. 48.

Majdnem négy évtizede, hogy Du Bois-Reymond a megismerés áthághatatlan határait az anyag és a tudat problémáját jelölte meg; ennek az ismeretelméleti pörnek actáit veszi Verworn ezen munkájában revisio alá s ki akarja mutatni, hogy az ismerés elvi lehetősége ép olyan határtalan, mint maga a világ, a megismerésnek nincsenek a priori megállapítható határai. Szélső sensualistikus álláspontot képvisel. Az egész megismerési folyamat szerinte egységes jellegű: az érzetek mint közvetlen tapasztalatok szemben állanak a képzetekkel, associatiókkal, következtetésekkel, mint levezetett tapasztalatokkal. A képzetek és kapcsolataik bizonyos egyéni és faji selectiónak vannak alávetve; ezt a selectiót az érzéki tapasztalás végzi; azok a képzetkapcsolatok életképesek, melyeket a tapasztalás megerősít. Minél magasabb a cultura színvonala, annál fontosabb a selectio egy sajátos mozzanata: a gyermek képzetéletének a culturnép már megszerzett gondolatai által való nevelése; a gyermek sok képzetet és gondolatmenetet nyer fejlődésének már elég korai fokán. Némely hamis gondolat néha évezredekig virágzik, míg a kiválasztó folyamat eliminálja. Még most is számos téves gondolatot hurezolunk magunkkal, melyek még a kőkorszakbeli ember naiv szelleméből táplálkoznak. A selectio azonban most is folyton folyik. A logikai gondolkodás nem egyéb, mint a selectio által kiválasztott gondolatmenetek begyakorlása, physiologiailag kicsiszolt associatio-utak.

Verworn szerint minden tudományos ismeret föltételes formába öltöztethető, mert minden tudományos ismeret csakis törvényszerű függésvizonyok megállapításában áll és állhat. Ezt azért hangsúlyozza, mert a természettudományok hagyományos, selectiora váro téves gondolata az, hogy az egyedül tudományos magyarázat csak a causalis lehet. Pedig az okfogalom csak mystikus gondolat, mely az emberi gondolkodás primitiv korából való. Szigorúan tudományos magyarázat nem ismer «okokat»,

hanem csak törvényszerű függéseket. Ha pedig a «causalitas» fogalma csak egy egyértelműen meghatározott törvényszerűséget jelent, akkor az «ok» mozzanata nemcsak folósleges, hanem egyenesen téves, mert egy törvényszerű folyamat soha sincs egyértelműen «egyetlen ok» által meghatározva, hanem mindig csak a föltételek összege által, melyek valamenynyien egyértékűek, mert mind szükségesek. Egy tünetény létrejövele számtalan feltételtől függ, melyek mint tényezők mind szükségesek, tehát mind «ok»-nak nevezhetők; közönségesen az utolsó, a folyamat bekövetkezését közvetlenül megelőző föltételt nevezik «ok»-nak. Az ok fogalma azonos a föltétel fogalmával; az «ok» szótól azonban meg kell szabadulnunk, mert mindig a titokzatosan ható, érzékileg észre nem vehető agens gondolatát kelti fel bennünk; viszont a feltételek sem titokzatosak, sem érzékileg észrevehetetlenek, hanem maguk alkotják a dolgot, melyet észrevehetünk. A causalismus helyébe a tudományban a conditionismus lép; a causalis törvényszerűség speculativ mystica, a conditionalis törvényszerűség ellenben tapasztalat.

Logikus gondolkodás útján (következtetéssel) is megállapíthatunk törvényszerű függéseket, azonban ezeket is tapasztalattal kell igazolni. A gondolkodás és létezés törvényszerűségei fődik egymást, mert voltaképp azonosak, minden létnek és történésnek egy egyetemes törvényszerűsége van, a logika is ennek egy faja. Csakis így lehetséges a tudományos előremondás, a valóság anticipálása.

A megismerés lehetősége odáig terjed, a meddig a világ tartalma; u. i. nincs semmi elvi akadály annak, hogy a világ minden alkotórészével vonatkozásba lépünk. Sokan a Ding an sich-et tartják olyannak, mint a mely a valóság ismeretének határköve. De ezzel szemben az a kérdés merül fel: akarhatok-e megismerni valamit, ha nem veszem észre? Megismerni annyit tesz, mint észrevenni; ha a Ding an sich-et akarom megismerni, akkor ismerni akarok ismerés (észrevétel) nélkül. Ez azonban nem probléma, hanem vaskos értelmetlenség. Valamit akkor ismerek meg, ha vonatkozásba lépek vele és csak az által, hogy vonatkozásba lépek vele. Hogyan kívánhatnék valamit megismerni, a nélkül, hogy vonatkozásba lépnék vele. A mennyiben vonatkozás áll elő, minden dolgot megismerhetek. A megismerés folyamatának itt nincs határa. Az is tévedés, hogy mi sohasem a valóságot ismerjük meg, hanem mindig csak a látszat világát. Mi magunk is a világ egy darabja vagyunk, a mi érzeteink dolgok a többi

más dolgok között, érzeteinkben lét és megismerés összeesnek, ismeretünkben magát a valóságot éljük át. Érzetem ép olyan Ding an sich, mint a dolgok bármely más complexuma. Az ember mindig a többi tárgyat elemzi, bírálja, mikroszkopizálja s aközben elfeledkezik arról, hogy ő is a dolgokhoz tartozik, ő is a valóság alkotórésze.

Az anyag is csak addig probléma, a míg absolut, izolált, független valaminek tartjuk; ilyenről azonban szó sem lehet. Minden atom vagy elektron feltételek sokaságától függ, mindig összefüggésben fordul elő, feltétel is, meg feltételezett is. Az anyag problémájának tudományos kezelése csak abban állhat, hogy feltételeket állapítunk meg, törvényszerű függésviszonyokat constatalunk. Ez az anyag ismerete; atom, elektron stb. csak gondolatconstructiók.

A tudat kérdésére nézve Du Bois-Reymond-dal polemisál, ki szerint bármely tökéletes agymechanika is csak mozzgatott atomot, de soha érzetet fel nem fedezhet. Ezzel szemben Verworn arra hivatkozik, hogy abból, hogy valaminek fájdalmát nem érzem, mikor agyvelejét vizsgálom, nem következik, hogy azon érzet objective nem észrevehető; ha valaki agyának összes belső és külső feltételeit elemzem fájdalomérzete közben, akkor az, a mit ekkor látok, az érzet. A mint a «tűz», «elektromosság», «fény», úgy az «érzet» is egyértelműen meg van határozva feltételeinek sajátos complexuma által. Ha ezt elemzem, akkor az érzetet elemzem s ez által ismerem meg, miben áll. Ezek a föltételek azonban dolgok, tehát mint ilyenek objectiv vizsgálatnak vethetők alá. A tudatjelenségek is ennélfogva, mint minden dolog, a tudományos megismerésnek hozzáférhetőek, itt sincs a megismerésnek határa. Minden téren tehát nem a végesség és határozottság, hanem a végtelenség és határtalanság fogalma felel meg a tapasztalásnak; az ignorabimus tompa resignatiója csak ártalmára van a tudománynak.

Verworn egyoldalú monistikus sensualismusa, melynek sokkal fejlettebb formáját találhatjuk meg már negyedszázada Machnál, hosszabb, sok más kérdéssel kapcsolatos bírálatot igényelne. Itt csak röviden rámutatunk a képzeteket önállósító és egyes sejt kbe utaló agymechanikájának pszichologiai lehetetlenségére; a logicumnak, mint pusztá emlékezet-gyakorlottságnak ki nem elégitő felfogására; azon vádjának igaztalanságára, mintha a modern ismeretelmélet is a *causa efficiens*-t önállósító, az ok föltétel-természetét teljesen félreértő mysticának volna áldozata;

továbbá az én-nek mint tisztán a physiologiai feltételek összegének kizárólagos felfogására; a Ding an sich-re s az anyagra vonatkozó probléma metaphysikai és természettudományi szempontjának Verworntól észre nem vett különbözőségére, a tudatjelenségek igen egyszerűnek látszó hamis objectiválására s a gondolkodás és a lét kritikátlan azonosítására.

Kornis Gyula.

Új magyar könyvek.

Balla Ignác: A hét híd városa. Versek. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 85 l.) 2 K. 50 f.

Barabás Ábel: A jövő évtized regénye. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. 227 l.) 4 K. — A magyar imperialismus képét rajzolja.

Bársony István: Magyar földön. Természet és vadászat. Olgyai Ferencz képeivel. Budapest, 1910. Athenæum. (4-r. 154 l.) 28 K.

Császár Elemér: Kisfaludy Sándor. (Költők és írók.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 167 l.) 2 K 50 f.

Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára. Írták tanítványai, barátai, tisztelői. Szerkesztette Dénes Lajos dr. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 674 l.) 16 K.

Erdős Renée: Aranyveder. Versek. Budapest, 1910. Szt. István-T. (8-r. 87 l.) 4 K.

Fielding Henrik: Jones Tamás, a talált gyermek. Fordította Szűry Dénes. Budapest, 1907—10. Franklin-T. (8-r. 416, 573, 560 l.) 5 K, 5 K 40 f, 6 K 60 f. — A Kisfaludy-Társaság tagilletménye.

Földes Béla dr.: Társadalmi gazdaságtan. (Nemzetgazdaságtan.) I. kötet. A társadalmi gazdaságtan elemei. 5. átdolgozott kiadás. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. VIII, 511 l.) 12 K.

Grünwald Béla: A régi Magyarország. 1711—1825. 3. kiadás. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. XV, 552 l.) 10 K.

Gyökössy Endre: Magyar muzsika. Újabb versek. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 96 l.) 2 K.

Hartmann János: Petőfi tanulmányok. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. 123 l.) 3 K.

Homér Imre: A kivándorlásra vonatkozó törvényes jogszabályok kézikönyve. Összeállította és magyarázatokkal. 2. bővített kiadás. Budapest, 1910. Toldi L. (8-r. 407 l.) 5 K.

Ibsen Henrik: Solness építőmester. Három felvonásos színmű. Fordította Gömöri Jenő. Kosztolányi Dezső előszavával. Budapest, 1910. Ranschburg G. (8-r. 123 l.) 2 K.

Isszaieff A. A.: A szoczializmus és a közélet. Fordította Garami Ernő. Budapest, 1910. Grill K. (8-r. 604 l.) 6 K.

- Jaloviczky Géza*: A stabil-gőzgépek szerkezete és kezelése. 3. bővített kiadás. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. XII, 695 l.) 16 K.
- Kabos Ede*: Mária látogatói. Elbeszélések. Budapest, 1910. Pallas. (8-r. 282 l.) 4 K.
- Keleti Gusztáv*: Művészeti dolgozatok. Budapest, 1910. Franklin-Társulat. (8-r. 652 l.) 8 K. A Kisfaludy-Társaság kiadványa.
- Kérészy Zoltán dr.*: Széchenyi és a nemzeti politika. Kassa, 1910. Vitéz A. (8-r. 28 l.) 1 K.
- König György*: Alfred de Musset. (Költők és írók.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 167 l.) 2 K 50 f.
- Lukács György*: A lélek és formák. Kisérletek. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 210 l.) 4 K.
- Malonyay Dezső*: Szinyei Merse Pál. (Művészeti Könyvtár.) Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 115 l.) 8 K.
- Márki Sándor dr.*: II. Rákóczi Ferencz. II. kötet. (Magyar Történelmi Életrajzok.) Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 672 l.) 16 K.
- Nádas László dr.*: Ausztriával együttesen intézendő egyes pénzügyi kérdésekről. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. VIII, 91 l.) 2 K.
- Neményi Erzsébet* irodalmi hagyatéka. Porzó (Ágai Adolf) előszavával. Budapest, 1910. Pallas. (8-r. XV, 393 l.) 5 K.
- Olcso Könyvtár. Szerkeszti Heinrich Gusztáv. Budapest, 1910. Franklin-T. (16-r.)
- 1559—62. sz. *Tolsztoj Alekszej gróf*: Rettenetes Iván csár halála. Szomorújáték 5 felv. Kovács Ágoston dr. közreműködésével az orosz eredetiből fordította Nagy Iván dr. (156 l.) 80 fillér.
- 1563—68. sz. *Szilasi Vilmos*: Platon. Tartalom és forma párhuzamosága dialogusaiban. (218 l.) 1 K 20 f.
- 1569—71. sz. *Szinnyei József*: A magyarság eredete, nyelve és honfoglaláskori műveltsége. (77 l.) 60 f.
- Pekár Gyula*: A kölcsönkért kastély és egyéb elbeszélések. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 219 l.) 4 K.
- Ránzai H. Péter*: Petőfi és szülei. Kassa, é. n. Vitéz A. (8-r. 89 l.) 1 K.
- Rónai Mihály és Vámos Jenő*: Húsvizsgálók könyve. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. 216 l.) 6 K.
- Sik Sándor*: Mindszenty Gedeon élete és költészete. Irodalmi tanulmány. Budapest, 1910. Szt.-Istv.-Társ. (8-r. 109 l.) 2 K.
- Szathmáry Tihamér*: Az önálló vámterület. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. 71 l.) 2 K.
- Tábori Róbert*: Azután. Hátrahagyott írásából. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 187 l.) 3 K 20 f.
- Vay A. P. gróf*: Amerikai naplókivonatok. Uti jegyzetek. Levél-töredékek. Budapest, 1910. Szt.-István-T. (8-r. 300 l.) 5 K.

GYULAI PÁL SÍRKÖVÉRE.

— Halálának első évfordulóján. —

Kereste hűn, bármerre lépett,
Az igazat, az örök szépet.
S mert a földön azt el nem érte,
Lelke az égbe szállt fel érte;
De szelleme a hazához tapadt,
S műveiben örökre itt maradt.

Lévay József.

GYULAI PÁL.

I. Jelleme.

Ki tudná újból fölidézni szemünk elé azt, a mi földünk fölületéről örökre letűnt? Ki tudna egy érzelmekben és gondolatokban oly gazdag, eredeti egyéniséget, mint a Gyulai Pálét, kellőleg jellemezni, azaz mintegy föltámasztani leírásban azok számára, kik nem ismerték? Alig ismerjük önmagunkat, oly sok ösztön, vágy, szenvedély leselkedik önnön lelkünkben a tudat küszöbe alatt, az öntudatlannak rejtelmes, félhomályos birodalmában. Ha önmagunkat sem ismerjük, mily nehéz mást ismerni és jellemezni!

Azonban Gyulai Pál jellemzését, ki oly sok emlékbeszédet mondott, és most maga emlékbeszédek tárgya, megkönnyíti az, hogy irodalmunk legmarkánsabb, legjellegzetesebb egyéniségei közé tartozik; az utolsó félszázadnak tán legerősebb irodalmi jelleme, valóságos bronzalak, bronzabb annál, mely majd emlékeül az Akadémia palotája előtt fog emelkedni.

Gyulai tehetségeinek gyökere jellemében van, szellemi forrásai a jellem közetéből fakadnak. Tisztán intellectualis szempontból őt nem lehet teljesen megérteni. Nagy költői fogékonyságának, éles kritikai eszének erkölcsi egyénisége adott súlyt. Erős, mély meggyőződése nélkül e fényes sajátságok nem érvényesültek volna annyira. Szenvedélyes igazságszeretete ihlette tehetségét, sarkallta a küzdelemre, tüzelte temperamentumát, élesztette érveit, fokozta logikáját. Mélységesen becsületes volt; a helytelen, a ferde, a hamis és a rossz fölháborították és e fölháborodását a féljelleme ingadozásával szemben vehementiával, a naivságot megközelítő őszinteséggel fejezte ki. Közéletünk álságának közepette ő olyan

tudott lenni, mint Molière Alceste-je, a nélkül, hogy misanthrop lett volna. Lelke nyitott volt: arza mindig mutatta, mit gondol és mit érez. Sokat foglalkozott a színészettel, mint ifjú lelkesedett érte, sőt színészpályára akart lépni, mint testvére. Az életben azonban nem tudott színészkedni. Az élettechnika ravasz mesterségéhez nem értett: a mindennapi eljárások fogásaiban járatlan volt, Budapestnek is csak némely utczáin tudott eligazodni, akár egy nemrég érkezett idegen. Önmagával, lelki, gondolatbeli életével volt elfoglalva. A mindennapi forgalomban valami naiv ügyetlensége nyilvánult: minden kereskedő, kinél vásárolt, rászédhette, ha ép akarta (de nem volt író, nem volt politikus, ki tehetségére nézve megteveszthette volna). Nehezen tájékozódott, némi nehézkesség lenyomta, mint erdélyi jeles barátait, Salamon Ferenczet és Kemény Zsigmondot; a külvilág szemléletében is gyenge volt, a minék következtében a képzőművészetek iránt sem igen volt szeme. De lélektani jelenségeket gyorsan és nagyon pontosan figyelt meg.

Modorában rendesen volt valami ingerkedő, a mit sokan rossz néven vettek tőle és aggressiv természetre magyaráltak. Igaz, hogy ebben az incselkedésben volt valami polemikus kedvtelés, de ártó szándék nélkül; inkább az önexcitatio szüksége, az óhajlás az életet némileg dramatizálni — ezek voltak ilyenkor lélektani rúgóí. A kik jól ismerték, tudták, hogy ingerkedő modora mögött semmiféle rosszakarat nem lappang. Gúnyos volt, de a hideg gúnyt nem ismerte. Nem gyűlölte, kiket gúnyolt. Ép ellentétben a közönséges udvarias emberekkel, kik opportunításból, viszontszolgálat reményében hajlandók nekünk valami szívességet tenni, de aztán mögöttünk kigúnyolnak: ő szemben gúnyolt, de gyakran mintegy alattomban szolgálatot tett annak, kit látszólag megsértett volt.

Polemikus kedve miatt egy kötekedő kolozsvári barátja ráfogta nemesi czimerére, hogy kakas van benne; Gyulai azonban az erre támadt polemiában kimutatta, hogy költői jelvény: rózsa és liliom van ott, melyeket őse őszintesége és egyeneslelkűsége miatt kapott (*indicia candoris probaeque mentis*). Különben is, az igazságot polemia-

harcz nélkül szeretni kényelmes dolog. Ő a kényelmetlen osztályrészt választotta. A kritikai irodalomban nemcsak az olyan elme ritka, mint az övé volt, de ép oly ritka az ő egyeneslelkűsége és igazságszeretete. Az igazat kimondta, ha nem volt is opportunus, hízelegni ellenben — a mi pedig annyira opportunus! — nem tudott. Igen, Gyulai nem kurizált senkinek, tán feleségének sem; úgy képelem, hogy úgy szerette meg, mint Melindát Bánk bán, az a Bánk bán, a kit Katona után Gyulai jellemzett legjobban:

Szabad tekintet, szabad szív, szabad
Szó, kézbe kéz és szembe szem — minálunk
Igy szokta a szerelmes: a ki itt
Letérdel, az vagy imádkozik vagy ámt. (I. 10.)

A *Nők a tükör előtt* című rajzaiban Mari (kiben feleségét festi) ezt mondja: «E virágot tűzve hajamba, valóban szép vagyok, legalább ő így tart szépnek. Ezt nemcsak sejtem, hanem tudom. Ő mondotta, nem is mondott több bókot soha, épen ezért nem szabad ezt elfelednem.»

Írásban igen is mondott feleségének bókot; milyen jellemző e bók a kritikusra nézve! Ő ugyanis e bók alkalmából is kritizálja a korabeli költőket: «Örömestebb hallgatlak, mint olvasok sok híres magyar könyvet; mindenestre jobban és szebben beszélsz magyarul, csevegésed fölér egy tuztat sonettet, tréfád egy kötet eprigrammát, mősolyod egy egész csoport lyrikust.»

Lelke úgy volt alkotva, hogy minden irodalmi jelenség, melyben hamisság, nyegleség, izléstelenség volt, föl-izgatta, sőt fölháborította. Ilyenkor ellenállhatatlan, indulatos vágyat érzett, véleményét teljesen kimondani, határozott állást foglalni és ellenérveit leplezetlenül fölfejtteni. Finom, ingerlékeny izlése és erős őszintesége tette őt oly félelmetes kritikussá. Ifjú korában inkább a gyöngéd, sőt sentimentalis költő volt benne az uralkodó, később mindinkább előtérbe lépett a bíráló és elemző elme.

Nagy és néha kiméretlen kritikai tehetsége alatt gyöngéd költő rejlett; ép azért volt oly szigorú bíráló, mert idealismussal nézte a költő föladatát. Meggyőződésének érdessége és érzelmeinek finomsága egyéniségében rendkívül

vonzó vegyületet alkottak. Istene, nemzete, királya — ezekkel szemben lite és bizalma gyermekiesen tiszta és ragaszkodó volt. A rajongó költő és a tántoríthatatlan férfi sajátosságai egyaránt meg voltak benne.

II. Élete.

Gyulai életét könnyű áttekinteni. Létért való küzdelme két helyen folyt le: Kolozsvárt és Budapesten. Életének fő jeleneteit megtanuljuk költészetéből is. Kolozsvárt született (1825 végén vagy 1826 januárban):

Sokat hányódtam, kényszeredtem,
A kék Szamos partján születtem.

Külföldön csak egyszer volt: huszonkilenczedik és harminczadik évében mint nevelő Németországba és a párisi egyetemre kísérte Nádasdy Tamást, ki 1856 december havában Münchenben édes anyjának és Gyulainak karjai közt meghalt.

Ott virrasztottam betegágyad mellett,
Féltettelek, sírtam, imádkozám:
Meg-megszakadt a hosszú mély lehellet
S halkal susogtad: megjött-é anyám?

Végre megjött s ölelve tartja haldokló fiát:

Fölbúg egy hang, mélyen szívembe ásva,
Végsóhajod s anyádnak sóhajtása.

Mint a magyar költők többnyire, szüleitől nem örökölt vagyont, csak tehetségeket: édes apjától a kritikai hajlamot, édes anyjától, ki 1849-ben Kolozsvár ostroma alatt, fia távollétében halt meg, a költői fogékonyságot. Tizennégy éves korában elveszítette apját; mivel a család szűk viszonyok közt maradt, Gyulai korán kénytelen volt kenyérkereset után nézni. Ugy látszik, az erdélyi nemesség tipikus alakjaival mint gróf Bethlen János fiainak nevelője ismerkedett meg. Az erdélyi aristokrátiát Gyulai mindhaláláig szerette, mint novellairó pedig finom részletezéssel festette. A szabadságháború korában gróf Teleki Domokos titkárja hol Budapesten, hol Gernyeszegen, abban az ősi parktól körülvett kastélyban, melyet még Teleky Mihály cancellar építtetett. E kastély képe is feltűnik egy költeményében, melylyel sok év múlva köszönte meg vendégszeretét:

Mint fecske fészkrét, vidám dallal
 A szállást meg nem fizetém,
 Most, a midőn már hangom elhal,
 Im végre meghálálom én . . .
 Vén kastély a Maros völgyében
 Vén fák között, a parton épen,
 Kékes ködöddel, Gernyeszeg,
 Jó tettet' Isten áldja meg.

1851-ben meglátogatta Arany Jánost Szalontán. Az ötvenes évek elején már ismerte azt a három férfit, kik legnagyobb hatással voltak reá: Aranyt, ki a költészetben és ítéletében egyaránt mestere volt, Kemény Zsigmondot, ki neki úgy, mint Arany, æsthetikai vezére és szerkesztője lett és azt a nemes férfit, kinek buzdítása és támogatása nélkül Arany is, Gyulai is sokkal tovább maradtak volna szűk körben a vidéken: Csengery Antalt. Élete utolsó szakában, midőn már mind a hárman elhaltak, Gyulai *Enyhület* című költeményében felidézi emléküket:

S ti elhunyt barátim, hazám büszkeségi,
 Ti még éltek nekem, folyvást éltek bennem:
 Eszményem, küzdelmem még mindig a régi,
 Példátok mutatja, most is mit kell tennem.

Az ötvenes években a fővárosban találjuk őt mint kritikust, polemikust, szerkesztősegédet, novellairót. Szellemét mindinkább megbecsülik, nevét a legjobbak közt említik. 1849-ben jelent meg első híres költeménye: *Hadnagy uram*; 1851-ben első jeles novellája: *A vén színész* és 1854-ben első nagyjelentőségű kritikája Petőfiről. 1858-ban nőül veszi Szendrey Máriát, Petőfi Sándorné fiatalabb nővérét. Gyulainé ellentéte volt nénjének: nem volt sem nagyravágyó, sem feltűnést kereső, sem emancipált; szelid, szerény és még Petőfinénél is szebb volt.* Menyegzője július 31-én volt, azon a napon, melyet annak idején Petőfinének is jobb lett volna megvárnia, midőn újból férjhez ment.

Fiatal feleségét Kolozsvárra vitte Gyulai, hol 1858—62 közt a reformált collegiumnak tanára volt. Itt írta Katona

* Petőfiné kissé kancsal volt, a mi különben mélytűzű szemének némi csábító, daemonikus kifejezést adott.

Józsefről szóló művét. 1862 óta haláláig állandó lakosa volt a fővárosnak. 1864-ben Pesten írta meg Vörösmarty életét, melylyel — ámbár Toldy Ferencz is aspirált rá — Deák ajánlata folytán őt bízták meg. Ez évben lett a színi képezdének is tanára. A nagy háború idejében, 1866-ban pusztító kolera elragadta nyolcz éves házasság után feleségét. Mi volt felesége gyermekeinek, azt Gyulai híres költeményében, az *Éji látogatásban* fejezi ki; hogy mi volt ő neki, vidámitó és fölemelő szeretetével, azt *A budai Rózsahegyen* című verse mondja el, midőn immár, kihalt életéről, pusztá szívéről panaszkodik.

Oh hitvesem árnya a csillagos égben,
 Oh gyermekim anyja, tekints le reám!
 Emelj fel a bűba, ne hagyj el az éjben,
 És áldj meg, erősíts a földi tusán.

Azonban más új és tág munkakörbe kellett lépnie: 1870-ben osztálytitkára lett az Akadémiának, melyet nagyon szeretett és mintegy kitérített családjának tekintett. 1873-ban átveszi a *Budapesti Szemle* szerkesztését, 1876-ban Toldy Ferencz helyére egyetemi tanárnak nevezik ki. Mint ilyen nagy hatást tett tanítványaira, csakhogy nem szabad őt ép tanárkodása utolsó évei után megítélni. Forráskészlete nem volt nagy, de a lényegest és tanulságost minden egyes tárgynál világosan és sok ízléssel tudta feltüntetni. Aesthetikai ítéletének rendkívüli, meglepő gyorsasága és biztonsága természetesen a katedrán is érvényesült. De a nagy megpróbáltatások ideje nem járt le: fiatal feleségének és Gyulai legjobb barátainak, Keménynek, Aranynek, Csengerynek halála után Kassán meghalt leánya, a világszép Margit. Hiába esedezett az apa a sorstól a fiatal életért (*Margit emléke*):

Lelke tavasznak erősítsd
 Hervadozó betegem!
 Fény lehe, illata gyógyítsd,
 Oh add vissza nekem!

Vagy ha nem, éjbe boruljon
 Kék egü hajnali fény,
 Északi vész keze duljon
 Viruló völgyek ölén.

Aranynak is meghalt férjénél levő leánya, körülbelül oly korban, mint a Gyulaié. Aranyt e csapás végleg, egész további életére megtörte. Nagyon érzékeny embereknek vannak életre szóló fájdalmaik és melancholiák, melyekbe azután mintegy beleolvadnak az életnek apróbb szomorúságai. Beolvadnak, élesztik, táplálják. Ilyen volt Arany fájdalma leánya miatt.

Gyulaiban lelke mélyén rejlő minden sentimentalitás mellett volt valami egészséges vitalitás: idővel a fájdalmat mégis le tudta győzni. Így volt ez fia, Kálmán halálánál is.

1885-ben a főrendiház tagja lett, több éven át jegyzőséget is viselt. (Már fiatalkorában is titkárkodott mágnásoknál.) Gyulai igen elmés vitatkozó volt, de nem volt voltaképp szónok. A felsőházban is ritkán beszélt. Még jól emlékezem első felszólalására; hármunk, munkatársai: Péterfy Jenő, Angyal Dávid meg én, ott szorongtunk a múzeumi nagyterem szűk gallériáján, hogy szerkesztőnk szűzbeszédét meghallgassuk. Az egységes középiskola ellen fordult, mely akkor számtalan (főlöskézes) tanügyi enquête tárgya volt. Gyulai ott állt magasra fölsvont szemöldökkel, kissé ijedten kidőlt szemmel, gömbbé tömörített zsebkendőjét mint egy szivacsot kezébe tartva és az erős meggyőződés hangján világosan, szép formában szólt az akkor dívó felfogás ellen, mely a két középiskolát, a gymnasiumot és a reáliskolát mintegy mechanikusan össze akarta csapni, hogy egy új eszményi iskolatypust teremtsen.

Arany János halála után őt finom lélekkel átérző barátira talált Arany fiában, Lászlóban, ki Gyulainak a *Magyar Népköltési Gyűjtemény*-ben szerkesztőtársa, a *Budapesti Szemlé*-ben pedig hű munkatársa volt. Arany László halála nagyon érzékenyen sebezte Gyulait: az apa után, ki mestere és barátja volt, a fiú, a tanítvány-barát! «A fájdalomnak vagy te folytatása» mondhatta Gyulai, mint Arany János.

Ellenben életben maradt régi barátai közül Lévy József, kit a sors a költői genius végzetes adományáért aczélos vadász egészséggel kárpótolt. Gyulai évenként felkereste és már hónapokon át előre örült a diósgyőri és hámori napoknak.

1879-től kezdve Gyulai a Kisfaludy-Társaság elnöke volt. Elnöki beszédei gyakran éles polemikus természetűek voltak, de mindig eszmekeltők és tanulságosak. Majdnem húsz éves elnökösködés után elhagyta elnöki székét egy *conflictus* miatt, a melyben Gyulai, tán túlságos mereven ragaszkodni akarván a Társaság azon szokásához, hogy csak irodalmi alkalommal küld koszorút, ellenezte, hogy a Kisfaludy-Társaság az aradi honvéd-emlékre koszorút tegyen le. Ekkor az egyetemen is demonstráltak Gyulai ellen, mert őt (oh félreértések félreértése!) a honvédek ellenségének tartották. Pedig Gyulai és a honvédség emléke szorosan összeforrt. Egyszer Gyulait a Múzeum-kerten át lakására kísértém. Elemi iskolás fiúk jöttek arra egy nagyobb csoportban és Gyulai, ki szeretett a gyermekekkel tréfálni, megszólította őket: Hát mit tudtok gyermekek? Tudtok-e könyv nélkül valamely költeményt? Az egyik fiú azt felelte: Sokat tudunk! Hát mondd el a legszebbet! biztatta Gyulai, mire a kis fiú elkezdte szétterjesztett lábbal, fölemelt fővel: «Hadnagy uram, hadnagy uram!» Ez a költemény meg fog maradni és meg fog benne maradni annak az emléke is, hogyan dicsőítette Gyulai a honvédeket.

1892-ben súlyos beteg volt; orvosai életét féltették. E betegségből való gyógyulását írja le *Lethe partján*. Mintha már Lethe vizét inná, enyhe szender kezdi elborítani a költőt, a világ képe elhalványul. Élete színpadján mintha már leereszknének a függöny és eltakarná, a mit eddig látott és hallott: az ártatlannak fájdalmát, a gonosznak gögös diadalát, a szegénynek és gazdagnak küzdelmét, a nyeglék lármáját, az emberi tettekben nyilvánuló végzetet, az érdek harczát, a szenvedély csatáit, az elért élvezetnek unalmát. Mind, mind eltűnik, ködként széjjelfoszlik... De mégis! Hangok ütik meg fülét: gyermekeinek hangja, alakokat lát ismét: barátait; az álom oszlik, az élet ismét hívja és feltűnik hazája képe is.

Életének utolsó három évtizedében mindinkább szeretett a fővárosi élet zsidvásarából leányfalvi birtokára menekülni:

Rejts el völgy, takarj el erdő,
 Enyhíts fű, fa, illat, szellő,
 Vidíts föl dalos madár!
 Hadd düljek le a zöld hantra,
 Hadd feledjek bár egy napra
 Mindent, a mi fáj, mi bánt:
 Gógös ember rangját, fényét,
 Bók adóját, divat kényét,
 Léha férfit, léha lyányt!

(Falun.)

Itt Leányfalván szerette barátait vendégül fogadni: a vinczellérekkel és szolgálókkal tréfálkozni, ültetgetni és fát oltani (a mi Aranyinak, kivánsága ellenére, életének epilógusában, nem adatott meg); itt művelte, mint Candide, kertjét. «A fák — mondta Bismarck, pompás friedrichsruhei erdejében járva — a fák ősök». A fát ültető Gyulai körülbelül azt mondja a *Gyümölcsös* című költeményében: a fák unokák. Mintegy az örökkévalóságnak, vagy legalább a jövőnek színében látja a fákat, melyeket ültet és alóluk szemléli az emberi élet változó képeit. Ő, az ültető, már nem fogja hallani, midőn a már felnőtt fa lombjaiban a madarak majd szebben énekelnek mint most a költő; nem fogja látni a fáradt vándort, ki árnyékában megpihen, az ifjút, ki estefelé ide várja kedvesét, a fürge gyereket, ki a piruló gyümölcsöt titokban szaggatja, a családot, mely gazdagon termő őszszel nyájas vacsorán alája gyűl — nem lesz már jelen, midőn megáldják a fát és ilykép azt is, a ki ültette.

Midőn 1909 november havában a nagy polemikus az élet harczából átköltözött a végleges békebe, voltaképp ide, Leányfalvára kellett volna temetkeznie, a Duna partjára, az általa ültetett és megénekelt fák alá, a mint ő azt maga óhajtotta:

Ringasson el a méla hullám,
 Zengjen madár az agg diófán,
 Takarjon virágos halom,
 Lengjen körül lágy fuvalom!

III. A kritikus.

Gyulai Pál első sorban kritikai tehetség, az egész magyar irodalom legkiválóbb kritikusa. Lyrájának napsütötte tájéka felett is többnyire egyes tépelődő kritikai felhők úsznak. Novelláiban, ha jellemez, akkor is szeret bírálni. Az életben is a harcznak vagy legalább az irodalmi polemianak embere volt: a langyos, a compromissumos békét nem szerette. Leginkább magára talált e tehetség az irodalmi kritikában.

A közmondás azt tartja: bírálni könnyű. Pedig bírálni — bármilyen legyen a kritikus hivatottsága — egy egész életpályán át kortársairól ítéletet mondani, nehéz. Különösen kisebb nemzetnél, a hol a kritikus és a megkritizált akarva, nem akarva egymással érintkezik, kényes a kritika, hisz azzal van dolga a bírálónak, a mi a legesiklandóbb: az írók, a művészek bőrével. A nagy kritikusnak, a minőnek pl. a németeknél Lessinget képzeljük, kell, hogy erős jelleme legyen. Az ítélőtehetség magában, az æsthetikai érzék biztonsága még nem elegendő: bátorság, hajthatatlanság is kell, mely hajlandó valamely igazság érdekében bármily ellenféllel szembeszállani és magának sok ellenséget szerezni. Az idéztem közmondás ellenére az életben, kortársakkal szemben sokkal könnyebb hallgatni, mint bírálni; az opportunistikus hallgatás sokkal inkább van elterjedve, mint az őszinte bírálat. Van egy arabs közmondás: a hallgatás fáján terem gyümölcse, a béke. A legtöbb ember megelégszik azzal, hogy a kényelmes gyümölcsöt szedi. Hisz a közéletben úgy, mint a magánéletben, a hallgatásnak conspiratiója uralkodik. *Hallgasson, hogy hallgassak* — ezt mondjuk egymásnak. A köz- és magánéletnek ezt a gyáva-ságát Gyulai nem ismerte. Kritikai jelessége jellemének erején épült.

Gyulainak kritikai jelentőségét mindenekelőtt abból lehet megítélni, hogy a legtöbb fontos magyar irodalmi értéklés, melyet ma általánosan elfogadunk, tőle származik. Voltak ítéletei, a melyek eleinte a paradoxon hatását teszik és melyeket ma minden magyar irodalmi tankönyv tanít.

Nemcsak a kortársakkal szemben volt nagyjelentőségű a kritikája. Úgy mint Toldy Ferencz a történeti alapot, úgy adta meg Gyulai irodalomtörténetünknek az æsthetikai alapot: Toldy az irodalmi folyamat historicumát, Gyulai értékelését. A mit mindannyian vallunk Aranyról, Petőfiről, Vörösmartyról, Katonáról, azt ő mondta ki először vagy legalább ő fejezte ki abban a formában, melyet elfogadtunk. Minő helyet foglal el Zrinyi, Kazinczy, Kölcsey, Kemény a magyar irodalomban, azt ő határozta meg — úgy gondolom — végleg. Az a jellemzés, a melyet ő legnagyobb három költőnkéről, Vörösmartyról, Aranyról és Petőfiről adott, az megmarad a magyar irodalomtörténet állandó fejezetének. Tanulmányaiban ő különben is a modern magyar értekező próza egyik megalapítója. A mit írt, az mind erősen, szabatosan, magyarosan van megfogalmazva. Stylusa nem mindig folyékony, néha aphoristikus, mozaikszerű, de mindig művészi és jellemző.

Gyulai Pál az egyetlen (és talán e részben utolsó) nagy magyar kritikus, kire nem hatott elhatározóan valamely nagy külföldi bíráló példája. Önálló, magyar; mer Gyulai Pál lenni idegen, jeles tekintélyekkel szemben is. Van nem egy fontos dolog, a mit mi mindannyian könyvekből, ő pedig magától tanult. Leginkább hatott reá Arany és Kemény Zsigmond, kikhez személyes barátság fűzte. Az első különösen a compositio, a második a jellemzés művészetére figyelmeztette. A német és franczia kritikusok közül aránylag leginkább Julian Schmidt és Gustave Planche folyt be kritikai elveire, a kik ma már mintegy a láthatáron túl vannak. A szigorú Gustave Planche, ép úgy, mint Gyulai, szerette a finom, szabatos, szüksézáví jellemzést, az egyszerűt, a könnyen áttekinthető compositiót és üldözte a zajos és extravagans költőket. Victor Hugo regényeit túlzott jellemzésük miatt rosszalta Planche, mint Gyulai a Jókaiéit.

A legnagyobb franczia kritikust, Sainte-Beuve öt, Gyulai nem sokat olvasta, és a mennyire ismerte, nem szerette. Sainte-Beuve nem volt oly egyenes lelkű, őszinte, mint Gyulai. A nagy franczia hullámos lelkületű bírálataiban a finom árnyalatok embere, ki azonban hajlandó alkalom-

adtán ezek helyett finom retouche-okat is alkalmazni. Ez nem a Gyulai módszere.

Taine-nél, a ki neki nagyon merev, túlságosan rendszeresítő volt, Gyulai szerint nem érvényesülnek elegendőkép az æsthetikai szempontok. Gyulai pl. nem becsülte volna annyira Stendhal-Beylet, mint Taine; a művészi szempontok: nyelv, compositio, stylus az ő szemében fontosabbak voltak, mint a Tainében, kinek történeti lélektana iránt Gyulainak különben kevés érzéke volt.

Gyulainak főérdeme, hogy belevitte a jelen kritikába a feltétlen őszinteséget. Olyan magasra becsülte az igazságot és a kritikát, hogy nem tekintve saját érdekét, mindig tudott szókimondó, sőt kiméletlen lenni. Mennyi hiúságot kellett sértenie, mennyi befolyásos dölyffel szembe szállania! Mennyit harczolt phrasisok ellen, a mi különösen fontos nálunk, a hol a phrasis többet pusztított, mint Mohács. Oly erős volt meggyőződése, hogy mindig kész volt meggyőződésének martirja lenni. Szenvedélyesen szerette tárgyát. Innen erős, határozott hangja. Érveinek súlyához hozzájárult meggyőződésének ereje, mely e súlyt azután imponálóan fokozta. Nem alakoskodott; mint lyrikus is, mint kritikus is, azt mondta el, a mit érzett. Hajlandó volt mindig meggyőződéseért szembe szállni azzal a hatalommal, mely előtt mindenki gyáva, mely előtt a legbüszkébb demokraták is hajlongani szoktak: a közvéleménnyel. Gyulai nem hizelgett a közvéleménynek és nem hizelgett annak a hatalomnak sem, a mely a közvéleményt közvetíti: a sajtónak sem. Nem kereste sem a tekintélyes öreg, sem a szépreményű fiatal írók dicséretét. Mintha a népszerűség hajhászatának e korában a népszerűtlenséget kereste volna. Védte hevesen (nemes hévvel) Görgeit, a kit kortársai gaz árulónak tartottak és támadta (tán túlságos hévvel) a közönség bálványait, Kossuthot és Jókait, vagy jobban mondva nem is őket, csak gyengéiket.

Mindig állást foglalt az írók hiúsága és üressége ellen. Ő maga szerény volt és azért sértette őt az a nyegleség, az a nagy hang, az az önbámulás, melyet nem egyszer jeles tehetségű kortársaknál is talált.

Gyulai szellemének és kritikájának is uralkodó vonása a józanság. Erős rationalismusa ellenezte a szertelent, a rikitót, a túlzott vonásokat, mindazt, a mi nagyzó, a paradoxonokat, a phantasta vonásokat, a miket egyes magyar költőkben talált, kik elhagyják hazájokat, sőt a földgömböt és mint üstökösök a végtelenségben akarnak fényleni. Különben sem volt erős metaphysikai érzéke (és ebben is magyar volt). Az érzelmek igazsága, az eszmék józansága és világossága, tartalmi és formai kikerekítés, magyar jelleg, a művészet rationalis kellékei — ezeket hangoztatta ő első-sorban. A hiúság öndédelgetését épen oly szívből fakadó nevetéssel fogadta, mint a színészkedő reklamkeresést. Azokat a hiú írókat, kik Gyulai kritikája után magukon kívül voltak és azt hitték, hogy most megáll Magyarország órája — azokat gúnyolta ő egyik meséjében a tyúk alakjában, melynek fejére a házfedélről kavics hullott —

Jaj, jaj, jaj,
Égszakadás, földindulás!
A fejemen egy koppanás!

Szellemi egészségénél fogva szerette a józanság mellett a természetességet. Nem volt benne álszemérem, de a frivolitást, a pikanteriát nem ismerte, mint nem szeretett különös fűszereket, mert az egészséges gyomor úgyis megemészti, a mi természetes jó táplálék.

Igaz, hogy a rendkívülit, a szertelent, akkor sem szerette, ha lángelmével egyesült; azt a mystikus erőt, mely egy Dantét, egy Michelangelót a fájdalom fensége felé vont, hogy a mi törpe világunknál nagyobb arányú világot teremtsen képzeletében — nem méltányolta elegendőképen.

Kritikáiban a főszempont, melyet nagy erővel tudott érvényesíteni, a lélektani hűség vizsgálata volt. Ha ő regényt olvasott, a színpadon drámát látott, az első kérdés, melyet önkénytelenül, pszichologiai ösztönétől hajtva, felvetett, ez volt: Van-e igazság az emberek festésében? Ez iránt rendkívül érzékeny csápja volt. Ezért szerette Katonát, kiben talán ő érezte leelőször teljesen a szenvedély nagy jellemzőjét. Ezért szerette Keményt, ki analysáló szenvedélylyel

bele fúrja magát személyeinek agyvelejébe és szívébe. Jókait szerette, de csak kisebb rajzaiban, a hol nincs előtte bonyolult lélektani problema és a hol szeretetreméltó pajzánsága és fényes elbeszélő képessége mintegy lélektani akadály nélkül érvényesül. Nagy regényeiben ellenben rosszalta a kalandos, következtelen emberfestést, melynek célja nem az igazság, hanem a cselekvény érdekének vagy meglepő voltának emelése.

Mikszáth novellái közt legtöbbször becsülte azt, a melyben minden hatásos cselekvény mellőzésével pusztán finom lélektani rajzot ad: *A gyermekek*. A külföldiek közt leginkább bámulta Thackeray emberismeretét és ironikus biztonságát. Dickensben nem szerette groteszk túlzásait és felcsigázott sentimentalismusát. Molière-ben különösen a női jellemeknek finom rajzolóját magasztalta. Tolsztojnak ifjúkori novelláit becsülte legtöbbször; regényeiben rosszalta a zavaros világboldogító anarchikus eszméket. Az újkori történetírók közt eszménye Macaulay volt (talán azért, mert a történetírók közül leginkább hasonlít kitűnő regényíróhoz).

Úgy mint az elbeszélő műveknél a lélektani igazság, úgy volt főszempontja a lyrai költemények megbírálásánál az átérzés és a belső forma. Mint a pénzváltó az aranyok csengését, oly biztosan felismerte Gyulai egy költeményben, hogy a lélek valódi hangja szól-e belőle? Itt is kereste, a mi magán- és irodalmi életének főelve volt: az igazságot. Az affectáltságot egyaránt gyűlölte versben és prózában.

A lyrában az átérzésen kívül a belső formát tartotta a legfontosabb kriteriumnak. Mi az a belső forma? A költeménynek legyen valami tartalmi befejezése, ne csak vége: legyen meg benne a gondolatnak vagy érzésnek kerekdedsége, a benne kifejezett érzésnek mintegy egészét alkotó szerkezete. A költeményt úgy nézte Gyulai, mint valamely organismust, mint valamely növényt, melynek van gyökere, törzse és ága. Ezek együvé tartoznak és a tápláló nedvet egymásból szívják. A lyrai belső forma érzéke képesítette Gyulait arra, hogy Petőfit oly mélyrehatóan méltányolja. Gyulainak különben is egyik főérdeme, hogy Petőfi és Arany népies irányának szószólója volt kritikánkban.

Sokat szolt Gyulai a tragikum fogalmáról. Elötte nem volt magyar kritikus, ki e fogalom rejtelmes mélységébe behatolt volna. A tragikum átértése képesítette, hogy mintegy felfedezze Katona nagyságát és megértse Kemény regényeinek erkölcsi alapját. Gyulai tette figyelmesekké íróinkat a tragikum fogalmának nagy jelentőségére. Az ő eszmekeltő példaadása nélkül talán nem is keletkeztek volna irodalmunkban oly jelentős és szellemes fejtegetések e themáról, mint a minő a Beöthy Zsolté, a Rákosi Jenőé és a Péterfyé. Gyulai felfogását a tragikumról nagy erővel fejezi ki ott, a hol Bánk bán tragikumát elemzi: «Ime Bánk tragikuma, ki önbíráskodva nemcsak a társadalmi rend ellen támad föl, hanem önmagának erkölcsi léalapja ellen is. Midőn meggyalázott becsületeért bosszút áll, egyszersmind meggyalázza mindazt, min becsülete nyugszik: méltóságát, hitét, politikai elveit, büszkeségét. A nádorból törvénytapolódó, a király kegyeltjéből felségsértő, az alkotmányos államférfiből forradalmár, lovagból nőgyilkos, a büszke úrból megalázott szerencsétlen lesz. Külső- és belsőképe egyaránt elbukik. A költői igazságszolgáltatás teljes, a tragikum oly erős, minél erősebb alig lehet».

Gyulai egyszersmind a nemzeti traditio öre volt irodalmunkban. Minden munkánál önkénytelenül is érezte vagy nélkülözötte a magyar étellel való kapcsolatot, a magyar szellemet. Ő valóban magyar volt, erőszakoskodás és fitogtatás nélkül. Senki sem volt magyarabb, és senki sem volt kevésbbé vadmagyar, mint ő. A magyarosság nála tendentia nélkül való volt, oly természetes valami, mint a lélekezés. Irodalmunkban fenn akarta tartani a múltból mindazt, a mi nemes, a mi jellemző, a mi nagy szellemeinkhez fűződik. A chauvinismust — mint minden túlzást — nem szerette. De azt vallotta: minden költő mélyen gyökerezik szülőtalajában. A legnagyobb költők leginkább, hisz minél nagyobb a fa, annál mélyebbek gyökerei.

Magyar költő első sorban a magyar életet fesse, mert ezt ismerheti leginkább. Annál inkább álljunk magyar talajra, mert nálunk a magyar faj léte és a magyar irodalom szorosabban függ össze, mint a külföldi népeknél faj és irodalom.

A nyelvújítást is azért védte Gyulai, mert benne már traditiót látott, melyet nem szabad egyszerűen eltörölni. A nemzeti traditio örének lenni természetesen nem annyit tesz, mint a külföldi irodalmunk kapuján át nem engedni. Gyulai jobban tudta, mint bárki, hogy nem minden, a mi idegen, rossz, és nem minden, a mi belföldi, jó. Mindig azon volt, hogy nagy megkülönböztető képességgel meghatározza, mit fogadhatunk be és mit mellőzzünk. Ez különösen fontos ma, a midőn irodalmunk oly sokirányú és az idegen befolyások nőttön-nőnek, hiszen most már nem csak nyugatról jönnek erős hatások, hanem északról is. Elég e részben Tolsztojra és Ibsenre utalnom.

Gyulai módszertani elveit maga állapította meg. Nem tudós hagyomány, hanem költői érzéke vezette ahhoz az irodalomtörténeti módszerhez, melyet ma követünk. Ha Vörösmartyt vagy Katonát tárgyalta, tekintetbe vette mindazon tényezőket, melyeket mi ma fontosaknak tartunk: az egyéniség elemzését, a körülmények befolyását, a családot, barátokat, az irodalmi hatásokat. E szempontokat Gyulai azonban nem irodalomtörténeti módszertantól vezetve alkalmazta, hanem költői ösztönből: ő úgy tekintette pl. Vörösmartyt vagy Katonát, mint a jó regényíró tekinti személyeit, kikkel olvasóit meg akarja ismertetni. Vörösmarty életrajzában az első fejezet, Vörösmarty ifjúsága, olyan, mint egy jeles regénynek első fejezete, a mely a hős ifjúsági fejlődését rajzolja. Gyulai költői érzéssel adja elő azt, a mit mi módszeres elemzéssel iparkodunk elérni. E költői felfogásból magyarázható talán, hogy ő nem elemzi Vörösmarty lelki sajátságait, pl. képzeletét, mely oly feltűnően mutatkozik költészetében. Ellenben ép költői érzéke nagyon elősegíti, midőn Katona *Bánk bán*-ját nyomról-nyomra magyarázza.

E nagy kritikust néha talán elragadta heve. Néha nagyon is éles volt. néha pedig a polemiát nemcsak az igazságért, hanem a polemia kedvéért szerette. Ez árnyék: de az árnyék iránya is mutatja, hogy magasan áll a fényforrás.

IV. A lyrikus.

Gyulainál a kérlelhetetlen, meggyőződéseért mindig harczolni kész kritikus alatt még egy mélyebb lelki réteg rejlik: a lyrai, az érzékeny, sőt sentimentalis költőé. E rétegből fakadnak a meleg források, melyek nagy lelki válságoknál költészetében jelentkeznek.

Lyrai költeményeiben is megtaláljuk a novellairó és a kritikus fősajátságait. Az őszinteség, az átérzés, a mi őt az életben és különösen a kritikában kitüntette, ez jelessége Gyulainak, a költőnek is. Oly barátságosan hatnak reánk költeményei: egy mélységesen becsületos, igaz lélek őszinte vallomásai, cziczoma, nyegleség, pöse nélkül. Minden egyszerű és tiszta. Ugy mint novelláiban, itt is, a lyra terén, ereje a mindennapi élet költői fölfogásában nyilatkozik. Költészete általában a népies felé hajlik: motivumaiban, nyelvében, szerkezetében egyaránt egyszerű és benső.* E mellett azonban van egy különös sajátsága, mely nem a népköltészetből való: költeményeinek hangulata felett valami tompító elem lebeg.

Ez a tompító elem gyakran a bírálat, a kissé keserű reflexio. De nemcsak a bírálat ily távolító elem nála. A lyrikus Gyulai főtulajdonsága általán, hogy ő nem a közvetlen jelen hatásának költője. Annak a lyrikusa, a mi nincs már jelen. Ebben gyökerezik lyrai hangulata.

Úgy találom, hogy három lyrai alakja, három uralkodó motivuma van, melyekkel a jelent mintegy távol tartja magától. Vagy bírálja a jelent; vagy álmot mond el a költemény, álmot, melyben tehát olyasvalamit mond el, a mi nem valódi, hanem csak képzeleti jelen, mivel a költő a jövővel vagy multtal álmodik; vagy emléket énekel meg a költő. A költemény tartalma tehát ilykép át van szűrve hol a kritika rostáján, hol az álomnak, hol az emlékezetnek fátyolán. Ezek Gyulai lyrájának tompító módszerei;

* Természetes, hogy Petőfi és Arany hatott Gyulaira. Az *Úti emlékek* például föltűnően petőfiesek, *Lethe partján* pedig Aranyra vall. Ellenben a *Viszontlátás* tán ismét Aranyra hatott (*Kies ősz*).

szereti vagy a bírálat, vagy az álom vagy az emlékezet távlatát alkalmazni.

Csodálkoznánk, ha a bírálati hajlamot nem találnók meg Gyulai lyrájában. Még szerelmi dalaiban is bírálni találja kedvesét:

*Nem vagy te legszebb a világon,
Tán oly szép sem, mint képzelem,
De nékem érted szép az élet
És boldogság a szerelem.*

Midőn a halállal szembenéz, párbaja előtt szintén kritizál. Sírkövemre, mondja, írjátok ezt:

*Híven szerettem a hazát,
Írtam többek közt kritikát,
Soha sem ültem veszteg:
Egy bösz poéta jött reám,
Előbb versével, azután
Meg a kezével ölt meg.*

Romhányi című epikus töredékében is nemcsak a személyeket bírálja a költő (például a fiatal Gerébről mondja: Eszénél mindig több volt szíve; Szabolcsiról: Bölcselkedik, ha késő immár s utólag mindig nagy vitéz), mondom, nemcsak személyeit bírálja a költő, hanem a személyek is bírálatokat mondanak gyulaias hévvel Görgeiről és Kossuthról.

Egyik legkedveltebb lyrai alakja Gyulainak az álom. Álomkép, a lélek derengése álom és való közt, az álom mézédessége, melyet az álom tarka pillangója csókol reá — ezek mind gyakori motivumai.

Az álmodó leány nyugtalan álmában övének látja, kit örökre szeret s mint vágya hevébe sülyedt csalogány, megcsattan szerelmi vallomása.

A menyasszony, miután a temetőben vőlegénye sírjáról virágot szakasztott, otthon dobogó keblére tűzi és elalszik. «És a mint a virág hervad, édesebben álmodik, ő is hervad és elhervad hajnalig.» *A vándor fiú* az útfélen vadalmafa alatt a pataktól és szellőtől elringatva, álmában újra otthon van:

És megáll kinn a pitvarban
 S úgy örvend, hogy a komondor
 Farkat csóvál, reá mormol.
 Kicsiny huga szólítja őt:
 «Hoztál nekem piros kendőt?»
 «Hoztam neked piros kendőt,
 Nem is egyet, hanem kettőt.»

Midőn a költő *Margit szigetén* betegen fekszik alkonyatkor, a fa lombja a szálló ablakán nyájasan behajlik, derős árnyéka arczán lebeg, suttogva kérdi: hogy' vagy szegény beteg? Nem látja, de hallja a kinn sétálókat, víg beszédüket. Hallja csendülni csalogány dalát, emlékek ébredeznek a költőben, mint ködfátyolképek; az alkony elborul:

Gözös robajja, közbe távol ének,
 S tört hangjai el-elhaló zenének
 Elrengetik az éber álmu főt,
 Mint dajkaszó síró csecsemőt.

Midőn a fiatal Gyulai kedvesétől elválik, otthon ép úgy álomba ringatja Mari búcsúhangja édes csengéssel (*Este tőled ha elváltam*), mint Leányfalván, a hova Pest hiú, léha zajából menekült, ugyanennek a nőnek szép emléke.

Rejts el hát völgy, rejts el erdő,
 Ringass lágyan enyhe szellő...
 Szívem egy-egy szép emlékét
 Hadd álmodjam vissza én. (*Falun.*)

Az évszakok közt legjobban szereti az őszt, midőn a természet álmodozik. (*Őszi délután* és *Az ősz.*)

Legszebb szerelmi költeményében (*Ölelve tartlak*) alvó feleségét nem akarja fölébreszteni, mintha az erős érzelmektől félne, melyeket az álom szelidít és tompít.

Ne ébreszsen pacsirtaszó
 Szavadnak édes hangja még,
 S csillag sem, a hajnalhozó,
 A mely dicső szemedben ég.

Úgy mint az álom, enyhítő vagy szépítő fályolt von az életre a Gyulai költészetében az emlékezet. Visszaemlé-

kezni annyit tesz, mint sokat felejteni, a mi levert vagy fáj. Gyulai szereti életét a visszaemlékezés tükrében nézni. Látja ilyenkor hazája küzdelmét, feleségét, leányát, fiát, barátait — mind lágyítva, búsítva és édesítve az álom vagy az időbeli távollét perspectivájától. Mint huszonötéves ifjú visszagondol kedvesére (*Emlék*) és ekkor írja :

Lelkemen, mint tó hulláma,
Ha vihar jó éjtszakára,
Megmozdul a fájdalom.

Emlékekből, a szerelem emlékeiből táplálkozik az *Emlékszel-e* költemény:

Emlékszel-é a pillanatra,
Jut-é eszedbe néha még?
A földön virágok tavaszsa,
Fölötte fényes, tiszta ég. —
Az elhunyo nap végsugára
Reszket a csendes tóvizen;
Körülünk ingó lombok árnya,
Szivünkben első szerelem.

Gyulai az őszi költője, nemcsak azért, mert álomképeket idéz föl benne (a mi költészetének, a mint láttuk, egyik főmotivuma), hanem mert őszzsel a visszaemlékezés édes-fájós érzete fogja el.

Oh őszi fénynek enyhe napja
Te vagy legkedvesb évszakom!
Szivem, a méla érzés rabja,
Hányszor merengett bájadon!
Hányszor hallgattam erdők szélén
A hulló lombok halk zaját,
Mint hervadó boldog reményim
Lágyan visszhangzó sóhaját,
S el-elmélázva nyájas fényen
Enyhültem egy-egy szép emléken.

Az érzések legmagasabb extasisát (mint nem egyszer Petőfi) Gyulai nem éri el, nem is ereszkedik a lelki fájdalom mystikus mélyébe, mint Arany; a nagy szenvedély és a nagy phantasia nem vet lángot költeményeiben, szókincse és lyrai motívumai (merő ellentétben barátjával.

Arannyal) aránylag szűkkörűek: de a mi zavaros halandó létünkben szép, azt mély és tiszta érzéssel aranyozza meg az ő lyrai költészete.

A népies modor szeretete terelte Gyulait a gyermekmese felé. Lelki életében különben is volt mindig valami gyermeki üdeség. Mennyire magyar tud ő lenni e gyermekmesékben! Nemcsak rhythmusuk, hangjuk oly szeretetreméltó magyar, hanem magyarok még meséinek személyei is. Ugy mint La Fontaine meséiben nemcsak állat-typusokat látunk, hanem élénk tünnek az akkori francia társadalom alakjai: az oroszánban XIV. Lajos, a rókában az udvaronc stb., úgy látjuk például Gyulainál *A farkas és a szunyogok* című mesében az elszegényedett magyar nemesnek (fájdalom, egyre gyakrabban előforduló) típusát, körülrajongva az alamuszi czigányoktól:

Nyári meleg és üres has . . .
 Haraguszik az éh farkas.
 A szunyogok le-leszállnak,
 Muzsikálnak, uzsikálnak:
 «Megtisztelnők, farkas uram,
 Szép nótával, nagysás uram!»
 Nem kell, nem kell. «Csak egy nótát,
 Csak annyit ad, a mennyit ad.»
 Menjete el, nagy böjtöm van!
 «Csak egy nótát, nagysás uram!»
 Jöjjetek majd Szent Andráskor.*
 «Nagysás uram, hiszen akkor
 Kezdődik már az ünnepünk,
 Magunknak sem hegedülünk.»
 Le-leszállnak, csak ott állnak
 Muzsikálnak, uzsikálnak,
 Muzsikaszó és üres has . . .
 Haraguszik az éh farkas.

Gyulai, ki nem egyszer gúnyolta költő kortársait, kénytelen volt sok gúnyt eltérni *Romhányija* miatt, mely lassan készült, meg-megakadt és végül is «nagyreményű töredék» maradt. Gyulai bizonyos daczczal dolgozott rajta:

Hanem gúny rajtam ki nem fog már,
 Munkámat félbe nem hagyom.

* Őszkor.

Nem csüggeszt balga vád, ítélet,
 Nem ösztönöz hiú dicséret . . .
 Ne kíméld gyöngé oldalát,
 De várd el végét legalább.

Romhányiban Gyulai byroni satirikus eposi hangot üt meg, de nem találja meg meg mindig Byron *Don Juan*-jának szökkenő, kicsapongó kellemét. Ehhez talán bizonyos jellembeli könnyedség is szükséges, mely nem volt meg Gyulaiban.

Romhányiban tragikus fejlemények kezdetén vagyunk. Az összeütközés és megoldás már nincs kidolgozva. Romhányi elárulja kedvesét, Ilonkát. Ez megtörve a fájdalomtól, conservatív nemesnek felesége lesz. Romhányi a magyar szabadságháborúban mint üldözött honvéd Ilonkáék parkjába kerül és ott, nem sejtve hol van, ájultan össze-rogy. Régi kedvese, már mint Romhányi politikai ellenfelének felesége, ápolja őt, míg fel nem gyógyul. E regényes motívum, mely Romhányit és volt kedvesét, kit ő elhagyott, ismét összefűzi, nincs az eposban kiaknázva: a cselekvénynek nem ad más fordulatot, mint valami egyszerűbb motívum adna, például, hogy a forradalom után egy közös barátjuknál találkozott volna Romhányi Ilonkával és férjével. A további fejleményben valószínűleg Romhányi újból fejlődő szerelmét láttuk volna és Ilonka lelki küzdelmét férje iránti hűsége és megújult szerelme közt. Ily nagy és hosszú epikus feladat kidolgozásában azonban eléllt Gyulai költői lélegzete.

V. A novellairó.

Gyulai Pál mint novellairó, különösen legkitünőbb alkotásában, *A régi udvarház utolsó gazdlájában*, egészen külön irányt képvisel. E mű nem régi értelemben vett novella: nem érdekes események vagy meglepő kalandok előadása. Inkább lélektani tanulmánynak lehetne nevezni. Mi a fő tárgya? Érdekes ember? Szenvedélyes szerelmi pár? Hódító nő, tettben erős, eszes férfi? Nem! Középszerű, szellemileg is elgyengülő öreg ember, tehát épen nem ki-

magasló novellahős; csakhogy Gyulai oly finom igazlással éli bele magát e hanyatló lélekbe, annyira átérzi minden lelki változását, hogy megértjük és megszeretjük.

Nem nagy képzelet és nem nagy lelemény, de biztos, szabatos jellemrajz és szerető, mindenlátó elmélyedés személyeibe: ezek a novellairó Gyulainak fősajátságai.

Mily egyszerűk novelláinak tárgyai, mennyire nem érdekfeszítők, mennyire hiányzik belőlük az izgató, regényes bonyodalom. Egy kivénült komikus, ki sokat mérgelődik, kit az életben is kinevetnek és ki kegyelemkenyéren él. (*Első magyar komikus.*) Egy magyar szücs, ki idegen földön, Berlinben, egy magyar mulatság alkalmából becsípve rövid időre fölszabadul német felesége papucskormányára alól. (*Glück—Szerencse ur.*) Egy kis fiú, ki, ámbár édes anyja aggódo szeretettel folyton vigyáz reá, typhusba esik és meghal. (*Egy anya.*) Egy udvarház gazdája elszegényedik, leánya elhagyja, fia meghal, végül csak régi szolgája marad mellette. (*Régi udvarház utolsó gazdája.*)

A tárgyak egyszerűek, de bámulatos, mennyire át meg áthat rajtuk a szerző. Alig van meséjük, alig van bonyodalomuk, de minden jellemző részlet finom, gyöngéd érzékkel ki van dolgozva. Semmi fölösleges, semmi cziczoma. Egyszerű előadás, rövid mondatok, de minden mondat talál, az egész előadás tömör, szabatos, fordulatos és folyton jellemző. Egyszerű, elhagyott emberek mély szeretettel való festése, ez Gyulai kedvelt themája és ebben hasonlít a jeles orosz regényírókhoz. Gyulaiban megvolt nagy mértékben, a mi Herczeg Ferenczből, a nála sokkal fordulatosabb és leleményesebb novellairóból többnyire hiányzik: a sympathia adománya. A mi emberileg nevezetes és szép, azt fölfedezi Gyulai a kigúnyolt, haragos, vén színészben, mint az udvarház gazdájának elgyöngült szolgájában. A szájalomra méltók gyöngéd szerető rajzában érintkezett Gyulai Tolsztojjal, Turgenyeffel, Gogollal, Csehoffal, kiket akkor még nem ismert és a kiket később sem szeretett, mert anarchikus tendenciát vagy pathologikus kedvtelést látott bennök. A testi jelenségeket, az emberállatot nem írja le Gyulai, mint Tolsztojék, de átható mély rokonszenvvel fog-

lalkozik, mint ők, a szegény, már csak fáradságosan működő agyvelőnek és bánatos szívnek életével.

A *Régi udvarház utolsó gazdájának*, az öreg Radnóthynak rajza a magyar irodalom legkiválóbb jellemzéseiből való. Mennyire igaz, mennyire látott, megfigyelt minden részlet e műben. Ugy mint *Toldi estéjében*, itt is a hanyatlás epicumát látjuk: a múlt embere nem találja föl magát a jelenben. Hanyatlik az öreg Radnóthy, hanyatlik régi udvarháza, hanyatlik az őszbe hervadó természet. Oly jól illenek egymáshoz. «A szél nemcsak a fák száraz leveleit szórta szét, hanem egy-egy zsindelyt is lekapott a roskatag födélről, az őszi köd megszerette tornyát, kéményeit s örömet szállott reájok.»

Átlátszó lesz előttünk az öregnek lelke, a mint ő, a régi főispán, nem tudja magát beleélni a forradalom utáni új viszonyokba, a mint beleszökönyszerűsödik emlékeibe és a maga vélt igazába.

Iveket írt össze, mikép kell a régi rendet visszaállítani s bőven tárgyalja a Bach-kormány által lefoglalt kardjának dicső múltját. Oly erős szenvedélyvel csüng a multon, hogy föl nem foghatja a jelent. Álomvilágban él, melyben csak szenvedése és vénülése a való. Még-még érdekli a múlt, de csak mint valami fátyolon át, szenvedélyei föl-föllángolnak, de csak a múltat világítják meg.

Fölháborodik, pöröl, erőszakoskodik, nem tudja megérteni, hogy nem neki adnak igazat. Különben sincs elég gyakorlati érzéke, nem tud alkalmazkodni, de nem is akar. Előre látjuk, hogy ügyesebb, kiméletlen idegenek le fogják majd gyűrni. Túlságosan elfoglalják a közjogi kérdések. (Ebben is mennyire magyar nemes!) Fordult a világ, de ő nem fordult vele. Reggeltől estig írja védelmi pöriratát, melyben Anonymustól kezdve rendre idézi a történetírókat, hogy bebizonyítsa kardja elkobzásának igazságtalanságát. És ezt az emlékiratot, melyen ő több hónapon át dolgozott, az új idegen kormány nem fogadja el! Ügyvéd kell hozzá, mondják neki. «Bezzeg — hangoztatja az öreg — felnek a pennámtól!»

Vagyona veszendőben, udvarháza romlófélben, hazája lenyüggözve, birtoka földülva, pénzzavarokkal küzdve, büsz-

keségében megtörve, leányától búcsú nélkül elhagyva — egy marad az öregnek, egyetlen-egy e nagy pusztá világon, a mire megcsalt szívének minden melegét sugározza: megmaradt fia, ki Olaszországban mint katonatiszt szolgál. Radnóthy postára küldi huszárját, a vén Istvánt, mert levelet vár fiától. Délben néhány kanál levest eszik s egész délután csak azt kérdegetti: haza jött-e István a postáról. Azt mondják neki: még nem! De haza jön — feleli — haza jön és jó hírt hoz. Várja, várja a szolgát karosszékebe ülve, pipára tölt s közben panaszodik, hogy kardja után (megint kardjára gondol) pipáját veszik el a magyarnak, mert nem szihatja régi jó dohányát többé. Vár, vár, kinéz az ablakon s elalszik. Alkonyat fele István csakugyan levelet hoz és fölkölti urát, ki mohón kap a levél után. Olvassa, olvassa, kétszer, háromszor, négyszer — aztán felnéz Istvánra, kit az a buta érzéketlenség, azok a meredt, fénytelen szemek egészen megborzasztottak. Radnóthy hátra támaszkodik, megint elolvassa a levelet, s ép oly csodálatosan néz a belépő lelkészre, mint Istvánra. A lelkész fölolvass két levelet, Radnóthy csak int fejével és nem szól semmit. Midőn a lelkész távozott, Radnóthy elkiáltja magát: «Beteg vagyok, beteg leszek, nem bánom, vegyék el mindenemet. Ugy sincs, kire hagyjam.

— Hát meghalt Géza úrfi? — kérdi István urához rohanva.

— Meg — felelt Radnóthy s ajka nyitva maradt.» —

Az olvasó érzi, mennyi fájdalom, kétségbeesés, reménytelenség van ebben a «meg» igekötőben.

Azután néhány napi gyöngékedés után, mely betegségnek is beillett, ismét elfoglalja helyét a karosszékekben, nézi az őszi természetet, előveszi kedvelt pipáját és dohányt kér Istvántól, ha volna még abból a régi jó dohányból.*

* Érdekes a novellának ezt a jelenetét, a hol az öreg Radnóthy megtudja egyetlen fia váratlan halálát, Kozma Andor elbeszélésével összevetni, mikép viselkedett Gyulai, midőn (évtizedekkel novellájának megírása után) egyszerre fiának, Kálmánnak haláláról értesült. Láthatjuk, mennyit merített önnön jelleméből és mennyit előlegezett Radnóthynak. «Szinte kétségbeestem Gyulai Pálért, írja Kozma Andor,

Az öreg végleg meg van törve és halálosan meg van alázva. A lámpában már kevés az olaj, pislog, serczeg, de már csak a multnak és a jelennek igen kis körét világítja meg: leginkább meghalt fiának bús alakját és annak a szép napnak emlékét, midőn főispánná választották.

Fia halála után, mindentől megfosztva, a fájdalomtól, csalódástól, vénségtől megtörve gyermek lesz, leginkább haszontalanságokkal bibelődik; ha nem alszik, vén huszárjával, Istvánnal, ki neki komornyika, barátja, orvosa egy személyben, tereferél. Mint a gyermek játékszereivel, úgy játszik ő szintén félig áloméletet élve, régi emlékeivel. Vén szolgájával mélézva elfecsegik a napokat, magukat folyton ismételve, a multnak élnek és a jelent szidják. Elgyengülő emlékezetéből minden nap elmosódik valami emlék, pedig csak a mult érdekli. Napról-napra sűrűbb lesz a fátyol, mely a multa borúl. Néha azonban még megszólalnak szívében ifjúságának édes emlékei és lágyan elringatják az öreget, mint bölcső a gyermeket. A mit a gazda a multból tehetetlenségében elfelejtett, azt megtoldja szegény agyvelejéből az öreg huszár. Néha belezavarodnak az évszámokba és nevekbe, vitatkoznak, meg is haragudnak egymásra, aztán kibékülnek, s azt határozzák, hogy már késő az éjtszaka, ideje volna lefeküdni, majd tán megálmodják, a mire most nem emlékeznek.

Milyen mesteri az a leírás, a midőn az öreg Radnóthy bújában saját kastélyának romlását az éjjeli hangokban

mikor Leányfalvára sürgöny érkezett egy külföldi fürdőből, hogy ott Gyulai Kálmán hirtelen meghalt. Gyulai Pál épen akkor nem volt Leányfalván, Miskolczon járt látogatóban Lévy Józsefnél, de már vártuk haza. Én elébe utaztam a borzasztó hírrel. Pesti lakásán találtam őt, a mint épen a vasutról érkezett. Csak ketten voltunk a régi Sándor-utczai Szendrey-ház szobáiban. Sohasem felejttem el a favesztett apa arcának ijesztő halálsárgaságát, fekete szemeknek rémes kidülledését s azt a szótlán, könnytelen, csak egy-egy nehéz sóhajtól megszagatott csöndöt, mely a halálhír közlésére következett. E baljós csöndben Gyulai Pál egyszer csak siető sétának eredt a lakás végéig, meg vissza. Útközben fölkapta egyik hosszúszerű selmeczi pipáját, megtömté, rágyújtott s szífta ép oly gyorsan, keményen, mint a hóg lépegetett. •

megfigyeli! Itt összefolyik a modern regény részletezése a magyar népies motívumok szerencsés alkalmazásával.

«A romlásnak indult épületekben mindig hallhatni bizonyos rejtélyes hangot, mely félelmet kelt s nem engedi aludni a nyugodni vágyót. Szüntelen fú bennök a szél, nem tudni, honnan. Eleinte alig hallható zokogással kezd, aztán nagyot sóhajt, mintha azt mondaná: jaj! S valami lehull, vakolat vagy tégladarab; majd dörömbölni kezd s kinyit egy ablakot vagy ajtót, melynek megrozs-dásodott sarka csikordulva ríjja: fáj, fáj! Máskor egyhangú kip-kop dobogások hallszanak, melyeket egy-egy mély hűvöltés szaggat meg; hirtelen csend áll be, de nem sokáig tart, halk nyöszörgés reszkedez, a kis gyermek sírásához hasonló, mely lassanként tompa zúgássá erősödik s heregni kezd az egész épület, mintha vihart érezne és összeomlani vágnék. Radnóthy órákig elhallgatta e hangokat.»

A mint István huszár is meghal, az öreg Radnóthy önmagára reducálva marad a hideg lelki sötétben.

Hasonló elmélyedő jellemzést, mint a *Régi udvarház*-ban, találunk az *Első magyar komikus*-ban. Kolozsvár utczáin csoszog egy vén színész, ki mérgesen visszafordulva szidja a gúnyolódó utcagyerekeket. Mi érdekes lehet ebben a szánalmas alakban? Nem inkább valami menhelybe való, semmint a költészetbe? Érdemes ilyen rokkant alakokkal foglalkozni? Gyulai itt is bevezet az öreg lelkébe, a melyben valami latens költészet rejlik: emberileg megértjük, megsajnáljuk, megszeretjük.

Hogy tudja Gyulai a dísz és tekintély nélkül való, alázatos, első pillantásra trivialisnak látszó lelki fájdalmat festeni. Mily távol vagyunk Jókai napfényes, hódító hőseitől!

Úgy, mint mindennap este láthatjuk, (de már alig figyeljük meg) a fény elnyelését a sötétségtől, a mint a nap fényköre mindinkább szűkül, az árnyék előrehatol, az utolsó rézsútos napsugarak bucsúzva, mintegy fájdalmasan tapogatják a tárgyakat, melyeket elhagynak, míg végre az utolsó fény is beleolvad az árnyék mélységébe: úgy látjuk Gyulai e no-

velláiban a fény csökkenését, a fájdalom, az elgyöngülés, a ború fokozatos előnyomulását az emberi lélekben.

Gyulai e novelláiban a magyar költészet köre egyszerre kitágul: alakok, kikben senki sem keresett volna költészetet, belépnek a költészet varázskörébe. Gyulai ott is felfedezi a költészetet, a hol nem az erő és a szépség honol. Valóban alig van írónk, ki ily egyszerű eszközökkel költői hatást tudott volna elérni.

Testestül-lelkestől, minden szokásával, kedvencz szófordulataival, élénk (német felesége szeme pillantásaitól mérsékelt) mozdulataival áll előttünk a volt kecskeméti szücs, Glück-Szerencse úr. A száraz, szigoru Berlinből vig magyar szíve fáj vissza Kecskemétre, de aztán mégis beleszokva az idegen világba, engedelmesen iszsza feleségével óriás kancsóból az Állatkertben a Weissbiert.*

Gyulainak a jellemzésre való hajlama mutatkozik a *Nők a tükör előtt* című novellás rajzaiban. Minden nő önvallomást tesz tükre előtt. Ez önvallomásokat jegyzi fel Gyulai, mint a hogy fényképezsek néha tükörből ránk néző alakokat fényképeznek le. Hét nyolcz nőjellemezés egyszerű modorban, egyszerű eszközökkel.

A megtört, szegény, elsötétülő lelkek rajza Gyulainál érett művészi tudásának gyümölcse. Ifjúkori novellájában, *Az aranycsináló*-ban, melyet 22 éves korában irt és nem nyomtatott le újra, erőszakos, idegrázó motivumokat hajhász. Romantikus novella, mely több tekintetben Vörösmarty romantikus drámájára, *A vérnász*-ra emlékezteti az olvasót. Az aranycsináló, az alchimista rá akarja bírni Zuleikát, hogy ölje meg férjét. Az alchimista tudniillik ennek vérével meg akarja magát ifjítani. Rábeszélés közben a tépelődő Zuleika szörnyet hal, férje pedig megöli az alchi-

* Mért oly sápadtak, oly savanyúan élesek a berliniek arczai? — kérdezi Gyulai a novellában egy német professortól. Ez a sok sanyarú tanulásnak eredménye, felel amaz (Das kommt vom kümmerlichen Studieren.) Gyulai e berlini rajzában még nem sejtí a nagy porosz fellendülést, mely oly közel volt és melyet ép ez arczok sápadtsága készített elő.

mistát. Borzasztó bonyolulat: a gyilkos az alchemistában saját apját ölte meg!

Több a megfigyelés, a jellemző erő *A vén színész*-ben. Egy színész mint Othello, előadás alatt megöli hűtelen menyasszonyát, ki Desdemonát játssza. A színészjellem, melyben a valódi érzelem a mesterséges exaltációval úgy összeolvad, hogy már nem is lehet őket megkülönböztetni, erős lélektani érzékkel van festve. E novella mintegy átmenet Gyulai későbbi tisztán jellemző, egészen egyszerű novella-stylusához.

* * *

Gyulai Pál Deáknak barátja, elvtársa volt; benne ugyanaz az erkölcsi erő működik, mint a nagy államférfiban. A kitünő tehetség nem elegendő, hogy valaki nagy férfivá legyen. A jellem táplálja a tehetséget. A jellem, ha Deákról és Gyulairól szólunk, az igazság érzetében gyökerезik. Néha, képzeletemben úgy tetszik nekem, mintha mi mindannyian, kik élünk, csak áléletet élnénk és ő, a halott élne valódi életet, mert az igazságnak élt. Voltakép neki kellett legkevésbé félnie a haláltól. Mennyire igaz a halál! Mennyire lehull akkor minden álarcz! Ő benne azonban, jellemének gyökerében megvolt az igazság, mely oly ritka az élet álságai közt és oly kérlelhetetlen a halál megjelenésében. Kár, hogy olyan kevéssé hasonlítunk hozzá!

RIEDL FRIGYES.

GYULAI PÁL EMLÉKÉNEK.

Most egy éve érte a nagy gyász az ország egész szellemi életét az ő elvesztésével . . . Egy éve, éppen midőn vissza juthattam másfél évtizedes távollét után közelébe és azt reményltem, hogy még évek során át élvezhetem szívének jóságát és elméjének, a koronkinti el-elfelhőzések mellett oly gyakori felvillanásait, mikkel nem egyszer ámulatba ejtette hallgatóit, régi fényében sziporkáztatva szellemességét és még mindig bámulatosan emlékezve vissza az irodalomnak főleg régebbi mozzanataira . . . Felköltözésem után csakhamar a haldokló betegágyát kellett látogatnom és azokról az ajkáról, melyek addig a sors legnagyobb csapásainak közepette sem igen nyitak zokszóra, mert addig a munka mindig enyhítő balzsamot nyújtott a legkegyetlenebb sebekre is, e szavakat kellett hallanom :

— Hát bizony az élet nem valami jeles dolog. De vannak órák, vannak napok, mikor az ember jól érzi magát.

Mennyi testi gyötrődés átszenvedése és mily ragaszkodás mégis az élethez nyilvánult e sóhajtásban! Ennél csak annak hallása volt kinosabb, mint sóvárgott mind lázasabb türelmetlenséggel a végső úthoz már oly közel álló nagybeteg, az ősz pompájának közepén, a tavasz jötte után, melytől gyógyulást remélt :

— Csak jönne már az a czudar tavasz!

Fájdalom, nagyon is hamar bekövetkezett számára az öröklét örök tavasza . . .

A temetés után ki tudna egykönnyen megbékülni azzal a gondolattal, hogy a kit imént átadtunk az enyészetnek, az örökre eltűnt a föld színéről koporsójával együtt? Egy ilyen jeles író bizonyára soha sem szünik meg tovább élni

műveiben, az irodalomtörténet nagyjainak sorában biztosítva van számára a dicsőséges hely: de hová lett az ember, ki kelti őt számunkra új életre, a maga eleven, intim életteljeségében, úgy, a mint ismerték és szerették őt azok, kik hozzá közelebb állottak? . . . Mint most egy éve, ezúttal is, az évfordulón, szükségét érzem, hogy ez életrekeltést megkísértssem a magam számára, — szükségét érzem, hogy újból halljam szavát, halljam hangját: nem is úgy, mint az utolsó hetekben, hanem mint hajdanában, mikor még javában virágzott életereje.

Előveszem leveleit, olvasgatom. Hatvan és egynéhány darab. Elég jelentékeny szám, mert rossz levélíró volt. Maga vallja egyszer: «Én csak akkor írok levelet, ha a szükség kényszerít reá.» Különben is azok, kikkel legszívesebben érintkezett, vele egy városban laktak; ha idősb barátjai közül Lévay vidéki lakos volt és maradt, közvetlen közelében élt, hogy csak a korombeli nemzedék tagjairól szóljak, a *Budapesti Szemle* három főmunkatársa, kiket egyéniségük-nél fogva is nagyon kedvelt, — az a «trifolium», melyről leveleiben is emlékezik: Angyal Dávid, Péterfy Jenő és Riedl Frigyes.

És e levelek újra olvasása közben megérlelődik bennem az a nézet, hogy tán kegyeletes dolgot cselekszem, ha némelyiküket, esetleg legalább részeiben, a nyilvánosság elé tárom. Hiszen vajmi kevéssé ismeri a nagy közönség igazi mivoltában őt, kinek alakja immár a történelemé és kiről a mai megelőző nemzedék köztudata is főleg ama mendedmondákból vett szélesebb körben tudomást, melyekkel alakját sokan sértett hiúságból iparkodtak eltorzítani. T. i. azok, kiket a nagy bíráló fegyvere sokkal erősebben sújtott, semhogy meg tudták volna becsülni ellenfelükben a személyes tekinteteken fölülemelkedő meggyőződés kimondásának bátorságát, és kik az igazságért folytatott, olykor kiméletlennek tetsző, erélyes harczából csak az erőszakosságot érezték ki, — mi több: őt, a félben maradt, de annál nagyzóbb tehetségek, a hypergenialitások támadásáért minden tehetség elnyomójának szerették hirdetni.

Annál kevésbbé vélem érdektelennek itt közlésüket, mert

nagyrészt éppen ezen folyóirat szerkesztésének kulisszatitkaiba engednek bepillantást: a *Budapesti Szemle* szerkesztőjének a munkatársakkal való vesződéseiből láttatnak egyet- és mást, tanuságot téve arról a buzgóságról, melyet Gyulai ezen a téren is kifejtett, míg kellő erővel rendelkezett. Egyszersmind és annyira a csalódásig élethiven, hogy intonációi is tisztán fülünkbe csendülhetnek, idézik vissza élénk meghitt beszélgetési módját, a mint végtelen szeretetreméltósággal korholja azt, kivel érdemesnek tartja foglalkozni, s e közben hirhedt zsörtölődésein át-átcsillan igaz jóindulata. Ha egy-egy kemény szót ejtett, iparkodik látszólag szándéktalanul oda vetett másik szavával jóvá tenni: nem udvariaskodó finomságból, nem az erdélyi értelemben vett ügyességéből, diplomata számító-fogásból cselekszik így, hanem egész természetesen sugallja neki veleszületett lelki jósága, mely ezt a kiméletlennek kikiáltott tollat oly gyöngéddé nemesíti. És mily kedvesek humoros ötletei, szellemes csipkedései, vagy saját kifejezésével élve: heinészkodásai! Ez ingerkedései, tréfái különösen élvezetesekké teszik leveleit elmés fordulataikkal.

De szóljanak azok maguk.

* * *

Legelső és tán legterjedelmesebb levele 1887-ből kelt és az irodalmi vitázás ellen foglal állást, a mi meglephet annál, kinek annyira éltető eleme volt a polemia. De bármily örömet hadakozott is maga szükség esetén és bár mások hadakozásában is kedvét lelte: meg-megszólalt benne a szerkesztői érzék és kényszerítette kedvtelésének megfékezésére. Nem lephet meg tehát, ha ő, ki később többször megtette, hogy ellenbírálatot közöljön tőlem, ezúttal még megtagadja ezt a pályája elején álló írótól. A *Naturalista regény* című művem kritikája volt az, a mi ellen szót akartam emelni. Péterfy írta, kit akkor még személyesen nem ismertem, de nagyra becsültem.

«Ha oly író érzékenykedik — válaszolja — a ki nem bírál mást, azt értem; de ha ezt oly író teszi, a ki bírálni szokott, mint Ön, azt már nem értem. Azt hiszem, hogy a

Szemlei bírálatban művének fény- és árnyoldalai egyaránt ki voltak emelve s ha egy pár helyt a bíráló talán nem volt elég igazságos, egészben véve semmi esetre nem írt igazságtalan bírálatot. Ha Ön nyílt levelét kiadom, nem tagadhatom meg a bíráló válaszát sem; sőt magamnak is bele kell szólanom, mert Ön némileg felhív reá. Az egész polemiciát nem tartom se a *Szemle*, se az Ön érdekében fekvőnek; de különben is végét akarom szakítani annak, hogy a megbírált íróknak — valami különösebb ok nélkül — folyvást tért adjak a *Szemlében*. Így hamar odajuthatnék, hogy antikritikákkal telnék meg a *Szemle*. Azért idezárva visszaküldöm *Nyílt Levelét*. Sziveskedjék azt másutt kiadni s teljességgel nem veszem rossz néven, ha erősebbé teszi s nem kiméli a szerkesztő személyét sem.» — Egyúttal felkér néhány magyar könyv bírálatára is, melyekre ha antikritikát írnak, szintén úgy fog eljárni, mint az én antikritikám ügyében tette. «Nejét különösen köszöntöm s arra kérem, hogy ha Ön nagyon haragunnék reám, csillapítsa, csendesítse s győzze meg arról, hogy épen nem vagyok rossz-akarója» . . .

Főlöszleges mondanom, hogy e levél után megsemmisítettem cikkemet. Ez úgynek utóhangját Péterfy egyik levelében találom meg, ki évekkel később így ír Kolozsvárra: «Tegnap véletlenül megtelt a Bristol. Ott volt Riedl és Gyulai is. Gyulai nevezetes nyilatkozatokat tett. Ő most olvassa Leányfalván (Macaulay mellett) az Ön *Naturalista regényét* és «sokkal jobbnak, de sokkal jobbnak» tartja, mint eddig gondolta. Én természetesen Daudet-t védtem; ennyit Ön meg fog engedni...»

1890-től lett levélbeli érintkezésünk sűrűbb, mert ettől fogva kezdek gyakrabban írni a *Szemlébe*. Mint fiatalabb és főleg mint vidéki embereknek szokása, türelmetlenkedem, ha dolgozatom megjelenése késik. Ezt a türelmetlenkedést csitítgatja a következő levél 1890-ből, megvilágítva egy folyóirat szerkesztésének nehézségeit:

«Ne vegye rossz néven, ha nem mindjárt közlöm, a mit küld. A szerkesztés sok esetleges körülménytől függ; most ezt kell hamarabb közölni, majd azt; a terjedelem is

befolyással van a közlés gyorsaságára vagy halasztására. Minél több és különböző tartalmú és terjedelmű cikk áll a szerkesztő rendelkezésére, annál jobb. Azt a két cikket, a melyeket a multkor küldött, mielőbb kiadom és megküldöm a revisiót. A stylre egy kissé több gondot kellene fordítania. Ne vegye rossz néven e tanácsot. Azután oly sűrűn ír, hogy semmi helyet nem hagy a szerkesztő javítására. A revisióban kell egyet-mást javitanom . . . Tisztelem kedves nejét, Ön pedig ne nehezteljen reám, ha nem közlöm mindjárt cikkeit. Történt már, hogy kettőt is közöltem egy számban és mindig szívesen teszem; inkább nekem van érdekemben közlése, mint Önnek, de alkalom is kell reá.»

A dolgozótárs tíz év mulva már elfelejthette ezt a magyarázatot, mert midőn egyszer nagyon sokáig kellett várnia, a szerkesztő ismét így mentegetődzik, 1900-ban:

«Hogy tanulmányát mindeddig nem közöltem, annak az az oka, hogy actualisabb cikkeim voltak. Mikor felszólítottam Önt, hogy küldjön, egy betű kéziratom sem volt; egy pár nap mulva, minthogy jobbra-balra felriasztottam az írókat, elárasztottak kézirattal. Ezért halasztottam későbbre az Önét, mert az úgy sem veszi érdekét. Annak tiszteletdíjában küldöm a 100 frtot, a mi tanusága annak, hogy épen nem szándékom cikkét elrekkenteni.»

(A honorarium ügyét nagy pontossággal kezelte, különös tekintettel az előlegekre, melyeket szívesen osztogatott, maga felajánlt. «Ezzel megkezdődik, írja egyszer, az előleg törlesztése; följegyzem számadó könyvecskémbe; jegyezze fel Ön is, nehogy megcsaljuk egymást.» Ezt a számadó könyvecskét jól ismertük; táblázatos kimutatás volt benne arról, mennyi összeg esik a *Szemle* egy lapjára, sőt tán sorára is. Most is élénken emlékezem arra a pompás jelenetre, mikor a Kigyó-téren délben megállva jó hangosan olvasta ki ebből a könyvecskéből, hogy ennek s ennek a műnek bírálatáért 6 frt 19 kr. jár annak a kedves munkatársának, ki éppen velünk volt. Emez chiffre alatt megjelent s nagy feltűnést keltett bírálatát éppen Gyulaival való találkozásunk előtt pár perczel egy másik belső munkatárs barátunkra fogta

rá előttem és most hasztalan próbálta megakadályozni leplezetetését hamiskás pirulások közt.)

1904-ben a szerkesztő ismét kénytelen visszatérni e tárgyra: «Már többször meg akartam írni, — jó, hogy most eszembe jutott: ne írjon Ön nekem pusztá *c*-vel leveleket és cikkeket. Az akadémia még *cz*-t ír. Hagyja a *c*-t Rákosinak, Simonyinak. A cikkekre nagy szükségem lett volna annak idejében. Most már kevésbbé van. Ha egy ígéretre alapítanám a szerkesztést, pórul járnék. Három-négy ígéretet veszek alapul, remélve, hogy egy csak beválik. Most is így jártam el; egyik dolgozó társam hamarabb beváltotta ígéretét, mint Ön s így azt adtam nyomdába. Azonban az Önére is hamar rákerül a sor. Azért küldje a cikket.»

A munkatárs azonban, úgy látszik, a mily szorgalmasan dolgozik, éppen oly kevésbé szeret várni. Később megint egy 1904-iki levélben ismétlődik a türtözésre intő vezér-motivum, mely 1905-ben is megszólal, több-kevesebb humorral:

«A könyvismertetést vettem és köszönöm. A februári számban már közölni fogom; azonban a *Szemlét* illető sorokat kitöröltem. Nem akarok *Y*-nal polemiába bocsátkozni; de azért megírom Önnek jó előre, nehogy (a szerkesztőt támadó) felszólalás legyen belőle. A január 23-án felolvasandó (értekezést) nem tudom, adhatom-e a februári számban. Nem ígérhetem biztosan. A szerkesztés kutya kenyér, különösen a beküldött kéziratok sorrendjére nézve. Az ember szívesen ígér mindent, azonban a körülmények másra kényszerítik. E miatt sok kellemetlenségem van. Azért óvatosnak kell lennem az ígéletben. Azonban a márcziusi számban való közlést még eddig semmi sem akadályozza, csak legyen kezemben a cikk. Ön panaszol, hogy cikkébe sok sajtóhiba csúszik be. Annak nincs más orvossága, mint hogy adjon jó kéziratot. Én sem tudok eligazodni, még correcturáján sem. Különösen a tulajdonneveket kellene olvashatóan írnia. De Önnek csak a *c*-re van gondja...»

A *c* miatt ez időtájt többször kikaptam. Így a következő levélben: «A mi a *cz* ügyét illeti, a *cz*-t a pusztá *c* helyett épen a latin és francia philologusok kedvéért tartotta meg az akadémia, hogy tudja meg a szegény magyar

olvasó, magyar vagy idegen szóval van-e dolga. A mi a fölösleges betűket illeti, jó lesz, ha Ön vesszük stb. helyett vesszük-et ír. Így legalább következetes lesz.» Mióta az új «helytelen írás» szabályzata megjelent, «a kéziratokkal és a szedőkkel meggyült a bajom. Sajnálom, hogy Ön is ezek között van. Különben az ég áldja; tisztelem kedves nejét; remélem, hogy ő megtartotta a cz-t.»

. . . Megecsik különben az is, hogy ennek a szépséyes munkatársnak az sem jó, ha közlik czikkét. Alkalmasint az időponttal nincs megelégedve. Meg is mossák érte fejét a következő sorokban 1892-ben: «Ön, tisztelt barátom, különös ember. Eddig azért szidott, hogy czikkével késtem, pedig beszélyfordítást és eredeti czikket ugyanegy írótól egyszerre nem adhattam; most pedig az nincs inyére, hogy czikkét szeptemberben közlöm. Az ördög tudja eltalálni az Ön gusztusát . . .»

. . . De érdekesebbek azon levelek, melyekben viszont maga a szerkesztő sürget munkára, hol derüs kedvű évődéssel, hol néha melancholikus hangokat ütve meg, szemrehányással, panaszszal a munkatárs koronkint elhallgatásaiért.*

* Majdnem hűtlen elpártolásnak vette, ha az illető máshová is dolgozott és valósággal triumphált, ha az illető esetleg másutt kudarczott vallva hozzá visszatért. Neményi Ambrus czikket kért egyszer tőlem a *Pesti Napló*ba. Küldeményem (*Musset és Sand szerelméről*) nem tetszett neki a tárgya miatt. Visszavettem és Péterfyt kértem meg, közvetítse Gyulainál. Erről szólnak P. következő sorai: «Tegnap találkoztam Gyulaival az utcán; azonnal magával czipelt holmi vásárlásokra (saját magának vásárolt) [értsd: nem P.-nek, mint néha megtette, egy erdélyi kereskedőnél] s ekkor elmondottam az Ön *Napló*-affairjét. Mondja meg H.-nak, hogy nem haragszom, sőt! Roppant múltattam a dolgon. Bezzeg meg kellett vallania a dolgot, mert félt, hogy majd máshonnan tudom meg. Úgy kell neki. Mit akar ő Neményinek írni! Az a Neményi! Minden munkatársamat el akarja kaparítani. Pedig hát velem mégis jobban járnak az írók! Szóval úgy veszem ki, hogy csak azt sajnálja, hogy az Ön czikke aránylag — oly kicsi. Tehát minden a legjobb rendben van. Csak velem nincs rendben, Ön nekem megígérte, hogy Gy.-tól többé előlegeket nem fog kérni. S ime! Ugyane dologra tér vissza P. egy másik levelében: «Tisztelt Agorakritos Úr! (Az athenei hurkaszállító neve Aristophenesnél.) Múltkor voltam Gy.-nál s az mondta,

Ime sorozatuk időrendben.

«A francia beszélyt megkaptam, nem ugyan a maga idejében, mert előbb kellett kéziratot adnom a szedőnek, a kézirat megérkezte előtt. Nem volt baj, szerencsére kaptam egy orosz beszélyt, sőt Péterfy is fordított egy németet s így a deczemberi számig el vagyok látva beszélylyel! A deczemberi számra nem küldhetne egyet? Annak november 20—25-ig nálam kellene lenni s így a maga idejében veném. De hát hol vannak a kisebb cikkek? Ugy emlékszem, hogy Ön ígért egyet a kritika történelméről s még mást is. Megkapom-e? Molièreből addig nem adok új mutatóványt, a míg kisebb cikket nem küld, s ha nem küld, általában Molièreből semmit sem közlök. Így akarom kényszeríteni egy kis munkásságra. Értesítsen szándékairól.» (1895 szept.)

«Én eddig nem írtam, mert fölösleges volt; de írok most, az én ügyemben, a melyet éppen nem tartok fölöslegesnek. Szükségem van hosszabb vagy rövidebb beszélyre. Ha Ön teljesíti kérelmemet, először sürgetni fogom Szász Károlyt, másodsor gyorsan közölni fogom nálam levő cikkét és sürgetni fogom az *Olcso Könyvtárt* is. Ha nem teljesíti, mindezt nem fogom tenni és követelem az adósság visszafizetését. Ennyi okra, reménylem, hajolni fog; azért állok elő mindezzel, mert a pusztá kérésben nem bizom, s a legerősebb okokkal akarok Önre hatni. E mellett még azt is megígérem, hogy kérésem teljesítése esetében Önt fogom a *Szemle* mintadolgozótársának nevezni és nem Péterfyt. Minden esetre kérem válaszát és nejét nagyon szívesen üdvözlöm, egy kissé szívesebben, mint Önt.» (1895 nov.)

«Nagyságos tanár úr! Úgy látszik, hogy azért tisztel meg folyvást hosszas címekkel megszólításban és levélborítékon, hogy én is visszaadjam. Ezennel visszaadom hát, teljék kedve. Szegény Szász Károlyt hiába vádolta. Már a

hogy a Sand-cikk nagyon jó. Tudja, miért tetszik neki? «Mégis csak látom, mondá, hogy hóbortosok voltak mind a ketten (*Musset és Sand*, kiknek *romantikus* szerelméről van itt szó.) S ez nagyon jól ki van mutatva a cikkben.» Én erre aztán interpelláltam Gy.-t, hogy miért akar közénk konkolyt hinteni s Önben az auctort ellenem felhecczeleni. Mulatott rajta.»

múlt ülésre elhozta bírálatát, mely igen kedvező... Rossz néven veszi, hogy művéből a Kisfaludy-Társaság ülésén egy részletet felolvastak. Hisz Ön ajánlotta, hogy a *Szemlében* minél több mutatványt közöljek művéből. Vagy a Kisfaludy-Társaság kevésbé tisztességes hely, mint a *Szemle*? Legyünk következetesek...» Aztán kér beszélyfordítást, «lehetőleg francziából, attól az írótól, a kitől már közöltem egy párt s a kinek a rózsafa-asztalról írt beszélyét Ön nagyon dicsérte. Neve most nem jut eszembe. Egyszóval fordítson bárkitől, csak ne olyant, a minő az akasztott ember volt.» (Peyrebrunenek egy finom művészettel írt, de bizarr végű novellája, melynek közzétételét Imre Sándornak egy hozzá intézett levele után megbánta s mindig fel-felhányta nekem előszóval és leveleiben.) «A dolog sürgős, nekem január elején kezembem kell lenni a kéziratnak. Midőn levelét vettem, azt hittem, hogy arról értesít: már félig lefordította ezt vagy amazt s nem sokára küldi; és ime azt írja, még nem is választott. Ez rossz jel. Attól félek, hogy cserbe hagy. Akkor nevetne ám rajtam a trifolium: ime kitűztem Önt a *Szemle* dolgozótársa eszményeül s irtóztatóan csalódtam. Mentsen meg a hahotától és csalódástól!» (1895 dec.)

«Ön már oly rég nem ír nekem semmit; úgy látszik, egészen el akar hagyni, a mit nagyon sajnálnék. Nagyon kérném, hogy még ez év bezártáig küldene nekem egy pár ivnyi irodalmi tanulmányt akár a franczia, akár más irodalomból. Minden esetre értesítsen egy pár sorban, ha szándékszik-e és mikor valamit írni a *Szemlébe*?» (1898 aug.)

«Vettem a cikket és köszönöm. Ugy látom, hogy újra hajlandó a *Szemlé*t támogatni. Jól teszi, elég csapás volt az nekem, hogy szegény Péterfyt elvesztettem... Nagyon jót tenne Ön velem, ha egy jó franczia beszélyt keritene valahonnan s lefordítaná a feleségével...» (1899 dec.)

«Szükségem van egy vagy két számra való franczia vagy angol beszélyre. Ha Ön vagy kedves neje segítenének rajtam, nagyon megköszönném. Egyébiránt Ön egy pár bírálattal és essayvel is tartozik nekem. Legalább úgy emlékszem, hogy megígérte. Ha netalán rosszul emlékezném,

ígérje meg most. Akkor nincs baj, mert Ön mindig megszokta tartani ígérését. Köszöntöm kedves nejét s maradok minden Heineskodás nélkül tisztelő barátja.» (Ez rendes aláírása, miként megszólítása is mindig: Tisztelt barátom! egyetlenegyetlen kivételével.) (1903 jan.)

«Először is boldog új évet kívánok férjnek, nőnek és gyermeknek egyaránt. Másodszor bocsánatot kérek a múltért; nem köszöntem meg sem az almát, sem a májost* és máig sem adtam még ki az annyira sürgetett könyvismertetést. Nem én vagyok a hibás; annyi dolgom volt a múlt hóban, hogy mindent halasztottam, a mi csak halasztható volt, a könyvismertetés pedig két hó óta ki van szedve, de a nyelvészek polemiája — vigye el őket az ördög — mindig kiszorította. Februárban megjelen. — Harmadszor. Éljen a Riedl tanársága, a mely mindenkép sikerülni fog, bár ő maga egész erejéből ellene dolgozott. Negyedszer nejét köszöntöm. Ez évre van ugyan egy orosz regényem, de azért keressen egy jó novellát; ősz felé szükségem lehet reá, de olyan legyen, mint az az akasztott ember.» (1904 jan.)

Megesett néha, hogy a kézirat folytatása nem érkezett elég hamar kézhez, még pedig olykor nem a munkatársnak, hanem a postának késése folytán. Ily alkalomból eredtek a következő sorok:

«Sokszor feltettem magamban, hogy a *Szemlében* nem

* Gyulai nagyon szerette az erdélyi specialitásokat (mazsolás májashurka, pónyik- és batull-alma) és ilyenek küldésével olykor meg is bízott. (Halálos ágyán is arról beszélt, hogy ha nőm is felköltözik, egy erdélyi vacsorát rendez.) Míg Pesten laktunk, viszont ő kedveskedett nekünk néha leányfalvi gyümölcsterméséből. (Egyik levele így végződik: «Az ég áldja! Köszöntöm kedves nejét és nem épen kedves fiát, a kinek még adós vagyok a cseresnyével.») Szenvédegyes pomologus volt; Kálmántól hallottam, mint sietett követni apósa, Szendrey példáját a kert felsőrésében, ha amaz az alsóban egy újabb gyümölcsfát ültetett. És «fösvény pomologus» volt: Egyszer Leányfalván jártamkor kértem tőle a nőnek lefestés végett ígért virágos almafaágat. Mikor megláttam, milyen kicsinyet hoz, elég illetlen voltam meglepetésemnek kifejezést adni. «Hja barátom, felelte, maga nem tudja, milyen fösvény ember a pomologus!»

kezdek meg semminemű közleményt, melynek kézírata nincs egészen kezeim között. Önre nézve kivételt tettem s most már iszom a levét. A szedő kéziratot kér a regényből s csak néhány levelet adhattam neki belőle. Az Istenért, küldje a folytatást mielőbb, intézze a küldeményt a Franklin-Társulathoz, a *Budapesti Szemle* szedőjének czimezve. Kérem, ha belevitt a bajba, ne hagyjon benne...»

Mint már érintettem, a szerkesztő nem volt mindig megelégedve fordítójának választásával.

Így nem tetszett neki egy Stendhal-novella.

1896 januárban kelt levele egész kis æsthetikai cursust foglal magában dióhéjba szorítva:

«Két levelére tartozom válaszszal. Első levelére egyszerűen csak azt jegyzem meg, hogy igen sok benne a nem éppen sikerült Heinéskodás. Azonban azt el kell ismernem, hogy egy hely mégis sikerült benne, az, mely fiam lakomájára czéloz. (Gyulai Kálmán távollétében adott vacsorát vizonzásul azért, a melyet atyjának még Budapesten lakásom alatt rendeztünk a *Szemle* egy «házi ünnepe» alkalmából, s melyre őt is meghívtuk.) Annak nagyon örülök, hogy France A. beszélyét fordítja. Kérem, küldje el mielőbb, azt előbb szeretném közölni, mint a Stendhalét, mely mint költői mű nekem sehogysem tetszik. Történelmi rajznak jó lehet, de költői becse nincs. Olvassa meg Aristotelesnél, hogy mi a különbség a költői és történelmi elbeszélés között; ez ma is igazság és semmiféle elmélet nem fogja eldönteni. Miféle beszély az, melynek hősnője belvilágát nem ismerjük, az egyének tetteinek indokai leplezvék, s a melyben minden inkább egymás mellett történik, mint egymásból foly? Ha már lefordította, kiadom szükségből, nyáron, a mikor kevésbbé figyelmes a közönség.»

Ez elbeszélés, melyet a *Revue des deux Mondes* régi évfolyamaiból fordítottam, sohasem jelent meg a Szemle-ben. Viszont 1904-ben kiadta Gobineau egy novelláját, a *Turkomán háborút*, melyet szintén nem kedvelt.

E fordítással kapcsolatos a következő három levél 1904-ből:

I. «Sajnálom, hogy beteg volt, de úgy látom, még most

se gyógyult fel egészen, legalább egy kis láza hátra maradt. Kérek Öntől egy-két számra való francia beszélyt s ajánlja nekem Gobineau főremekét, «Ázsiai novelláit», tehát több novellát, melyeket az Universalbibliothekből már ismer a magyar közönség jó része. E helyett ajánlanám Önnek *L’Affaire Crainquebille* című kis regényt Anatole France-tól. Ezt többen dicsérik. Ismeri e? Van-e kedve hozzá? Irja meg sietősen.»

II. «Önt követve megpróbáltam Heinéskodni, s felsültem vele. Ön, úgy látszik, megharagudott. Jól van, küldje el hát Gobineau elbeszélését, de csak egyet. Olyan jó, mint a *Három kalap* bizonyára nem lesz. (*Háromszögű kalap* Allarcon novellája, melyet Gyulai nagyon szeretett, elanynyira, hogy — szokása ellenére — többször dicsérte előttem.) Azért lehetett kivételt tenni. Meglátjuk, ez is megérdemli-e? Csak ne haragudjek reám. Ugyis elég ellenségem van . . . Köszöntöm nejét. Az ég áldja!»

III. «Köszönöm ajánlatát; várom az ígért cikket, mert nagy szükségem van reá. Mielébb, annál jobb. Tegye vele jóvá a Gobineau-féle novellát. Ez jellemző ugyan a turkómán viszonyokra, de költői becse kevés. S e mellett részben az új helyesírást követte a fordító, a mit ki kellett igazítani.»

Megesett az is elvéve, hogy nem csak novella-választásom miatt elégedetlenkedett, hanem cikketemtől sem volt elragadtatva, vagy legalább is így mutatta, azért, nehogy «el találjam magam bízni».

«Egy pár megjegyzésemet utolsó cikkére (már megjelent cikkemre) kénytelen vagyok elnyomni, mert kérni akarok valamit Öntől s ez az egy pár megjegyzés nem volna kellemes bevezetés kérésemhez. Annyit mégis megjegyzek, hogy az *Egyetemes Irodalomtörténetben* megjelent műve sokkal jobb, mint a cikk.»

. . . Egyszer egy ismerősöm megkért, küldjem be a Szemlének egy politikai cikkét. Gyulai nem fogadta el, még pedig a következő indokolással:

«A cikket nem vagyok hajlandó kiadni. A parlamentarismus sehol a világon nincsen törvénybe foglalva, ezért

nem jogi intézmény. Az uralkodó akárhonnán veheti ministereit, de nem sokra megy velök, ha a parlamentben nem tudja keresztülvinni törvényjavaslatait, különösen a költségvetést. Ezért kénytelen oly ministereket kinevezni, a kik erre képesek. Ez a parlamentarismus lényege, melyet nem szükség törvénybe foglalni. Az erről szóló vitáknak nem szándékozom tért nyitni.»

Közöltem e passust már azért is, mert leveleiben, minthogy én örökké a politizálás világán kívül éltem, más különben soha sincs politikai vonatkozás.

... Némi életrajzi érdekük van a következő leveleknek. «Én most költözködéssel, vagy mint itt mondják: hurczolkodással vagyok elfoglalva, azért késtem a válaszszal. Csak küldje cikkét mielőbb, hogy szedethessem. Köszönöm szíves részvétét s köszöntöm kedves nejét, ő is fordíthatna egy jó novellát az év folyamán. Az ég áldja. A jövő hét elején már a Sándor-utca 13. szám alatt lakom, oda intézze levelét.» (1906.)

(Sándor-utca 13. Mit jelentett oda költözése, vagyis visszaköltözése! Ismét régi lakásának telkén lakhatott tehát; de a régi Szendrey-ház fényes modern bérházzá volt átválasztva! Eltűnt a kedves kis kert, csak a magas öreg fa maradt meg belőle, mely most is ott mered ég felé felnyúló karjaival, mint a mult elkíváncozó emléke. Gyulainak, mikor először voltam nála az új házban és kikisért, szóba hoztam a fát. «Arról én majd egy szép verset írok», felelte. Nem írta meg. Később többször emlékeztettem. «Hagyjon nekem békét azzal a fával, fakadt ki egyszer; nem tudok én már verset írni!» . . .)

Az alábbi két levél 1906-ból a kolozsvári egyetemmel kapcsolatos. A bölcsészeti kar u. is mint régi tiszteletbeli doktorát átíratban üdvözölte nyolczvanadik születésnapja alkalmából. Az üdvözlés eszméje s irata tőlem eredt, mint a ki akkor a magyar irodalom tanszékét helyettesitettem.

I. «Hallom, hogy Ön egy nagy munkán dolgozik. Nem küldhetne-e belőle mutatványt, egy önálló szakaszt a *Buda-pesti Szemlébe*? Nagyon megköszönném. Hallom, hogy Ön rossz néven veszi azt, hogy a kolozsvári egyetem üdvözle-

tére nem válaszoltam. Azért nyomatta nekem a Franklin-Társulat azt a kis könyvet, hogy azzal feleljek az üdvözlőknek. [Az «Emlékül Gyulai Pálnak, születésének nyolczvanadik évfordulója alkalmából» című, száz példányban nyomott anthológiát érti, melyet az akkori dékánnak megküldött.] De ha Önöknek kedvök telik a szerénykedő phrasiosokban, hát szívesen felelek üdvözlőkre; írja meg ezt nekem, hogy feleljek-e? Rab szabadulását, beteg gyógyulását senki sem óhajtja úgy, mint én márczius végét, mikor megszabadulok minden hivatalomtól. Addig használhatatlan ember vagyok; azután mint szabad ember még Kolozsvárra is elrándulhatok Önöket meglátogatni.»

(Fájdalom, sohasem váltotta be ez annyiszor tett ígéretét. Nem látta viszont szülővárosát, mely iránt pedig annyira érdeklődött, hogy a hányszor meglátogattam, első kérdése mindig az volt: Mi hír Kolozsvárt? Az út nagyon kifárasztotta volna. Aztán meg el is kedvetlenedett. «Nincs ott nekem már senki ismerősöm», mondogatta. Tényleg nagyon nem ismerhették már őt ott, mert mikor felvetették jubileuma alkalmából azt az eszmét, hogy róla nevezzenek el egy utcát, egyik kolozsvári lap több hosszú cikkben támadhatott ellene, mint a ki egész életében hazaáruló politikus volt és mindig önző anyagi érdekeket hajbászott. Úgy látszik, valahogyan tudomására jutott ez, mert egyszer szememre hányta, miért nem hagyunk neki békét azzal az utca-historiával. Gyulai különben a kolozsvári utca elnevezések iránt is érdeklődött és bántotta, hogy csináltak Jókai-utcát, de nincs se Jósika-, se Kemény Zsigmond-utca.)*

* Hogy mint érzett szülővárosa iránt, melyben ma is mindössze a református collegiumnak, a hol egykor tanított, Gyulai Pál-önképzőköre örzi nagy szülőltének emlékét, ennek megvilágítására álljon itt az a levél, melylyel 1872-ben a kolozsvári egyetemen tiszteletbeli doctorrá választatását köszönte meg:

•Tisztelt Dékán Úr!

Vettem szíves sürgönyét, a melyben arról értesít, hogy a kolozsvári m. kir. egyetem philosophiai kara engem folyó év január 23-án tartott ülésében tiszteletbeli tudorrá méltóztatott választani.

Fogadja a philosophiai kar köszönetemet és hálámat e szokat-

II. «Köszönöm szives levelét; a karnak is megírtam a választ. Az üdvözlést bizonyára Ön indítványozta; ettől megkímélhetett volna. (Ez kissé «szenvelgés» volt az öreg úrtól, annyi bizonyos, hogy ezúttal is nagyon szép hangú levélben mondott köszönetet a karnak.) Az I. osztály májusi ülésére bejelentett felolvasását én már nem vehetem tudomásul, mert márczius végén már megválok és elbúcsúzom osztálytitkári hivatalomtól, hanem bejelentem utódomnak. A *Cidről* szóló felolvasását örömet kiadom a *Szemlében* a felolvasás után. De küldjön egyebet is, ha van. Nagy kézirat-szükségben szenvedek. Úgy látszik, Ön haragszik, hogy választatásakor nem jelentem meg a Kisfaludy-Társaságban. Megválasztása biztos volt; nem volt szükség az én szavazatomra s én nem szívesen megyek oda' . . . Úgy látszik, Riedl árulkodott.»

A következő megható levél nőmhez van intézve, a ki Kassán laktunkkor elküldte annak a háznak aquarelljét, melyben szegény Gyulai Margit élte gyönyörű tavaszán, egy-két évvel férjhez menetele és kevéssel kis gyermekének életet adása után meghalt. Az atya fájdalmának megható nyilatkozása e levél, mely méltán csatlakozik a Margit emlékére írt szép versekhez.

«Igen tisztelt Asszonyom!

Köszönöm szives és gyöngéd ajándékát s fogadja el viszonzásul és emlékül boldogult leányom arczképét, melyet ide zárok.

Adja Isten, hogy Önök sohase érezzék azt a fájdalmat,

lan kitüntetésért, a melyet én nem annyira irodalmi érdemeim, mint inkább komoly és buzgó törekvéseim méltánylatának tekintek.

Kétszer kellett megválnom kedves szülőföldemtől s ezelőtt tizennégy évvel talán örökre, de koporsóm zártáig drága emlékek csatolnak hozzá. Kolozsvár egyik tanintézetének anyai keble buzdított az irodalmi pályára s ime Kolozsvár legfőbb tanintézete buzdít most, hogy még hátra levő napjaimat az irodalomnak szenteljem. Önök szives részvéte egy újabb drága emlékkal gazdagít; fogadják érte még egyszer örök hálámat.

Buda-Pest, 1876 február hó 7-én.

Maradtam teljes tisztelettel alázatos szolgálja

Gyulai Pál s. k.

a melyet én éreztem; és valamely ház se Kassán, se másutt ne emlékeztesse Önöket veszteségökre, mint engemet az a kassai régi ház.

Még egyszer köszönöm a sikerült rajzot és szíves barátságát.

Buda-Pest, 1889 jan. 31.

tisztelő barátja
Gyulai Pál.»

E képet kegyelettel őrizte, ott függött halálos ágya mellett is a falon.

E levél egy est emlékét kelti fel bennem. Mint még budapesti reáliskolai tanár, a váczai-utcán jártunk ketten s egy játékkereskedés előtt megálltam, hol kis fiamnak egy kedves régi játékszerét fedeztem fel a kirakatban. Egy tornázó majom volt. Gyulai nagy érdeklődéssel kezdte nézni, majd egyszerre felsóhajtott: «Nekem már nincs kinek vennem!» Akkor már Margitnak gyermeke se élt.

Ime végül még egy levélke, már derüesebb hangú és Kolozsvárra küldve: tán összes levelei közt legkedvesebb ez, melábús visszaemlékezésével, 1896 deczemberéből:

«Üdvözlöm kedves nejét. Hogy tetszik neki a kőmáli lakás? Ez a Kőmál sok gyermekkori emléket kelt föl. Szembe azzal a helylyel, a hol Önök laknak, volt a mi kertünk. Mennyi finom gyümölcsfát ültetett ott atyám, mily szép virágok nyiltak anyám ágyasaiban! Vagy csak én találtam akkor oly szépeknek. Bár most is találhatnék annyi szépet a világon s ne kellene vesződnöm a *Szemle* rest dolgozótársaival.»

* * *

E kis *In Memoriam*-mal kívántam áldozni én is e szomorú évfordulón szeretett mesterem emlékének.

A ki egykor megalkotja Gyulai Pál élet- és jellemrajzát, e szórványos sorokban is fog értékesíthető mozaikdarabokat találni.

HARASZI GYULA.

A SZEGEDI BÉKE.

(1444.)

Ismeretes, hogy I. Ulászló váratlanul kötötte meg a szultán követségével a békét Szegeden s ép oly váratlanul bontotta föl az esküvel megerősített kötést. Sokféle magyarázatot fűznek a történetírók a meglepő békekötéshez és a még meglepőbb békebontáshoz. Szerintünk e magyarázatok nem kielégítőek és úgy gondoljuk, hogy e nevezetes események körülményeit és okait újra át kell vizsgálnunk.

I.

Először is fel akarjuk újítani az olvasónak emlékezetében a szegedi béke megkötésének előzményeit. Külföldi írók hajlandók lebecsülni Hunyadi 1443-iki hadjáratát, azt mondván, hogy látszatra fényes, de eredménytelen volt. Igaz, hogy a hadjárat nem érte el célját, mert Hunyadi nem bírt Drinápolyig hatni s a törököt nem űzte ki Európából. De így is hatalmas leczke volt ez a hadjárat a töröknek. A középkori magyar birodalom újra régi fényében tündökölt, I. Ulászló igazi protectora lett a szerb, az oláh, a bosnyák fejedelmeknek és Raguzának, a szultán kereszttyén alattvalói és a görög birodalom felszabadításukat várták a magyar királytól és dicsőített hadvezérétől. A várnai születésű Paraspondylos Zotikos, görög költő, bár nagyításokra hajlik, egészen híven fejezi ki a török iga alá hajtott délkeleti népek hangulatát, midőn már a várnai csata után ezt írja Hunyadiról:

A mióta a törökök behatoltak Romániába nyugat felé, nem volt szó fejedelemről, a ki mert volna velük harczra

kelni, mert igaz ez és nem tévedésből írom, mert ha találkoztak is némelyek, kik velük harcra keltek, pókhálóknak mutatkoztak szemben az Ismaelitákkal. Egész mostanáig (csak) a nagy Theophanes találkozott.*

Tehát mint az istentől eredő fény, úgy ragyogott a szabadságra sóvárgó görög előtt Hunyadi alakja. A török hatalom pedig aggódva gondolt a háború megújítására. Ezt elég kiváló eredménynek tekinthetjük. Az 1443-iki hosszú hadjáratnak nagy hatása volt a nyugateurópai közvéleményre is. A pápa és a concilium vitája ekkor már kiháló félben volt, a hosszú angol-francia háború is vége felé járt, a Habsburgok és a svájci kantonok viszálya, a német birodalom ügyei, az olasz államok hatalmi versengése politikai jelentőségre és drámai érdekességre nem vetekedhetek a török-magyar háborúval. Két nagy szellemi áramlat hatotta át az akkori Európát. Az egyik az ó-kori műveltség tisztelete, a másik a keresztyén érzés. Ez utóbbi gyengült az előbbinek hatása alatt, de még mindig hatalmas volt. A középkori rajongás vesztett régi erejéből, de még mindig hevitette a szellemeket a keresztyén ideál és sok kiváló lélekben jól megfért a humanista iránynyal. A török-magyar háború a szellemi mozgalmak e két hatalmas irányát egyenlő erővel érdekelte. Az ó-kor hívei Hunyadi csatáitól Görögország felszabadítását várták, a keresztyénnek pedig szíve feldobogott az örömtől, midőn közeli eshetőségnek hihette a pogánynak kiszorítását Európából. Cesarini Julián, a pápai legatus, a ki Hunyadi mellett végig küzdötte a dicső hadjáratot, egyaránt lelkesedett a humanista és keresztyén ideálért s mintegy rendeltetve volt arra, hogy a kor két hatalmas áramlatának találkozó pontján vezére legyen a nagy európai vállalatnak. Visconti Fülöp Mária, a milanói herceg, abban az üdvözlő levélben, melyet 1444 elején Ulászlónak írt, második Mózesnek nevezi Cesarinit, ki a keresztyén világot az új ígérlet-földjére vezeti, megszabadítván az európai keletet és Olaszországot is a török félelmétől. Franciaországból, Angliából, Spanyolországból,

* L. Pecz Vilmos tanulmányát Zotikosról. *Századok*. 1894. 326. l.

Burgundiából, Velenczéből, Firenzéből, Genuából érkeztek üdvözlő iratok, melyek arra biztatták a magyar udvart, hogy tovább haladjon a dicsőség útján. A segítség ígérete sem hiányzott. Ezek a levelek jellemzik az európai közvéleményt, de az európai politikát a hüvös önzés jellemezte. A fejedelmek a külső tisztesség kedvéért beszéltek ugyan a török ellen indítandó háború kötelességéről, de erejüket czélszerűbbnek látták más vállalatokra fordítani. Midőn Frigyes, a római király, felszólította VII. Károlyt, a francia királyt, hogy a svájci kantonok ellen segítse, a király rögtön elküldötte a dauphint az armagnacok élén Svájcba, de IV. Eugén felszólítására, hogy segítsen a magyar királynak, egy katonát sem küldött a török ellen. A német birodalomban is igen távoli ügynek tekintették a török háborút, csak a nép fiai közt akadtak egyesek, a kik hajlandók voltak életüket is áldozni a keresztért. Olaszországon kívül csak Jó Fülöp, a hatalmas burgundiai herceg, az aranygyapjú rendjének alapítója, érezte magát kötelezve a keresztes háborúk szellemének ápolására. De még ő sem adott szárazföldi csapatot a magyar királynak, csak hajókat szereltetett fel részint a maga nizzai kikötőjében, részint Velenczében.

Ezt a készséget is szívesen fogadta IV. Eugén, ki Condolmieri pápai admirális vezetése alatt már 1443-ban akart keresztyén hajórajt küldeni a gallipolii szorosba a magyar támadás erősítésére. A pápa tervét akkor Velence hiúsította meg pénzügyi okokból, még mielőtt Hunyadi elindult a hosszú hadjáratra. Most változott a helyzet. Hunyadi diadalai Velenczében is reményeket ébresztettek a török zsákmányra, a köztársaság most melegebben pártolta a hajóraj eszméjét. Bár a pénzügyi surlódások a pápai udvarral 1444-ben is megújultak, Velence mégis hozzá fogott a maga hajóinak felszereléséhez, a pápai udvar költségén kiállítandó hajókat is a köztársaság építtette, ép úgy, mint a Jó Fülöpéi egy részét. Azonkívül Ragusa és Aragoniai Alfonso, a nápolyi király is ígértek hajókat, más felől is érkeztek ígéretok, de kevés foganattal. A pápa már 1444 elején Cesarini legatusi hatóságát kiterjesztette Görögországra és a tengeren túl fekvő tartományokra, a mi azt

mutatta, hogy be akarta vonni a török uralom alatt sinylődő összes keresztyéneket a keresztes háborúba. Ezek a keresztyének ugyan schismatikuskok voltak, de az 1438-iki zsinaton ép Cesarini olvasta fel a firenzei dómban a római és keleti egyház uniójának okiratát. Ez alkalommal kötötték ki a görög császár követei, hogy a pápa köteles tíz gályát kiállítani és szárazföldi sereget is toborozni a keresztyén kelet védelmére. Hiszen e segítség reményében járultak a görögök az unióhoz. A pápa csak 1444-ben teljesítette kötelezettségét, de ha hamarabb teljesíti is, a görög keleti keresztyénséget akkor sem nyerhette volna meg a firenzei zsinaton kimondott uniónak és nem rázhatta volna fel e kimerült népeket erélyes harcra a hódító ellen.

II.

Velence a magyar udvarba külön követet küldött, Reguardatis János titkárt, ki azzal volt megbízva, hogy jelentéseket tegyen a magyar királyság előkészületeiről és biztassa a királyt a nagy háborúra. Cesarini azon volt, hogy a vállalat minden akadályát elhárítsa. Mint 1443-ban, most is azon fáradozott, hogy békét közvetítsen Frigyes és Ulászló közt. Most több sikere volt fáradságának; Frigyes Schlick kancellárjának tanácsára hajlandóbb volt a békére, mert ugy is volt baja Csehországban és Svájcban és nem akarta magára vállalni azt a látszatot, hogy a nagy török háborút ellenséges szándékkal gátolja. Követei tehát megkötötték Ulászlóval a fegyverszünetet két évre és Frigyes megerősítette azt május 21-ikén. Felőle tehát Ulászló nyugodtan indulhatott a háborúba. A háború előkészítésére és az V. László pártjától zavart belső béke helyreállítására I. Ulászló országgyűlést hirdetett Budára 1444 áprilisára. Ez országgyűlésen a László-párti főurak, sőt maga Brandeisi Giskra János és a Lászlóhoz szító városi követek is megjelentek. Ez a párt eleintén nem mert, vagy nem akart megjelenni Budán. Esztergomban gyülekezett, mert Széchy Dénes, a primás is László pártját fogta. A gyülekezet azonban mitsem végzett és midőn Frigyes cserben hagyta őket,

a király hívásának az esztergomi gyűlés is engedett és Széchy primás kivételével átköltözött Budára. De alig hogy megérkeztek az esztergomiak, kitört a nép és nemesség dühe az ország nyugalmanak erőszakos zavarói ellen. Különösen Szentmiklósi Pongrácz járt rosszul szolgálival és rokonaival együtt. Pongrácz úr tulajdonkép nem is volt László-párti, benne a rabló-lovagot akarta megfenyíteni a budai országgyűlésen összegyűlt tömeg. Elfogták rokonaival együtt, kapitányát Nebojsza Pétert és előkelő szolgálit a Dunába fulasztották, vagy fölakasztották. Ép ily heves volt a tömeg gyűlölete Giskra ellen, a ki Abaujban, Sárosban, Szepesben uralkodott, a bányavárosoknak és más vidékeknek is parancsolt László nevében s az ország felső részén garázdálkodó csehek fővezére volt. Giskra látván a Pongráczzal történeteket, titokban elmenekült Budáról április 15-én, ép ily észrevétlenül szöktek el Budáról a László-párti városi követek is. Nem Ulászló mentette meg Giskrát a nép dühétől, mint rendszeren írják, hanem Giskra mások baján okulva nem óhajtotta kipróbálni Ulászló nagylelkűségét. Kronos, a nagy érdemű osztrák történetíró, e jelenetekről azt jegyzi meg, hogy Giskrának és városi híveinek elüldözése megbocsáthatatlan hiba volt. Politikailag ez a támadás nem is igazolható. Hiszen Giskrát ép azért hívták Budára, hogy megbéküljenek vele; meg kellett volna őt nyerni a török háború céljaira. Valószínűen nagy sikere lett volna az 1444-iki hadjáratnak, ha oly kiváló hadvezér, mint Giskra, Hunyadi társaságában mérközött volna meg a törökkel. Ez aligha volt elérhető, de az országnak szüksége volt akkor Giskra békés hangulatára, közte és a rabló Pongrácz úr közt különbséget kellett volna tenni. Hanem ez inkább szerencsétlenség volt, mint politikai hiba. Ulászlót és udvarát nem terheli a felelősség az üldözésért. A nép gyűlölete fenyegette Giskrát, a nép lelkében a politikai okosság nem fojtotta el a jogos haragot, melyet a már évek óta tartó cseh rablóvilág juttatott a kitörésre. Giskra tehát békétlenül távozott, az ő harcziaságára, katonai tapintatára és az uralma alá került országrészre nem számíthatott a király a megindítandó háborúban. De attól sem kellett tartania, hogy

Giskra talán boszúból a szokottnál nagyobb mértékben fog terjeszkedni a királyi udvarnak táborozása alatt. Különbösen szerencsés fordulatnak volt tekinthető az, hogy az esztergomi gyűlés tagjai közül olyan előkelő urak, mint Szécsi Tamás, Frangepán Bertalan s Ágoston, Erzsébet volt kanczellárja, Budán maradtak az országgyűlésen. Ulászló tehát számíthatott a László-párti magyar urak jóakarására, valamint a cseh rablók aránylagos semlegességére. Ezek szerint a pártviszály és Frigyes szomszédsága nem kötötték le a király kezét, ezek miatt ugyan szabadon forgathatta volna a pápától küldött szentelt kardot és bátran fejére tehetette a szentelt kalapot. E jelvényekkel a keresztyén ügy európai bajnokává volt avatva. Feltűnő talán, hogy az országgyűlés törvénykönyve nem említi a török háborút, a magyar politikának akkor legsarkalatosabb kérdését. De mivel a rendek nem szavaztak meg rendkívüli adót, nem volt alkalom arra, hogy a törvénykönyv megemlítse a háborút. Azt mondja egy jeles történetírónk, hogy a király elégnek tartotta a rendes jövedelmet. Ez nem valószínű, de talán ott volt a baj, hogy a rendek már 1443-ra megszavaztak rendkívüli adót és így sokallották a jobbagyok újabb megadóztatását 1444-re. Támadó háborúról lévén szó, elégnek tartották a királyi bandérium kivonulását, a pápai zsoldosok és az önkénytesen kiállított bandériumok csatlakozását, meg a külföldről várt segítséget. De a törvénykönyvből látszik, hogy lehetősen erős királyi bandériumot akartak fölszereltetni, mert a királyi jövedelmek fokozását és szigorú behajtását rendelték el. Hanem mikor az országgyűlés eloszlott és csak az ország főurai és főpapjai közül az előkelőbbek maradtak az udvarban, a király e meghitt tanácsa nagyobb hévvel foglalkozott a háború gondolatával. A király és a tanács tagjai megesküdték Cesarini előtt, hogy a nyár folyamán Görögország felé indulnak. Esküvel fogadták, hogy a Kis-Ázsiában elfoglalt szultánt a gallipolii szorosba evező hajórajjal együtt kiszorítják Európából. Fontos dolog tudnunk, hogy az esküt a király és tanácsosai valóban letették a legatus kezébe. Mert a szegedi békéről szóló irodalomban azzal az állítással is találkozunk, hogy a budai áprilisi ország-

gyűlésen a rendek nem is gondoltak a török háborúra.¹ Pedig Vaszary Kolos kimutatta, hogy a király és főúri hívei letették az esküt a legatus előtt 1444 áprilisában². Természetes is volt a magyar udvar optimismusa. A pápai hajúraj felszerelése, a külföld biztatása, de különösen Cesarini lelkesedése nem téveszthették el a hatást. Cesarini lelkesedésének meg volt az a fiatalos heve, mely könnyen gyújt tüzet fiatal és nagylelkű emberek szívében. A lelkesedés pedig a reményt valóságnak nézi, a hiten épít s nem a valószínűségen. Májusban már hozzáfogott az udvar a készülethez. Ennek a készülődésnek az volt a sajátsága, hogy az otthoni erők gyűjtése helyett idegen ajtókon kopogtattak. Itthon leginkább Hunyadi fáradzott banderiumok összegyűjtésében, de máskülönben az ország legnagyobb részében ép oly nagy volt a közömbösség, mint az elbizakodottság. Külföldről pedig csak kevés keresztes és zsoldos had érkezett. Mindamellet Ulászló több főúr kíséretében julius közepe körül Szegedre indult a készülétek gyorsítása és a hadjárat megindítása végett. Mindenki úgy tudta, hogy a király Szegedről a török határra készül, a mikor egyszerre híre terjedt, hogy Ulászló békét kötött a törökkel.³

III.

Ujabbán tagadják azt, hogy Ulászló Szegeden békét kötött a törökkel. Brückner a lengyel irodalom történetében (1901.) azt írja: Dlugosz meggyökerezettette azt a mesét, melyet a legkritikusabb történetvizsgálók is ajtatosan utána mondanak, hogy a hős király Várna előtt esküvel fogadott szerződést szeptemberig volna meg, holott erről maguk

¹ Philipp Frankl: *Der Friede von Szegedin*. Leipzig 1904. (Doktori dissertatio a berni egyetemen).

² *Győri főgymnasiumi Értesítő* 1883 4. Fraknoi újabbán a velencei állami levéltár irataiból bizonyította, hogy az eskü megtörtént.

³ Ez előzmények rajzában felhasználtuk Pastort (*Geschichte der Paepste*), Fraknoi különböző munkáit, továbbá Knauz, Katona, Kovachich, Zinkeisen, Voigt (*II. Pius.*) munkáit.

a törökök semmit sem tudnak. Brückner itt Prochaska lengyel történetíróra támaszkodik, a kinek a várnai csatáról szóló értekezésében az volt a célja, hogy Ulászlót minden legkisebb gáncs alól fölmentse és a magyarokat minél rútabb színben tüntesse föl. Brückner és Prochaska vádaskodását Fraknoi Vilmos és Thury József a *Századok* 1902-iki folyamában *Igazság vagy tévedés?* címén megczáfolták. Hivatkoztak a lengyel rendekre és Ulászlóra, a kik leveleikben egészen határozottan szólnak a már megkötött békéről. A török szultán fiának a levele is határozottan említi az esküszegést. Prochaskának az az ötlete, hogy a tudósítások a Brankovicstól kötött szerződésre vonatkoznak, igen nevetséges már csak azért is, mert Brankovics ragaszkodott a szultánnal kötött békéhez, az ő békeszegéséről tehát szó sem lehet. Abban igaza van Brücknernek, hogy Dlugosznak elbeszéléséből sok mese gyökerezett meg a legkritikusabb történeti előadásokban. Csakhogy e mesék ép az ellenkező irányt szolgálják, mint a melyet Brückner és Prochaska szolgálni kívánnak.

Hogyan indultak meg a szegedi békét megelőző tárgyalások? E kérdésre nézve igen különböznek a történetírók. Mint Horváth Mihály írja, bizonytalan, vajon a szultán «tette-e az első lépést Brankovicsnál», vagy pedig Brankovics kezdett-e alattomban alkudozni Muraddal?

A történetírók ez ingadozása a béketárgyalás kezdetére nézve onnan magyarázható, hogy főleg Dlugoszra támaszkodnak. Csakis Huber használ új és szerintünk jelentékeny forrást. Egy cseh katona, a ki részt vett az 1443-iki háborúban, a következőket beszéli: «A szultán a még Szerbiában időző Ulászlónak izente, hogy húsz vagy harmincz évi békét kötne vele, visszaadná Szendrőt, Galambóczot és a szerb földet a deszpótának, fiait is szabadon bocsátaná. Ekkor a deszpota Ulászlót nagyon kérte, hogy fiai érdekében, kik a szultán foglyai, maradjon még négy hétig Szerbiában; 4000 aranyat ajánlott a deszpota a királynak, hogy a hadsereg szerb földön maradjhasson».* Huber méltán figyelmez-

* Huber ezt az elbeszélést 1886-ban közölte *Archiv für oest. Gesch.* LXVIII. k. 205. l.

tet bennünket arra, hogy ez elbeszélés megingatja a tendenciósus Dlugosz előadását. Mert ez elbeszélésből világos, hogy a szultán nem titokban indította meg a tárgyalásokat Brankovics útján. Hanem nyíltan izent Ulászlónak és így Brankovicsnak is. A hitelt érdemlő cseh harczos elbeszélése tehát világossá teszi a béketárgyalás megindítását. Megindult az még 1444 elején, mert a szultán nem szerette volna az 1443-iki hadjárat ismétlését. Mivel az idézett cseh elbeszélés Brankovics ajánlatával megszakad, teljes biztossággal nem tudhatjuk, hogy minő állást foglalt el a háború vagy béke kérdésében Brankovics még 1444 elején. Szerintünk Brankovics 4000 aranyról szóló ajánlatának csak az lehet az értelme, hogy Ulászló maradjon Szerbiában a háború esetleges folytatása végett, ha a szultánnal való tárgyalásnak kedvező eredménye el nem érhető a télen. Brankovics tehát nem volt a béke feltétlen híve 1444 elején, sőt tulajdonkép a háború folytatása mellett izgatott. A tárgyalások megszakadtak, mert hiszen Ulászló seregével együtt Budára tért vissza és új háborúra gondolt. Brankovics is a királylyal tartott, résztvett a budai országgyűlésen és aláírta az áprilisi végzéseket. Ekkor tehát még ő sem volt ellensége a háborúnak, nem lehetetlen, hogy Budán ő is esküvel fogadta a háború megindítását. Bizonyos, hogy a háborús előkészületeket Brankovics szükségesnek tartotta a maga érdekében is. Ezt onnan következtetjük, hogy hajlandó volt megtéríteni Hunyadi költségeit. Nem csupán Hunyadinak 1443-iki költségeit értjük, hanem azt a hatvanháromezer arany forintot is, melyet Hunyadi az 1444-iki hadjárat előkészítésére költött.* De a míg Brankovics a háborúra költött, a békére is gondolt. A vén deszpota jól értett a «két vasat a tűzben» politikához. Igazán nagy államférfiúnak mégse mernők nevezni, csak ravasz családi politikát űzött; az a gondolat, hogy nemzetének jövője érdekében a nyugati keresztyénséggel és a magyar királysággal együtt állhatatosan a török ellen kellene küzdenie, nem fért a lelkéhez. Az áprilisi budai országgyűlés talán még

* Fejér: *Genus, Incunabula et Virtus J. Corv. Hunyad. Budæ* 1844. 71. l. E sokszor félremagyarázott oklevél tartalmával még foglalkoznunk kell.

el sem oszlott, mikor Brankovics Budán egy görög barátot fogadott. Ezt a barátot Mária küldötte, a deszpota leánya, ki a szultán felesége volt. A barát Raguzán, Spalaton és Zenggen át utazott a királyi udvarhoz; Raguzában jól tudták, hogy izenetet visz Máriától. Bizonyára a budai udvar is tudta, hogy mi járatban van a görög barát.* Sajnos, Mária izenetét nem ismerjük, de föltehetjük, hogy a szultánnak már Szerbiába küldött ajánlatai körül forgott a barát előterjesztése Titokról itt szó sem lehet, hiszen a szerbiai táborban kevéssé előkelő katonák is ismerték Murád béketörekvését. Brankovics bizonyára megegyezett a baráttal abban, hogy a szultán elküldheti követségét a magyar királyhoz. Ez a követség Szegeden találta Ulászlót. Gazdag ajándékokon kívül a következő feltételekkel kedveskedett a követség Ulászlónak: Szerbiát és Albániából azt, a mi Szerbiához tartozott, visszaadja a szultán a szerbiai várakkal együtt, a foglyokat szabadon bocsátja, százezer aranyat fizet és huszonötezer fegyverest küld Ulászló segítségére, ha háborúja lesz. E föltételek alapján a két fél békét kötött tiz esztendőre és Ulászló híveivel együtt esküvel erősítette, hogy a békéhez ragaszkodni fog.**

IV.

Már most az a kérdés merül föl, vajon elégséges volt-e Brankovics befolyása arra, hogy Ulászlót az áprilisi budai eskü ellenére harczias szándéka megváltoztatására bírja? Bizonyára nem; a magyar király udvara nem elégedhetett meg a szerb deszpota érdekeinek tekintetbe vételével, más befolyásnak is kellett tehát hatnia Ulászlóra, midőn a szegedi békét megkötötte. A történetírók egyezően azt tanítják, hogy Hunyadi is egyetértett Brankovicsal a bekére nézve. Hunyadinak ezt a különös szerepét a történetírás Dlugosz

* E barátnak útjáról l. N. Jorga: *Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades*. Seconde Série. Paris, 1899. 40.

** A békefeltételek, mint Fraknoi helyesen jegyzi meg, a lengyel rendek augusztus 26-iki levelében találhatók meg a leghitelesebb formában (*Mon. Medii Aevi Hist. Res Gestas Poloniae illustr.* II. 141. l.).

elbeszélésére alapítja. Dlugosz mondja, hogy Hunyadi és Brankovics titokban dolgoztak a béke érdekében. Dlugosz meg is mondja, hogy mi volt az ára Hunyadi e titkos munkásságának. Brankovics neki adta összes magyarországi uradalmait, azért segített a főhadvezér a deszpótának a béke előmozdításában. Történetíróink minden combinációja nem egyéb, mint Dlugosz ez elbeszélésének magyarázatása. Rendesen elvetik Dlugosz elbeszéléséből azt, a mi kedvetlen Hunyadi hírére nézve, de nem merik elvetni Hunyadinak Brankovicscsal egyetértő működését a szegedi béke létrehozásában. Azt tanítják tehát, hogy Hunyadi tárgyi okokból volt a béke mellett. Tekintetbe vette — így szólnak — a kitűnő feltételeket, Brankovics elpártolását a keresztényen ügytől, Giskrának és Frigyesnek fenyegető magatartását. Szóval azt gondolta, hogy a jó béke jobb a bizonytalan háborúnál.

Szerintünk nem azt kell néznünk, hogy mikép mentünk meg valamit Dlugosz elbeszélésének hitelességéből, hanem azt, hogy érdemes-e általában nagy jelentőséget tulajdonítanunk a Dlugosz előadásának. És erre nemmel válaszolunk. A mit Dlugosz Hunyadi és Brankovics szövetségéről ír, azt Palacióból meríti. Ez a parmai származású «Andreas Palacius de Palacio», Ulászló lengyel kíséretével együtt vonult a várnai hadjáratra és több mint öt hónappal a várnai katastropha után leírta az egész hadjáratot egy olasz bibornokhoz intézett levelében.* A levél visszatükrözteti Ulászló lengyel környezetének gyűlöletét Hunyadi s a magyarok ellen. Palacio élénk tollú, de nagyon könnyen hívő író. Érezvén azt, hogy a szegedi békével okozott kesedelemnek szomorú volt a következménye, szeretné a béke odiumát Hunyadira hárítani. «Nem mehetett át a hadsereg a Dunán» — úgymond — «a kellő időben, a béke miatt, a mely iránt György deszpota és Hunyadi a király híre nélkül a szultánnal tárgyaltak; a deszpota bizonyos, nem csekély jövedelmű jószágokat, vámokat és várakat ígért át-

*) A levél ki van adva a már idézett lengyel *Monumentaban*, XII. k. 459. l.

adni János vajdának és át is adta azokat.» Ez a fecsegés az alapja Dlugosz tudományának és történetiróink combinatióinak, ebből a magból fejlődött ki az a meggyőződés, hogy Hunyadinak főrésze van a szegedi béke megkötésében. Pedig Palacio értelmetlenül fűzött össze különböző híreket. Hogy a béketárgyalás titokban történt a király háta mögött, arról a mondottak után fölösleges beszélünk. Palacio hallotta azt, hogy 1444 júliusa körül valami alku köttetett Hunyadi és Brankovics közt és ebből csinálta az együttes titkos békealku regéjét. Palacio megemlíti, hogy Hunyadi ekkor bizonyos jószágokat kapott Brankoviciától «ideiglenes birtoklásra». Nem mondja meg nyíltan, hogy ez volt az ára a békeügyben adott segítségnek, de sejtetni kívánja. Dlugosz aztán már biztosan tudja, a mit Palacio csak félig-meddig mond. Azonban mint tudjuk, Hunyadi Brankoviciától a világosi uradalmat ekkortájt örökös birtokul a részint Brankovics érdekében vívott és még vívandó háborúk költségeinek kárpótlásául kapta.* Ez tökéletesen elegendő magyarázata Brankovics adományának. Természetes, hogy ez adományért másnemű baráti szolgálatot is várt Brankovics Hunyaditól, de Hunyadi Brankovics kedvéért nem tett volna olyasmit, a mi egész politikájával és a maga érdekével ellenkezik. A világosi uradalom már biztosítva volt számára, mikor Szegeden az alku kezdődött. Brankovics miatt tehát bátran ellenezhette volna Hunyadi a békét. Tárgyi okok sem szóltak a mellett, hogy Hunyadi a békét pártolja. Hunyadi egész pályáján azt az eszmét hirdette szóval és tettel, hogy a törököt folyton zaklatnia kell a keresztységnek mindaddig, a míg ki nem szorul Európából. Első diadalaitól kezdve a nagy rigómezei katastropháig világosan kialakul ez az alapeszme Hunyadinak leveleiből és hadi vállalataiból. Miért mondott volna le ez eszméről egynéhány napra ép 1444-ben? A török feltételeket nagyjában már Szerbiában is ismerte 1444 elején s mégis folytatta a háborús előkészületet; ezek a feltételek tehát Szegeden sem csábíthatták. Frigyes vagy Giskra miatt pedig, mint láttuk, bátran vonul-

* L. Fejér id. h.

hatott Törökországba. Kevés volt a gyülekező hadak száma, s Brankovics elpártolása is gyengítette a keresztyén erőt, de a csekély szám Hunyadit nem aggasztotta. Mindig bátran, sőt vakmerően támadta a török nagy erőt csekély számú seregével, mert föltétlenül bizott — és kivált az 1443-iki hadjárat után — az ő lovas támadásának mindent elsőprő erejében. Túrte Brankovics tárgyalásait, valamint a király is, de alighanem más okból. Hunyadi a béketárgyalást a szultánnal nem gondolhatta felesleges hadi cselnek, mert hiszen az 1444-iki hadjárat terve arra a gondolatra volt építve, hogy a szultán nyugodtan, gyanutlanul távozzék Kis-Ázsiába s onnan azután a pápai hajóraj vissza ne bocsássa. De bármit gondolt is Hunyadi, nem birta megakadályozni a szegedi békét, csakúgy, mint Cesarini nem birta, a kit pedig senki sem fog a béke egyik eszközlőjének tartani. Nem kell azt gondolnunk, hogy a király tanácsában mindig Hunyadié lett volna a döntő szó. A várnai csata körülményei is mutatják, hogy Hunyadi ellen hatalmas féltékenység működött a király környezetében. Hunyadi tisztelettel viselkedett a király iránt, e viselkedésben nyoma sincs a dynasta gögnek. A forrásokban is találunk utalást arra, hogy Hunyadi nem volt a béke pártolói közt. Túróczi egy szót sem szól arról, hogy Hunyadinak része lenne a békekötésben. Dukasz azt beszéli, hogy Hunyadi nem is akart megesküdni a békére, azt mondván: én rajtam uralkodnak, nem én uralkodom.* Ez igen jellemző mondás, még ha ki van is találva. De ezek az írók nem mindig megbízhatók, egyedül reájok nem építhetünk. Fölfogásunk mellett közvetlenebb forrást is idézhetünk. Cesarini és Reguardatis 1444 augusztus 12. és 14-éről jelentették Velenczének, hogy a szultán és Ulászló, valamint a szerb deszpota közt valami ravasz üzelmek mentek végbe, de azokkal nem kell törődni, mert a király és a magyar főurak megígérték, hogy ki fognak vonulni a törökök kiirtására.**

* *ἐγὼ δεσπότημαι, οὐ δεσπότηω. Ducae Historia Byzantina.* Bonni kiadás. 219. l.

** Velencei tanács Loredanonak, a hajóraj admirálisának: *Certi reddimur, per litteras, quas habemus a rev. domino cardinali legato*

Már most ha a békében Hunyadinak valóban oly nagy része lett volna, mint általánosan hiszik, vajon e tudósításban nem lett volna e megemlítve az ő neve is a ravasz üzelmek részesei közt?

V.

Ezek szerint nem Hunyadi volt Brankovics segítője a béke megkötésében. Kire támaszkodott tehát? Tudnunk kell, hogy Lengyelországban erős párt ellenezte kezdettől fogva Ulászló magyar királyságát s még inkább az ő messze kalandozó török háborúit. Ez a párt jobban szerette volna, ha Ulászló otthon marad és a Jagellók hazájának bajaival foglalkozik, míg egy másik párt sarkalta a könnyen hajlítható és dicsőségre vágyó gyermekifjú nagyravágyását. E párt előtt az a remény csillogott, hogy Ulászló a török háborúkban szerzett dicsőségével a keresztyénség legelső trónjára küzdheti fel magát. Nevezzük ezt a pártot a rövidség kedvéért az európai lengyel pártnak, ellenzójét pedig a hazafi lengyeleknek. E két párt felfogása közt ingadozott Ulászló szive. Szerette a dicsőséget, de szerette a lengyel földet is és sokszor nehezebbre esett az uralkodás Magyarországon annyi keserű pártviszály és nehéz háborúk közt. A lengyelek, talán nemcsak a hazafi pártiak, sokszor hívták, hogy látogassa meg hazáját, anyját és öcscsét; Ulászló meg is ígérte, hogy 1444 pünkösdjére haza látogat.* De az áprilisi budai országgyűlés határozatai, a Cesarini előtt

sancti Angeli quam a circumspecto secretario nostro Johannes de Reguardatis, datas Varadini in regno Hungariae die 12 et 14 augusti nuper decursi, quod ab ipsis legato et secretario informationem plenariam habueritis de nonnullis praticis, habitis per Imperatorem Teucrorum tam cum serenissimo domino rege Hungariae quam etiam cum ill. dom. despoto. quas tamen nescimus, si locum habituri sunt, cum idem r. d. legatus ac secretarius noster nobis scribant ser. dom. regem ac barones Hungariae predictis non obstantibus, promississe, velle procedere exercitualiter anno isto ad exterminium Teucrorum. (*Monumenta Spectantia Hist. Slavorum Meridionalium* vol. XXI. Zagrebu, 1890. 212. l.)

* Jakob Caro.: *Geschichte Polens*. IV. Th. 336. l.

elhangzott eskü, a pápai hajóraj készülődése megint Magyarországához kötötték. Későbbre halasztotta a megígért látogatást. A dicsőség álmaiban ringatózó szíve nem sejtette akkor, hogy többé nem fogja látni lengyel hazáját, anyját és öcscsét. Azonban lengyel kíséretében többen voltak, kik honvágyát jól ismerték és lengyel politikai érdekből is óhajtották a béke megkötését. Bizonyára ezek közt talált Brankovics tevékeny és befolyásos szövetségest. Bizonyára ezek mondták a királynak, hogy a békével dicsőséget szerez és honvágyát is kielégítheti. Cesarini Julián, vagy Hunyadi — ha egyáltalán szóhoz juthattak — nem boldogultak a lengyel párt ép oly erős, mint csábitó érvei ellen. A király szívében egy pillanatra győzött a honvágy a dicsőség vágyán és e pillanatnyi győzelemnek volt következménye a budai eskü megszegése és az új eskü Szegeden. A nagy öröm, melyet a békekötés hírére a lengyel országgyűlés érzett és ki is mutatott, világosan utal arra, hogy hol kell keresnünk Brankovics igazi segítőit a váratlan béke megkötésében,

VI.

És vajon mi okozta a váratlan kötésnek ép oly váratlan felbontását? A történetírás e kérdésre is főleg Dlugosz-ból meríti a választ. Dlugosz a következő okokat beszéli el: Ulászló és környezete nem bizott teljesen a török őszinteségében, hadi cselet gyanított és kikötötte, hogy a töröknek nyolcz nap alatt kell átadnia a szerb várakat. Ez a nyolcz nap elmúlt és a szerbiai várak nagy része még sem adott vissza. Ez volt az egyik oka a béke felbontásának. A másik oka a békebontásnak Palaeologus János görög császár levele, mely Spártában július 30-án kelt és arra inti Ulászlót, hogy ne higyen a szultánnak, mert csak cselből és félelemből kötött vele békét. A harmadik oka az volt, hogy a mikor a török követség Szegedről távozott, levél érkezett Condolmieri Ferencz bibornok legatustól, mely tudtul adta a magyar udvarnak, hogy a pápai hajóhad már elindult és el fogja zárni a szultán visszatérő útját; induljon tehát a magyar király is.

E leveleket és körülményeket Cesarini Julián nagy ékesszólással felhasználva, a királyt a béke megszegésére bírta. Hunyadi is megbánván bűnét, újra a háború mellett szólt, kivált azért, mert Ulászló a bolgár királyságot ígerte a nagyra törőnek. Cesarini feloldotta a török békére mondott eskü alól Ulászlót és a hadjárat megkezdődött. Ilyen szövevényes és látszólag erős okokkal magyarázza meg Dlugosz a békebontást. De ha gondosan átvizsgáljuk a régen kiadott és az egyre gyarapodó ujonnan kiadott történeti anyagot, Dlugosz százados tekintélye e kérdésre nézve nagyon elhalványul.

Szükséges éppen az újabban közzétett anyagból megállapítanunk azt, hogy mikor kötötték a szegedi békét? A felbontás napja világosan meg van határozva; augusztus 4-ikén nyilvánították ki a béke felbontását, de a kötés napját nem bírjuk ily pontosan meghatározni, pedig itt az időmeghatározás nagyon lényeges. Régibb történetírók augusztus 1-jét mondták a béke napjának, újabban, különösen Vaszary Kolos említett értekezése óta, július 15-ikére tették vissza a datumot, mert csak így bírták nagynehezen megegyeztetni az időmeghatározást Dlugosz elbeszélésével. Most azonban vagy tizenegy év óta ismerünk egy adatot, mely a békekötés napjának pontosabb meghatározására segít. Tudomásunk van Ulászló királynak egy leveléről, melyben július 24-ikén írja magyar földről a boszniai királynak, hogy készül indulni a törökök kiirtására.*

Tehát július 24-ikén háborús volt még a hangulat a magyar udvarban s. ha csak egy napra teszszük is a hangulat változására szükséges időt, július 26-ikánál korábbra nem tehetjük a békekötés napját. Valószínűbb a régibb meghatározás, de annyit biztosan mondhatunk, hogy az

* Jorga id. munkája, 407 l. Raguza írja két tengeri tisztjének augusztus 19-én: «Et, de novelle, ve demo a saper, chome li ambasador nostri che sono apresso del rè de Bossina, per son lettera rezevuta alle XV del presente, ne scriveno haver vista una lettera del serenissimo rè de Ungaria, fata in Ungaria, alle *XXIII del passato*, la qual scrive al deto rè de Bosina, digando chome de presente se mette in ordene per andar alla destrution delli maledeti Turchi.»

augusztus 4-ikén felbontott békét a július 26. és augusztus elseje közt eső napok valamelyikén kötötték.

Ez az időmeghatározás igen jó próbaköve Dlugosz hitelességének. Dlugosz szerint nem nyolcz, hanem husz nap mulva sem adták vissza a törökök a szerb várakat és ezért a magyar király tanácsában belátták, hogy a szultán békevágya szemfényvesztés volt. De mint láttuk, Ulászló udvarában tíz napnál tovább nem ragaszkodtak a békéhez, Dlugosz tehát nem mondott igazat. Ezt amúgy is tudjuk, mert hiszen a szerb várak ügye leginkább Brankovicsnak fáj s ha ő meg volt elégedve a szultán szótartásával, a magyaroknak sem volt oka a haragra a szerb várak miatt. Dlugosz valószínűen Ulászló királynak azt a levelét látta, mely 1444 szeptember 22-ikén azzal mentegeti a békeszegést, hogy a törökök nem teljesítették a feltételeket, nem adták vissza a szerb várakat és a deszpota fiait, sőt még a szerb területet égetni is merészelték. Ezért szükséges volt megindítania a háborút. Ez a levél megjelent egy magyar folyóiratban is és egy kiváló történetírónk részéről figyelemben részesült.* De mi azt hisszük, hogy Ulászló e levélben csak úgy beszél, mint a hogy' Aeneas Sylvius szerint kancelláriákon írni szokás, vagyis nem őszintén. Brankovics tökéletesen meg volt elégedve a szultánnal és mind azzal, a mit visszaadott neki, a világért sem fogott volna most fegyvert ellene s Ulászló mégis méltatlankodik a Brankovicson ejtett sérelem miatt.

Ez a levél nem abban tanulságos, a mit elmond, hanem abban, a mit nem mond el. Mivel nem bír egyéb okot felhozni a békeszegésre, mint a Brankovics iránt vállalt kötelezettség megtagadását, gyanút kelt a tárgyi

* Dr. Schwarcz Ignác közölte a *Történelmi Tár* 1895-iki folyamában (400 l.). Fraknoi szól róla a *Millenniumi Történetben*. Schwarcz Ignác igen alapos, noha szenvedélyes egyoldalúsággal írt tanulmányt tett közzé az *Ungarische Revue* (1894)-ben a szegedi békéről. Schwarcz Dlugosznak egy-két nevezetes tévedését helyreigazítja, de még mindig ragaszkodik ahhoz, hogy Hunyadi volt a béke egyik előmozdítója, hogy a békét július közepén kötötték s hogy a hajóraj elindulása volt a békebontás fő oka.

okok ellen, melyeket a békeszegés mentségéül mások gondoltak ki.

Dlugosznak másik oka, a görög császár levele szintén a chronologiai hibán szenved hajótörést. Spartában még nem tudhatták július 30-án, hogy mi történt Szegeden 26-án. A levél kelte tehát hibás és ha valódi levél is, a szegedi béke felbontására befolyással nem lehetett. Különben más forrásból tudjuk, hogy a görög császár a békéről csak augusztus 4-ike után értesült.*

A békebontásnak Dlugosztól említett okai közt a legkomolyabb a harmadik, mely a pápai hajórajnak útjáról és annak hatásáról szól. Dlugosz itt bizonyára Aeneas Sylvius egy leveléből merített, tehát figyelemre méltó forrást használt. Aeneas Sylvius e levelét 1445 október 28-ikán Bécsben írta Laiming Leonhardt passauai püspöknek és abban röviden elbeszéli Magyarország történetét I. Ulászló alatt. Ez a levél a szegedi békéről így nyilatkozik: «A hosszú háborútól megtört törökök — mert Ázsiában is kénytelenek voltak harcolni — fegyverszünetet kérnek s azt néhány vár átadásának feltétele alatt meg is kapják. De nemsokára értesülvén arról, hogy megérkezett a hajóhad, melyet Eugén pápa és Fülöp, burgundi herceg, a Hellespontosba küldöttek mintegy a törökök visszatérésének megakadályozására, az előbbi sikerektől felfuvalkodott magyarok Julián rábeszélésére felbontották a békét. Julián ugyanis kijelentette, hogy az olyan béke, melyet az apostoli szék hire nélkül kötnek a kereszttyenség ellenségeivel, érvénytelen.»

Aeneas Sylvius, mint látjuk, futólag beszéli el a békének és megszegésének történetét. Látszik, hogy minél rövidebb összefoglalásra törekszik és nincs kellően értesülve. A béke pontjait hézagosan ismerteti, a hajóraj megérkezéséről pedig nem mond igazat. Julius 26-ika és augusztus 4-ike közt, a mikor Cesarini a béke felbontása mellett fáradozott, Szegeden még nem beszélhettek a hajórajnak

* Kropf Lajos: *Jehan de Warrin krónikájából. Századok* 1894. 688. l.

a Dardanellákhoz érkezéséről. A pápai udvarban csak augusztus 17-ikén értesültek arról nagy örömmel, hogy a keresztyén hajóraj egy része a Dardanellákba érkezett; Velenczében pedig csak annyit tudtak augusztus 28-án, hogy a burgundi hajóraj július 28-ikán indult el Korfuból.* Lehetetlen tehát, hogy Szegedre augusztus 4-ike előtt hiteles tudósítás érkezett volna arról, hogy a burgundi és pápai hajók (a velenceiekről nem szól Aeneas Sylvius) kikötöttek rendeltetésök helyén. És mégis e felületes értesülés századokon át mint történeti igazság szerepelt a hazai és külföldi történetírásban.

Igaz, hogy nem az eredeti, Aeneas Sylvius-féle béketudósítást fogadta el a történetírás, hanem a Dlugosztól származó módosításhoz ragaszkodott, mert Dlugosznak viszonyát Aeneas Sylviushoz e kérdésben nem is vizsgálták. Dlugosz ugyanis így módosít: «Midőn a török követek távoztak Szegedről, levél érkezett Condolmieri bibornoktól, a pápai hajóraj főkapitányától és a burgundiai, velencei, genuai (igy!) hajók kapitányaitól azzal a hírrel, hogy a hajóraj fel van szerelve.» Ha már most ezt a szelidített formát vizsgáljuk, azt kell néznünk, vajon nem tudták-e Szegeden már július 26-ika előtt is azt, hogy a hajóraj útnak indul, vagy úton van? A velencei tanács július 4-én értesítette Cesarinit, hogy június 22-ikén a hajóraj legnagyobb része elindult s hogy a burgundiai hajók két, három nap mulva követik a többit. Tizennégy nap alatt Velenczéből akkor már elérkezett a levél Magyarországra, de ha 19 napot veszünk is fel, vagy 22 napot a buda-szegedi utat is tekintetbe véve, július 23-ikán, legkésőbbben 26-ikán az a 4 iki levél Cesarininak már kezében volt. De többet mondunk, okiratokkal bebizonyítható, hogy Cesarini már júniusban egészen biztosan számított arra, hogy a hajóraj a kellő időben a Bosporusnál lesz, mert már ekkor kérte Velenczét, hogy a hajók egy részét irányítsa Nikápolyba a szárazföldi seregnek biztosabb átkelése vé-

* Jorga: *Notes et extraits. Troisième série*, Paris 1902. 184. l. és l. még Schwarcz értekezését.

gett.¹ Maga Ulászló is nagyon jól tudta, hogy számíthat a hajókra. Még mielőtt Budáról elindult, július 2-ikán írja Firenzének: «segítvén nekünk a hajóraj, melyet a pápa, a burgundi herczeg és Velenceze fölszereltek és a *gallipolii szorosba* elküldöttek.»²

De tulajdonkép nem is volna szükségünk e chronologiai adatok tisztázására. Csak egy pillantást kell vetnünk az 1444-iki helyzetre és világosan kivehetjük, hogy Cesarini, vagy a magyar udvar a szegedi béke előtt nem kételkedhetek a keresztyén hajóraj elindulásában. Említettük már, hogy más helyzet volt ez, mint az 1443-iki. Az 1444-iki esztendőben Velenceze, sőt a nápolyi király is követeket küldöttek Magyarországba. Ezek a követek komolyan tárgyaltak Cesarini útján a magyar királylyal arról, hogy kinek mi része jut majd a felosztandó török birodalomból. Velenceze Gallipolit és Szalonikit kívánta, Alfonzo pedig az athéni és patراسi herczegségeket kérte.³ A sikerben alig kételkedett valaki. Olyan számbavehető politikai tényező, a ki a szegedi béke előtt kételkedett volna a keresztyén hajóraj elindulásában, nem volt Magyarországon. Cesarini bizonyára a szegedi béke ellen is felhozta mindazokat az érveket, melyeket neki tulajdonítanak — abból a föltevésből indulván ki, hogy csak a békekötés után mondhatta el azokat. Aeneas Sylvius annyit tudott, hogy Cesarini a hajóraj útjára hivatkozott, de hogy mikor és minő kapcsolatban, azt nem tudhatta, nem is igen vizsgálta. Ezekből világos, hogy a hajóraj útjáról érkezett hírek, bár gazdagították Cesarini ékesszólásának fordulatait, döntő hatással a szegedi tanácskozásokra nem voltak.

¹ U. o. 175., 176. l. Különösen fontos itt a velencei tanácsnak július 4-én Loredanohoz írt levele. «Le sénat venitien envoie à Loredano la copie des lettres par lesquelles le cardinal de Saint-Ange demandait l'envoi de galères dans le Danube, pour pouvoir mieux faire passer ce fleuve par l'armée chretienne á Nicopolis.»

² Jorga id. m. II. Série. 404 l.

³ *Monumenta Sp. H. Sl. Merid. Vol. XXI.* 201 és Thalléczy: *Bosnyák és szerb élet és nemzedékrajzi tanulmányok.* Budapest 1909. 423 l.

Dlugosz meséje a Hunyadinak ígért bolgár királyságról ezzel el is van intézve. Mivel a török birodalom felosztásáról volt szó az 1444-iki hadjárat előtt, arról is beszélhettek, hogy mi jusson belőle Hunyadinak. De hogy e csalétek nélkül Hunyadi nem járult volna a szegedi béke felbontásához, az Dlugoszhoz illő találmány. Ha Hunyadi nem bízott a hadjárat sikerében, nem vállalta volna el a fővezérséget, ha pedig bízott a sikerben, a mint hogy bízott is, nem volt szüksége a kikötésre, úgy is tudta, hogy megkapja jutalmát.

VII.

Ezek szerint láthatjuk, hogy Dlugosz magyarázata a szegedi béke felbontásáról hiányos értesítésekből rosszakarattal van összeszöve. Mi volt tehát igazi oka a béke felbontásának? Csakis az lehetett, hogy Ulászló környezetében a magyar főurak — Hunyadival együtt — Cesarinitól ösztönözve és segítve s néhány lengyelre is támaszkodva, legyőzték azt a lengyel pártot, mely a béke megkötésére bírta a királyt. Nem új érvekkel győzték le, mert a mi a háború mellett szólt, az már ismeretes volt a béke előtt is, hanem akár erőszakkal, akár cselvetvén a csel ellen. Hiszen a hazafi lengyel párt meglepetésszerűen csikarta ki Ulászlótól a békéhez való hozzájárulást, a másik lengyel párt tehát magyar és olasz szövetségeseivel együtt valahogy kifogott a cselvetőkön. A szegedi béke megkötése és felbontása az udvari pártok háborújában leli magyarázatát s e háború a két lengyelországi pártnak, az európai és a hazafi lengyel pártnak, küzdelmével van kapcsolatban.

Ezt a magyarázatot leginkább negatív úton állapítottuk meg, meggyőződve arról, hogy a szegedi béke kötésének és felbontásának általánosan elfogadott indokolása teljesen tarthatatlan. De e magyarázatra egyes források is utalnak. Zsófia királyné, Ulászló anyja, a várnai csata után azt írja a magyar főuraknak: «Bár a lengyel főpapok és főurak üdvösnek gondolták a törökkel kötött béke megtar-

tását és a királyt erre kérték is, Ulászló király mégis inkább a ti akaratotoknak engedett.»* Zsófia itt nem csak arra céloz, hogy Lengyelországból küldöttek Ulászlónak ilyen irányú tanácsot, hanem arra is, hogy az Ulászló környezetében élő lengyelek is ajánlották a királynak a békét s kérték annak megtartására. Caro azt beszéli, hogy Lasocki, a krakkói dékán, a királyi udvar kincstartója és a királynak legbefolyásosabb tanácsosa, a hazafi párthoz tartozó lengyeleket kiutasította a táborból. Ez a hír fenntartotta emlékét a két udvari párt közt vívott harcoknak. És a hír még más tekintetben is nevezetes. Lasocki igen bizalmas és nagyra becsült barátja volt Hunyadi Jánosnak és mivel Lasockit vádolták leginkább a szegedi esküszegés előidézésével, azt kell hinnünk, hogy Hunyadi és Cesarini Lasocki segítségével buktatták meg az ellenpártot és az ő befolyására támaszkodva semmisítették meg a szegedi békét.**

A történetírókat annyira meglepő változás tehát a húsz éves Ulászló gyermeklelkének hullámvásában is leli magyarázatát. Julius 26-ika körül a honvággy győzte le Ulászlóban a dicsőség vágyát; augusztus 4-ike körül pedig a dicsőség vágya erősebb lett lelkében a honvágynál.

VIII.

Így állapítván meg a szegedi béke történetét, talán tisztábban állapíthatjuk meg a felelősségnek azt a jutalékát, mely a béke felbontása után kezdődő tragédia egyes szereplőit illeti.

Theologusok és történetírók sokat foglalkoztak a szegedi békekötéssel és különösen protestáns részről sokszor tamadták Cesarinit, mivel esküszegésre hatalmazta fel Ulászlót Velök szemben Pázmány és az ő nyomán Vaszary és Fraknoi azzal mentették Cesarinit, hogy Ulászlót az áprilisi eskü megszegésétől akarta megmenteni, midőn a

* *Monumenta Medii Aevi Historica R. G. Polon. Illustr.* T. II. P. II. 5. l.

** Caro. id. h. 343 l.

béke felbontására bírta. Mert Ulászló tulajdonkép háromszor esküdött: először áprilisban Budán a török ellen, aztán Szegeden a béke mellett, majd ugyanott újra a török ellen. Az akkori egyházi felfogás szerint a szentszék engedelmé nélkül keresztyén fejedelem nem szerződhetett a pogánynyal. Cesarini tehát érvénytelennek tekintette Ulászlónak első szegedi esküjét és így megmentette a királyt és híveit a budai eskü megszegésének bűnétől. Mi nem kételkedünk abban, hogy Cesarini nyugodt lelkiismerettel monddotta ki az első szegedi eskü érvénytelenségét. Az ő lelkében is felmerülhetett a kétely, hogy jogos-e a keresztre tett eskünek érvénytelenítése, még ha a török javára szól is, de nem talált más módot az áprilisi eskü tisztaságának és a keresztyén ügynek megmentésére. Felfogása nem a mi korunké, de jóhiszeműségében nem kell kételkednünk.

Azonban így sem menthette meg a királyt és híveit az esküszegés odiumától. És ez odium miatt az esküvel való játék politikai hiba is volt oly mérközésben, melyben a keresztyénség mint erkölcsi hatalom szállt szembe a hódító mohammedanizmussal.

Az erkölcsi felelősség ezért nem Cesarinit illeti, nem is a gyermeklelkű Ulászlót, hanem azokat a lengyel urakat, kik Ulászlót az áprilisi eskü megszegésére bírták. Ezeknek a felelősségét is gyöngíti az a körülmény, hogy akkor a politikának vezérei nagyon könnyen bántak az ígéretek és esküvések szentségével.

A politikai rosszhiszeműség technikája még nagyon is fejletlen, majdnem leplezetlen volt a középkorban.

Ha tisztán a politikai czélszerűség kérdését nézzük, a felelősség sokfelé oszlik a várnai hadjáratért. Csak dicsérettel szólhatnánk a lengyel hazafi pártról, ha még áprilisban lebeszéli Ulászlót a hadjáratról és akkor bírja a békekötésre, mikor a görög barát Budán megjelent. De julius végén, mikor már az európai és magyar hadikészület javában folyt, végzetes hiba volt a bizonytalanság és csüggedés érzetének terjesztésével gyöngíteni a támadás erejét. Még nagyobb felelősség terheli Brankovicsot, ki körülbelül május

hováig nyíltan a háború mellett izgatott azzal a hátsó gondolattal, hogy mihelyt lehetséges, kiugrik a partra a hajóból és nem törődik azzal, hogy belökte azt a hullámokba. Ravaszsága talán szerencsés családi politikának mondható, de sokat ártott a keresztyén ügynek és semmit sem lendített nemzete jövőjén. A magyar főurak és főpapok jó részét is terheli a felelősség, mert nem volt bennük elég közszellem, hogy áldozzanak nagy jövedelmükből banderiumok kiállítására. És ezzel rátértünk Cesarini politikai felelősségének kérdésére. Egy katonai történetírónk (Rónai Horváth Jenő) hibáztatja a bibornokot, mert Szegeden az általános keresztyén érdeket védelmezte s nem a magyart. De ez nem jogos bírálat. Cesarini ugyan nem volt köteles a magyar érdeket védelmezni, de szerencsére a keresztyénség ügye akkor teljesen egy volt a magyar állam jól felfogott érdekével. A nikápolyi csata óta világos volt, hogy a magyar birodalom épségét a török veszedelmesen és állandóan fenyegeti; a fegyverszünetek csak elodázzák a bajt és időt adnak a töröknek az erőgyűjtésre. Csakis a török hatalom folytonos zaklatásától volt várható az a kívánt eredmény, hogy a magyar birodalom mellékterületeivel együtt biztonságban maradjon. 1444-ben látszólag oly kedvező alkalom kínálkozott, mint a minő a nikápolyi csata óta még egyszer sem fordult elő. Magyar részről ezt az alkalmat ki kellett használni. Igaz, hogy az előkészületek gyengesége nem jó eredménnyel biztatott, de ez nem zavarta a vezetők optimismusát, a Hunyadiét ép oly kevésbé, mint a Cesariniét, vagy a gyengén felszerelt hajóraj küldőjét. Ez az optimismus megmagyarázható ugyan az 1443-iki hadjárat hatásából, de azért nem menthető. Nem volna azonban szabad «bűnös könnyelműséggel» vádolni Cesariniét, mint Hertzberg teszi Byzancz történetében. Cesarini rajongó természete hajlandó volt az optimizmusra, de ő legalább vértanúhoz illő elszántsággal áldozta fel életét. Ellenben Velence és Nápoly urai keveset áldozva a remélt nagy haszonért s nyugodt lélekkel élesztvén az általános elbizakodottságot, elősegítették azt a nagy katastróphát, mely lepecsételte a görög biroda-

lom sorsát és árnyékot vetett a középkori magyar birodalom jövőjére is.

Cesarini sorsánál is meghatóbb a fiatal Ulászlóé, ki Budáról abban a reményben vonult ki, hogy a keresztyén-ség bajnokának koronájával fog visszatérni, de útközben pillanatnyira ellágyult, anyjára és otthonára gondolva és ez emberileg szép, de politikailag súlyos tévedését hősies halállal váltotta meg.

ANGYAL DÁVID.

SAINT-SIMON ÉS ISKOLÁJA.*

A XVIII. század által megindított szellemi áramlatok a francia forradalommal nem szüntek meg. A francia forradalom csak kísérlet volt azok megvalósítására. Meg is valósította egy részüket. De a munka egy része befejezetlen maradt, még pedig a legnagyobb része. Itt veszik fel a fonalat azok a gondolkozók, a kik az idealismus várázkörében éltek, az emberiség nagy eszményeinek megvalósítására törekedtek, azonban más úton, sőt ellenkező úton, mint a forradalom. Nem a politikai forradalomban bíztak, hanem a szellem, az igazság erejében. Az igazságot megismerni és azt békés úton, a meggyőződés erejére támaszkodva, megvalósítani, egynek tartották. Idealisták voltak, szellemi aristokraták; prophetáknak tartották magukat, kik a régi propheták, a nagy vallásalapítók munkáját folytatják, befejezik. Persze csalódní fognak, szenvedni fognak; gúny és szegénység lesz a sorsuk; de szegénységük árán, mint egy francia író mondta, gazdaggá teszik az emberiséget. Keresztre fognak feszítettetni, de tanaik, a salaktól megtisztítva, az emberiség kiapadhatlan kincseivé lesznek.

Mert egy dolog kétséget nem szenved: az, hogy a socialisták az emberiség és a tudomány legnehezebb, legfontosabb problémáival foglalkoztak és lehetséges, hogy egy későbbi jövőben a mai tudósok, a mai államférfiak nevei el lesznek felejtve, de élni fog egy Saint-Simon, egy Fourier, egy Lassalle, egy Marx neve, kik mindannyian mint első

* Szerzőnek a m. tud. akadémia könyvkiadó vállalatában közelebb megjelenő, *A socialismus* című munkájából.

úttörők merészkedtek a társadalmi szervezet tanulmányozásának göröngyös útjain haladni.

Marx és Engels a socialismus úttörőit, Saint-Simont, Fouriert stb. utopistáknak nevezik. Ezt következőkép indokolják: Saint-Simon, Fourier, Owen oly időben léptek fel, midőn a modern nagytermelés és az abból származó bajok és társadalmi osztályalakulások még nem léteztek, a proletariatus csak keletkezőfélben volt; a fejletlen történeti helyzetnek következményei voltak éretlen, phantastikus elméleteik, mert egyszerűen az eszből akarták azokat az elveket levezetni, melyekkel az egész emberiséget boldogíthatni. Az egész társadalmat akarták egy tökéletesebb rendszer szerint átalakítani és azért állítottak fel phantastikus társadalmi alakzatokat, melyeket, minthogy az egész társadalom érdekében vannak, harcz nélkül akarták megvalósítani. Ennek következtében ezen régi socialismus nem volt képes a munkásnak a tőke által való kizsákmányolását magyarázni, annak történeti elvét és így egyfelől keletkezésének, másfelől létezésének szükségességét megvilágítani; általános eszményekből volt kénytelen kiindulni.

Bármennyire igaz ez a felfogás, mégsem áll az, mintha e régi socialismus egészen utopistikus volna és mintha a modern socialismusnak egészen sikerült volna az utopiát elkerülni. A régi socialismus távolabb állott mindenestre a gyakorlati élettől, mert egy általános emberiségi problémával foglalkozott; a modern socialismus közelebb áll az élethez, mert egy, tényleg a nagyiparból kifejlődött gyakorlati, részleges problémával foglalkozik. A modern socialismus mindenestre több önmérsékletet mutat, mert jóformán tények magyarázatára szorítkozik, de azért a jövő fejlődésnek projiciálásába nála is utopistikus elemek vegyültek. Azért jobban vélem jellemezni a két irányt azzal, hogy az egyik idealistikus, a másik materialistikus alapon áll.

Nehéz az úgynevezett utopistákról helyes képet alkotni. Sok különcködésük inkább mosolyra késztet. Ki ne mosolyogna természetesen egy Saint-Simon, egy Fourier, egy Infantin fölött! Az öreg Infantinnek főleg kijut a százalmas mosolyból. És mégis, még ez az Infantin is! Mily kiváló

jellemnek kellett lennie, mikor egy Michel Chevalier, a későbbi akadémikus, a Collège de France tanára, a császárság senatora, oly áhitattal, oly bámulattal beszél róla, mindig «suprême pèr»-nek czimezvé — mikor egy Heine, egy Saint-Beuve annyi elismeréssel nyilatkoznak róla.

Igen szépen fejtegeti George Sand* az utopistikusoknak tartott eszmék sorsát: Ime, hogy valósulnak meg az utopiák. Mindig máskép és mindig jobban. Ez az Istennek nagyszerű bizonyossága, melyet az emberiség életének minden phasisában constatálhatunk, bár a közönséges emberek nem látják. Valaki alkot egy eszményt, kinevetik és megbocsátják, azt mondván: Ez szép, de túlságosan szép. Az idők azonban haladnak, a tények beteljesednek és bekövetkezik az, hogy az eszményt túlhaladják. Az emberek kezdenek aztán összehasonlítást tenni és mosolyogva visszatekintenek a jóslatra. Csodálkoznak, hogy olyan félenk volt és megbocsátják neki a csekély bátorságát, tekintve jó szándékát; de a milyen gyerekek, ez meg nem akadályozza őket abban, hogy ismét gúnyolnak minden új jóslatot. Ez igaz úgy a legnagyobb, mint a legkisebb dolgoknál. A ki azonban az emberi nem szellemi és erkölcsi történetét nézi, nagy nyugalomhoz és megingathatlan hithez jut. Akkor megjön a bátorság hangosan álmodozni és ez oly bátorság, mely több alázatosságot követel, mint gondolnók, mert a hívő tudja, hogy álma szegény és korlátolt lesz ama nagy művész találékonyságához képest, ki véghez viszi: Isten!

A XIX. század elején a kedélyek, a képzelődés folytonosan a legellentétesebb irányokban hánykolódtak és egyensúlyba nem tudtak jutni. Napoleon phantastikus korszaka, mely a francia nemzetet majd az orosz hómezők, majd az egyiptomi pyramisok színgazdagságának képeivel tölté meg, épen úgy a szélsőségek, a szertelenségek előidézője, mint a forradalmi atheismus ellenében a mély vallásos hajlamok terjedése. A lehetőség hatarai kitágulnak, de mindennek alapját ismét a vallásban ismerik fel.

Ezeket az ellentéteket megtaláljuk Saint-Simon életé-

* *Revue des Deux Mondes*, 1909. aug. I. füzet, 625. l.

ben is. Tagja a legrégebb családok egyikének, későbbben egészen alárendelt szegényes állásban; a nemzeti javakban való speculatio folytán meggazdagodik, aztán mindennapi kenyeréért egy régi szolgájának támogatását kell igénybe vennie. Gyakorlati üzleti tevékenység után lázas szomjjal keresi a tudás forrásait, nagy évek után nagy sanyarúság. Extravagans és mégis szerény, egyszerű, a tiszta igazságot keresve, és mégis mystikus.

Ellentét, bizarrság, tragikomikum, féktelenség, jó és balsors, lángész és örület, fényes igazságok és nagy tévedések, — ezek teszik Saint-Simon életének keretét. Életfeladatának tekinti «az emberi szellem menetét tanulmányozni, hogy a civilisatio haladásán munkálkodhassék». Egy nagy tudományos iskola és egy nagy gazdasági vállalat alapítása, az volt ambíciója. Az életet egész terjedelemben akarja megismerni és egészében kísérletek terének tekinti. Katona, vállalkozó, bűvár, társadalmi bölcseő, végre vallásalapító. Maga köré gyűjti a tudósokat, hogy azokat tanulmányozza és tőlük bevezetessék a tanulmányba, hogy tanulmányozza egyfelől az élettelen, aztán az élő testeket. Nagy utazásokat tesz, hogy élete experimentális feladatának megfeleljen. Staël asszonynak házassági ajánlatot tett, mert meg volt győződve, hogy ő lévén a világ legrendkívüliebb embere, Stael asszony a világ legrendkívüliebb asszonya, ők szülei lesznek egy még rendkívüliebb gyermeknek. Távol tartotta magát a politikától, de a forradalom alatt szövetkezett egy porosz gróffal és együtt megvásárolták a forradalomban elkobzott javakat. De ezt is nagy céljai érdekében. Azonban a szerzett vagyonnak túlnyomó részét ismét elveszti, a maradványt elnyelik tudományos aspirációi. Végül a régi nagy család sarjadéka, ki őseit Nagy Károlytól származtatta le, mint teljesen szegény ember, éhezve, fázva tengeti életét.

Önéletrajzát úgy kezdi Saint-Simon: Nagy Károlytól származom. Katonáskodott Washington alatt, Mexikóban a két tengert összekötő csatornát tervez, visszatér Franciaországba és 23 éves korában ezredes. Az elfoglaltság hiányát megúnván, megy Hollandiába, megy Spanyolországba, min-

dig nagy terveket szöve. Közben kitör a forradalom. Sem a királypárthoz, sem a forradalmárokhoz nem csatlakozik, mert amaz a nemzeti képviselőt, emez a királyi hatalmat akarja megszüntetni. Egyesül Redern porosz gróffal és az elkobzott nemesi birtokok vásárlásával nagy és szerencsés vállalkozásokba bocsátkozik, melyekben azonban később Redern öt kijátszsa, úgy hogy összesen csak 144,000 livre vagyona marad. Most kezdi új életpályáját, melyet ő physiko-politikanak nevez. E célra nagy tapasztalatokra és nagy tanulmányokra van szüksége. Előbb az élettelen testeket kezdi tanulmányozni és e célból a polytechnikának közelében telepszik le, hol sűrűn érintkezik a tanárokkal; aztán az orvosi kar közelében telepszik le, hogy az élő testek törvényeit tanulmányozza. Aztán ismét utazik; elmegy Angliába, mely neki nem nagyon imponál, elmegy a Svájcba, elmegy Németországba, a hol szerinte a tudomány még alacsony fokon áll, de rövid idő alatt nagy haladást fog tenni. «Láthatni, mondja, semmit sem hanyagoltam el, hogy tudományos vállalkozásom sikerét biztosítsam, s csak az előzetes munkálatok befejezése után vettem a tollat a kezembe. — Az egyedüli eszköz arra, hogy a philosophia positiv haladást tegyen, a kísérlet. A philosophia csak a következő feltételek alatt mutathat nagy haladást: 1. az erő korában eredeti és lehető leg activabb életet kell folytatni; 2. minden elméletről és minden gyakorlatról tudomást kell szerezni; 3. a társadalom összes osztályain végig kell menni, személyesen a legkülönbözőbb társadalmi helyzetekbe kell jutni, sőt olyan viszonylatokat kell teremteni, melyek eddig nem léteztek; 4. az aggkort arra kell felhasználni, hogy a tapasztalatok feldolgoztassanak. A ki ezt az életet élte, az érdemel az emberiségtől legtöbb becsületet.

«Egész életem — mondja — a tapasztalatok sorozata volt. Önbecsülésem abban az arányban növekedett, a mint ártottam hírnevemnek; helyeslem az általam követett magatartást, mert abban a helyzetben vagyok, hogy új és hasznos nézeteket nyújthatok kortársaimnak és az utókornak,

mely utódjaimnak meg fogja adni azt a jutalmat, melyet nekem a tudat nyujt, hogy azt megérdemeltem volna».

«Tizenöt nap óta kenyeret eszem és vizet iszom; dolgozom fűtés nélkül, még ruháimat is eladtam, hogy munkám nyomtatási költségeit fedezzem. A tudomány és a közjó szenvedélye, az óhaj, hogy megtaláljam az eszközt annak a rettenetes válságnak szelid eszközökkel való megszüntetésére, melyben az egész európai társadalom gyötrődik, okozták, hogy ily nyomorba jutottam. Azért pirulás nélkül vallhatom be nyomorúságomat és kérhetem a szükséges segítséget feladatom befejezésére».

Térjünk át Saint-Simon eszméinek ismertetésére.

Saint-Simon rendszere széles történetbölcseleti alapon nyugszik. Sőt a történet menetének magyarázata nemcsak tudományos buvárlatainak legjelentékenyebb részei közé tartozik, hanem neki a történetibölcselet terén maradandó nevet biztosít. A múltban a társadalom két erőre volt építve, a keresztre és a kardra, másképp babonára és háborúra. Ezt a rendszert két új tény buktatta meg: a munka és a tudomány hatalma. A modern társadalmat többé nem vezetheti a hit, a modern társadalomban a szerzés alapja többé nem lehet a háború. A modern társadalmat a munkára kell építeni, a vezetés a tudományt illeti. A régi társadalom képviselőit, a nemeseket és papokat, minden hivatalból ki kell zárni. Ezt a rendszert nevezi ő a munka és tudomány rendszerének (*systeme industriel et scientifique*). A termelés és a tudomány nagy haladása lehetővé teszi a társadalomnak egészséges alapra való fektetését. E rendszer létesítésére azonban nem elég a régit megsemmisíteni, hanem az újat is fel kell építeni. A liberalizmus szerepe az volt, hogy a régi társadalmat szétrepeszse. Ezt végezte el a XVIII. század, a forradalom. De a liberalizmus az építésre nem képes, mert negatív, kritikus természetű. Itt egy organikus elvre van szükség. Ez az organikus elv, mely építés, ellentétben áll a kritikus elvvel, mely rombolás. Azért Saint-Simon, ki építeni akar, ki az organikus elv képviselője, ellentétben van Rousseauval, ellentétben van a forra-

dalommal, benne nincs gyűlölet, nincs demagógia. A társadalom organisatiójára jelenleg két hatalom kell, egy világi és egy szellemi, ép úgy, mint a középkorban: az egyiket képviselik a termelők, a másikat képviselik a tudósok, a munka és a tudomány. A társadalom feladata a föld meghódítása az ember által. Eddig a gazdagság az embernek az ember által való kizsákmányolásán alapult, a jövőben pedig a természet meghódításán. Az embernek az ember által való kizsákmányolásának három történeti alakzata van: rabszolgaság, jobbágyság, proletariatus. A jövőben a munka jutalmazása a tehetség és a végzett munka szerint fog történni (Chacun selon sa faculté, chaque faculté selon son oeuvre).

Habár Saint-Simon teljes terjedelmében nem ismeri fel az oekonomiai történetfelfogás elméletét — melyben különben bizonyos túlzás is van — kétségtelen, hogy az oekonomiai tényezőnek szerepét az emberiség történetében felismeri. Különben is ez a francia történetírás akkor általánosan uralkodó felfogása volt, sőt már azt a tételt is általánosan hangsúlyozzák, hogy Franciaország története osztályharcok története. Így Guizot, Mignet, Louis Blanc, így első sorban Thierry, ki Saint Simon egyik első tanítványa volt.

Ezen történetbölcseleti alapból indul ki Saint-Simon társadalmi elméletében.

A társadalom szervezete még nagyon tökéletlen; az emberek még türik, hogy erőszak és csalás őket kizsákmányolja; az emberiség politikailag véve még erkölcstelenségben gázol. Mert a tudósok, művészek és munkások, az egyedüli emberek, kiknek munkája az emberiségre nézve hasznos, alá vannak rendelve a fejedelmeknek és egyéb kormányzóknak. A kik hivatva vannak a nemzet elismerését kifejezni, azok a születés, a hízélgés, az intrika kedvencei. A kik a közügyek elintézésére hivatvák, maguk között az adók felét felosztják, és csak az általuk személyesen le nem foglalt adók egy harmadát fordítják a kormányzottak hasznára. A mai társadalom a megfordított világ. Elvül van elfogadva, hogy a szegényebbek minden-

nap áldoznak a szükségesből, hogy a nagy tulajdonosok feleslegét szaporítsák, a nagy bűnösök és tolvajok, kik a polgároktól évenként 3—400 milliót elvesznek, meg vannak bízva a kisebb bűnösök büntetésével; minden téren a tehetetlen emberek meg vannak bízva a tehetségesek vezetésével és ezek a legerkölcstelenebb emberek hivatva vannak az erkölcsösök fölött örködni.*

A termelő osztálynak az első helyet kell elfoglalnia, mert a legfontosabb; mert meg lehet a többiek nélkül, de a többiek nem nélküle. A többi osztályoknak érte kell dolgozniok, mert az ő teremtményeik és ő tartja azokat; szóval, minden a termelés által történik, tehát minden érte történjék. A jelenlegi társadalmi rendszer mellett a termelő osztály az utolsó. A társadalmi rend még több tekintélyt nyújt a mellékes munkának, sőt a munkátlanságnak, mint a legfontosabb munkáknak. Megmutatjuk az utat, melyet követni kell, hogy a termelő osztály az első helyet elfoglalja. A társadalom túlnyomó többségének politikai irányzata, hogy a legkiválóbb emberek által és legolcsóbban kormányoztassék. Ez csak úgy érhető el, ha a termelő osztály kezeli a közvagyonot, mert ez az osztály leginkább érdekelve van a gazdaságos államháztartás körül és mert bebizonyította nagy képességét a positiv igazgatás körül. A forradalom előtt a társadalom három osztályból állott: nemesek-, polgárok- és termelőkből. Ma csak két osztály van; a polgárok, kik a forradalmat csinálták a maguk érdekében, megsemmisítették a nemesek kizárólagos kiváltságát; a kormányzó osztályba kerültek, úgy hogy ma a termelők kénytelenek a nemeseket és polgárokat fizetni. Az átalakulásra nem szabad erőszakos eszközökhöz nyúlni, mert azokkal csak rombolni lehet. Építkezésre csak békés eszközök valók. Már pedig a nemzet anyagi érdekeileg főbb vezetésének átruházása a termelőkre egy építkezés, a legfontosabb politikai berendezés; ez fog az új társadalmi épület alapjául szolgálni, ezzel befejeződik a forradalom. A termelőkből áll a nemzet huszonnégy-huszonötöd része; tehát a felsőbb-

* *Parabole.*

ség illeti őket physikai erő tekintetében. Ők termelnek mindent, tehát a pénzbeli erő is az övék. Az övék a szellemi fensőbbség is, mert az ő combinatióik legtöbbet tesznek a közjólét iránt. A társadalom ma azt a különös képet mutatja, hogy a nemzet lényegileg termelő, a kormányzat lényegileg hűbéri. A középosztály, elég erősnek érezvén magát 1789-ben, hogy a nemesség jármát lerázza, fellázította a népet a nemesség ellen, elfoglalta az első helyet és saját hasznára visszaállította a hűbériséget. A polgári osztálynak nincs több létjoga, mint a nemességnek, és a termelő osztálynak érdeke, hogy a nemességnek és a polgári osztálynak uralmát lerázza és csak egy szövetségese lehet, a királyság. A sötétség idejében a nemzet vezetése főleg a katonákra volt bízva és az összes osztályok alá voltak rendelve a katonai osztálynak. A civilisatio haladásával a nemzet vezetése főleg gazdasági; azért a termelő osztály az első. Természetesen szükség van katonaságra, bíróságra, de az monstruosítás, hogy a katonák, bírák, munkátlan tulajdonosok vezessék a közgazdaságot. A munka az összes erények forrása; a leghasznosabb munkának kell legtiszteltebbnek lenni; azért az isteni és emberi moral a termelő osztálynak adja a társadalomban az első szerepet. A társadalom nevelésénél épp úgy, mint az egyesnél, kezdetben a kényszernek nagyobbak kell lenni, de ez a társadalom haladásával csökken és az igazgatás szerepe emelkedik. Azért a katonák és jogászok nem lehetnek többé az elsők; művelt társadalomnak csak igazgatás kell, nem kényszer. A kényszer csak azok ellen alkalmazandó, kik a törvénynek nem engedelmessékednek. De a társadalmi erő irányító eszméi az igazgatásra legalkalmasabbak által nyújthatók. Mihelyt a termelők politikai párttá alakulnak, a hűbéri rendszer meg fogják semmisíteni és felépítik a munka rendszerét.* A munka-rendszer az, mely az embereknek a legtöbb szabadságot, a legtöbb békét, a legtöbb él-

* Saint Simon «industriel» kifejezését jobbnak tartottam termelővel fordítani, mert általában magában foglalja a termelés vezetőit is. Itt azonban helyesebbnek tartom «munkával» fordítani.

vezetet fogja nyújtani és legnagyobb hatalomra emeli a morált. A munkarendszer a teljes egyenlőség elvére van építve; ellene van minden születésen vagy más kiváltságon alapuló jognak.*

Isten azt mondta, hogy az emberek egymás irányában úgy legyenek, mint a testvérek; ez a tétel mindent magában foglal, a mi a keresztyén vallásban isteni. Ennek megfelelően a társadalmat úgy kell szervezni, hogy az a nagy többségre a legelőnyösebb legyen; a cél az, hogy a leggyorsabban és legtökéletesebben mozdíttassék elő a legszámosabb osztály erkölcsi és testi jóléte. Csak ebből áll a keresztyén vallás isteni része. Az isteni erkölcstannak kell, az egyedülivé válni. A messiasi kor alatt azt a kort értették már régen, melyben a vallásban össze lesz foglalva a világi és a lelki hatalom, melyben az egész emberiségnek egy vallása, egy szervezete lesz. Én újító vagyok, mert az isteni erkölcs tan elvéből levonom a közvetlen következtetéseket. Teljes bizalommal fogok e munkához. A legjobb theologus az, ki az isteni morálból levonja a következtetéseket; a legjobb theologus az igazi pápa, Isten helytartója e földön. Ha a tan, melyet kifejték, helyes, Isten nevében szólottam. Az új keresztyénség meg lesz tisztítva minden jelenlegi eretnekségtől; az új keresztyének legfontosabbnak fogják találni a morált; a szertartás és a dogma mellékesei és csak arra valók, hogy a hívők figyelmét a moral felé fordítsák. A vallás feladata lesz az emberiséget a lehető leggyorsabban a legszegényebb néposztály sorsának javítására vezetni. Feladatom nem annak keresése, vajon a katolikus vagy protestáns vallás heretikusabb-e; mind a kettő az. A XV. század óta a keresztyénséget elhagyták; feladatom azt visszaillesztani és megifjítani. Ez a vallás hivatva lesz az összes népeket békében egyesíteni. A művészetek, a tapasztalati tudományok, a munka a szent ismeretek között első helyen fognak állani; anathemat kell mondani minden theológiára, mely más szabályt ajánl az örök élet megszerzésére, mint hogy embertársaink javát min-

* *Catéchisme politique et industriel.*

den erőből előmozditsuk. A vallás alapítása idején mindig túlságos nagy szerepet játszott annak anyagi része, de az emberi ész haladásával mindig nő szellemi része. A cultus csak eszköz a pihenés napján az emberek figyelmét a jó felé terelni, a dogma csak commentárok gyűjteménye, hogy a philanthrop érzéknek alkalmazását megkönnyítse. Az új vagy definitív keresztyénség az egyedüli társadalmi elmélet, mely a modern Európának megfelel, mely a szellemi hatalmat új alapokra fekteti, hogy a földi hatalom túlkapásait korlátozza, a civilisatiót hatalmasan előmozdítsa az által, hogy a tudományos munkát előre viszi, különösen pedig a társadalomról szóló tudományt és annak alapját, a morált. Tizennyolcz század mult el azóta, hogy a morál elve felfedezettett és a legnagyobb lángész összes vizsgálódásai nem tudtak egy magasabb vagy szabatosabb elvet felfedezni, mint a melyet a keresztyénség alapítója hirdetett. Hát az, a ki tizennyolcz század előtt ezen, az emberi nemet szabályozó elvet felfedezte, nem emberfölötti lény-e, és van-e ennél nagyobb bizonyíték a keresztyén kinyilatkoztatás mellett? Igenis, a keresztyénség isteni intézmény és az Isten különösen támogatja azokat, kik az összes emberi intézményeket ezen magasztos elvnek akarják alávetni. Meg vagyok győződve, hogy isteni küldetést teljesítek, midőn a népeket és a királyokat vissza vezetem a keresztyénség igazi szelleméhez.¹ Álljon itt még néhány tétele:

Egy nemzetnek szükségkép bizonyos célra kell alakulnia, vagy a lopásra, vagy a termelésre, vagyis vagy katonai vagy termelő jellegének kell lennie, különben egy fattyúegyesület.²

A tulajdont szervező törvény az összes törvények közül a legfontosabb; alapját teszi a társadalmi épületnek. A tulajdonjog úgy szervezendő, hogy a tulajdonos serkentessék azt a legtermékenyebben felhasználni.³

A termelő társadalom szervezésére szolgáló elvek ki-

¹ *Nouveau Christianisme.*

² *Oeuvres* 345. l. s. k.

³ *Oeuvres* 248. l.

fejtésére csak az szükséges, hogy a termelők között a nemzetgazdaságtan ismerete általánosan elterjedjen.

Milyen szép feladat az emberiség javán dolgozni. Magasztos cél! Van-e ennél hatályosabb eszköz, hogy az ember az Istenhez közeledjék!¹

Szerves testek vagyunk; társadalmi viszonylataink physiologiai jelenségek.²

Két út van arra, hogy egy ember tekintélyes állást foglaljon el; egyik út megfelel a magánérdeknek, a másik a közérdeknek; célom ezt az utat szépíteni, a másikkra pedig töviseket vetni.³

Azt mondjátok, hogy mi tízszer, húszszor, százszor többen vagyunk, mint a tulajdonosok és mégis nagyobb hatalmat gyakorolnak fölöttünk, mint mi fölöttük. Azonban a tulajdonosok nagyobb értelmiséggel bírnak és a közjót érdekében a hatalmat az értelmiség arányában kell felosztani.⁴

Az embereknek csak egy közös érdekek van és ez a tudományok haladása.⁵

A moralisták ellenmondásba esnek, ha az embernek megtiltják az egoismust, de helyeslik a hazafiságot; mert a hazafiság semmi egyéb, mint nemzeti egoismus; és ez az egoismus a nemzetekkel ugyanazokat az igazságtalanságokat követtet el, melyet az egyesek között az egoismus elkövetet.⁶

A moralisták összes okoskodásai, melyek túl mennek az érdekek összeegyeztetésén és az egoismust el akarják nyomni, tévesek.⁷

Azon jelenségeknek, melyeket önök erkölcsieknek neveztek és a physikai jelenségeknek, nincs különböző jellegök.⁸

¹ *Oeuvres* : Lettres d'un habitant de Genève.

² U. o. 39. l.

³ U. o. 39. l.

⁴ U. o. 40. l.

⁵ U. o. 42. l.

⁶ U. o. 42. l.

⁷ U. o. 43. l.

⁸ U. o. 66. l.

Nagy, mély, új gondolatok ezek, melyek a legnagyobb problémákat érintik, a társadalom, az emberi és természeti létnek egy új, egyetemes felfogását hirdetik, messze túlhaladván a kor felfogását.

Szemben a jelenlegi, rosszul működő kormányokkal, helyesnek találja Saint-Simon az egyéniségnek, az állam be nem avatkozásának, az egyéni szabadságnak hangsúlyozását. Mihelyt azonban az állami tevékenység társadalmi szabályai és parancsai ismeretesekek, ennek változni kell. Addig, míg a theologiai és hűbéri rendszer fennállott, a szabadság hangoztatása jogosult volt. De az egyéni szabadság nem lehet célja a társadalmi együttlétnek, mert akkor felesleges a társulás. Az igazi szabadság az anyagi és szellemi erőknek a közösség érdekében álló fejlesztése. Az általános társulás meghozza a társadalmi szabadságot, mely nem úgy, mint az egyéni, csak a működés lehetősége, hanem a valódi társadalmi boldogság. A szabadságról szóló vitatkozások, melyek a középosztályt annyira foglalkoztatták, az alsóbb osztályokra nézve egészen közömbösek voltak.*

A társadalom szervezésének főszervét következőkép képzei Saint-Simon. Három kamara létesítetik. Az első a találmányok kamarája. Áll 300 tagból és három osztályból. Az első osztályt 200 mérnök alkotja, a másodikat 50 költő és író, a harmadikat 25 festő, 15 szobrász és építész és 10 zenész. E kamara főfeladata a nemzeti gazdagság emelésére szolgáló program kidolgozása; neve a találmányok kamarája. Ezen kamara létesít nagyszerű közlekedési hálózatot, kerteket, múzeumokat, mulatóhelyeket; egész Franciaországot egy nagy parkká kell átalakítani. Ünnepeket kell rendezni és a fényűzést általánossá, nemzetivé kell tenni. A második kamara a vizsgálati kamara. Áll 300 tagból: 100 physikusból, 100 physiologusból és 100 matematikusból. Az első kamara javaslatait felülvizsgálja, minde nélkülött pedig vezeti a nevelésügyet. A harmadik kamara a végrehajtó kamara, ez a különböző iparágak képviselőiből

* *Système industriel.*

áll. A törvények végrehajtása, az adó megszavazása és behajtása tartozik hatásköréhez. Más szervezetek felállítását, iparkamarát, ipartanácsot javasol. A nép igazi érdekei iránt felvilágosítandó. E célból egy nemzeti káté szerkesztendő és polgárjogot csak az gyakorolhat, ki abból vizsgát tett. Három collegium létesítendő, mely a nép politikai tudományos és erkölcsi nevelését vezeti. A költségvetésben különösen bőven kell gondoskodni socialpolitikai reformokról.

Saint-Simon az újkori socialismus történetének kezdőbetűje. Átmenet, még nem is lehet őt szorosan a socialismus képviselői közé számítani. Legújabb monographistájának is az a nézete. A proletariatus történeti szerepét épen úgy nem ismeri fel, mint a későbbi francia socialisták nagy része. Sőt bizonyos plutokratikus vonások sem hiányoznak gondolatrendszerében. Mindez azonban csak a környezetnek, a fejletlen történeti viszonyoknak következménye. A munka egyedüli forrása a jövedelemnek, a többlet-érték elítélése, az államkormányzatnak a munkára ruházása: ezek már jelzik a socialismus által követendő utat.

Saint-Simon messze túlhaladja a többi korabeli társadalmi reformereket. Igaz, hogy Owen, Fourier és Sismondi a gazdasági műfolyamatok sokkal teljesebb ismeretével rendelkeznek és utolérhetetlen, a mit mint a capitalismus bírálói végeztek. De a gondolati munka nagyszabású volta tekintetében Saint-Simonnal nem mérkőzhetnek. Az eddigi reformerek többnyire reactionariusok voltak, még Babeuf is, még a convent is, mert modern fejlődését a gazdasági életnek a civilisatio rákfenéjének tartották és inkább régi viszonyokat akartak felújítani. Saint-Simon az új gazdasági rendszer első prófétája, hirdetője az ipar uralmának.*

Saint-Simon munkáját folytatták tanítványai. Sok eszméjét, melyet tanítványaival közölt, csak ezek tolmácsolták és így csak ezek irataiból ismerhetők meg. Igaz, hogy e tanítványok részben továbbfejlesztették, néha dissidens szellemenben is. A tanítványok munkájáról mondja Janet, hogy az mesterök rendszerének ragyogó kifejtése.

* Mucke: *Henri de Saint-Simon*. (Jena 1908.) 277. lap.

«Saint-Simon tanítványai között találjuk mindazokat, kik hivatva voltak koruk eszméit és tetteit irányítani.» (Fournière.) Saint-Simon módszerével Thierry megújította a történetírást, Comte a bölceletet. Chevalier, a francia nemzetgazdaságtan korifeusa, ki mint Napoleon minisztere a francia-angol kereskedelmi szerződés megkötésével megnyitja a szabad kereskedelem korát Közép-Európában; Eichthal és Talabot megteremtik a francia vasuti hálózatot; Péreire soká dominálja a pénzügyi világot; Lesseps építi a Suez-csatornát és azzal Saint-Simon egyik eszméjét megvalósítja. Blanqui a nemzetgazdaságtant nemesebb motivumokkal akarja áthatni; Felicien David felszabadítja a zenét az olasz zsarnokság alól; Charton a népoktatás egyik úttörője lett; Carnot a politikát a munkásosztály felszabadítására irányítja; Buchez a munkásosztály szerveződésének jelszavát adja ki; Pecqueur felépíti a socialismust a nemzetgazdaságtanra; Pierre Leroux, Bazard, Infantin, Rodriguez a socialismust tovább fejlesztik. De hatott Saint-Simon szélesebb körökben is, kiváló szellemekre, mint Armand Carrelre, Heinere, Liszt Ferenczre stb.*

Tulajdonképeni sectává a saint-simonismus Infantin vezetése mellett alakul. Mint egy bankintézet alkalmazottja, nála a javak helyett a javak absztrakt értékjegyével való érintkezés szokása — mondja Hillebrand** — második természetté vált, mint sok hívénél; de benne egyesült a századnak egyik leghatalmasabb egyéniségével; tényleg oly hatalmas, hogy még a nevetségesség, melynek Franciaországban egy nagyság sem tud ellentállni, sem gyengítette. Zavaros gondolkozó és merész számoló, mint szónok középszerű, korlátolt ismeretekkel, úgy hatott ő, mint vallásalapítók hatni szoktak, magnetikus erővel, kiméletlen erélylyel, öntudatlan vagy talán öntudatos hazugsággal és azáltal, hogy egy nem nemtelen, de izgatott ifjúság érzéki-mystikus hajlamait előmozdította. Még kiváló emberek is, mint maga Bazard, Blanqui, Buchez, Laurent, soká képtelenek voltak

* Fournière: *Le règne de Louis Philippe*, 84. l.

** *Geschichte Frankreichs*. II. 178. l. s. k.

ezen személyi varázsnak ellentállni. Mennyivel több vonzerőt kellett neki ifjakra és nőkre gyakorolni! Százanként özönlöttek a fiatal emberek a rue Taranneba, a hol ő Bazarddal az új tant hirdette. Többnyire polytechnikusok voltak, kik kizárólag matematikai műveltségük folytán nagyon hajlottak az utopia felé. Midőn a júliusi forradalom után a csalódás érzete elterjedt, mindinkább azon meggyőződésnek hódoltak, hogy a politikai szabadság és jogegyenlőség nem biztosítja az élet kedvezőbb berendezését, hatása mindig nagyobbodott. Enfantin a júliusi forradalmat is felhasználta céljaira. Már július 30-án megjelenik kiáltványa, melyben az öröklési jog eltörlését és a nő felszabadítását követelte. Minthogy a rue Taranne terme már szűk lett, átmentek a rue Monsignybe, később a rue Taitboutba. A secta hierarchikus szervezetet nyert. A tagok száma folyton szaporodott, többnyire gazdag, nagyműveltségű fiatal emberek csatlakoztak hozzájuk, kik vagyonukat is áldozták. 1831-ben 330,000 franc adomány folyt be. Megvették a tekintélyes Globet, melyben Saint-Beuve és Remusat alatt az összes nagy talentumok küzdöttek a Broglie és Guizot által vezetett *Revue française* ellen. Szerkesztő Michel Chevalier lett, Enfantin kedvencz tanítványa.

Olinde Rodriguez, a ki személyesen ismerte Saint-Simont és a ki szellemi örökösének tekinthető, Enfantint és Bazardot állította az iskola élére, mint legfőbb atyát és mint élő törvényt. Később Enfantin a vallás, azaz a szeretet, Bazard a dogma, azaz a tudomány, Rodriguez a cultus, azaz a munka főpapja lett. Enfantin mindinkább előtérbe lépett, mert igazi papi természete volt. Szép külseje, belső tüze, uralkodási vágya folytán csakhamar a secta feje lett. De az ő befolyása alatt az érzéki tévelygések és a mysticismus mindinkább behatoltak. Különösen a házasságra vonatkozó tanának merészsége volt az, mely végül a rendszer bukását okozta. Szerinte a házasságnak két alakját kell elismerni, egy tartósat és egy múltot, ezt kívánja az emberi természet. Ezáltal az, a mi törvénytelenül létezik, törvényes alakot nyer. Az intézkedés a főpap kezében van, ki maga is nem egy személy, hanem egy pár. Ez a pár az

emberi természet mindkét oldalát egyesíti és így egyszerre monogam és polygam. Természetesen a tanítványok között is voltak, kik ilyen alapon szívesen akartak házasságot kötni. Ezek a tanok nagy izgalmakat okoztak az iskolában. Bazard kilépett, mások is kiléptek, így Leroux. Midőn pedig Infantin azt a tételt állította föl, hogy a gyermek csak az anyját ismerje, Rodriguez pedig követelte, hogy minden gyermek atyját is ismerje, Rodriguez is kilépett.*

Infantin tanainak hirdetésével előidézte az iskola felbomlását. Az először elszakadt Bazard és Leroux példáját Reynaud, Cazeaux és Péreire követték. Rodriguez még egy ideig vele együtt maradt, sőt Bazard kilépése után a vallás legfőbb atyjának jelentette ki Infantint. De az «anya» elmaradt, bár sok mulatságot rendeztek a Rue Monsignyben és sok szép asszony jelent ott meg. Lassanként a pénzhiány is jelentkezett: Infantin, Rodriguez és mások egész vagyoniukat föláldozták. Az önzetlen tőke kifogyván, most már az «önző» tőkéhez kellett fordulni. Egyletet, intézetet alapítottak részvények alapján, de kevés eredménnyel; közös munkával is iparkodtak keresni. Végül Olinde Rodriguez is elszakadt és bár nem sokan követték őt, ez mégis súlyos csapás volt.

Olinde Rodriguez következőkép adja elő Bazard és Infantin szerepét: Bazard és Infantin nyerték meg a közvéleményt a saint-simonismusnak. Bazard politikai liberalismusának energiája által mozdította elő az új eszmemozgalmat, Infantin erkölcsi liberalismusának varázsa által. Azonban abban tértek el Saint-Simontól, hogy Bazard megtámadta a régi politikai rendet, Infantin a régi erkölcsi rendet. Itt már nem saint-simonisták, mert Saint-Simon építeni akart és nem rombolni. Ők tették érthetővé a nagy politikai és erkölcsi újítás szavait. De saját képességök határán nem terjedhettek túl. Politikai és erkölcsi rombolóknak születtek, a forradalmi lángész utolsó képviselői. A rombolás válsága végződik Bazarddal és Infantinnal, a politikai és erkölcsi újjászervezkedés munkája kezdődik

* Hillebrand: *Geschichte Frankreichs*. II. köt. 169. l.

vele, ki Saint-Simon functióinak örököse. Csak a béke és család embere létesítheti az egyetemes békét és családot, melyet Saint-Simon a világnak ígért. Az Infantinisták erkölcsi összeesküvése nem tart soká; az új vallás hamar diadalmaskodik a két veszély fölött: a vagyon- és a nő-közösségén. Rodriguez fölszólítja a hívőket, hogy őt kövessék, a ki közvetlen örököse Saint-Simonnak, míg a többiek már csak Saint-Simon halála után csatlakoztak a tanhoz. Rodriguez a saint-simoni vallás fejének írja alá magát.*

A rendőrség üldözései és a kitört cholera folytán Infantin tanítványaival birtokára vonult, a Páris mellett lévő Ménilmontant-ba. Infantin ezt következőkép tudatta a világgal: Életemnek egy phasisa .befejeződött. Beszéltem, most cselekedni akarok. De ehhez egy ideig csend és nyugalom kell. Egy számostagú család vesz körül: az apostolatus megállapított. Fiaim közül negyvenet magammal viszek, művemet a világban többi gyermekeimre bízom, én pedig visszavonulok. Egy tanítványa pedig következőkép hirdeti visszavonulását: Infantin Isten Messiasa, a nemzetek királya. A világ látja Krisztusát és nem követi: azért apostolaival együtt visszavonul töletek. — Infantin és társai végül vád alá helyezettek. A társulat felbomlott. A tanítványok egy része Fourierhez csatlakozott, mások más életpályákra vonultak. Infantin végül a Lyon-Méditerranée vasút magas tisztviselője volt. Sirkövére vésték a secta egyik hittételét: Mindenki képessége szerint, minden képesség munkája szerint (Chacun selon sa faculté, chaque faculté selon son oeuvre).

Infantinról többnyire csak elítélő nyilatkozatokat olvassunk, szertelenségei megásták a saint-simonismus sírját. De kétségtelen, hogy nem közönséges ember. Saint-Beuve** a következőket írja róla: «Kétszer, néhány havi különbséggel, az a szerencsétlenségem volt, hogy két embernek végtisztességén nem vehettem részt, kik iránt nagy tisztelettel és becsüléssel viseltettem. Az egyik Infantin

* L. a bevezetést az *Oeuvres de Saint-Simon* cz. munkához.

** Proudhon (Paris, 1894) bevezetés.

volt, kit még fiatalságomban ismertem és kinek szívjóságát, vonzó és nemes tulajdonságait nagyrabecsültem.»

Sok félreértésre adott alkalmat egyes kifejezések használata. Így Infantin erős támadásoknak volt kitéve a «hús» emancipatiójára vonatkozó tana miatt. Pedig az iskola terminológiája szerint a hús csak a fizikai életet jelenti, szemben a szellemi világgal. «Egyformán kell szeretni a szellemet (a tudományt) és a húst (a munkát, industriát)».*

Kilencz helyen hirdették a tanítványok, köztük Hippolyte Carnot, Michel Chevalier, Barrault, Isaac Péreire, Laurent, Buchez, d'Eichthal, a tant. Charton, Lechevalier, Fournel, Ribes, Talabot stb., tanárok, nagygyárosok, katonatisztek csatlakoztak. A központi tanítás folyt a Taitbout-utcában minden csütörtökön, ott megjelent Liszt Ferencz is és Heine. A saint-simonisták nem hirdették a forradalmat, leginkább a borgeoisiehoz fordultak, azt akarták megnyerni. Utánozni akarták a keresztyénség első idejét. Gondoskodtak a szegény gyermekek neveléséről, ingyenes orvosi segélyről és ingyenes gyógyszerekről. Azonkívül dolgoztak a munkások associatióján, főleg a lakás, fűtés és élelmezés érdekében.

Az iskola három nevezetes lapot is alapított: *Le Producteur*, *l'Organisateur*, *le Globe*, melyeknek czikkei igen fontos adalékokat szolgáltatnak a saint-simonismus rendszeréhez.

A hirdetett tanok kezdetben inkább társadalmi és gazdasági természetűek voltak. Midőn azonban mindinkább tapasztalták, hogy ez alapon a társadalom átalakítása nem érhető el, hogy Michel Chevalier szózata, hogy a nagyvállalkozók alakítsák át a társadalmat hasznos munkákkal, vasútépítéssel stb., nem hatott, a vallási elem mindinkább előtérbe lépett.

Midőn a saint-simoni iskola végleg felbomlott, tényleges tagjai voltak: Infantin, Michel Chevalier, Barrault, Duveyrier, Rodriguez, Bertrand, Broet, Bruneau, Cayol,

* *Réligion saint-simonienne, économie politique et politique* (Paris, Juillet 1831) 59. l.

Auguste Chevalier, Felicien David, d'Eichthal, Desessarts, Desloges, Duguet, Hoart, Holstein, Justus, Lambert, Mache-reau, Massol, Mercier, Ollivier, Petit, Pouyat, Bonheure, Retouret, Ribes, Rigaud, Rochette, Tajan, Roge, Rousseau, Simon, Terson, Toche, Tourneux, Urbain.

Az iskolának egy időben tagja és Saint-Simonnak legnagyobb bámulója, Comte Ágoston, kit Saint-Simon egyes munkák kidolgozásával is megbízott.

Tanulmányai, tehetségei alapján, mondja Reybaud, a matematikai tudományokhoz tartozott; ott maradt volna, ha helyzete rendesen alakult volna. Sorsának bizonytalansága folytán Saint-Simonhoz csatlakozott. Azonban a viszony köztük nem soká volt zavartalan. Comte akkor inkább positiv hajlamú volt és Saint-Simonnak gyakran egészen önkényes elméletei nem elégitették ki. Azonban ellentmondása soká nem nyilvánult meg: végre beállott a szakadás. Comte eszméire bizonyára Saint-Simonnak bizonyos befolyása volt, habár e befolyást nem szabad túlozni. Bölcséleti iránya, aztán a tudományok történeti fejlődése tekintetében más írók és bölcsészek jelölték már azt az irányt, melyet aztán Comte követett. A socialistikus eszmemozgalomban főleg azért illeti bizonyos hely Comteot, mert társadalmi rendszerét az altruismusra alapította és mert az altruismus elméletét tulajdonképen ő kezdte megalapozni. Mint az altruismus hirdetője a socialismus eszmevilágában nyomott hagyott. Comte, ki Saint-Simonnal szemben a positiv tudást képviselte és Saint-Simon vallási szertelenségeit elítélte, későbbben maga is legnagyobb alkotását, a positivismust annyiban meghazudtolta, a mennyiben vallási rajongásba esett.

Átérve már most a saint-simonismusnak a tanítványok által való továbbfejlesztésére, e tanokat összefoglalja az *Exposition de la doctrine* két kötete. Lássuk röviden a lényeges tartalmat:

Midőn a *Producteur* létesítettett, 1825-ben, Saint-Simon épen meghalt. Bámulattól eltelve azon magasztos tanok által, melyek miatt mesterünk megvetést, sértést szenvedett, azok terjesztésének szenteltük magunkat, éreztük ezen

nagy missio fontosságát és előre láttuk az akadályokat, melyeket le kell küzdeni. Tudtuk, hogy álmodozóknak fognak tartani, hogy a legfelvilágosodottabb elmék nagyságuk magasságáról sajnálkozó és talán haragos tekinteteket fognak reánk vetni, de el voltunk határozva azoknak véleményével dacolni, kik látván a mai társadalom megoszlását két táborban, félreértették szándékainkat és minket szökevényeknek tekintettek. Tudtuk, hogy visszautasítván a liberális és ultra ezímeit, politikai véleményünk nem fog megérteni; de óhajunk az volt, hogy felszabadítsuk az érzelmeket, a tudományokat, az ipart minden kötelék alól, mely azok haladását gátolja.

Helyzetünk annál nehezebb volt, mert Saint-Simon nagyon kevés tanítványt hagyott maga után és elméletét nagyon kevés ember tanulmányozta tudományosan. Első feladatunk tehát az volt, hogy ezen új philosophia csúcsait a gondolkodóknak megmutassuk, kik hozzánk csatlakozva, iskolát alkothattak.

Iparkodtunk kimutatni a katonai szellem befolyásának, azaz az embernek az ember által való kizsákmányolásának csökkenését, egyúttal pedig a békés munkának, azaz a földgömbnek a munka által való kizsákmányolásának haladását.

A *Producteur* négy első kötete majdnem kizárólag a gazdasági és tudományos tényekre vonatkozó történeti korok kifejtésének volt szentelve, melyekből a tudósok politikai organisatiójára és a gazdaságra legalkalmasabb berendezésekre vonatkozó fejtegetések következnek. Távol vagyunk attól, hogy az észleletekben oly gazdag forrást kimerítettük volna; még kevés eszme ismeretes a tudományos munkák rendjére vonatkozólag, a tudományok encyklopaediai kapcsára vonatkozólag, a tudományokat a gazdasággal összekötő politikai intézményekre vonatkozólag, vagy azokról, melyek a társadalmi érzék kifejlődésére vonatkoznak: a nevelés nagy kérdését, vagy a tudományok tökéletesbedésének szintén nagy kérdését alig érinthettük.

,Ti, az egyenlőség hívei! Saint-Simon azt mondja nektek, az emberek egyenlőtlenek, de azt is mondja, hogy csak a szeretet, a tudomány és a gazdagság hatalma tekintetében

fognak különbözni; de úgy-e, ezt ti is akarjátok? Védői a szabadságnak! Saint-Simon azt mondja nektek, hogy lesznek főnökeitek; de ezek a főnökök azok lesznek, kik titeket szeretnek és kiket ti legjobban fogtok szeretni, kik a legképesebbek lesznek arra, hogy érzelmeiteket emeljék, műveltségötököt fokozzák, gazdagságtokat szaporítsák; hát talán mást akartok, mikor a régi uraktól szabadulni akartok? Talán még az emléket akarjátok elveszteni annak a boldogságnak, melyet a lángész bámulata, a nagylelkűség csodálata, egy hatalmas és atyai tekintély iránti engedelmesség okoz? Nem, a ti uraitok átalkodottak és ti kiabáltok: El tőlünk az ilyen urakkal! De ti nem mondjátok: Többé ne legyenek az emberiségnek vezérei, ne legyenek nagy férfiai! Ti nem akarjátok a szíveket összeszorítani, az értelmet megtörni, az erőket megsemmisíteni, az egyenlőség súlyos járma, absurd színvonala alatt!

Látjuk, az eszmék egy új iránya lép fel. Az *Exposition* tizenhét előadásnak, mely 1829-ben tartatott, tartalmát foglalja össze.

Az első előadás rajzolja az európai társadalom szomorú helyzetét; a jóindulat hiányzik minden viszonylatban; bizalmatlanság és gyűlölet, charlatanizmus és ravaszság mindenütt. A politikában, a tudományban rendtelenség; a gazdaság terén egy elkeseredett verseny követel számtalan áldozatot, emel diplomákat a csalásnak. Ezen rettenetes válságban az emberiséget egy új életre hívjuk fel, megkérdezvén őket, kik szét vannak tagolva, el vannak szigetelve, egymás ellen küzdve, nem jött-e el az idő, hogy a szeretet, a tudomány és a tevékenység új kötelei ismét egyesítsék őket, hogy békében, rendben és szeretetben haladjanak a közös cél felé?

Második előadás. Lehet-e ilyen jövő? A történelem mutatja, hogy az emberiség következetesen halad azon cél felé, melyet most Saint-Simon hirdet. A zavar, az anarchia, az egoizmus, az atheizmus korszakaira következnek korszakok renddel, odaadással, hittel.

Harmadik előadás. Azonban mennyiben lehet ebből a jövőre következtetést vonni? Egy új tudomány, egy pozitív

tudomány segítségével, melyet Saint-Simon formulázott, az emberi nem tudománya, mely ugyanazt a módszert alkalmazza, mint a természettudomány, mely a tényeket csoportosítja és megmutatja a növekedés és csökkenés mely törvényeinek vannak ezek alávetve?

Negyedik előadás. Ezen tudomány mutatja, hogy az emberiség mindinkább közeledik az általános egyesülés felé, az antagonismus mindinkább csökken, a családra következik a kaszt, utána a város, a nemzet, végül az emberiség; azért a társadalmak előbb a háborúra, később a békére szervezkednek.

Ötödik előadás. A haladás ezen törvényét a történelem bizonyítja.

Hatodik előadás. Eddig az ember kizsákmányolta az embert. Urak, rabszolgák, patronusok, plebejusok, nemesek, jobbagyok, tulajdonosok, bérlők, tétlenek, munkások; ez az emberiség progressiv története; az associatióé a jövő. Mindenkinék képessége, minden képességnek munkája szerint, az az új jog, a régi a hódítás és születés; az ember többé nem zsákmányolja ki az embert, hanem egyesül az emberrel a világ kizsákmányolására.

Hetedik előadás. Saint-Simon hirdeti, hogy a munkátalanság természetellenes, istentelen, káros az összességre és te rád, azért dolgozni fogsz.

Nyolczadik előadás. A jogászok, publicisták, oekonomisták azt hirdetik, hogy gazdagság és nyomor örökletes? Hogy a nyugalmat nyugalommal lehet megszerezni? Hogy a gazdagság a munkátalanság apanagea? Talán azt is bizonyítják, hogy a szegény ember fia szabad, mint a gazdagé? Szabad! Ha nincs kenyere. Talán egyenlők is? Midőn az egyiknek joga van a munka nélkül élni, a másiknak csak joga munka nélkül meghalni. Azt hirdetik, hogy a tulajdon a társadalmi rend alapja. Mi is hirdetjük ezen örök igazságot. De ki lesz a tulajdonos? A halottnak buta, erkölcstelen fia, vagy az, ki képes társadalmi functióját méltóan betölteni? Azt mondják, hogy az összes születési kiváltságok megszűntek. Hát mi a családi öröklés? Nem a legerkölcstelenebb kiváltság-e, a társadalomban munka nélkül

élni vagy érdemen felül jutalmaztatni? Szomorú tudomány, mely fentartotta a rabszolgaságot, mely Jézusnak megtiltotta volna az emberi testvériség hirdetését, mert hátha egy rabszolga füle meghallja; szomorú tudomány, mely egy még távolabbi korszakban még az emberevést is dicsőítette volna. A munka korszaka megérkezett, a tétlenség kora lejárt. Jézus hirdette: vége a rabszolgaságnak, Saint-Simon: vége az öröklésnek.*

Mózes ígérte az embereknek az egyetemes testvériséget; Jézus Krisztus előkészítette; Saint-Simon megvalósította. Végre az igazán egyetemes egyház megszületik; Cæsar uralma megszűnik; egy békés társadalom helyettesíti a katonai társadalmat; ezentúl az egyetemes egyház uralkodik testiek és szellemiek felett, a belső és külső világ felett. A tudomány szent, a munka szent, mert az embereknek szolgálnak a legszegényebb osztály sorsának javítására, hogy Istenhez közelebb hozzák. Papok, tudósok, munkások (industriels) ez az egész társadalom. Papok főnökei, tudósok főnökei, munkások főnökei, ez az egész kormányzat. Az összes javak az egyház javai, minden foglalkozás vallási functio, egy fokozat a társadalmi hierarchiában. Mindenkinek képessége szerint; minden képességnek munkái szerint. Az Isten országa bekövetkezik a földön. Az összes jóslatok beteljesednek.

Jöttünk megvalósítani a végleges catholicismust, az igazán egyetemes vallást, melynek a nagy római pontifexek által végzett mű csak kapuja. Ők békét és egyesülést hirdetnek; mi a világ békés szervezésének rendszerét hozzuk és mi hirdetjük az embereknek, hogy az Isten akarata, hogy ne nevezék többé a hadseregek Istenének. Várják az Isten birodalmát, a hol mindenki munkája szerint jutalmaztatik; mi fokozatosan fogjuk létesíteni, az által, hogy mindenkire kiterjesztjük a szeretet hierarchiáját. Egy dicső dynastiát alapítottunk, melynek kebelében állandóan megújul a szent család mysteriumával. Velünk teljesedésbe

* A következő előadások a nevelés és a vallás kérdését tárgyalják.

mennek a legmagasabb prophetiák. Közel van a testek fel-támadása, az ember fiának szavai szerint, azaz a hús reha-bilitációja és az anyagi élvezetek szentesítése, melyek a munkás örömét teszik és megkettőztetik erejét. Közel az idő, Isaias ígérete szerint, a hol a lándzsák és kardok vasát ekevassá átalakítják. Közel a nap, a hol a nő összetiporja a kígyó fejét, azaz a midőn a nő, bebocsátva a templomba és a községbe, saját jelenléte által elüzi a gyengének ki-zsákmányolását az erős által, az antagonizmust és a bru-talis szenvedélyeket. Közel az idő, a hol minden a földön éneklő Isten dicséretét, mert nincs többé elátkozott és az egész természet szent lesz.*

Az iskola tovább viszi a mester tanítását. Határozot-tabban formulázzák a létesítendő reformokat. Hatalmas bölcséleti, erkölcsi, történetbölcséleti, társadalmi és gazda-sági conceptiók mellett sok gyakorlati eszmét pendít meg, melyet a legközelebbi korszak meg is fog valósítani.

Megtámadtatván, hogy a vagyon és nőközösséget hir-detik, Bazard és Enfantin erre következőkép feleltek:** Igaz kétségtelenül, a saint-simonisták a vagyon és a nők jövő-jéről sajátos eszméket hirdetnek, melyek különös és egészen új nézetekkel kapcsolatosak, továbbá a vallásról, a hatalom-ról, a szabadságról és végül az összes nagy problémákról, melyek ma egész Európát oly heves és zavaros módon iz-gatják; de távol állanak azon eszméktől, melyeket nekik tulajdonítanak. A vagyonközösség rendszere alatt értik általában akár a termelés eszközeinek, akár az összes-ség munkájának gyümölcsei egyenlő felosztását. A saint-simonisták a tulajdon egyenlő felosztását visszautasít-ják, mely szerintük nagyobb erőszakosság, lázítóbb igaz-ságtalanság volna, mint az egyenlőtlen felosztás, mely eredetileg fegyver, hódítás által eszközöltetett. Mert ők hisznek az emberek természeti egyenlőtlenségében és ez egyenlőtlenséget a társulás alapjának, a társadalmi rend

* *Réligion saint-simonienne: Politique industrielle et système de la Méditerranée.* 22. l.

** Reybaud: *Études sur les réformateurs.* I. kötet, 105. l.

nélkülözhetetlen feltételének tekintik. Visszautasítják a vagyonszövetség rendszerét, mert a vagyonszövetség nyílt megsértése volna az összes erkölcsi törvények elsejének, melyeknek tanítására küldettek és mely azt akarja, hogy a jövőben mindenki képessége szerint osztályoztassék és munkássága szerint jutalmaztassék. De e törvény erejénél fogva követelik minden születési kiváltság eltörlését kivétel nélkül; következésképp az örökösödés eltörlését, ez a legnagyobb kiváltság, mely a többieket már magában foglalja és melynek hatása, hogy a véletlenre bizza a társadalmi kiváltságok szétszórását azoknak kis csoportja között, kik arra igényt tartanak, míg a legszamosabb osztályt elzüllésre, tudatlanságra, nyomorra ítéli. Követelik, hogy az összes termelési eszközök, a föld és a tőke, melyek jelenleg a magántulajdon szétdarabolt alapjai, társulatok által és hierarchikusan használtassanak olyképen, hogy mindenkinek működése kifejezése legyen képességének és gazdasági munkájának mértéke. A saint-simonisták nem támadják a tulajdonjogot, csak annyiban, a mennyiben egyeseknek a tétlenség kiváltságát adja, azt a kiváltságot, hogy mások munkájából éljenek, annyiban, a mennyiben a születés véletlenére bizza az egyének társadalmi osztályozását. A keresztyénség a nőket a rabszolgaságból kiemelte, de mégis alárendeltségre ítélte és mindenfelé a keresztyén Európában őket vallásilag, politikailag és polgárilag sújtva látjuk. A saint-simonisták hirdetik végleges fölszabadulásukat, teljes emancipációjukat, azonban a nélkül, hogy a házasságnak a keresztyénség által hirdetett szent törvényét akarnák eltörölni, ellenkezőleg, hogy teljesítsék e törvényt, hogy új szentesítést adjanak neki, hogy a megáldott egyesülésnek nagyobb erőt és sérthetetlenséget adjanak, követelik, mint a keresztyének, hogy egy férfi egyesüljön egy nővel; azonban azt tanítják, hogy a feleség egyenlő legyen a férjjel és hogy ama különös kegy szerint, melyet az Isten nemének adott, társa legyen a templom, az állam és a család hármasságában olyképen, hogy a társadalmi egyed, melyet a férfi eddig képezett, ezentúl férfi és nő legyen. Saint-Simon vallásának feladata csak az, hogy véget vessen azon gyalázatos üzletnek, azon tör-

vényszerű prostitúciónak, mely a házasság neve alatt gyakran szentesíti az odaadás és egoismus, a műveltség és tudatlanság, a fiatalság és a hanyatlás monoton egyesítését.

Ez a legszabatosabb hitvallás, melyet a saint-simonismus ránk hagyott, mondja Reybaud.

De ezeknek a rajongóknak — bár az majdnem hihetetlennek hangzik, — voltak gyakorlati eszméik is; bizonyos fejlődéseket előre láttak vagy sejtettek és egyes eszméik, habár más alakban, habár más czállal, habár mások szolgálatában és érdekében, de megvalósulnak. Ilyen eszme például a bankintézmény roppant fontosságának a felismerése. Így *Enfantin** azt mondja: a bankok létesítését hatalmas eszköznek mondtuk, hogy Saint-Simon tanának megvalósítása előkészíttessék; azaz az a politikai szervezet alapíttassék, melyben mindenki képessége szerint osztályoztatik és szolgálatai szerint jutalmaztatik. Erre a célra elég volt bebizonyítani, hogy a hitelnek az a célja, hogy a munkaeszközök a lusták kezéből a szorgalmasak kezébe adassanak, következésképp minden munkásnak lehetőleg könnyen a tőkék, ú. m. föld, ház, gyárak és minden más szerszámok, melyekre képességének érvényesítésére szüksége van, rendelkezésére bocsáttassanak. Továbbá javasolták ezen alapelveknek nagy stylumban való további kiépítésére, hogy egy nagy ipari társulati bank alapozására fordíttassanak azok az összegek, melyek az oldalrokonok örökösödési jogának megszűnéséből és az egyeneságú örökségekre vetett progressive emelkedő adóból az állampénztárba folynak. A bankoknak a munkások képviseleti kamaráinak kellene lenniök azzal a feladattal, hogy a munkásoknak folytonosan a szükséges eszközöket a legalacsonyabb áron nyujtsák. A bankoknak oda kell törekedniök, hogy a munkásokat teljesen felszabaddítsák abból a rabszolgaságtól, melynek járma alá még ma is fejöket hajtják.

Milyen jelentőséget tulajdonít az iskola a bankügynek és a bankároknak, abból is látszik, hogy Chevalier szerint,

* *Économie politique* (német kiadás), Adler-féle gyűjtemény. 100. l. s. k.

ha a bankárok nemzetközileg egyesülnének, az ő congressusok határozatával minden háborút megakadályozhatnának.

Michel Chevalier, a Collège de France későbbi híres tanára, ki akkor még apostolnak tartja magát, részletesen írja le a saint-simonismus hatalmas terveit. A nevelés, a művészet, az egészségügy, a szórakozás, népünnepélyek, nagy szerepet játszanak e tervekben. Hatalmas közlekedési rendszert létesít, vasutakat, csatornákat, a hadseregnek békés munkák keresztülvitelére való felhasználásával.* A vasúti hálózat segítségével össze kell kötni a keletet és nyugatot; ez a békés összeköttetés megszünteti a háborúkat, melyek kelet és nyugat között örökké folytak. A Földközi-tenger a világbéke menyegzői ágya. Az anyagi világban a vasutak a Saint-Simon által tervezett egyetemes egyesülés legtökéletesebb symbolumai.** Csak körülbelül tizennyolcz milliárdra van szükség. Ennyibe kerültek a háborúk a forradalom óta. Ezt a rendszert — mondja — ajánljuk mindazoknak, kik az európai válság iránt érdeklődnek, a diplomaták és kormányzók elmékedésére. Bármilyen zászlót követtek eddig, bármilyen elveket képviseltek eddig, megelégedést találnak terveink megvalósításában. Vége lesz a tapogatódzásnak és bizonytalanságnak, mely tizennyolcz hónap óta együtt tart egy congressust, mely nem tud határozni. Ezen munkában hely van minden képzett ember számára, legyen chimaerája a republicanismus vagy az absolutismus, vagy a juste milieu, Metternich számára éppúgy, mint lord Grey, Perier számára épen úgy, mint Nesselrodenak, Chateaubriand részére épen úgy, mint lord Wellington számára. És épen ezért e rendszer elfogadása a világbéke szentesítése volna. Hely van e munkánál a tudósok számára, kiknek szelleme megvilágítja a tervet, kiknek elmékedése előkészíti és megkönnyíti a megvalósítást. Hely van a világ minden

* *Réligion saint-simonienne*: Politique industrielle système de la Méditerranée (Paris, Juni 1832).

** A Chevalier által itt tervezett vasúti hálózat egyik vonalát végig akarja vezetni Magyarországon, a Tisza mentén és bekapcsolni az éjszakot és a délt összekötő fővonalba.

művésze számára, a mérnökök számára Angliában és a szárazföldön, kik a Riquet-k és Watt-ok örökségét gyűjtötték és gyümölcsöztették. Hely van az iparosok számára, kiknek kezeibe szolgáltatja a természet a termékeit és kik azokat átalakítják százféléképen, hogy szépítsék az emberiiséget és a földet, melyen lakik. Hely van a fáradhatlan kereskedők számára, kik egyik sarkról a másikra mennek, hogy termékeit keressék; több és kényelmesebb hely van a műhelyek és a mezők szegény népe számára; első sorban hely van a hitelt szétosztó bankárok számára, az egyesek és az államok gazdagságának letéteményei számára.

Mindenki számára hely van, díszítve arannyal és biborral; díszítve virágfüzérékkel a költők és a képzelődés emberei számára, kik eddig nem találván más nagyot a társadalomban, mint a háborút, a háborút és annak gyászos jelenségeit énekelték meg és a kik most éneklék a kelet és nyugat menyegzői dalát. Szavukra Olaszország és Spanyolország szabadulnak a lethargiából, Görögország és Ázsia elhagyják sírjokat. Új Amphionok életet adnak gazdag városoknak ott, hol annyi nagy nemzet el van temetve. Békés Tyrteusok békés mozgósítást hirdetnek, melyekkel a civilizációt azon országoknak viszik, a honnan azt Európa kapta stb. Ez a mi politikai tervünk összefoglalva a mi legmagasabb atyánk által tervezett erkölcsi munkával, melynek az anyagi alakja biztosítani fogja egy nap hitünk győzelmét.

Ámbár Lajos Fülöp kormánya magát az anyagi érdekek előmozdítására hivatottnak tartja, mégis minden szükséglet, melyet a hadsereg okoz, kielégítetik, de a gazdaság érdekében nem hoznak áldozatot. Nagyon fontosnak tartaná, ha a hadsereg ipari munkákra használtatnék fel. Eddig a hadsereg ilyenmő felhasználásának azért nem volt nagy eredménye, mert kellemetlen, minden vonzerő nélküli munkákra használták és a munkának inkább robot természete volt, mint útépités stb. Ha a hadügyi gyakorlatok csak másodrangúak volnának, ha az előmenetel az ipari képességtől függne, ha az ipari munka ugyan oly diszszel

járna, mint a hadgyakorlatok és ha minden katona tudná, hogy hajlamainak megfelelő dolgot fog tanulni: akkor a hadsereg fontos szerepét fogja ez irányban betölthetni. Mindenki önként iparkodnék a hadseregbe belépni; a hadsereg az államnak egy krajczárjába sem kerülne. Mihelyt a hadsereg átalakíttatik egy munkaszervezetté, a béke uralma biztosítva lesz.

A francia politika tekintetében van határozott eszménk; a hadsereg átalakítása egy nagy szaknevelési rendszerre a néptömegek számára. Az ezredek egyenruhájukkal, zenekaraikkal, zászlóikkal, az ipar és művészet nagy iskoláivá alakulnak át.* Így a véradó gyümölcsöző bevezetés volna; a munka szervezve és nemesítve volna; a munkások között volna érzelembeli, eszmebeli, erkölcsi társulás, azaz vallás.

Mennyire találjuk már a modern, a tudományos socialismus alapfelfogását Saint-Simon iskolájánál, azt a következő fejtegetések bizonyítják: A nemzetgazdák nagy érdekeket szereztek maguknak azzal, hogy az anyagi érdekekre először fordították figyelmüket, melyeket a tudomány emberei, a papok, keresztyén voltukban, túlságosan elhanyagoltak. Ez Quesnay, Smith, sőt Say dicsősége, ki amazokat népszerűsítette. De az összes nemzetgazdák napjainkig nem ismerték a társadalmi rend alapelvét, mely szerint bizonyos emberek bírják a termelési eszközöket, míg mások azokat tőlük kölcsönveszik, mely elv szerint továbbá az első élnek a gyümölcsök egy részéből, melyet az utóbbiak munkájukkal teremtettek.**

A társadalmi rend egyik legfontosabb funkciója és mely még sem neveztetik nyilvános funkciónak, a munkaeszközök és műhelyek kiosztása, olyan egyének által gyakoroltatik, kiknek sem megfelelő ismereteik, sem kellő hajlamaik és szükséges szokásaik nincsenek, hogy azt jól betöltsék, a tulajdonosok és tőkések által; sőt ezen oly rosszul be-

* U. o. 24. l.

** *Religion saint-simonienne: Économie-politique et politique* Articles extraits du Globe. Paris, Juillet 1831. 55. l.

töltött functio oly bőkezűen jutalmaztatik, hogy mellette a legfényesebb sinecurák semmit sem jelentenek.

A termelési eszközök helytelen felosztásának eszméje itt kifejezésre jut.¹

Az osztályharcz elmélete is eléggé kihangzik a következő szavakból: Addig míg az emberek nem egyesülnek, természetes, hogy harcz van közöttük. Társulva lenni, mindenekelőtt azt jelenti, közös érdekekkel bírni; nem társulni annyit jelent, mint érdekellentétben lenni.²

Az erőszak minden gondolata a mai állapot megszüntetésére a munkások részéről abszurditás volna.³

A nemzetgazdák vizsgálták, hogyan történik a javak termelése, megosztása, fogyasztása, függetlenül attól, hogy a termelők, megosztók, fogyasztók miképen vannak társadalmilag szervezve. A mi számunkra átalakul a nemzetgazdaságtan a gazdasági politikává (*politique industrielle*), azaz ennek a tudománynak tárgya meghatározni azokat a társadalmi feltételeket, melyeknek segítségével a munkaeszközök, a munkatermékek és maguk a munkások a leghelyesebben szerveztetnek.⁴

A magántulajdon kisajátításának és kártalanításának eszméje is fölmerül. Azt írja Chevalier: Ha a tulajdonosok, kétségbeesve az európai zavar közepett, megjelenni látnak embert, kiben egy új rend van megtestesítve, egy új hierarchia, hogyan fogadják majd? Ha ez ember megjelenik, körülvéve kipróbált fiai által, oly módon, mely az erőszak gondolatát kizárja, megnyeri bizalmunkat, és meg fogja nyerni, vonakodunk-e reábizni egy minden oldalról megfenyegetett vagyont? Semmi sem lesz könnyebb, mint a tulajdonosok szabad beleegyezésével fokozatosan minden vagyont államadóssággá átváltoztatni... Ez az adósság nem

¹ *Religion saint-simonienne*: Politique industrielle et système de la Méditerranée. 16. l.

² *Religion saint-simonienne*: Économie-politique et politique. Articles extraits du Globe. Paris, Juillet 1831. 57. l.

³ *Religion saint-simonienne*: Économie-politique 67. l.

⁴ *Religion saint-simonienne*: Économie-politique et politique. 113. l.

lesz állandó és a harmadik nemzedékben megszűnhetik, a mi senkit sem sért, mert ki gondol a mai egoista világban a harmadik nemzedékre? Hány vagyon képes magát a változások ezen századában fentartani? És ki ne nyugodnék bele, midőn látja, hogy az állam lép lassanként a család helyébe az erkölcsi és hivatásszerű nevelés céljából, a munka korában álló egyének felszerelése céljából és a nyugdíj céljából befejezett tevékenység után.¹

Nem a politikai, metaphysikai jogokra fektetnek súlyt, hanem az anyagi boldogulásra. Mig a liberalisok — mondja Michel Chevalier — a tömegek számára metaphysikai jogokat követelnek, az általános választói jogot többé-kevésbé módosítva, mi felemeltük szavunkat, hogy számukra erkölcsi, szellemi, physikai tekintetben javításokat kívánjunk. Mig ők holmi mystikus egyenlőséget kerestek, semmit sem törődve a munkaeszközök és munkatermékek megosztásával, mi követeltük, hogy az összes születési kiváltságok kivétel nélkül eltöröltessenek.²

A bourgeois oly ember, ki nem dolgozván semmit, fél azoktól, kik dolgoznak; mások munkájából él; tehát mindig reszket, hogy az, ki őt táplálja, leszállítja a portióját.³

Az iskola szerint Saint-Simon fedezte fel az emberiség fejlődéstörvényét. A fejlődés nem folytonos, hanem változó; van organikus és kritikus korszak. Az organikus korszakban az emberiségnek határozott célja van; minden egy cél felé vezet. Ezek a korszakok vallásos korszakok. Az első organikus korszak a polytheismus korszaka, mely végződik a görög philosophia korszakával; a második kezdődik a kereszténységgel és terjed a XV. századig. A kritikus korszakokban nincs határozott cél, nagy ellentétek a szokásokban, szükségletekben, a nyilvános hatalmak többé nem kifejezései az igazi társadalmi hatalomnak; törvénykezés, nevelés bizonytalan. Ilyen korszakok közös vonása, hogy

¹ *Réligion saint-simonienne*: Politique industrielle et système de la Méditerranée. 99. l.

² U. o. 16. l.

³ *Réligion saint-simonienne*: Économie-politique et politique. 64. l.

vallástalanok. Az első kritikus korszak kezdődik a görög philosophiával, végződik az evangelium hirdetésével; a másik kezdődik Lutherrel. tart napjainkig. A fejlődés végcélja az egyetemes társulás (association universelle).*

A gazda, munkaadó és bérmunkás viszonya a rabszolgaság utolsó átalakulása. Csak egy szempillantást kell vetni a körülöttünk történetekre, hogy felismerjük, hogy a munkás anyagilag, szellemileg és erkölcsileg kizsákmányoltatik, mint hajdan a rabszolga.

Az ökonomisták constatálták a nyomor öröklését akkor, mikor a proletár-osztály létezését a társadalomban elismerték.

Az embernek embertársa által való kiaknázása kétségtelenül a társadalmi tények összességében rejlik, de különös oka a tulajdonjog rendszere, melynek elve egyenesen visszavezet a hódításra és mely ma is eredetének bélyegét viseli magán.

A tulajdonjog nem mozdulatlan, mint szeretik ismételni; ez egy társadalmi tény; változó, vagy jobban mondva: haladó, mint az összes társadalmi tények.

Az összes kérdések** megoldásukat találják abban a problemában: Van-e az emberiségnek vallási jövője? mely igenlőleg intézendő el. A vallás szorítkozzék tisztán egyéni elmélkedésre? Csak egy belső gondolatnak kell képzelni, elszigetelve az érzelmek egészében, mindenkinek gondolati rendszerében, befolyás nélkül társadalmi tényeire, a politikai életre? Vagy a jövőnek ezen vallása nem az emberiség collectiv eszméjének kifejezése, összes fogalmaikkal, összes létezési módjainak synthesise; nem kell helyet foglalnia a politikai rendszerben és a fölött teljesen uralkodni? Ebben az értelemben oldotta meg a saint-simoni iskola a problemát; de egy, a vallási eszméknek ellenséges században számolni kellett az eszmék elfogultságával... A következő pontokat kellett bizonyítani: a vallástalanság, mely korunk általános jellege, mint minden kriti-

* *Doctrine saint-simonienne*: Résumé général, Paris 1831.

** U. o. 39. l. s. k.

kus korszaké, csak az ellenszenv eredménye, mely fejlődött egy elavult, elégtelen dogma és az azt realizáló intézmény ellen; vagyis csak annak a ténynek a kifejezése, hogy az ember vizsgálván a világegyetemet és a saját létét, nem lát benne többé rendet, összhangot, egyetemlegességet; de az emberiség természeténél fogva keresi egy új rend eszméjét és mihelyt azt megtalálta, visszatér a valláshoz, mert rend, összhang, összesség csak különböző kifejezése a vallási eszmének. Vizsgálván a tudományok tanuságtételét, mely a közfelfogás szerint ellenkezik minden hasonló gondolattal, Saint-Simon iskolája mutatja, hogy tárgyánál, vizsgálati módjánál, törekvéseinél fogva a tudomány minden vallási épület alapját: Istent és egy providentialis tervet érinti; távol attól, hogy atheista volna, mint általában hiszik, maguk a tudósok is, a mennyiben a kritikai bölcselet hívei, a tudomány ereje és forrása egy vallási gondolatban rejlik, tudniillik, hogy a jelenségek kapcsolatában van állandóság, rend, szabályosság; hogy a világegyetemben uralkodó törvények fokozatos fölfedezése által a gondviselés szándékairól mindig tökéletesebb képet nyujt és így azt mondhatni a tudományokról, hogy Isten dicsőségéről beszélnek... Mentől magasabbra emelkedik a tudomány, annál jobban közeledik a vallás felé, míg végre a tudományos inspiratio, az exaltatio legnagyobb fokán összevegyül a vallási inspiratióval... A végtelen egyetemes Isten, melyet végleges alakjában az emberiség képez, megfelel az egyetemes egysülés politikai megvalósulásának. Az Isten ezen fogalmának, mely a lét minden megnyilatkozását magában foglalja, megfelel az anyagi munkának és az anyagi élvezetnek rehabilitatioja, melynek egyikét a keresztyénség lenézte, a másikat elitélte.

Visszatekintvén Saint-Simonnak és iskolájának művére, lehetetlen észre nem venni, hogy itt az emberi társadalom természetéről egészen új felfogás lép elénkbe. A mi a XIX. században lassankint kialakult, a gazdasági, az ipari társadalom, azt ők előre sejtették. Új világításba helyezik a történet menetét. Gyakorlatibb feladatokat tűznek ki az állami tevékenység számára. A gazdasági haladás végtelen-

sége iránti bizalom sugárzik ki munkáikból. Az elnyomott vagy nélkülöző osztályok számára biztató prospectust nyújtanak. Örömmel, igazsággal, munkával és élvezettel akarják az emberi életet betölteni. Gondolatképzeletök részleteiben sok kifogásolni valót találunk. Tapogatódzást és dadogást találunk sok helyütt. Túlságos elbizakodottságuk sem rokon-szenves, mikor vallásalapítóknak és apostoloknak czímezik magukat. Külsőségekkel, színházias pöseokkal munkájuk komolyságát sokszor compromittálták. Viszont képesek voltak — részben talán ép ezen hibák segítségével — nagy tömegek érdeklődését fölkelteni és a mag, a melyet elhíntettek, nem ment veszendőbe. Hogy kiváló egyéniségek voltak, mutatja az, hogy az igazságért szenvedni, nélkülözni tudtak és hogy törekvésök hajótörése után az általuk annyira gáncsolt társadalomban nagy képességeikkel nagy állásokat foglalhattak el. Törekvésöknek meg kellett hiúsulni, nagy mértékben gyorsította azt az egyenetlenség és viszály is.

FÖLDES BÉLA.

AZ ORVOS A BIRÓ ELŐTT.*

A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései hetven év óta tartó vándorútjokon nem úgy haladtak, mint a puszták karavánjai, melyek figyelemre sem méltatják az elmúlt idők és letűnt generációk nagy munkájának emlékeit, a mint útjokat szegélyezik . . . A tudomány haladásának új ösvényeit törve, a mult emlékeit is kegyelettel őrizték a vándorgyűlések. És midőn az imént lezajlott napok pezsgő élete közepett az Avas lejtőjén fekvő csendes sírról sem feledkezett meg e vándorgyűlés, az orvosi hivatás oly munkása iránt róttá le tisztelete adóját, ki, ha életét és munkáját a sors nem derékon szakítja ketté, messze szülővárosának, de ez országnak is határain túl szerez munkájával hasznot az emberiségnek, becsületet tudományának és hivatásának, — nagy jellemével pedig dicsőséget az ő magyar fájának.

Mert e város szülőttében, Farkas Jenőben, az orvos oda fejlődött, a hova a modern természettudományra támaszkodó sociologia az orvost fejleszteni akarja, midőn leghivatottabb képviselőjének, Spencer Herbertnek véleménye szerint, az emberiség jövő vezetőjét látja benne.

Azon munkakörön és azon látóköron, melyet a mindennapi orvosi élet határol körül, messze túlterjedt ennek a fiatal orvosnak munkája, látása és lelkesedése s midőn még halálos ágyán is a munkás ember lakásának és kenyérének egészségi igényeit kutatta és követelte s e város köz-kórházának terveit tanulmányozta és javíttatta, a kenyér-

* A magyar orvosok és természetvizsgálók XXXV. vándorgyűlésén tartott előadás.

ért küzdő, a küzdelemben eltikkadt és a kórházban menedéket kereső embertársai ezrének fájdalmát érezte nemes szive s maga már leszámolva az étellel, mások nyomorán akart enyhíteni tisztán látó elméje.

De sajnós, arra a magaslatra, melyre hivatásának gyakorlatában, czéljának megértésében és eszközeinek megválogatásában ez a fiatal orvos emelkedett, mi, az orvosok nagy tömege, alig juthatunk. A mit tőlünk az élet, mások élete és a magunké egyaránt követel, az a kisebb körben mozgó, a közvetlen segítségre szorítózkodó, nem az emberiség, hanem csak az egyes ember fájdalmait csillapító, néha életét mentő, fárasztó munka . . . De azért ez a munka sem kicsinyelhető. Nemcsak fárasztó, testi és szellemi munkát igényel az orvosi gyakorlat, hanem megpróbáltatásokban, a test épségét és a kedély egyensúlyát fenyegető veszedelmekben is bővelkedik.

És a legsajátságosabb veszedelmek egyike, melyek az orvos munkáját fenyegetik: a bírálat, melyben e munka részesül, s tetőfokát e veszedelem akkor éri el, a midőn a bírálat váddá sűrűsödik és a bíró ítélezése elé viszi az orvos működését.

A legérdekesebb és legnehezebb problémák egyike az orvos munkájának bírálata és megítélése. Mert az általános felfogás az orvosi működés értéke és az orvos jelentősége felől minden időben a legnagyobb ellentétek között mozgott. A classikus görög azon sententiája — *ιατρος φιλόσοφος ἰσέθειος*, hogy a magas képzettségű orvos Istenhez hasonló, és Spencer Herbertnek már idézett mondása, mely az emberiség vezetését az orvosokra akarja bizni és mely arra lelkesített egy angol tudóst, Stevensont, hogy nemrég az orvosi hivatást «the flower of the Civilisation» — a civilizatio virágjának mondja — ezen nyilatkozatok közt hosszú sora, mondhatnók lánczolata talál helyet az ellentétes nézeteknek.

Néhány év előtt az angol-egyiptomi archæologiai társaság egy papirus-tekercsre akadt, mely a Krisztus utáni második századból származva, az evangelium egy töredékének az eddig ismerttől részben eltérő szövegét tartalmazza.

A hires evangéliumi mondás «senki sem próféta a maga nemzetségében», itt így módosul: «Senkit sem fogadnak prófétául saját hazájában, sem orvos nem orvosolhatja ismerőseit». És az angol orvosi lap, a *Lancet*, mely ez érdekes új szöveget közli, azt jegyzi meg, hogy minden orvos tudja, mily különös nehézségekkel jár hivatása ép legjobb ismerősei, barátai és rokonai körében, kik legskeptikusabban bírálgtják működését és legnehezebben hajlandók tanácsát követni.

De ez még a legenyhébb nyilatkozat az orvosok működéséről. Kötetekre menő irodalom tanuskodik arról, hogy minden időben a legkiválóbb elmék is mily kicsinylőleg, gúnyosan, sőt gyűlölködően nyilatkoztak az orvos működéséről és ha Bécsnek minap elhalt egyik vezető embere ismételten hangsúlyozta, hogy a javas asszonyokat és csontrakókat többre becsüli a tanult orvosoknál, úgy ezen hiányos orthographiájú véleményének támogatására igaz, hogy még sokkal nagyobb tekintélyekre is hivatkozhatott volna, mint a minő ő maga volt.

Az a nagy műveltségű nemzet, melynek nagy orvosát, Hippokratést máig is utól nem ért nagynak ismerjük el, a görög nép, mely az orvoslás félistenének, Asklepiosnak templomokat épített — ez a nép jóízűen mosolygott a komoly történetírónak, Xenophonnak azon mondásán, hogy «az orvosok csak azokhoz az emberekhez hasonlók, kik ócska ruhákat foltoznak».

És folytatódik az orvosi működéssel szemben a közvélemény kicsinylő nyilatkozása a nagy római népnél is. A nagy orvosról, Themisonról, ki a piócza alkalmazását honosította meg a betegek kezelésében és ezzel bizonyára évezredekben át sok millió beteg fájdalmait enyhítette, erről a jeles orvosról Juvenalis azt mondja: Quot Themison ægros autumnno occiderit uno — hány beteget ölt meg Themison csak egy ős alatt. És hogy Juvenalist nem csupán egy orvos elleni harag indította, azt egy másik versével bizonyítja, melyben azt mondja: «Innumerabiles morbos miraris, medicos numera», ha a betegségek sokaságán csodálkozol, csak számláld meg az orvosokat.

És társa volt az orvosok gúnyolásában Martialis, ki egy előkelő rómainak, Faustinusnak hirtelen halála okát abban látja, hogy «in somnis medicum viderat, Hermodratem», hogy álmában orvost látott.

És tart tovább ez a hangulat, nem változtat rajta, hogy a sötét középkorból a világos újkorba jutunk. Nem határoz, hogy az orvosi tudás mégis csak halad, mert nemcsak a pajkos Molière construál oly orvosi diplomát, mely «jus impune occidendi per totam terram» az egész föld kerekéségén való büntetlen öldöklést engedi meg a fiatal orvosjelöltnek és nemcsak ő mondja azt, hogy «a szakáll az orvosnak nagyobbik fele», — hanem a nagy Voltaire is úgy tartja, hogy az orvosi foglalkozás nem áll egyébből, «mint hogy oly anyagokat, melyekről keveset tudnak, beletömnek a szervezetbe, melyről még kevesebbet tudnak». És még ha enyelgésnek hangzik is a természettudományi kutatás nagy reorganisatorának, Verulami Baconnak az a tréfás megjegyzése, melyet egy fiatal festőhöz intézett, ki az ecsetet otthagya orvos lett: «Jól tette, hogy elcserélte foglalkozását, mert most legalább nem látszanak úgy meg hibái, mint azelőtt», úgy ezen enyelgésben is benne van a súlyos vád az orvosok munkája ellen, melynek kiváltsága az, hogy hibái elkerülik a nyilvánosságot, mert többnyire a föld alá kerülnek.

Nem folytatom az adatok felsorolását annak bizonyítására, hogy évezredek át napjainkig folytatódik az orvosi működés kemény bírálata a nyilvánosság előtt és hogy ma is nem csupán odavetett megjegyzések bírálják, gáncsolják, ítélik meg és ítélik el az orvos munkáját, hanem úgyszólván egész irodalmi műfajok, novellák, regények és drámák foglalkoznak e themával és hurczolják az orvost a nagy nyilvánosság elé, mely akkor is, ha Mikszáth fürdőorvosán vagy Shaw Bernát szindarabja orvosainak félszégein, hibáin, vétkein nevet: nem csupán mulat, hanem el is ítél.

A nagy tömegeből néhányat kiragadva, csak arra kell felhivnom a figyelmet, hogy az irodalom kiváló képviselőinek ily nyilatkozataiban tulajdonképen csak az jut kifeje-

zésre, a mi az emberek nagy részében mint érzés, sőt több: mint meggyőződés él. Mert ha Chinában még ma is szabály, hogy az orvos nevét elhalt betegének sirkövére vésik és az elhalt uralkodó orvosait keményen megbüntetik — úgy e chinai felfogás csak abban különbözik más nem-chinaitól, hogy mint minden egyébben, ebben is conservatív. De azért nálunk is megesett, hogy néhány év előtt egy szerencsétlen apa elkeseredésében elhalt fiának kezelő orvosát a gyászjelentésben kipellengérezte és ezzel az orvost öngyilkosságba kergette. És ha nem vésik is a sirkőre a kezelő orvos nevét és nem akarják is ekképen még az utókor számára is fentartani az orvos vélt hibájának emlékét, a civilisált nyugat népeinél is közszájon forog a szólam: «Megölték az orvosok», «Elrontották az orvosok» és ez annyira megszokott, hogy mi orvosok is megszoktuk, az abban foglalt súlyos vádat már csak kedélyes oldaláról vesszük és nem is látva azt, hogy ebben mindnyájunk munkáját bélyegzik meg, igen gyakran e sententiát, természetesen ha másról van szó, könnyű vérrel és meggondolatlanul magunk is ismétljük.

És ily meggondolatlanul odavetett nyilatkozat alakul át néha határozott formájú és tartalmú váddá és viszi az orvost a bíró elé, hol többé nem a közvélemény kedélyeskedő szemrehányásával, hanem a törvény fogas paragrafusaival és az ezeket alkalmazó bíró felfogásával és ítéletével áll szemben. A felelősség most már nem csak befelé, saját lelkiismerete felé érvényesül, hanem kifelé is úgyszólván kézzelfogható testet ölt.

Az, hogy az orvost cselekedetéért felelősségre vonják, ugyan nem új. Azok az assyr-téglakönyvtárak, melyek segítségével legutóbb oly sok és sokféleképp magyarázott, évezredek előtti híreket, a bibliát is corrigáló és kiegészítő adatokat és meséket betűztek ki Hamurabi uralkodó korának törvényeiből és szokásaiból, már az orvosok felelősségére vonatkozó érdekes adatokat is tartalmaz. És ezekből tudtuk meg, hogy már sok ezer évvel ezelőtt az orvost, kinek egy vagy más beavatkozása nem sikerült, kezének, sőt fejének levágásával is büntették. Ebből látható, hogy az orvost

fenyítő szigorú biráskodásról már az ókor törvényhozói is gondoskodtak. De valóban rendszerré az orvosok felelősségre vonása és bíró elé állítása csak a legújabb kor igazságszolgáltatásában fejlődött. Még pedig napjainkban már nem csupán a büntető törvény cikkelyei fenyegetik a gondatlanságot, tudatlanságot tanúsított vagy kötelességét mulasztott orvost, hanem az ebből származott bajnak anyagi helyreépítlését, a kár megtérítését keresik az orvoson.

Nagy specialis irodalom fejlődött az orvosi felelősség fogalmának megállapítása körül és ma már nem csupán azzal foglalkoznak jogtudósok és orvosok egyaránt, hogy miben és mikor állapítható meg az orvos hibája, hanem azzal is, hogy egyáltalában milyen jogra hivatkozhatik az orvos, a midőn betegén azért, hogy segítsen, sebet ejt és hogy ezt a testi sértések milyen osztályába sorozzák. És hogy ez nem meddő okoskodás, hanem nagy gyakorlati jelentőségű elmélkedés, bizonyítja az a tény, hogy mindinkább terjed, még kórházakban működő orvosoknál is, az a szokás, hogy betegekkel reversalist iratnak alá, melyben magukat esetleges utólagos panaszokkal és pörökkel szemben akarják megvédeni. Sőt Amerikából már Európába is átterjedt az, hogy ily pörök ellen biztosító társaságoknál biztosítják magukat és e modern veszedelemmel szemben szövetségre is lépnek az orvosok. Angliában nagy «Defence Union» foglalkozik az orvosok ily védelmével és Németországban hasonló orvosegyesület, 10,000 taggal, 1908-ban nem kevesebb mint 354,000 márkát fizetett ki azon kártérítések fejében, melyeket tagjai ellen német bíróságok ítéltek meg.

Az orvos mulasztását illető kedélyes szemrehányás teréről ma a gyakorlati pörösködés terére lép a szenvedő emberiség és valóságos új iparaggá fejlődik a kártérítési pörök ezen fajtája, annál inkább, mert még a szegény embernek is módjában van az ú. n. szegényjog igénybevételével és emberbarát-ügyvédek segítségével minden különösebb költség nélkül is a hanyag, lelkiismeretlen, tudatlan orvost pörölni. Így a gráci törvényszék előtt nemrég egy cselédleány ügyét tárgyalták, ki bőrlopással vádolt egy sebész-

orvost azért, mert ez karjáról egy két centiméternyi bőrdarabot ültetett át egy másik szegény betegre. Nem kevesebbet, mint 4000 korona gyógyítási költséget, 5000 koronát munkamulasztás fejében és 40,000 koronát követelt azért, mert véleménye szerint az ő férjhezmeneteli esélyeit rontotta meg a karjáról vett két centiméternyi bőrdarab.

És ily tragikomikus pörök illetőleg panaszok kitalálásában szinte kifogyhatatlan az emberi leleményesség. Lorenz bécsi tanár közli, hogy egy esetben az izületi gyuladásban szenvedő gyermek szülei az orvostól, ki annak a gyanújának adott volt kifejezést, hogy a betegség tuberculosus természetű is lehet, «a téves diagnosis által okozott lelki fájdalomért» követeltek pör útján kártérítést. És egy másik esetben a jómódú beteg azért követelt a bíróság előtt kártérítést az orvostól, mert ez a tervbe vett műtétet a furcsaságai által feltűnő betegen nem akarta többé végrehajtani és így ő, t. i. a beteg, a műtetre való hasztalan előkészületek által időt vesztett és kárt szenvedett.

És ha azt kérjük, hogy ily panaszokkal és pörökkel szemben hogyan viselkedik a bíró, — erre feleletet nem csupán az a 354,000 márka ad, melyet egy év alatt fizetettek német orvosokkal, hanem még inkább az az érdekes tény, hogy Angliában egy-egy, az orvosi közvélemény szerint ártatlanul elítélt orvos érdekében mindannyiszor gyűjtést rendeznek kartársai, ekkép akarván demonstrálni, hogy ha a bíró jónak látta is a törvény betűje értelmében elmarasztalni az orvost, eljárásában kartársai elítélni valót nem találnak.

És abban, hogy az orvosi elfogulatlan közvélemény másképp látja az orvos működését és esetleges hibáit, mint az egyes orvosszakértő, ki talán elfogult és a bíró, ki csupán a törvény betűjét alkalmazza, ebben a tényben rejlik oka annak, hogy általános az óhaj, miszerint az orvosok ellen irányuló panaszok fölött ne egyes orvosszakértők, hanem mindig orvosokból álló testület mondjon véleményt. Bár ez nagyon természetesnek látszik, még sincs így, még nagyon előrehaladt civilisatióju nemzetek igazságszolgáltatásában: a francziánál, a németnél, az angolnál sincs

így. És ép most, hogy Németországban a büntető eljárás reformja van napirenden, az orvosok egyik követelése oda irányul, hogy orvosok ellen indított vádak eseteiben a bíróságok előzetesen mindig szakértő testületek véleményét hallgassák meg.

Ezért mint vívmányról, melylyel a külföld igazságszolgáltatását is megelőztük, szólhatunk arról, hogy Magyarországon a törvényes gyakorlat már húsz év óta egy szakértő testület, az igazságügyi orvosi tanács elé utalja az orvosok összes ú. n. műhibapöreit.

És midőn én magam ezelőtt húsz évvel a tanácsban először vettem részt orvostársam ellen vétkes gondatlanság miatt indított vád fölötti véleményezésben, alig tudtam leküzdeni megilletődésemet, meggondolván úgy az igazság kiderítésének nehézségeit, mint a kiderített igazság esetleg súlyos, egy orvosi életre kiható következményeit. Nem állottam egyedül a tanács tagjai közt ez érzéssel és a tárgyalások alkalmával az évek folyamán, ez érzés nem egyszer nyílt kifejezésre is jutott.

És mégis az évek multával a megilletődés ezen érzése, ha nem tompult is el, de minden esetre enyhült és ma húsz év multán, midőn két evtizedre terjedő tapasztalatra támaszkodva teszem itt szóvá az orvos helyzetét a bíró előtt, sokkal könnyebb szívvel, nyugodtabb hangulattal teszem azt, mint évekkal ez előtt tehettem volna.

A hangulat és érzés ezen változását nem a megszőkás, hanem más valami eredményezte. Egy sajtóságos, de fölöttébb érdekes statisztika. Most ép egy éve annak, hogy feladatomból az igazságügyi orvosi tanács *Munkálatai* számára, melyeket az igazságügyi ministerium adott ki, az igazságügyi orvosi tanácsnál működésének első tíz éve alatt megfordult összes orvosi műhibapörök egybeállítása és aktaszerű ismertetése. És midőn mindent összeállítottam és sajtó alá rendeztem, magam elbámultam az adatok különösségén. Tíz év alatt Magyarország összes, körülbelül 5000 orvosa csak 48 esetben követett el olyan cselekedetet, melynek vádolása a bíróság elé talált utat. E 48 eset közül 28-ban az igazságügyi orvosi tanács a vádat orvosilag

alaptalannak találta, mert az orvos cselekedetében hibát vagy mulasztást, tudatlanságot vagy kötelességérzet hiányát nem állapíthatott meg. De húsz esetben mégis kénytelen volt a tanács oly véleményyt nyilvánítani, mely a vádolt orvosok eljárását helytelennek, kifogásolhatónak, tehát többkevesebb megtorlásra érdemesnek mondotta.

A tanács ily marasztaló véleményre mindig csak akkor határozta el magát, ha kimerítette mindazon körülmények számbavételét, melyek a vádolt orvos cselekedetét menthették, magyarázhatták volna. És ily rosszaló véleményének megalkotásánál mindig még a következményeket is szem előtt tartotta a tanács, de e megfontolást az igazság rovására nem érvényesíthette. És e húsz eset, melyben a vádolt orvosok még a szakértő testület által is mintegy kiadattak az igazságszolgáltatásnak és melyek közül néhány olyan volt, hogy elfogulatlan megítélésénél nemcsak Themis köthette be a szemét, hanem Aeskulapnak is el kellett takarnia az egész arcját, — e húsz eset statisztikája következőkép alakul.

Egyik esetben a vádolt orvos, még mielőtt ítéletre került volna a sor, meghalt; egy másik esetben ugyancsak az ítélet előtt és elől Konstantinápolyba szökött és az elrendelt országos körözésnek ekkép hatása nem volt. Egy esetben a bíróság az emberölés vétségének vádja alól felmentette az orvost, de közegészség elleni kihágás miatt pénzbírságra ítélte. És ugyancsak pénzbírságra ítelt még egyet, az egyetlent, a kit elmarasztalt; a többit pedig, tehát húsz közül tizenhatot, a tanács véleménye ellenére is fölmentették.

Valóban érdekes és tanulságos volna néhányat az ily felmentő ítéletek indokolásából ismertetni. Ezt más alkalommal akarom megtenni. Fejtegetéseim mai keretébe ezt alig szoríthatnám bele és így csak arra kell szorítkoznom, hogy magát a fent vázolt számokban kifejezett tényt commentáljam. Nem tagadhatni, hogy örvendetes tény, ha Magyarország orvosai közül 10 év alatt csak egyetlen egynek cselekedetét tartják az illetékes ítélő bírák, az első fokon ítélőktől a kir. Curiáig, olyannak, mely elítélést érdemel és

ezt is aránylag csekély pénzbírsággal sujtják. Örvedetesnek mondható az is, hogy a bíróságok egyetlen esetben sem találták az orvos vétkességét megállapíthatónak ott, hol a szakértő testület sem talált erre alapot. De már a mennyire örvedetes a bajba keveredett orvosok részére, annyira feltűnő, hogy a bíró ott sem talált az esetek túlnyomó számában megtorlandó hibát, a hol a szakértő testület sem hunyhatott ez előtt szemet.

És itt nagy kérdőjel mered elénk, melyet figyelmen kívül hagyni nem lehet és talán nem is szabad. Mert akár valónak ismerjük el azt a statisztikát, hogy Magyarország orvosai tíz év alatt nem követtek el többször, mint 48 esetben vádolható cselekményt, akár nem — le vrai n'est pas toujours vraisemblable — a való nem mindig valószínű... ez nem oly fontos, mint az a nem tagadható tény, hogy még a 48 eset közül is *csak egyszer* mondtak ki a magyar bírák marasztaló ítéletet, noha módjukban állott, túlzott szigor nélkül is, sokkal több esetben elítélni az orvos ténykedését.

Ez előtt a nagy kérdőjel előtt állok én, tisztelt Vándor-gyűlés, már több mint egy év óta és keresem a feleletet. Valami sajátságos, szinte kiáltó ellentét a közfelfogás közt, mely majdnem minden esetben az orvosnak tud be hibát, tévedést, mulasztást még ott is, a hol a természet rendje és másíthatlan törvényei az egyedül döntő tényezők a betegség rossz lefolyásában és a bíró felfogása közt, ki a szembe-ötlő, valóban fennforgó hibák, alig megbocsátható tévedések és mulasztások esetében nem mer, nem akar marasztaló ítéletet mondani... Ugyanaz a férfiú, ki a bírósági helyiségeken kívül a közönség közé keveredve, csak ép oly könnyen beszél arról, hogy «az orvosok megölték», «az orvosok elrontották», a bírói székbe ülve a legnagyobb óvatossággal kerüli e szavakat és keresi azokat, melyekkel az orvos incriminált cselekedetét ki lehet menteni, megvédeni, jóra magyarázni.

Igazság-e az, a mi ebben a föltűnő ellentétben, ezekben az enyhe bírói ítéletekben nyilatkozik? Hisz nem alaptalan Rousseau azon aggodalma, hogy «az igazság sohasem használhat annyit, mint a mennyit annak látszata ár

Mi tehát itt a látszat? Egy kiváló francia államügyésznek, Godelle-nek nézetét idézik gyakran az e tárggyal foglalkozó szakirodalomban: hogy nem lehet az orvost elítélni a kétséges, vagy valószínű ugyan, de be nem bizonyított hiba, mulasztás miatt. Ha tudományos controversiák vannak valamely kérdésben, lehetetlen az elítélés. Nyilván e tétel nagyon gyakran szinte öntudatlanul nehezedik reá a bíró döntésére. És tekintetbe veszi a bíró gyakran az orvos kivételes helyzetét is, a ki segíteni akarva, abba a helyzetbe jut, hogy árt, nem a saját hibájából, hanem a körülmények, néha a beteg környezetének vagy magának a betegnek oktalan viselkedése következtében. Hisz nagy orvos, Hufeland állította fel a szabályt: «Ha a beteg veszélyben van, mindent kockáztatni kell az orvosnak, még a saját reputatióját is».

És eszébe juthat a bírónak az is, hogy hivatalos igazságok a tudományban is veszedelmesek lehetnek. Hisz a nemrég elhalt Lombrosot akkor, midőn egy veszedelmes betegségnek, a pellagrának okát az emberi eledelül is szolgáló romlott kukoriczában találta meg, a hivatalos tudományos igazság [képviselői meg akarták kövezni és midőn romlott kukoriczával etetett tyúkokon demonstrálta a mérgezés hatását, azt mondták, hogy csal, mert a görösökben fetregő tyúkokat erre kitanította és idomitotta.

És eszébe jut talán a bírónak az is, hogy itt sem lehet az igazság, ha csak a kis bűnösöket itélik el, a nagyokat, előkelőbb állásban vagy éppen kathedrán működőket pedig futni hagyják. A felmentő ítéletek egyikében valóban úgy indokolták döntésüket bíráink, hogy nem lehet az orvost a sebzéshez csatlakozó fertőzésért elmarasztalni, még ha a mulasztás ez esetben nagyon feltűnőnek látszik is, mert ime, igen magas állású beteget egészen hasonló körülmények közt vesztettek el előkelő orvosok — a mivel igen világosan egy akkortájt országos feltűnést keltett esetre czéloztak.

Mindez eszébe juthat a bírónak és eszébe jut annak a sok derék orvosnak képe is, kiket ő ismer és kikre ily ítélet még közvetve is kihat. És eszébe jut, hogy az egyszeri bal-

siker vagy mulasztás miatt nem szabad az előző sok sikert és érdemet a marasztaló ítélettel tönkre tenni. Hisz ez az orvos a hibát minden újabb sikerrel jóvá teheti, mint a hogy a ma szerencsétlenül járt aviatikus balsikerét elfelejteti a következő alkalom szerencsés sikere. És mindezen lélektani momentumok enyhítő részletei egy egészszé olvadnak össze a felmentő birói ítéletben.

Igy van-e valóban? Így lehet-e megmagyarázni a feltűnő különbséget a bírónak ítélete és a társadalomnak közfelfogása közt? Nem tudom, csak hiszem. És igaz, hogy némileg megingatja e hitemet egy sajtósági körülmény. Az, hogy a bíró ép ily elnéző az orvosi foglalkozásnak egy korcsa: a veszedelmes kuruzsló iránt is. Vajmi ritka a marasztaló ítélet a kuruzsló ellen és nemcsak nálunk, hanem másutt, például a nagyon művelt Németországban is, hol a bíróságok tegnap egy kuruzsló papot, tegnapelőtt meg egy kuruzsló kanászt, kik valóságos hekatombákat áldoztak a tudatlanság és kapzsiság oltárán, európai sensatiójú tárgyalások után felmentettek. És ennek megfontolása megingatja azt a constructiót, melyre én az orvossal szemben enyhén, talán túlenyhén ítélő bíró psychológiáját a fent vázoltakban építettem.

Mert ha a kuruzsló is ugyanazon lélektani momentumok alapján szabadul, mint az orvos, úgy világos, hogy nincs érdekében az orvosi rendnek, mint olyannak sem, a túlenyhe ítélkezés és a vétkesek felmentése.

Amint hogy valóban nincs. Az orvos felelősségének megállapítása szükséges a beteg ember érdekében, szükséges az igazságszolgáltatás érdekében, de szükséges az orvosi rendnek, az orvosi hivatás nemes feladatának érdekében is. Nem lehet mindent az orvos lelkiismeretére és úgynevezett meggyőződésére bízni, mint a hogy azt több fölmentő ítélet indokolása teszi. Mert igaza van a leghíresebb törvényszéki orvosi munkák egyikének, Casper-Limann könyvének, mely azt mondja, hogy «az orvosi lelkiismeret bő köpenyeg, mely mögé néha vastag tudatlanság, feltűnni vágyás és még sok egyéb rejtőzködhetnek». Nem is szólva arról, hogy erre a meggyőződésre ép az igazán vétkes orvosoknál appellálni

azért sem lehet, mert ezek lelkiismerete olyan, mint a hogy Molière mondja: «avec le ciel il y a des accomodemens» megtalálja az éggel való megalkuvást.

De nem áll az orvosi hivatásnak érdekében az sem, hogy felelősségre való képességét oly csekély mértékkel mérjék, mint a minő a túlenyhe ítéletben jut kifejezésre. XV. Lajos orvosa, Moreau, a király ama felszólítására: «Reményelem, engem nem úgy fog kezelni mint kórházi betegeit» azt válaszolta: «Sajnálom, nem tehetek egyebet, mert összes kórházi betegeimet úgy kezelem, mintha királyok volnának». Az orvosi hivatás ily nemes felfogásának nevelése, fejlesztése érdekében is szükséges a fokozott felelősség, szükséges az a selectio, az a mesterséges kiválasztás, melynek az orvosi felelősség megállapítása és az igazságos, nem túlzóan enyhe bírói ítélet is egyik hathatós eszköze.

És ennek a czélnak, az orvosi hivatás nemes felfogásának érdekében nem mondhat le az orvosi rend a felelősség igazságos megállapításáról sem. Szüksége van az igazságos kiválasztásra. Hisz fölöttébb érdekes és tanulságos, hogy ily kiválasztás érdekében mit tesz még a távol kelet nagyratörő népe, a japán is. Mattignon, a francia követség orvosa Chinában, ki évek hosszú során át tanulmányozta China és Japán népének életét és megfigyeléseiről az *Archives d'Anthropologie criminelle* hasábjain számol be, ép az imént közölte azt az érdekes tényt, mint gondoskodnak kiváló japán orvosok utódjaikról. Chinában ma is elterjedt szokás, hogy oly család, melyben fiú nincs, ilyet adoptál, hogy legyen, ki az ősök szellemének áldozzon. Japánban az oda betört európai civilisatio e szokást is kiszorítja, pusztítja. Csak a kiváló japán színészek és orvosok családjában tart tovább ma is, és talán még erősebben, mint ezelőtt, e hagyomány. De más formában. Mert még ha vannak is a családban fiúk, de ezek nem látszanak olyanoknak, hogy atyjuk nagy hírének méltó utódjai és örökösei lehetnének, úgy a nagyhirű orvos idegen, tehetséges fiút fogad magáéul, a kire nevét és hivatásának örökét ráruházza.

Mig Európában, mondja Mattignon, a tehetséges apa a tehetség hiányában szükölködő fiát annál inkább ipar-

kodek védeni, tolni, meg nem érdemelt állásokba beprotegnálni és így mindenképen biztosítani, a derék japán orvos ennek ellenkezőjét teszi. Neki nem a vérszerinti, hanem a hivatásában congenialis, méltó utódlás, az ő szép hivatásának érdeke, az ő nevének az utókor előtt való jó hire fekszik szívében.

És ha a felkelő nap országának népétől a művelt nyugat, mely ma iparkodik mindent, a mi japán, utánozni, ezt a különös szokást is átvénné, ha a felelősség tudata nemcsak a jelen, hanem a jövő ítélőszéke előtt is áthatná orvosi nemzedékeink öntudatát: akkor a bíró előtt való felelősség még kevésbé volna terhelő, mint ma, a mikor a birói ítélet csodálatos enyhesége inkább szánakozó kegynek, mint szoros igazságnak látszik.

Mert nincs is ma már az orvosi hivatásnak ily kegyességre szüksége. És nem ily kegyességre számító fajtája az orvosoknak lehet a mi hivatásunk eszménye, hanem az, a kinek emlékét bevezető szavaimban idéztem és ki ma már rövid, de szép tartalommal dúsan telt élet után alussza örök álmát. Ez az önérzetes, nemes fajtája az orvosnak legyen hivatásunk evolúciójának célja, eszménye; az az orvos, ki nem szorul az igazságszolgáltatás kegyére, hanem önérzetesen, nyugodtan viseli cselekedeteinek felelősségét, mert nehéz megpróbáltatások perceiben is, akkor, midőn beteg embertársának élete az ő lelkének erősségétől és az ő kezének nyugodtságától függ, nem riad vissza a felelősségtől, hanem a *Velencei kalmár* szavaival mondja:

«Ha mit sem vétek, a bírótól miért féljek?»

SCHÄCHTER MIKSA.

MARGARET OGILVY.

Ötödik közlemény.*

KILENCZEDIK FEJEZET.

Az én hősnőm.

A mikor köztudomású lett nálunk, hogy új történet elbeszélésébe fogtam, anyus megkérdezte, miről szól az ezúttal.

— Hogy kiről szól, azt könnyen kitalálhatni! — jegyezte meg testvérem csipősen.

— Hát lehet, hogy te ki tudod találni, de nekem az kemény koncz, — szólta anyus szelid megadással, mint a ki érzi, mennyire szerény észbeli tehetséggel van ő megáldva.

Ilyenkor testvérem aztán tovább csipkedte gúnyolódva.

— Hát ugyan miféle asszonyszemély szerepel valamennyi könyvében? — szokta kérdeni.

— Már én azt ugyan nem tudnám megmondani, — válaszolja anyám egész határozottsággal. — Azt gondoltam, hogy nála mindig más meg másféle nő szerepel.

— Anyus, bámulom, hogy olyan vakmerőn képes effélet állítani. Nagyon jól tudja maga, miféle nőt értek én.

— Ugyan honnan tudhatnám? Miféle nő az? Hiszen csak nem gondolod, hogy nekem is olyan éles-facsaros az eszem, mint neked? (Így szokták ők kölcsönösen apró bök-dősékekkel csiklandozni-szurkálni egymást.)

— Már pedig én nem teszem meg magának azt az örömet, hogy kimondjam annak a nőnek a nevét. Csak

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 403., 404., 405. és 406. számában.

annyit teszek még hozzá, igazán ideje már, hogy végre eltüntesse ezt az alakot könyveiből.

Erre aztán szokás szerint önkénytelenül elárulta magát anyus, mert azt válaszolta, jóízűen fel-felkaczagva:

— Én is mindig mondom neki. Meg is próbálta már, hogy kihagyjon engem, de hiába; akárhogyan akarja is, nem megy!

Egy este, miután anyus már ágyba ment, felhoztam hozzá az első fejezetet. Oda ültem ágya lábához és elkezdtem felolvasni, miközben testvérem arra ügyelt, hogy jól viselje magát anyus, atyám pedig csitt-et kiáltott közbe, ha a nők beszédbe elegyedve a felolvasást meg-megszakíták. Eleinte minden jól ment; az elmélkedő részletek enyhe fejbólintással hagytak helyben; a színhely leírásain gyorsított léptekkel kellett áthaladnom, mint lejtős részein az országútnak, mert anyám nem sokat törődött az efféle leírásokkal, azért is van belőlük oly kevés könyveimben. De most már nagyon is gyorsan kezdem folytatni az olvasást, némi aggodalommal, tudva, hogy a következő pont — mondjuk — e szavakkal fog kezdődni: «Ez ösvény mentén egy nő alakja tűnt fel...» Úgy szándékoztam e kényes helyen átsiklani, hogy lármásabbá öblösített hangon olvasom, de a mint kiejtettem e szavakat: «Ez ösvény mentén egy nő alakja tűnt fel», egyszerre torkomon akadt a hang. Mintha valami halk nesz hangzott volna az ágy tulsó végéről. Tán csak tévedtem; lehet, hogy csak azért képzeltem, mert vártam rá; de megakadok és feltekintek. Testvérem és én komolyan tekintünk anyusra. Ő mind harapdálja alsó ajkát és mindkét kezével belekapaszkodott ágyába; minden telhetőt megtesz irántam való tekintetből; de először valamilyes fojtott torokhang gurgulázása tör ki belőle, majd minden önuralmát elveszti és csak úgy rázkodik a kaczagástól:

— Nem restelli így viselni magát? — kiált rá testvérem.

— Jaj nem tehetek róla, — feleli anyus, csak úgy fuldadozva a nevetéstől.

— Pedig semmi oka sincs a nevetésre!

— Hát az nő... — magyarázgatja anyus fölöslegesen.

— Pedig ez a nő tán nem is az a nő, a kinek maga gondolja, — jegyzem meg én leverten.

— Lehet, hogy nem az, — szól ő kételkedve. — Hogy' hívják?

— Nos, — kiáltom én diadalmasan, — nem Margaret-nek hívják.

De szavaimtól újabb nevetésre fakad.

— Oh engem mostanság már annyiféle néven hívnak! — mormolja.

— Csitt! — szól közbe atyám, és a felolvasás folytatódik.

Az a nő, ki feltűnt az ösvény mentén, tán magas és fenséges természetű alak volt, mely körülményből anyus láthatta volna, hogy ezúttal az ő felvétele nélkül indítottam útnak vonatomat. De ő ezt nem látta be.

— Hát ugyan már most min nevet? — kérdi testvérem szigorúan. — Nem hallja, hogy magas és fenséges természetű az a nő?

— Na, ezt is először hallom róla, — válaszolja anyus.

— Pedig olyan!

— Lári-fári!

— Itt van benne a regényben!

— Lesz még abban a regényben sok egyéb furcsaság is. Milyen ruhát viselt?

— Én bizony nem írtam le a ruháját.

— Azt már rosszul tetted, — válaszolja anyus. — Ha én egy könyvben egy asszonyra akadok, az első dolog, a mit róla tudni akarok, az, hogy csinos-e, a második pedig az, milyen volt rajta a ruha.

Az ösvényen feltűnő hölgy tizennyolcz éves volt és feltűnő szépségű.

— Ezzel tehát ki van anyus elégitve! — szóltestvérem.

— Oh, tizennyolcz éves koromban nem voltam én szépség! — jegyzi meg anyám, de itt atyám váratlanul közbeszól.

— A mikor te tizennyolcz éves voltál, nem volt neked párod széles e vidéken! — mondja ő határozott erélylyel.

— Na persze! — feleli anyus jóleső megelégedéssel.

— Csúnya volt akkor anyus? — kérdezzük mi.

— Hát attól már távol álltam, hogy csúnya legyek! — válaszolja ő élénken.

— Csitt!

Meglehet, hogy ez a hölgy a következő vagy valamelyik más fejezetben hintóban jelenik meg.

— Lám, hogy felviszi Isten a dolgunkat! — hallom anyámat mormolni, de én csak sietek tovább az olvasással, a nélkül, hogy felpillantának. Az a hölgy oly házban él, a hol lakájok vannak; de ezek a lakájok felette gyorsan lépnek ki a színre.

— Na ezt már ki nem bírom! — kaczag fel anyus, s midőn végre legyőzi nevetési rohamát, rám kiált:

— Egy pohár vizet, lakáj! — és azzal ismét elfogja a nevetés.

Nem egyszer az ilyen olvasást hirtelen kellett befejeznem, mert jókedvének heves köhögési roham lett következménye.

Olykor egyedül testvéremnek olvastam fel és ő biztosított róla, hogy ezúttal nem tudná felfedezni anyust nőalakjaim közt. Ezt azért mondta, hogy kedveset mondjon nekem. De a következő perczben már surrant felfelé, hogy diadalmasan jelentse: «Megint benne van anyus!»

Legrosszabb esetben atyámat választottam meghittémül, a ki olvasásom végén elgondolkozva jegyezte meg:

— Az a lány nagyon igazán van lefestve. A milyennek te mondd, hogy az volt, hát bizony a te anyád is szakasztott olyan volt. Nem tűnt fel az neked soha, mennyire ritka egy istenteremtése a te anyád?

Aztán anyámat kerestem fel, hogy tőle nyerhessek vigasztalást e pontban. Ő annál készebb volt engem vigasztalgatni, mert szentül meg volt győződve, hogy ha kitűdnének a dolog, vagyis ha olvasóim rájönnének, milyen gyakran és hányféle alakba átöltöztetve szerepel anyus könyveimben, nagy botrány lenne belőle a nyilvánosság előtt.

— Látja anyus, az a Jess* nem éppen olyan, mint maga, — próbálok tapogatózni.

— Dehogy! Egészen másfajta nőszemély az, — szól anyám; de aztán csakhamar megfosztja szavait a bennük rejlő bóktól, midőn naivul hozzá teszi:

— Neki csak két szobája van, nekem pedig hat!

A mire én felsóhajtok.

— Nem is számítva az éléskamrát, pedig az is szép tágas egy kamra! — folytatja ő félhangon.

Hát nem éppen az efféle különbségekre lehettem én igazában büszke; becsületességem kényszerített, hogy ezt az ellenvetést tegyem:

— Nos, a mi azt illeti, volt idő, mikor anyusnak is csak két szobája volt.

— Régen volt már az! — szakít ő félbe. — Egy felső szobával kezdtem; de mindig az motoszka a fejemben, (nem szóltam róla senkinek, de azért ott motoszka), hogy legyen egyszer majd egy alsó szobám is. Meg is történt aztán, még pedig sok éve már.

— Már pedig nem tagadhatni, hogy Jess is ugyanerre vágyott.

— Hiszem, hogy erre vágyott, de azért egész világleletében kénytelen lesz ő azzal a két szobával beérni. Tehát azért nem hasonlít ő hozzám.

— Nem, de azért ő is akarta, hogy . . .

— Akarta, én is akartam; de én elértem, ő pedig nem. Ez a különbség köztem és közte.

— Hát ha ez minden különbség, akkor nem sokat dicselkedhetem vele, hogy ezt az alakot megalkottam.

Anyám látja, hogy balsamra van szükségem.

— Szó sincs róla, hogy ez volna minden különbség, — szól tehát hévvel. — Mert hát ott van például az én selyemruhám. Nem azért, mert én mondom, de igazán az egész Strathmore völgyében nincs ennél jobb selyem. Nahát van-e Jessnek egyáltalán valami selyemruhája? Nem is szólva arról, hogy ilyen selyme nem is lehet, mint nekem.

* *Barrie A window in Thrums* című regényének alakja.

— Igaz, neki nincs selyemruhája; de ne feledjük, hogy egy fekete üveggyöngyös felöltőre tett szert.

— Igen, tizenegy shillingért meg valamiért. Hiszen van is miért nagyra lennie ezzel! Mondom neked, az én selyemruhámnak minden egyes yard-ja belekerült . . .

— Anyus, teljességgel így beszél Jess is a maga felöltőjéről.

Szó nélkül hagyja e megjegyzésemet, sőt tán már nem is hallja; mert a selyemruhája miatti gond kiűzte őt s a ruhaszekrényhez siet, hol az függ.

— Hej anyus, anyus, de félek, hogy ez is egészen Jessre vall.

— Már ugyan miként vallhatna, mikor neki éppen séggel nem volt ruhásszekrénye! Tudod, mit mondok? Ha ez a Jess igazán élt volna és ha a maga fekete üveggyöngyös felöltőjével dicsekedett volna előttem, azt mondtam volna neki, közömbös hangot tetteve: Jöjjön csak át velem, az utcza túlsó oldalán lakom, majd mutatok én, lelkem, magának valamit, a mi az én ruhásszekrényemben függ. Ez aztán lelohasztotta volna ő kegyelmének a büszkélkedését.

— Nem hiszem én anyus, hogy maga ezt tette volna!

Ekkor szelídebb kifejezés árasztotta el arcát és elgondolkozott.

— Hát nem, — szólt — nem ezt tettem volna.

— Tudom én jól, mit tett volna inkább anyus. Szentül hiszem.

— Ugyan már hogy' tudhatnád! Én azt hiszem, azt tettem volna, hogy elgondoltam volna, hogy ő csak egy szegény, beteges asszony és miután olyan nagyra van azzal a felöltőjével, azt mondtam volna neki, hogy rettentő szép és szeretném, ha nekem magamnak is olyan lenne.

— Helyes! Meg vagyok győződve, hogy ezt tette volna. De haj, anyus, lássa, Jess maga is betűről-betűre így cselekedett volna, ha egy nálánál szegényebb asszony egy új ehawlt mutat neki.

— Megeshetik. De ha én sohasem kérkedtem a selyemruhámmal, az még nem azt teszi, hogy ne szerettem volna kérkedni vele.

— Éppen úgy, miként Jess is szívesen kérkedett volna a maga felöltőjével, melynek «tizenegy shilling és még valami» volt az ára.

Tanácsosnak mutatkozik áttérni más művemre. Nem a legelső könyvemet értem, mert ebben, miután legelső alkotásom, egész természetes, ha van valami benne anyusból; nem is a másodikat, mert ez volt legelső regényem és még saját családuink körében sem tartották sokra. (Pedig az itt ott anyámról vett vonások nem is olyan rosszak benne.) Próbálkozzunk meg a lelkésről szóló történettel.*

Anyusnak legelső megjegyzése határozottan leverő.

— Kis koromban sokszor játszadoztam az Ould Licht-esek papjának háza körül, de azt sohasem álmodtam, hogy egy szép napon egyszer még én leszek ott a ház asszonya.

— De hiszen ez a Margaret nem maga?!

— Nee . . . nem, dehogy is. Az ő élete egészen más volt, mint az enyém. Soha senki fiának nem mondtam én, hogy ez a Margaret én vagyok.

— Távolról sem volt szándékom magát rajzolni benne, mikor elkezdtem. De miféle boszorkányos módon ért anyus ahhoz, hogy mindig belopózzék műveimbe!

— Bizony jobban kellene magadra ügyelned.

— Lehet, hogy ha valami más nevet adtam volna Margaretnek . . .

— Oh azért csak éppen úgy keresztül láttam volna rajta. Mihelyest megtudtam róla, hogy anya, nevetnem kellett. Mindazonáltal vannak bizonyos dolgok, a melyekben nem hasonlít hozzám éppen annyira. Mennyi idő kellett neki, a míg végre rájött a Babbie-val való dologra.** Itt a nyakam, hogy én hamarabb kitaláltam volna az igazságot.

— Babbie, mint tudja, a kert fala mögött lappangott.

— Már a pap házának fala nem takarta volna el őt az én szemem elől.

— Sötét este volt, mikor odajött.

* Barrie e regényének címe: *The little Minister* és a skót papság életét festi.

** Babbie egy cigányleány neve, kibe a fiatal Gavin lelkész szenvedélyesen szerelmes.

— Én, úgy hiszem, ott vártam volna már rá, gyertyával kezemben.

— És Gavin nagyon óvatosan hallgatott a dologról.

— Éppen ez támasztott volna bennem gyanút!

— Margaret sohasem sejtett semmit.

— Csudálom is érte ő kegyelmét.

De legújabb hősnőm kis leányka. Hát ehhez mit mond asszonyosságod?

Kis leányka? Hát igen, erről is van neki mondani valója.

— Na, ez már aztán több a soknál!

— Nézze csak, nézze, anyus; tudom, mit gondol; de biztosítom magát, hogy ezúttal . . .

— Dehogy! dehogy! — szól ő csillapítólag; — ez már nem lehetek én.

Hanem aztán igazi gondolatait csakhamar elárulja ezzel a naiv megjegyzéssel:

— Ezúttal mégis kemény fába vágta a fejszédet! . . . Hiszen olyan rég volt az, mikor én kis leányka voltam!

Ilyen beszélgetések révén mind meghittebb és bensőbb dolgok tárgyalásába mélyedtünk bele.

— Már ez igazán furcsa, — szokta ő szelíden mondani — hogy majdnem minden írásod erről a mi kis helységünkről szól. Bizony magad sem igen gondoltad, hogy így lesz, a mikor írni kezdtél. Jól emlékszem arra az időre: akkor még éppen oly kevéssé jutott volna eszedbe, mint akár csak nekem, hogy egy lapnyit is írhas a mi kis squarejainkról és sikátorainkról. Igazán bámulom, miként is jöhettél erre a gondolatra?

Volt egy idő, mikor nem tudtam volna felelni erre a kérdésre; de ezen az időn már rég túl voltam.

— Úgy vélem, anyus, — szóltam tehát — azért történt ez így, mert anyus ebben a mi városkánkban volt ott-honos, nekem pedig sohase telt sok örömem abban, hogy olyan emberekről írok, a kikkel anyus nem lehetett ismerős, vagy olyan squareokról és sikátorokról, a hol anyus sohase fordult meg, sem pedig olyan mezőről, a melyen át nem vitte atyjának az ebédet szijra fűzött csészében. Összes könyveimben alig fordul elő egy olyan ház, melyben ne

képzeltém volna el anyust százszor meg százszor is, a mint a tűzhely fölé hajol, vagy az órát felhúzza.

— És mégis rendesen nagy zavarban voltál a miatt, hogy nem ismertél senki más nőszemélyt, a kiről mintát vehess, mikor asszonynépet akartál pingálni! Emlékszel erre, meg arra, mint kaczagtunk mind a ketten, mikor elgondoltuk, hogy hát én belőlem kell őket kiszabnod?

— Emlékszem.

— És most meg már szegény édes apám idejébe térél vissza! Több mint hatvan esztendeje annak, a mióta én Kinnordy hosszú ösvényén hordtam a mezőn át szíjra fűzött csészében az ő ebédjét!

— Én sokszor járkálok arra, e mező hosszú ösvényein, le-leülök a határköre az erdőszélen és elmerengek, míg egy kis leányt vélek látni, a mint felém jön, szíjra fűzött csészével kezében.

— És átugorja a patakot! (Milyen büszke voltam én egykor arra, hogy nagyokat tudtam ugrani!) És olyan gyorsan lóbálja a szíjat, hogy az ételnek nincs ideje kiömölni a csészéből. Sötét violaszín szoknyát hordtam és fehér kötényt. Elmondtam ezt neked valaha?

— Anyus, az én elbeszéléseimben ez a kis lány sötét violaszín szoknyát hord és fehér kötényt.

— És te emlékeztél erre? . . . De én azt hiszem, nem kötényes kis lány volt az, a kit te Kinnordyban láttál a hosszú ösvényeken, hanem egy törődött vén anyóka.

— Kötényes kis leány volt az, anyus, mikor a távolból elémbe került, de a mint közelebb jött, törődött vén anyóka lett belőle.

— Csúnya vén boszorkány!

— A legszebb öreg asszony, a milyet valaha láttam és látni fogok.

— Ugyan hogy' beszélhetsz így? Nézd, milyen ránczos az én vén arcom!

— A legkedvesebb arcz ez széles e világon.

— Nézd, hogy' hull le elsoványodott ujjamról a gyűrű!

— Majd akad itt anyus közelében, a ki mindig felhúzza ujjára.

— Tudom, hogy akad . . . Nem kétkedem benne. Tudod-e, mit szoktál te nekem mondogatni, mikor egészen kis fiú voltál még? «Várjon csak anyus, hadd nőjjen meg, tudom, hogy sohasem lesz többet oka sírni!»

. . . Jól emlékeztem erre is!

— Azzal a hírrel szoktál hazarohanni, hogy «Jaj milyen büszke egy dáma megy le a Marywell-dombon! Olyan ruha van rajta, hogy az egyik fele fekete, a másik fele meg fehér. Várjon csak anyus, hadd nőjjen meg, magának is egy éppen olyan ruhát veszek!» És hogy kemény volt az ágy, melyen feküdtem, ezt mondtad: «Csak nőjjen meg, majd puha derékaljon fog feküdni!» Soha nem láthattál valami szépet, soha nem hallhattad, hogy nekem valamire kedvem kerekedett, hogy azonnal hátra ne szegezd fejedet s így ne kiálts fel: «Várjon csak, hadd nőjjen meg!» Bizony nem egyszer megszegyenítettél ezzel a szomszédok előtt; de azért mégis büszke is voltam miatta. . . És lám, most mindez megvalósult, mint valami álom. Nem bírok visszaemlékezni még a legcsekélyebb szeszélyemre sém fiatalabb éveimből, mikor jól birtam magam, mely meg ne valósult volna most öreg koromra; úgy ülök itt, mint egy hasznavehetetlen jószág és minden óhajtásomat, minden vakmerő vágyamat teljesedve látom magam körül és koronkint majdnem rettegés fog el, hátha más asszonyszeméllyel tévesztett össze engem a jó Isten.

— Mert a maga óhajtásai és vágyai oly szerények voltak, — szoktam én erre felelni.

De ő nem fogadta el a magyarázatot.

— Oh dehogyan is voltak szerények! — szokta ő mondogatni, miközben elpirult. . .

. . . Nagyon nehezemre esik szakítani e boldog idők elbeszélésével, de már nem halaszthatom tovább, hogy a végnek is szemébe nézzek. És a mint tovább írok, úgy tetszik nekem, hogy anyámat mind jobban és jobban látom fogyni, arca mind szomorúbbá válik, de még mindig itt időzik köztünk, mintha az Úr így szólott volna hozzá: «Leányom, időd elérkezett, mitől se rettegi!»

És ő nem is rettegett, de még köztünk óhajtott kissé

időzni és az Ur mosolyogva egyezett bele, hogy várni fog. Legújabb könyvemből már mit sem olvashattam fel neki; mire befejeztem, az évek súlya már sokkal inkább ránehezedett, semhogy figyelemmel tudta volna kísérni egy történet folyását. Ez úgy hatott rám, mintha könyvemnek (valamint az összes, ezután tollamból eredő műveknek) egész idegenül kellene a világba kimenniök; megsejtette ezt testvérem, kihez fogható teremtést én abban a tekintetben sem ismertem, hogy sokkal többet törődött másokkal, mint a mennyit saját magával: rávette anyámat oly eszközökkel, melyeket egy férfi fel sem foghat, hogy még egyszer a régi tudjon lenni velem szemben.

Három héttel elhúnyta előtt egy napon csöndesen felhívtak hozzá engemet atyámmal. Anyus ott ült mereven felegyenesedve, a mint ülni szokott, nagy karosszékében az ablak mellett, kézirattal kezében. De a mint maga körül tekintett, látni lehetett, hogy nem sokat ért már semmiből.

— Jól fog esni neki! — suttogá fülébe testvérem, a mire anyus halk, remegő hangon elkezdett olvasni.

Testvéremre néztem: keserű könnyek peregtek le arczán.

Az olvasás csakhamar nagyon meglassult, majd megakadt.

Szünet után testvérem következő szavakkal emlékezteté őt:

— Valamit akart neki mondani anyus.

— Légy boldog! — mormolá egy hang, mintha halottól jönne. — Légy boldog!

És e perczen visszatért arczára s eláradt rajta a régi mosoly, mint mikor újra kigyúl a lámpa.

— Nagyon fáraszt már az olvasás, de azért nemsokára folytatni fogom! — szólt hozzám.

Atyám kezébe tette az Új Testamentumot, mely — mint szokta — most is Szent János evangelistának tizennegyedik fejezeténél nyílt ki. Erölködött, hogy olvasson belőle, de nem bírta. Hirtelen aláhajtotta fejét és megcsókolta a kinyitott lapot.

— Ugy-e, ez is megteszi? — kérdezte tőlünk.

J. M. BARRIE után, angolból

BÉRCZEK, ERDŐK.

Bérczek, erdők! ismét eljöttem közétek,
Régi híveteket ha megismernétek;
Nem a társaságért, mely zsbong körültem,
Annak hullámába én sohsem merültem.

Jöttem szép emlékek buzdító szavára,
Egy sugárt keresni éltem alkonyára,
Szívni levegőtök hús, illatos árját,
Mely ide a tavasz mezejéről jár át.

De kik a magasban hallgattok felettem,
Bérczek! tőletek én tanulni is jöttem;
Megérteti velem csodálat és részvét
Néma fenségeitek szóttalan beszédét.

Ha az ég haragszik és küzdenetek kell
Ellenetek zúdult harczos föllegekkel,
Mennydörög, villámlik: *rendületlen álltok*;
Aztán a dicső nap fénye ragyog rátok.

Fejeteiken magát a tél mutogatja
S le-le röppen hozzánk fagyos fuvalatja:
De lábaitoknál itt az aljban mégis
Virág nyíl s ez nekem vigasz is, remény is.

Tátra-Széplak, 1910. augusztus.

LÉVAY JÓZSEF.

S Z E M L E.

Emlékezés Brassai Sámuelre.

Gyulai Pál halálának évfordulója, Brassai Sámuel siremlékének felavatása közel esnek egymáshoz s e két erős egyéniség, kiket a magyar haza az ő lelkivilágának erdélyi részéből kapott, nemcsak származási helyüknél, de bizonyos jellembeli rokonságuknál, barátságuknál fogva is mint egybe tartozók jelennek meg a rájuk emlékező kegyelet előtt.

Brassait és Gyulait éltök végéig benső rokonszenv kapcsolta össze, habár sokszor késhegyig menő vitákat folytattak egymással, s berzenkedés nélkül érintkezni sem tudtak. Vagy tán helytelen is folytonos ellenkedésükben barátságuk akadályát látni, sőt kölcsönös egymást megbecsülésüket ingerkedő hajlamuk olvasztotta át vonzalommá, barátsággá. Mindegyiküknek életsükséglet volt egyéni lelki világuk átöntése olyan valakibe, a kiben megértésre nemcsak hajlandóságot, hanem megítélésre alkalmasságot is föltehettek. Erős meggyőződésüknek az ingerkedés, a csatározás vívó iskolául szolgált, biztosítani akarták vele az elernyedés ellen s legjobban azokkal szerették folytatni, a kiket értelmileg, erkölcsileg magukhoz illőnek tartottak.

Az a Goliáth magasságu Brassai, a ki a törpe termetű Dávidot, Gyulait vitatkozási hevében, in camera, zsebedugással fenyegette, egyik nyilvános, erős polemiájuk után mégis csak úgy végezte: «Nem szeretem Önt magammal szembe, jőjjön, üljön inkább mellém», jelezve, hogy részbeni ellenkezésük mellett is alapjában megegyeznek.

Mindkettőjüket inkább analitikus, mint intuitív eszközjárása hangolta a részletekben okoskodó értelmi bajvívásokra, meggyőződésük vég kialakulása azonban sokszor még sem a tiszta okoskodás, mint inkább az érzelem burkában rejtőző intuitio synthesis útján ment végbe. Brassainak és Gyulainak az idioszinkrasiáig menő elfogultsága nem egy dologban innét származott.

Hiába mondotta Brassai: «Én barátaimtól csak érzelmi, nem értelmi rokonszenvet kívánok.» A végül is megállapodni, eredményre jutni kénytelen analysis, minthogy ilyenre, ha az intuitív, synthetikus utat mellőzi, bonyolult jelenségekkel szemben tiszta rationalistikus bizonyítással nem képes és minthogy eredményre jutnia még is kell, ahhoz az érzelem, az elfogultság alakjában ér.

Csakugyan sokszor indulattá fokozódott benne Szarvas Gábor álláspontjának értelmi ellenzése, s gazdasszonyát, hibáin, mulasztásain felindulva: «Maga Szarvas Gábor!» zokszóval illette.

Gyulaival nem lehetett találkoznom a nemzeti párt idejében, hogy ahhoz tartozásomat Vörösmartyé szavaival: «Ha ezek az igaz magyarok, akkor inkább leszek lógó németté, vagy lomha törökké vagy a mi még utálatosabb van a földön», szememre ne hányja.

Egymást azonban igazán szerették örökös csipkelődéseik, valósi különbségük ellenére, mely az erdélyi reformátusok és unitáriusok között egyébként oly erős válaszfalat von. Gyulai különösen szerette Brassait hergelni, valóságos gyönyörűséggel ismételve mesélte a jelenetet, midőn Brassai zenéről beszélgetve Bartalus Istvánnal, ez szóba hozta, igaz-e az anekdota, hogy az oláhok, midőn Brassai egy vízi növényért egy Mezőségi tóban gázolt, őt hosszú szakála miatt prikulicsnak, gonosz szellemnek nézték és agyon akarták verni? E kérdés oly indulatba hozta Brassait, hogy nemcsak Bartalusra haragudt meg végkép, hanem még a kérdés ártatlanságát magyarázni kívánó Gyulainak is nehezen bocsátott meg.

Brassait mégis legkedvesebb alakjaival egy sorba állította. Ha Aranynak, Görgeynek, Keménynek, Csengerynek, Lévainak a sor közepén jutott is a hely, mindjárt mellettök állt Brassai, sőt róla mindig különös előszeretettel beszélt s nem szerezhettem neki kellemesebb perczeket, mintha látogatásaim alkalmával az erdélyi világgal, abban Brassaival hozakodtam elő.

Sem a szeretetben, sem a csipkelődésben Brassai sem maradt adósa Palinak, amint Gyulait a maga huszonöt évvel magasabb kora s szellemi birodalmának a Gyulaiénál szélesebb határai alapján hívni szerette. Ha azonban megharagszik rá, mert valamely «dolgozatát kiadásának halogatásával minden érdekétől megfosztotta», «mert választ az ő . . . szokása szerint eő méltóságától nem kaptam», avagy midőn nem reméli, hogy Gyulai elfogadná a *békösöntés, bészárás-féle* szavakban a be igekötőnek *bé*-vel

írását, bizony nem kiméli és a 94 éves Brassai «vaskalaposnak» nevezi, hozzátéve levelében, hogy ezt aztán el ne mondjam neki.

Mily nagy volt Brassai öröme 1894-ben, hogy Gyulain a budapesti utcák irányának ismeretében kifogott; ekkoriban az Üllői-úton, a Köztelek mellett laktomkor szálló vendégem volt; egyik este elment Gyulaihoz, a ki ott fogta vacsorára s hazajövet el akarta kísélni, hogy el ne bóduljon a nagy városban. A Sándor-utcái ház kapujából kilépve megindult a perlekedés; Gyulai a Sándor-utcán, a Múzeum-köruton át akart lakásomra jönni, míg Brassai, előre bocsátva a geometriai tételt, hogy két pont közt leg-rövidebb az egyes vonal, a Sándor-utcát szelő Szentkirályi-utca pedig majdnem egyenesen szeli az Üllői-utat a Köztelek felé, arra sehogy sem volt rábirható s Gyulai; bár az ily módon való hazajutást nagy kerülőnek tartotta, látszólag a vendég iránti udvariasságból, valójában a czáfolat biztos reményében elindult s ámulva kellett tapasztalnia a 94 éves, 35 év óta Kolozsvárt lakó Brassainak Budapest topographiájában való fölényét.

Brassainak erre három év mulva bekövetkezett halála után Gyulai erősen buzgólkodott emléke megörökítésén s bántotta a szobor költségeire való adakozás lassúsága, gyengesége, a közönség közönye, a mi fölött éles szavakra fakadt.

Az emlék, ha nem is szobor, végre mégis is áll abban a városban, a hol Brassai életének nagy része lefolyt, ha nem is valamely közterén, kertjében, melynek bejáratánál az ő elmés mondása: «Minden a szemnek, semmi a kéznek», kellemesen ötlött a belépő szemébe. Ha megéri, Gyulai örült volna, hogy a terv valóra vált, de másnemű érzelmet keltett volna benne bizonyára a fogadtatás, a melyben a napi sajtó részesítette.

Kolozsvártt, a házsongári szép temetőben október 2 án adta át a város őrizetébe Brassai Sámuel siremlékét a bizottság, mely mindjárt Brassai halála után alakult, hogy az «ő páratlanul álló, sokirányú közszolgálati-emlékét az egész magyar társadalom hozzájárulásával megörökítse.»

Tizenhárom éve csak, hogy a magyar culturának ez a mathuzsalemi kora legvégéig fáradozó nagy munkása fejét nyugalomra hajtotta s ime a közvélemény érverésének hivatott figyelője, a kolozsvári napi sajtó, a síremlék átadásának ünnepében nem lát különös figyelemre méltó eseményt. Az egy *Kolozsvári Hirlap* kivételével, mely négy hasábot szentel neki, bár ez is csak a «polgármester úr» beszédét tartja közlésre érdemesnek, a többi másfél hasábon végez vele. Az *Ellenzék* az ünnepi szónok

beszédét egyenesen igen magas színvonalúnak, «a kolozsvári közönség értelmi színvonalát meghaladónak», latin idézetekkel — nem is merem konyhai műszavát ismételni, — túlterheltnek találta.

Nem a kolozsvári sajtóból értesülhetett ennél fogva «a magasabb értelmi színvonalú» magyar közönség e fontos kulturális ünnepről s ennek szellemi magváról, az unitárius püspök, Ferencz József, az ünnepi szónok, Farkas Lajos megnyilatkozásáról. Utóbbinak értékes beszédéhez is csak a *Budapesti Hirlap* útján juthatott.

Ilyen hamar felelte a kolozsvári journalistika nemcsak kulturánk vezéralakját, de még az erdélyi hirlapirodalom úttörőjét is, a kolozsvári *Vasárnapi Ujságnak* 1832-től 1848-ig működött szerkesztőjét, Brassai-t.

Viszont meg tizenhárom év kellett, a míg a magyar közönség a magyar cultura ez oszlopos munkásának egy kis tizenháromezer koronás síremléket állítani bírt.

«Fel is panaszolhatnók, — így szólt az ünnepi szónok, Farkas Lajos, az emlékbizottság elnöke, — hogy az incuriosa suorum aetas, az övéi iránt közönyös kor még abban is megvonta tőlünk segítő erejét, hogy legalább emberi számítással gondoskodjunk e síremlék maradandóságáról.»

De tán igazságtalanok vagyunk, midőn a magyar társadalom ellen zugolódunk, hogy a nagy tudós Brassainak, a magyarság nagy tanítójának emlékét csak ily későn, csak ily szerény jellel, szobor helyett nagyobb síremléssel jelölte meg.

Csak Brassai az, a ki a magyar tudomány világából társadalmunk zöme előtt ismeretlen? Vagy van-e tudós, Semmelweisen kívül, a kit, ha nem volt egyben államférfi vagy költő, egész alakjában megörökített?

Brassai egyénisége a távol állóra e mellett igen nehezen fölfogható, mert sokféle erőnek és törekvésnek eredeti egysége. Síremlékénél is Farkas Lajos teljes joggal, de hiába tiltakozott a ráfogás ellen, «hogy polyhistor volt, minél pedig, mint találóan mondta, rá nézve helytelenebb megítélést nem ismerek.» A szobrot átvevő polgármester a tiltakozás helyén és alig néhány percczel utána hivatalosan megtette Magyarország egyik legnagyobb encyklopædistájának.

Brassai ekként ma is, halála után tizenhárom évvel, értelmi jellegének meghatározására tett sok kísérlet, a nagy közönség mostani ünneplése után is inkább félig csodás, érdekes, mint helyére, értékére nézve végleg beosztott egyéniség nemzeti életünkben.

Mostani emlékezésem Brassaira nem akar ez utóbbi irányban újból sikra szállani. Czélja az ő kedves, sokoldalú, nagy egyéniségének egyes vonásaihoz élte utolsó éveiből adatokat szolgáltatni.

Midőn 1892 őszén Kolozsvárról Budapestre költöztem, a tőle elég sűrűn kapott levelek nem egy ilyen adat emléket sokkal jobban megőrizték, mint azt a szóbeli személyes érintkezés tehette volna. Neki a szellemi érintkezés életszükséglet volt, ha lehetett szóval, ha nem, az íráshoz folyamodott.

A mi lelkét foglalkoztatta, attól, ha íróasztalától, könyveitől fölkelt, nem vett búcsut. Magával vitte a társaságba, előhozta látogatójának, vagy a közönség elé lépett vele a sajtóban, hogy arról hangot adva, gondolatai erejét mintegy kipróbálja.

A mily szellemes, elmés, ébresztő volt társasága, épp olyan tudott lenni leveleiben is. Ez ébresztő elem gyakran csipősséggel, hevességgel vegyesen mutatkozott, sőt erős kifakadásokká is tudott változni, melyek érdességét a vitatkozó hevének őszintesége, elméssége könnyen feledteté.

Mentül jobban ingerelte valami érzelmi vagy értelmi világot, midőn abban valami képzet, gondolat, törekvés felbukkant, annál erősebb volt ez érintkezés után a vágya.

Végéveiben az akarat problémája feküdt különösen a szíven s a míg Kolozsvárt laktam, erről szeretett legjobban beszélni. Átköltözésem után nem sokára, 1893 január 16-iki levelében panaszodik, hogy «igen gyakran hiányzik nekem oly beszélgető társ, a kivel eszmét cseréljek. Egy olyan t. i., a ki az ellenvetéstől se tartózkodik ugyan, de a ki előbb megértsen és ha rögtön nem ért, értetni bírja magát. Legközelebről egy könyv jött birtokomba: *Philosophie der Freiheit*, Rud. Steinertől, a címe, a melynek általános tendenciája (kölcsonzótt magyar szóval: vizsgálása) sokban egyezik az én eszem járásával; nem «észjárásommal; de kifogásom is sok van ellene rendszerét és egy-egy állítását illetőleg, olvasása számos izben alkalmat adott volna érdekes eszmcserére». S igéri, hogy ha a tárgy nem érdekel annyira, hogy a könyvet mekkoraságával nem arányos áron megszerezzem, közölni fog belőle egyet-mást, a mire véleményt kér.

A kilenczvenes Brassai érdeklődésének másik fő tárgya a magyar nyelv.

Ezek foglalták le főképen lelkét, felebaráti meleg szíve e mellett állandóan dobogott s örömmel közölte leveleiben is a sikert, melyet a pártfogásába vett ifjú tehetségek elértek.

De azért nem közömbös a szellemi világ nagy terüle-

tének legtávolabbi zugai iránt sem, kitér a közélet hazai és világlajosságaira, kérdést tesz irántok vagy figyelmeztet rájok. Mind-egyik levele a főtárgy mellett tud valami érdekest mondani. Egy-egy újévi kártya hátára is jut néha valami elmés, meglepő. «Liberté, égalité, fraternité. Un songe entre deux mensonges.» (Szabadság, egyenlőség, testvériség. Két ábránd közt egy hazugság.) Ezt jegyzi az egyikre, melyen «Dr. Brassai Sámuel Mindnyájoknak boldog újévet kíván» s a francia mondásról kérdezi: «Nem tudom, ismeri-e? A skepticismus non plus ultrája.»

Igy nagyon érdeklő az ifjabb Daudet *Morticoles* című regénye, mely a párisi orvosi celebritások pénzsomját satyrizálja; védelmébe veszi, nem tartaná férczműnek, sőt — a mit ugyan nem indokol — *Gil Blas* utódját látja benne.

Úgy találja, hogy Gladstonenak egy jó mondását vagy hozzá hasonlót megírt ő már más szavakkal. Gladstone szerint a szónok tehetsége abból áll, hogy hallgatóságától gőzben tudja átvenni, a mit reája vízben visszaáraszt. Ehhez, úgymond 1894 augusztus 5-én, ő egy kis adalékkal járul így: «Az orator (szónok) és az audience (hallgatóság) között az a viszony van, a mi a deceiver (csaló) és deceived (megcsalatott) közt; a hallgató félúton eléje megy a szónoknak, szintúgy a megcsalatott a csalónak.» Brassainak a szónokokra vonatkozó ez a csípős «járuléka» nem ment minden subjectiv íztől. Sokszor elmondta ő életében és hozzám írt leveleiben is, hogy a szónokok donumával nem dicsekedhetik, hogy az ars persuadendi a Gladstoneé és Kossuthé (1894 aug. 5.), hogy a rábeszélő eszközök közt a logika a legutolsó (1894 aug. 15.). De elmondta abban a nyílt levélben is mely egy hozzá intézett magánlevelemre adott válaszként élte utolsó évében, 1897-ben az *Athenaeum*ban megjelent. Ennek csak *Nyílt levél* feliratán ütközött meg, mert közzétett levelet ő magyarul csak «felnyitott»-nak írva tekintett helyesnek, mint p. o. a *Szépirodalmi Közlöny* 1858-iki folyamában *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz* cím alatt adta levelét. Ebben (*Athenaeum*, VI. köt. 1897. 171. l.) elmondja, hogy «ha szinte aggódtam volna is a nekem megtagadott eloquentia hiányán, egészen megvígasztalt egy idézet, a melyet Grosvenor, amerikai egyetemi tanár írt ki egy görög püspök beszédgyűjteménye bevezetéséből. A töredék ez: «. . . Az ékesszólás keveseknek adott Istenadomány. Kidalgozott irány sokszor csak áradozó nagyravágyás szüleménye és rászedheti a prédikátort és jó helyett rosszat okozhat.» Szónok, rábeszélő tudó nem volt csakugyan s ez magyarázhatja az

anekdotát, hogy midőn 1871-ben az unitáriusok világcongressusán beszélt Londonban, természetesen angolul, pedig az angolt kitűnően tudta, angol hitsorsosai igen érdekesnek találták a magyar nyelvet.

Azonban elhagytam Brassai leveleinek a főtárgyuk melletti változatos kitéréseit s magam is kitértém azok vázolásából.

Csak még néhányat említek.

Megütközik Ugronon, hogy a szavazás jogát az emberrel veleszületett jognak állítja, figyelmeztet a házi «nyμφhák» szempontjából Mr. Wilfrid Bradley: *Complete treatise on Lawn Tennis* ére s a londoni *Athenaeum*-ból kivonatot is közöl az ismertetéséből. XIII. Leo pápának az angolokhoz intézett s neki egyik levelemben említett szózatára írt válaszokat a *Contemporary Review*-ban s a *XIX. Century*-ben lelkemre köti, olvassam el. A már 1896-ban horvát ügyekkel foglalkozó Loiseau essay-je fölötte pedig a *Revue des deux mondes*-ban (*Le conflit serbo-croate*) megbotránkozik. «Remélem, mondja, valamelyik politikusunk nem hagyja megróvás nélkül. — Loiseau, folytatja aztán gúnyosan, a szerbeket tartja meghívottaknak (sic), hogy Dusan birodalmát újra születtesék».

De nem folytatom e kitéréseit, a kilenczvenes évek közepén álló aggastyán szellemi élénkségének kifogyhatlan bizonyosságait.

Rátérek levelezésünk egyik főtárgyára, az akaratra, philosophiájának központjára. A mióta világnézetét a *Magyar Philosophiai Szemle* 1888 89-iki folyamában *A philosophia fordulta* cím alatt közzétenni kezdte, az akarat problémája nem hagyott neki békét. Szakmámnak, az államnak, az akarat lévén a leglelke, sokat forgattuk sűrű érintkezéseink alatt. Mentül tovább elmélkedett rajta, annál inkább lelkesedett érte, mint emberi voltunknak páratlan, minden mást, észt, szépérzékét, vagy éppen a természeti ösztönöket meghaladó jellegzőjeért. Midőn *Politikám* kefelevonatát 1894-ben olvasta, rám támadt, mert az akarat és az anarchia egyik mondatomban összekerült.

«Az akarat — írja 1894 jul. 17-én — oly szent dolog, hogy az anarchiával nem hogy egy mondatban, de egy hasámban sem említeném.»

A közben, hogy világnézetének *A philosophia fordulta* című értekezésével megkezdett közzétételén dolgozott, jelent meg két, azt nagyon közelről érintő tárgyú philosophiai munka: Balfour-nak, az angol miniszerelnöknek akkor már harmadik

kiadást ért nagy munkája: *The foundations of belief being notes introd. to the study of theology*, (356 l.) és Blondel Maurice-nek, az akkor még csak egyetemi magántanárnak könyve: *L'action. Essai d'une critique de la vie et d'une science de la pratique*. (1893. 495 l.)

Balfour azt kívánja bizonyítani, hogy Krisztus istensége nélkül, kellő alappal, Istenben sem hihetünk s a philosophia világi dolgokra nézve is levegőben függ a nélkül a spiritualismus nélkül, mely az Isten megtestesülésének keresztyén hitében gyökerezik. E tételét a *contrario* bizonyítással, a nehézségek, ellentmondások által akarja igazolni, melyekbe a naturalistikus philosophiának ismeretelméleti, æsthetikai, ethikai tanai ütköznek.

Blondel, a ki Maine de Birannak, Olle Laprunenek, a francia École normale philosophiai vezető tanárának nyomdokain halad, a keresztyén hitnek immanens, kosmikus igazságát hirdeti, a cselekvő-akaratnak, röviden a cselekvésnek adja a primatust az értelem fölött, illetőleg a cselekvést az akarás, az ismerés, a létezés *synthesis*ének mondja és az ember cselekvő életének telhetetlen szomjúságában (28., 407., 422. l.) látja a keresztyén mysteriumok és szentségek igazolását.

Balfour könyve nagyon kihozta sodrából, ellenben Blondelről, jóllehet Blondel tanárnak kiindulása, sőt könyvének nagy része az akarat és ész szerepéről a Brassaiéval sok rokonságot mutat, talán irántam való *subjectiv* tekintetből, nem nyilatkozik s mikor vele megajándékoz, csak annyit jegyez meg: Ez Önnek való.

Balfour ellenben szinte philosophiai Szarvas Gáborává lesz, a ki ellen egyre lövöldözi nyilait.

«A Balfour-t, — írja Székeiykereszturról 1895 jul. 17-én — Tordára érkeztem után rögtön visszaküldöm. Sok mondanivalóm volna; de ezúttal csak abba az *impertinens* itéletbe foglalom össze a véleményemet, hogy «*Ne sutor ultra crepidam*». Valaki lehet nagy államférfi, jeles szónok. mi több, eszes ember s mind a mellett *nem philosophus* és csudálkozom, hogy annyi port birt felverni a komoly Angliában. Vagy tán éppen azért, hogy igen komolyan vették azt, a minek balságait tréfával vagy gúnnyal volna könnyű nem annyira megczáfolni, mint szélnek eresztetni, a mint talán *nattsád* (sic) fogja elutasítani az én — ismétlem — *impertinens* megjegyzéseimet.»

«Sietek, — írja Tordáról júl. 19-én — a könyvet visszaküldeni köszönetem mellett és minthogy a mondani valóimra

nézve csak az igen sok és igen kevés közt választhatok, meg kell elégednem azzal, hogy Kereszturról írt levelemben Balfournak azt a diagnosisát, hogy «nem philosophus», azzal egészítem ki, hogy «*pompás és consummatus sophista*». Július 31-én már jelzi, hogy a Foundations-nak jeles kritikája van a Blackwood Magazine júliusi füzetében.

S midőn én Balfour-t védelmembe veszem, 1895 aug. 6-iki levelében így replikáz: «Balfour a polemikus — nattsád szerint — «negatív» részeiben kitünő athleta, de fogások árán s ezért nevezem «sophistának». Főfogása, a mit a nagy Darwin is az *Origine of Species*ben — jórendin öntudatlanul — használ, az, hogy az ellenvetéseket úgy szerkeszti, hogy meg is czáfolhassa. Egyik példája eljárásának az, hogy egy oly csoportot állít fel, — az úgynevezte «naturalistákét», — melyet a tudomány történelme nem ismer és a melynek jellemző vonásait a materialismusból és a «science»-ből tákolja össze; de mind a kettőtől meg akarja különböztetni. Hogy hasztalanul, Huxley a XIX. Centuryben világosan kimutatta».

Híven abbeli meggyőződéséhez, hogy az ars persuadendi nem tartozik donumai közé, Balfour munkájának a Budapesti Szemle 1896 januári és februári füzetében közzétett s ellenkező megítélést tartalmazó ily című ismertetésem után: *Egy angol miníster a keresztyén hitről*, tordai levele óta nem vitatkozik velem többé, de egy év múlva sem állhatja meg, hogy némileg mégis vissza ne térjen a munkára. «Következik az, a mit azt hiszem, nálam nélkül is fog tudni, úgymint azt, hogy Balfournak egy nevezetes utódja keletkezett a Duke of Argyle személyében, a ki egy amazéhoz hasonló munkát írt *Philosophy of Belief* cím alatt, a melyben a Foundations szerényebb kifejezés a merészebbel, sőt követelőbbel van felcserélve. A címét olvasva a hirdetésben, rögtön készültem megrendelni, mert a szerző iránt — nem azért, hogy «Duke» — nagy tisztelettel viseltem . . .»

Brassait Blondelnek és Balfournak az ő «igazi positiv philosophiájával» egy időtájt megjelent munkáinál, melyek a mai voluntarius iránynak, Bergsonnak és William Sternnek előfutárai voltak, természetesen sokkal inkább érdekelte saját philosophiai hitvallásának sorsa.

Az Akadémia 1895 június 17-iki ülésén, maga nem jelenhetvén meg, helyette Alexander Bernát mutatta be, de az 57 nagy nyolczadrét oldalra terjedő értekezést természetesen csak egyes

részeiben olvashatta föl teljtartalmúlag, egyéb részeiben pedig kivonatoláshoz kellett fordulnia, a mi a bemutató egyéniségének is némi nyilvánulása nélkül nem történhetett s a bemutatásnak bizonyos fokig kritikai színezetet adott.

Ez bosszantotta Brassait s értekezését visszakerete, nehogy e példa után bírálói esetleg kiadását ellenezzék. Hiába nyugtatta meg Szily Kálmán, hogy jelen volt a bemutatáson, mely a referáda s nem a bírálat hangján történt s különösen az akarattal foglalkozó részéről nagy elismeréssel szólott. Nem akarta sehogy sem elhinni s Szily levelét így csillagozta meg: *Agnosco stylum Szilyanum. Il sortit de sa pochelet un gentil petit coutelet, dont il l'égorzilla tout doucement. Rabelais.*

Az értekezés 1896-ban, az Akadémia philosophiai értekezéseinek sorozatában, megjelent. A szakemberek hallgattak, én magánlevélben 1896 szept. 20 án közöltem róla benyomásaimat. Az értekezés akadémiai bemutatása után majd egy éven át «*rheumatica affectiok*» bántották, úgy, hogy mint 1896 aug. 6-iki levelében mondja — bár elve ellen van, hogy magáról is írjon — ez idő alatt hetenkint csak kétszer ment ki szállása kapuján. «Az erősödést pedig csak várom, de nem reméllem.»

A szellemi erő azonban éppen nem hagyta el s magánlevelemre az *Athenaeum* 1897-iki első füzetének kilencz oldalán a fentemlített «felynyitott» levélben teljes lelki frissességgel válaszolt.

Ez volt még ez évben, júl. 24-én bekövetkezett halála előtt utolsó szellemi munkája, azon az értekezésén kívül, melyet már betegágyában, ugyanez év folyamán Euklides XI. axiomájáról írt s a mely mint posthumus munka az *Akadémiai Ertesítő* IX. kötetében (415–427. l.) látott napvilágot.

Meglelte-e a parallellák theoriájának kulcsát, mint remélte, az 1897. év januárjának egy álmatlan éjszakáján, vajjon gondolatmenetét «tökélyes beleegyezés vagy homerosi kaczaj fogja követni?», mint maga (419. l.) kérdezi. Akaratelméletének, pozitív philosophiájának magva kiállja-e az idők viharait?

Bármint legyen, rendkívüli egyéniségének elmúlhatlan emlékei.

Élete végének másik főtárgyát, a magyar nyelv ügyét csipős közbeszúrásaival nemcsak levelezésében tartotta folyton szem előtt, hanem *Politikám* megjelenése iránt melegen érdeklődve, annak védelmére ajánlkozott *Politikám* magyar nyelvi hibái ellenében. Megkért, hadd nézze át kefelevonatait s javíthassa azokat.

A ki «Gr. Csáky Albinnak jeles beszéde az elkeresztelés tárgyában a képviselőházban nov. 27. 1890. Utópiában» cím alatt névtelenül magyarra fordította e magyarul tartott beszédet, attól nem lephetett meg a szíves ajánlat. Természetesen nagy hálával fogadtam. Másoknak is, névtelenül is szeretett magyarságán javítani. 1894 máj. 5-én írja: «Ezen postával egy csomagot fog kapni, felső borítékát óvatosan lefejtven (új magyarság: lehámozván), szíveskedjék Goldziher Ignácznak kezébe juttatni a helybeli postával vagy tráger-val, úgy hogy ne tudja, honnan kapja.» Csak ez emlékezés írásakor tudtam meg Goldziher Ignácztól, hogy a csomagban *Renan mint orientalista* fölött tartott emlékbeszédének Brassai stylistikai és nyelvtani elvei szerint véghezvitt javítása foglaltatott egy névtelen levél kíséretében, mely a dolgozat tartalmának teljes elismerése mellett e javításokat indokolta. Csak pár éve tudta meg Goldziher is, hogy a levél s a javítások Brassaitól származtak.

Közönséges nyolczadrét nagyságú levélpapirnak tizennégy oldalán kísérte az én munkám első kiadásának első felét, a 300. lapig, javításaival és észrevételeivel.

Sok hasznukat vettem, de mindannyit nem fogadhattam el, azonban sok élvezetet szerzett mindig az élczes indokolás, melylyel javításait elfogadtatni akarta.

Miért írom «merv tekintet, a viszony merv», miért nem mereven tekintet? A nyelvünk az eleven, idegen, kerecsen mereven szavakat ismeri, de nem az elev, ideg, kerecs, merv szavakat. «Ha nattsád szereti a v végű szavakat, egészségére kívánom, de azt nem látom át, Kazinczy majmai miért vágták le a «mereven»-nek a farkát.»

Hiába, annyira kiment a szokásból a merevenen a merv helyett, hogy a merevet tartottam meg, bár olvastam Faludinál a tánczos leírását, a ki «Merevenen, de rendesen rakogattya inait.»

A szövegben előforduló «ismérv» szó után oda tette: «Apage Satanas! Sem etymologice, sem értelmileg nem igazolható koholmánya néhai Gregussnak, melynek koszoruját megkötöttem az Arany János szépirodalmi folyóiratában. Hogy characteristicát miért tegyen, nem tudom megfogni. Alaki analogiája is csak az egy és szintoly rossz és elvetendő «mérv», a mi nem mond többet, mint az ős mérték. Fogalomjegy, ismertető jel, jellemző, mind érthető és jó magyar kifejezések.» Bizony az ismérv is benn maradt a szövegben, (a conservativ elv jellemző ismérve), a mint hogy a szokás szentesítette a mérv (oly mér-

vet öltött, nem mértéket öltött, lévén utóbbi valami határozott, az első határozatlan,) vagy az érv szót is.

«A köz rendje a tényleges kényszerűségen kívül», szövegemben néhai Szacsvait juttatja eszébe, a ki már a *Magyar Kurir*-ban, a XVIII. század végén parodiát írt az akkori újítások ellen, a melyek ugyancsak főnév mellé ragasztottak -lag, -leg ragot, a mi lehetetlen. E paródiából, írja, «emlékszem erre: az én tanítóm nem tökleg, sem számarlag, hanem Plátólag. A tényből hát adjectivumot csináltam.»

Javíthatlan neologusságom rögtön a névleg-et, a végleg-et, az esetleg-et juttatta eszembe, — igaz, Brassai mindig a történetest használta, de a mi az eventualist nem s inkább a véletlent fejezi ki, — és nem bírtam javítást látni «a tényies kényszerűségen kívül»-féle kitételben.

Mit csináltam volna a «munkaosztás» szóval, melyet a munka-megosztás helyett kellett volna tennem, ad Brassainam normam abrakevés, nem pedig abrak megevés; adóvetés, nem pedig adó kivetés. Ugyanis «az igekötőknek a compositumokban való meghagyása vagy bészurása mind a közbeszédben, mind a korábbi irodalmunkban hallatlan.»

Nyelvünk gyöngeségét, nehézségét teszi, hogy sok a hosszú és egyhangú szava. A fiumei olaszok egyszer, az «elfeledhetetlen», «kiengesztelhetetlen» szavakat zászlóra írva hordozták körül a magyar nyelv ellen tüntető körmenetben, mint annak bizonyosságát, hogy a magyarba belétörik a nyelvök. Nyelvünk e szépséghibáját, nehézségét magam is érezve, bizony sokszor kihagytam az «atetlen, etetlen» ragokból az «at» «et»-et s p. o. oszthatlan-t írtam, hogy a «hatatlan»-nak rut hangzását kikerüljem; a hol pedig ilyent kerülni nem kellett, meghagytam az atlan-t, de örömmel vettem át az undok közvetlen helyett Brassai «közetlen» szavát. Mire ő megjegyzi: «Prosit! Néhai Kunoss a novelláiban legalább következetes volt s a t-t a lan, len előtt szükségtelennek tartva, gondlan-t, láblan-t, gyümölcslen-t írt.»

Kikaptam a «felelőtlenért,» de helyette jó szót nem; és se feleletlent, se a régi feleletmentest nem tudván használni, megmaradt a felelőtlen, csak úgy, mint a hivatás, melynek helyébe Brassai hivat-át nem tudtam tenni.

Brassai azt hitte, a közület szó új szó, mert, mint megjegyzi, «mind a közbeszédben, mind a szótárakban «le mot brille par son absence», ennél fogva bízvást feltehetém, hogy nattsád alkotta és teremtette, valamint azt is, hogy atyai szeretete min-

den ellenvetés ellen ingathatatlanná teszi, annál fogva a mostani correcturában mindenütt érintetlen hagytam.»

A «közület» atyaságára nézve Brassai ugyan tévedett, mert tudtommal először 1867-ben Halász Imre használta Carey Henrik *Társadalmi Tudományának* fordításában (így 181. l.), habár mint új szót nem indokolja úgy, mint a «jav» szót, melyet a jó észszág helyett a gazdaságilag értékes dolgokra használ.

De ellenvetése nem is oly komoly, mint egyéb esetekben, sőt ha szokatlannak találja is, megérti a jelentését. «Azt hiszem, hogy a csoport, család, egylet, csorda, társadalom, állam fogalmakat maga alá gyűjtő generalizálás vagy felsőbb fogalom megnevezése a célja; de hogy a cél szükséges-é, azt nem vizsgálom.»

A 94 éves Brassai buzogása nyelvünk helyességéért, velem való baráti vesződése valóban megható volt. Tanácsait, korholásait, mint a könyelmű fiu az atyjáéit, úgy fogadtam, egyrészt át is láttam helyességöket, el is érzékenyültem fölöttük s teljesen még se tudtam követni. Olvasva őket, mintha 1844-iki *Vasárnapi Ujság*beli (okt. 20.), jól emlékezetemben maradt dörgő szózatát hallottam volna a szócsinálókhoz: «Te szófaragó! mielőtt azon isteni hatóságot igénylő csudához fognál, hogy a némának szót adj, vizsgálj meg előbb, hogy saját agyadnak nincs-e eszmére szüksége s ha csakugyan bírsz vele, akkor vizsgálj meg a nyelv roppant raktárát, nincs-e szó vagy összetét, mely annak megfeleljen.»

Vissza kell mennünk az elmúlt századok irodalmára, mondta sokszor; Káldi György, nem biblia fordításában, a hol a latin szöveg befolyásolta tiszta magyarságát, hanem predikációiban, a XVII. század elején oly tökéletesen kezeli a magyar nyelvet, mint akár Sand György a francziát. Forgattam is, hiába, nem javultam.

Brassai, nagy tiszteletem és ragaszkodásom ellenére, úgy véltem, grammatikai ellenvetéseivel szellemi fejlődésünket megakasztaná.

Arról volt szó, szabad-e a nyelvet, alaptulajdonságainak érintése nélkül, «a complexebb gondolat kifejezésére, a valóság hűebb utánzására hajlékonyabbá tenni», vagy fel kell-e a tartalmat a grammatika merevségének áldozni? A mit Brunetiére a XVIII. század nyelvészeiről mond,* hogy az előbbivel nem törődtek s a franczia nyelv átalakulása, kifejlődése részben ellenökre ment

* *Études critiques*. 1907. 258. l.

végbe, azt éreztem ösztönszerűleg, az észrevételekkel, az ajánlott javításokkal szemben, melyeknek csak egy részét tudtam követni, bár mindannyiért el nem muló hálával adózom ajálójoknak.

Azt éreztem, a mit egyszer Rousseau: «Valahányszor tiz nyelvi hibával erősebben vagy világosabban bírom magam kifejezni, nem habozhatok».*

Így estem szóval a hálás, de tényleg nem engedelmes fiú bűnébe atyai barátommal szemben, a ki azonban nem neheztelt meg szófogadatlanságomért, a mit leveleinek záró szavai is oly kedvesen bizonyítottak.

A francia style épistolaire egyik szirtje a levél bevégezése, a fin de lettre, mire gazdag formulák vannak. Brassait megirigyelhették volna. A nyelvészetilag hibátlanul, de sokszor ósdiás színezettel, nehézkes formákkal, bizonyos egotismussal író Brassai formás, színes, fordultatos és minden levelében új változatban tudta végezni leveleit. Csak néhány példát közölök már is hosszúra nyult emlékezésem berekesztéseül.

«Remélem . . . jó egészségben vannak, mit az Isten tartson meg, nemkülönben nattsád is barátságába Brassait.» — «Üdvözetemet tolmácsolja, magán kezdve, mindnyájoknak (nem «juk»-nak) kéri Br.» — «Tiszteletét és üdvözetét teszi és ismétli az egész háznépnek Br.» — «Gondoljon minden szépet, a mit el nem mond Br.»

Brassai egyéniségének legbensejét feltáró ez elsárgult lapok is egész közetlenségökben mutatják, mily rendkívüli ember volt írójuk a szív, az elme, az ész világában egyaránt.

Conchu Győző.

* U. o. 252. l.

ÉRTESÍTŐ.

Ujabb elbeszélő irodalmunk.

1. Szikra: *Judith*. Regény. Budapest, Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 158. l.
2. Színi Gyula: *Egy sápadt asszony*. Regény. Budapest, Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 157. l.
3. Kupcsay Felicián: *A boldogság kis kátéja*. Budapest, 1910. Singer és Wolfner könyvkereskedése. 8-r. 227. l.
4. Pekár Gyula: *A kölcsönkért kastély és egyéb elbeszélések*. Budapest, 1910. Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 219. l.

A ki igazán tud gyönyörködni az elme játékaiban, de sértett önérzettel vet meg minden szellemeskedést, kit mélyen meghat valamely szép léleknek emelkedett, szabad világnézete, ki őszinte hálát érez azért, mert finom ízlését sem ügyetlenség, sem durvaság nem sérti, annak emlékezetes szép órákat szerez Szikra regényének olvasása. A hatás titka az, hogy a regény írójának egyéniségében nagy lelki műveltség növelte a mélyebben fekvő tulajdonságokat.

Már a regény stylusában s elrendezésében feltűnnek az író egyéniségének jellemző tulajdonságai. Egy-egy szabálytalanul használt kifejezés talán megbotránkoztatja a tudós nyelvészt, de a szellemes hasonlatok, az ötletes párbeszédék szakadatlan sora azt mutatja, hogy az író könnyűséggel fedezi fel a dolgok rejtettebb valóját is. Ha mindez biztos jele a nagy értelmiségnek, akkor ép úgy tanuskodik egy-egy rejtelmes hangulatnak s elbűvölő tájnak leírása az író érzékeny kedélyéről. Az elbeszélő gyakran valóságos lyrai költővé lesz, mikor a fenyőerdők hangtalan magányáról s a pataknak örökké nyugtalan rohanó vízeről beszél, még sincs előadásától semmi sem távolabb, mint az ömlengés. A ki így tudja elemezni a természet hatását, mint Szikra, az maga is — a regény fő alakjával együtt — szinte tisztultabb val-

lásos lélekkel gondol az örökké való természet alkotójára. A mint a stylusban, ép úgy a regény anyagának elrendezésében is mindenütt könnyed szellem nyomaira bukkanunk. A természetes rend, az előrelátó takarékoság, a meglepő ötletek s drámai mozzanatok mellett alig tűnik fel, hogy a regény fordulópontjain a véletlen néha kelleténél nagyobb szerepet játszik a cselekvény bonyolításában. A regény szinte úgy hat az olvasóra, mint valamely otthonias szalon, melyet a ház úrnője oly vonzóvá tudott tenni a butoroknak kissé szeszélyes, de mégis kellemes rendjével.

Leginkább a jellemzés művészete hozza napfényre Szikra írói egyéniségének legértékesebb elemeit: az élesen látó elmét s a gyengéd, nőies, emberszerető szívet. Szikra regénye a főúri társaság életébe akar bevilágítani. Fő alakja Mikey Judith grófnő, ki tíz évet töltött el Bethlérivel boldog, szinte költői házasságban. Az összhangos viszonyt egy ravasz nőnek, Valéry Adriennek csábításai zavarják meg. Bethléri nem tud a veszedelmes hálóból szabadulni, elválik feleségétől, elveszi a csábítót; csak keserves csalódások után ismeri fel az elvesztett kincs értékét, ekkor aztán megadással keresi a Judithhoz vezető utat. A regény tárgya ugyanaz, mint a melyet br. Kemény Zsigmondnak *Férj és nő* című regénye a tragédia rémitő világításában mutatott be; Judith grófnő társasága pedig ugyanaz, mint a mely a *Fuimus*-ban Justh Zsigmond lelkéből annyi keserű gúnyt s oly ködös ábrándokat hívott elő. Szikra nem érzi magát otthon a tragédiák légkörében, hol a tévedések s bűnök rettenetes következetességgel haladnak a katastróphák felé, de azért szigorú erkölcsiséggel bírálja meg hőseit. Regényéből hiányzik a beteges kedélynek keserű gúnyja is, de azért mindig van egy-egy éles megjegyzése a szívtelen érzelő, a kegyetlen számító s a gyenge férfi büszkesége számára.

Alig van írónk, ki jobban ismerné az előkelő világ természetrajzát, mint Szikra. Lelkét leginkább az emberi örömök és fájdalmak érdeklik, melyek egyformán mozgatják a hunyhók és csillogó szalonok életét, de azért jól tudja, mit köszönnek alakjai fajuknak s társadalmi helyzetüknek. A női lélek aprólékos figyelmével oly jellemvonásokat emel ki, melyek a férfi tekintetét biztosan elkerülték volna. Alakjai természetes termékei környezetüknek. Az előkelő világ kényelme, elfinomult műveltsége, gyakran az unalom éreztetve átalakító hatását azokon a férfiakon és nőkön, kik Szikra regényében örökösen elemzik s gyötrik magu-

kat. Idegeik gyakran oly érzékenyek, hogy egy-egy bántó tekintet, vagy visszás hang boldogtalanokká tudja őket tenni. Leginkább megviseli e környezet a férfi lelkét, a folytonos izgalmakkal elpuhítja, elernyeszti; inkább kedvez a nőnek, ki családi gondjaiból erőt merít s a szabbadabb szellemi légkörben határozott egyéniséggé fejlődhetik.

A benyomásokra hajló, gyenge akaratú aristokrata férfiúnak épúgy mintaképe Bethléri, mint a követelő, uralomra vágyó, párduczszerű nő Adrienne. Mindkettő bonyolult léleknek látszik, valójában azonban túlzott vonásokkal jellemzett típusok. Adrienne túlságosan ördögi teremtés, titokszerű mosolya, mély tekintete feltétlenül elbódítja áldozatát, biztosan számít, könnyelműen kockáztat, kacszersága meg kegyetlenségével vetekedik. Vele szemben Bethléri túlságosan tapasztalatlan, töprengő, ábrándozó, ingadozó lélek, született rabja a csalóka álmoknak, kinek kényes izlését ma sérti az, a miért tegnap rajongott. Nehéz volna eldönteni, vajon typosszerű jellemeivel a regényíró a mese bonyolítását akarte-e megkönnyíteni, vagy pedig gúnyos ítéletet akart mondani az előkelő társaság életéről.

Művészibb alkotás a regény fő alakjának, Mikey Judith grófnőnek jelleme; egyuttal érdekes példája ez annak, hogyan lehet aprólékos vonásokkal is plastikus rajzot létrehozni. A regényíró Judithot igazi aristokrata nőnek rajzolja, ki teljes mértékben élvezi a gazdagság nyújtotta kényelmet; fürdőjébe illatos pasztillát tesz komornája, feje alá meg lavendulás párnát. A rajzból nem hiányzanak a gyengeségek: az asszonyi következetlenség s a magánytól való félelem sem, de megvan benne mindaz, mi a nőt a földi élet áldásává s a sors törékeny játékszerévé teszi. Judith minden önérzete s büszkesége mellett is szenvedésre van teremtve, ereje csak a lemondásban nyilatkozik. Valóságos hőssé avatja az az önzetlen szeretet, mely keresztényen hite szerint áldást kér az Égtől még üldözőire is. Judith alakjának jelentőségét emeli az is, hogy nemes egyénisége tulajdonképen az író világnézetének tolmácsa. E világnézet, mely a lemondó szeretetet megkoszoruzza, semmiképen sem elégítheti ki azokat, kik Ibsen lázongó női alakjainak igazat adnak, azonban senki sem tagadhatja, hogy benne az író legértékesebb megfigyeléseit s legkomolyabb gondolatait foglalta össze.

A ki szíven viseli nemzetének s az emberiségnek jövőjét, az tiszteletet fog érezni Szikra írói egyénisége iránt. Modern irodalmunk annyira égis magasztalta a bomlasztó erőket, hogy

a költészet csak magasabb hivatásának felel meg, mikor az emberi lélekben s az emberiség életében az összhangot, megbocsátást, szeretetet hangoztatja s mikor a nőt teszi meg mindennek örévé.

Szakra regényének kiválóságai még inkább szemünkbe tűnnek, ha elbeszélő irodalmunknak néhány újabb termékét állítjuk melléje. Szakra összhangos alkotásának valóságos ellentéte mindaz, a mit Szini Gyula s Kupcsay Feliczián könyveiben találunk.

Színi megindító hatásokra törekszik regényének meséjével, de kezében a romantika eszközei rendesen felmondják szolgálatakat; finom lélekrajzot akar adni, de összekuszálja a rajz vonalait. Épen nem szerencsés gondolata, hogy a regényt egyik hősé-vel, Timóth Laborczzal beszélteni el. Ez a forma nehéz feladatot ró az íróra, felesleges kitérésekre s lyrai ömlengésekre csábítja. Timóth Laborcz majd a szerelmes levelek megszokott szóvirágait gyűjti össze, majd a kávéházi élet káros következményeiről elmélkedik, majd tiroli uti emlékeit részletezi, holott ezeknek a cselevény fejlődéséhez alig van valami közük. Sokkal becsesebb hatást ért volna el az író, ha elmélyedt volna alakjainak jellemzésében. Hősei valóban olyanok, mint a ködalakok, melyeknek jelentést kiki saját képzelete szerint ad. Mily talányos egyéniség a regény főhőse, a sápadt asszony! Érthetetlen, hogyan lehet olyan férjes nő ízléséért rajongani, ki naponkint xeresi bor mellett ad imádójának találgatást a kávéházban, ki heteken keresztül utazik idegen férfiú társaságában s előtte fésülködik. Nem szeszély-e önzetlensége is, mikor kedvesét forró csókkal akarja titkos hugához erőltetni? Még érthetlenebb, hogy a sápadt asszonynak az izgalmas kalandok után egyszerre eszébe jutnak hitvesi s anyai kötelességei, férjéhez siet, gyermekének akar életet adni, néhány nap mulva meg mosolyogva mondja kedvesének: «Nem vagyok már anya». Ily alak összeverődött társaságával együtt a hatásra számító meseszövének áldozata, csak arra való, hogy az író egyéniségéről alkotott képünket teljesen összezavarja.

A bántó ellentéteknek gyűjteménye Kupcsay elbeszéléskötete is. Az elbeszélések hősei agyonkínzott, gyenge elméjű gyermekek, lelki beteg férfiak, gyötrő hallucinációk rabjai. Itt-ott hátborzongató részletek várnak az olvasóra, a lélektani következetlenségek azonban hamar elosztatják a kisérteties hangulatot, hogy csak a gyenge utánpótlás kellemetlen hatásának adjanak helyet. Különös jellemet ad Kupcsay kötetének a rejtelmes jelképek szeretete, a

fenségesnek a groteskkel való visszás kapcsolata. A szerző néha Tolsztoj tanítványának, a krisztusi eszmék hirdetőjének mutatja be magát, máskor meg oly eszközökkel akarja közönségét megrémíteni, melyek már rég megrozsdásodtak a francia romantika lomtárában.

Sokkal érdekesebb anyagot nyújtanak az összehasonlításra Pekár Gyula elbeszélései. Mindegyikben nagy tapasztalatu elbeszélőre ismerünk, ki jól tudja, mit kíván tőle közönsége. Pekár nem fárasztja olvasóit nehézkes lélek'ani tanulmányokkal; főczélja, hogy meséje furcsa vagy szörnyű, de mindenképpen meglepő legyen. A jellemzésben gyakran alkalmazza a népmesék s bohózatok fogásait, alakjai rendszeren egy-egy lelki tulajdonság felső fokai. Ily alakokkal az író anyi váratlan helyzetet tud teremteni, hogy a legügyesebb bohózatíró is megirigyelhetné ötleteit. A nevetséges helyzetek szinte egymásra torlódnak Frigyes ur történetében, ki hűtlen feleségén úgy áll bosszút, hogy a csábító feleségének karjai közt vigasztalódik. Érdekes helyzetekkel vannak tele *A két férj* és *Bolond ötlet* című elbeszélések is. Pekár e novellái legtöbbször nem is egyebek, mint részletesen kidolgozott adomák, melyekben az elbeszélés minden eleme a rejtegetett s jól előkészített csattanó szerint igazodik. Gyakran ingoványos ösvényre csábítja az író a váratlan helyzetek keresése. Utolsó elbeszélésében is tulajdonképen az a kép izgatta, melyen egy viruló, tizenhat éves leány a márványból kifaragott Apollo térdére ül s szenvedélyes csókot nyom a szobor ajkaira. Ezért az izgató jelenetért kellett a novella hősenek, Dombrády Arisztidnek, mesebeli szomorú gróffá lennie, ki felesége szökése után egyetlen leányával ötven holdnyi parkjába zárkozott; ezért nem volt szabad a szép gróf-kisasszonynak tizenhat évig semmit sem tudni arról, mi van a park magas falain túl.

Ugy tetszik, mintha Pekár maga is ismerné elbeszélő művészetének hatásait; szívesen tereli el olvasói figyelmét alakjainak belső életéről környezetükre, szívesen ragadja meg az alkalmat, hogy szellemesen adja elő azt a sok érdekes dolgot, a mit látott, hallott és tanult. Majd külföldi utirajzok, majd festői hatásra számító tájképek, majd régi és távoli népek szokásai foglalkoztatják az olvasó képzeletét. A sok mellékes részlet néha szépen illeszkedik a mesébe, gyakran azonban romantikus tulzásokban tombolja ki magát az írónak végletekre hajló képzelő tehetsége. Így aztán egyik-másik elbeszélésben a háttér érdekesebb, mint a szereplő alak lelki világa, máskor meg a sok részlet ellaposítja a hatásos adomát vagy ötletet.

Hogy Pekár elbeszélő művészetének kiválóságai nem érvényesülhettek teljes mértékben, annak fő oka a könyvében uralkodó szellem. Pekár a szerelem diadalútját akarja megrajzolni, azt hirdeti, hogy «e földön mind örökké övé a diadal.» Az a szerelem azonban, melyet az író ily nagy hatalomnak tart, alig egyéb, mint érzéki szenvedély. Elbeszélésének hősei nagyjából részben romlott erkölcsű hölgyek, házasságtörő nők és férfiak, csögbög alakú, betegtestű szerelmesek. Grotesk rajzok, szörnyű históriák, léha kalandok váltakoznak egymással Pekár könyvében. Már a tárgy választásában is van valami czélzatosság; még visszásabban hat ránk az, hogy az író, mikor színt vall, a diadalmas szerelem dicsőítésében igazságtalan a megcsalt hitvestárssal szemben. Mily bántó *A bolevó* című elbeszélésben Dodó főhadnagy cynismusa, ki csak mosolyogni tud a hűtlen asszony hazudozásán s a megcsalt férj felháborodásán! Ép ily bántó *Az erkélyen* című elbeszélés befejezésében is a fiatal asszony leczkértető hangja, ki titkos légyotton örök szerelmet vallott imádójának. Mennyivel emberibb, összhangosabb Szikra világnézete, ki részvéttel rajzolja a csalódott nő fájdalmait! Pekár elbeszélései azonban írói egyéniségének fejlődésében nem jelölik a végső fokot; minél magasabb szempontokra vezetik tapasztalatai és gondolatai, annál összhangosabb alkotásokat várhatunk tőle.

Sem Szikra, sem Pekár nem tartoznak a felfedező szellemek közé; a látszat ellenére is mindkettő inkább összefoglaló egyéniség, kik nagy gyakorlattal próbálják felhasználni a modern elbeszélő irodalom eszközeit. A művészetek története mutatja, hogy az összefoglalás ép oly fontos tényezője a fejlődésnek, mint az elemző kutatás.

Papp Ferencz.

A modern pædagogia útjain.

Tanulmányok. Irta dr. Weszely Ödön. Második átdolgozott kiadás. Budapest, Franklin-Társulat. 1910. Ára 8 korona.

A pædagiának különös sors jutott osztályrészül. Főadata életbevágó, megközelítéséhez kölcsön veszi az ismeretek egész készletét s a természettudomány módszerét is; s mégis elég sűrűn hallani támadásokat, melyek mint külön tudományt tagadják. A mult század második felében, a mikor a philosophia iránt általában megcsappant az érdeklődés, a pædagogia is in-

kább a gyakorlati kérdések felé terelődött. Azonban még ma is erősen tartja előkelő rokonságát a philosophiával, míg másrészt a kor gyakorlati hajlama s a társadalmi viszonyok gyakorlati kérdések felé terelik. Új célok, új törekvések és új szempontok merülnek fel napról-napra az elméletben és a gyakorlati követelmények terén egyaránt, úgy, hogy a mai pædagogiai irodalom valóságos útvesztő.

E bonyolult kérdések között vezetőnek szánta Weszely a maga könyvét, melyből három hónap alatt új kiadás vált szükségessé.

A könyv — 30 ív — nem szigorúan kiépített rendszernek tükre; nem is ez a célja. Inkább önálló tanulmányok gyűjteménye, melyek egymásutánjából azonban kiérezni azt a belső szervezetet, mely Weszely egész gondolatvilágát összetartja s könyvében a pædagogia problémái között is bizonyos kapcsolatot teremt. A könyv az elvi kérdésektől halad a gyakorlatiak felé. A 15 tanulmányt három csoportba oszthatjuk. Az elsőben azokkal a kérdésekkel találkozunk, melyek a pædagiának tudományos alapvetésére vonatkoznak, minők a tudományos pædagogia fogalma és célja, a sociális pædagogia fogalma, a cultura és a pædagogia, a nevelés fogalma és célja, a pædagogia és a lélektan viszonya. A második csoport az elméleti pædagiának három legfontosabb kérdésével foglalkozik, ú. m. a jellemképzés, az egyéniség és a módszer kérdéseivel. Végül a harmadik csoport gyakorlatibb hét tanulmányában a tanítás, nevelés és iskolaszervezés főbb problémáival foglalkozik.

Szerző mindenütt ismerteti a különböző felfogásokat, nézeteket s csak ezeknek gondos és óvatos bírálata után fejt ki a maga nézetét.

Vizsgálva, hogy a pædagogia miért vesztette hitelét, ennek okát első sorban a pædagogia feladatának és tárgykörének megállapítása körül mutatkozó bizonytalanságban találja. E fejtegetések során jut el ahhoz a megállapításhoz, hogy «a pædagogia a cultura, azaz a közműveltség tudománya, melynek feladata a nemzeti műveltség tartalmát és tényezőit tanulmány tárgyává tenni, kincseit, javait megőrizni s arról gondoskodni, hogy az örökség a következő nemzedékre átszármaztassék.» (26. l.) A pædagogia azonban csak úgy teljesítheti ezt a hivatását, ha a jelen egész culturáját ismeri és ennek kincsei közül kiszemeli azokat, a melyek mindenkire értékesek és nélkülözhetetlenek. (32. l.) Itt kapcsolódnak a kérdésbe a társadalmi szempontok.

A cultura fogalmát úgy állapítja meg, hogy «a cultura az a tudatos emberi tevékenység, mely az okviszonyok helyes felismerése alapján törekszik a haladásra, az életnek minél czélszerűbb és tökéletesebb berendezésére, szolgálatába szegődítve a természet productumait, erőit és törvényeit». (69. l.) Ennek megfelelően «a nevelés is a kulturális czélzatú működések (ill. hatások) összege». A fogalom körének e tágításából következik, hogy a pädagogia számára nem lehet egy czélt kitűzni, hanem a czélok egész rendszerét kell megállapítani s ehhez képest kiaknázni az egyes szomszéd-tudományokat, minő a gyermeklélektan, a sociologia s mások. Midőn Weszely a pädagogia és a lélektan viszonyát vizsgálja, a szélsőséges és egymás ellen forduló vélemények között igen helyes érzékkel és higgadt kritikával állapítja meg, hogy a nevelés szellemi tevékenységében jelentkező problémák közül mi esik a psychológiára s mit oldhat meg a pädagogia.

A *jellemképzés* vizsgálatában arra az eredményre jut, hogy bár a fejlődő gyermek testi-lelki alkata, az öröklött tulajdonságok, az életviszonyok és a környezet hatásai kétségtelenül determinálják bizonyos fokig a kialakuló jellemet, mindamellett a jellemfejlődés tudatos befolyásolása és irányítása lehetséges és szükséges is. Nincs ugyan módunkban az összes ható tényezőket megismerni és hatalmunk alá hajtani, de nem is kell, mert a jellemképzésben az uralkodó tényezők a fontosak. Főkép a belátást és az erkölcsi hatásokat kell uralkodókká tenni. Ez csak akkor lehetséges, ha támasztékot találunk rá a gyermek egyéniségében. Ehhez az kell, hogy a nevelő művész legyen. (153. l.) Akkor megismerheti a gyermek egyéniségét is. Az egyéniség tanulmányozásában két feladatot tűz ki a szerző: 1. a szellemi tehetségek tipikus különbségeinek és azok nyilvánulásainak megállapítását, 2. a szellemi fejlődés különböző típusainak megrajzolását.

A könyv legterjedelmesebb s egyszersmind legjelentékenyebb tanulmánya a módszernek van szentelve. A módszer nem logikai művelet, hanem több logikai műveletnek czélirányos egymásutánja. A philosophiai módszertan feladata számba venni, leírni és elemezni a módszeres eljárásnál alkalmazható összes logikai műveleteket és megállapítani helyes alkalmazhatóságuk feltételeit. A tanítás módszerét nem lehet úgy előre megállapítani, mint a tudományos előadásét, mert tanítás közben a tanítványok szellemi közreműködése szab irányt minden következő lépésnek. (285. l.) Ezért fontos, hogy a tanár és a tanítványok között szellemi közösség jöjjön létre. Ezt egyrészt a közös nyelv, más-

részt a tárgy hozza létre. A módszer valójában csak tanítás közben alakul ki; előre csak főelveket lehet megállapítani, melyek a tananyagra vezethetők vissza, melyeket a tárgy maga szab meg. Helyes módszerrel, mely végeredményében az ismeretek rendszerezéséhez vezet, képessé tesszük a tanulót a tudatos haladásra. Ebben van a módszer értéke.

Igen gazdag a könyvnek gyakorlati kérdésekkel foglalkozó része, kivált az irodalmi tanításra, a coeducatióra és a reformiskolákra vonatkozó tanulmányok. Sok új szempontot, éles megvilágítást találni itt. A gondolatok világos fogalmazása s minden mesterkéeltségtől ment kifejtése rávallanak a kiváló pædagogusra. Külön elismerés illeti szerzőt, a miért a rengeteg külföldi irodalom javának bemutatása mellett kellően méltányolja a magyar pædagogusokat is. Weszely könyve becsületére válik a magyar pædagogiai irodalomnak; élvezetes és jó könyv, haszonnal olvashatja a tanító, a szakszerű pædagogus s a művelt nagyközönség egyaránt.

Dénes Lajos.

Nietzsche philosophiája.

A tragédia eredete vagy görögség és pessimismus. Irta Nietzsche Frigyes. Fordította s bevezetéssel ellátta Fülep Lajos. (*Filozófiai Irók Tára.* XXIII.) Budapest, 1910. Franklin.

Mikor Alexander Bernát és Bánóczi József a nyolczvanas években a *Filozófiai Irók Tárat* megindították, bizonyosan maguk is némi kétséggel néztek a vállalat jövője elé. A metaphysika akkor a lenézettebb tanulmányok között szerepelt és semmimű philosophia iránt sem volt meg a szélesebb körökben való érdeklődés. Mentségünkre szolgáljon, hogy ebben az időben a nyugoti nemzeteknél se voltak sokkal máskép. Azóta, a magyar cultura szerencséjére, megfordult a koczka. Ez a vállalat és Alexander egyetemi működése, meg a philosophiai gondolkodásnak világszerte bekövetkezett föllendülése nálunk szintén közönséget teremtett a bölcséleti könyveknek. A *Filozófiai Irók Tára*-ból egy esztendőben immár több kötetet mer piacra hozni a kiadó. Csak nemrég jelent meg Dercsényi Móricz Platon-fordítása, a harmadik Platon-kötet gyanánt és most már ismét új mű, egy Nietzsche-kötet van előttünk.*

* Sőt ez ismertetés megírása óta Morus *Utópiá*-ja is megjelent.

Magyar nyelven nem ez az első fordítás Nietzsche Frigyes munkáiból. Többé-kevésbé sikerült tolmácsolásokban közkézen forognak az *Also sprach Zarathustra*, *Jenseits von Gut und Böse*. Egy nagyobb terjedelmű életrajz is készülöben van Wildner Ödöntől. Mindez bizonyítéka annak, hogy a szerencsétlen baseli tanár szelleme kezd köztünk kutatókra találni, s talán lassanként megértőkre is. Nietzschét sok ideig nem akarták a czéheliek philosophusnak elismerni. Csak a rombolót látták benne, a hatalmas alkotót nem tudták vagy nem akarták észrevenni. Éppen ezért kétszeres örömmel látom, hogy már nálunk is elismerik, méltányolják őt és egy művének fordítását kiadják a philosophiai írók között.

A *Filozófiai Írók Tára* arra törekszik, hogy egy kötetben lehetőleg teljes vagy legalább jellemző képet nyújtson valamelyik gondolkodóról. Nietzsche fordítója szintén számos tervet készített a fordítandó szemelvényekről, melyek az Übermensch prófétájának egész gondolatvilágát lettek volna hivatva szemléltetni. De végre kénytelen volt belátni, hogy Nietzschéből bajos válogatni, mert az ő egész élete egyetlen hatalmas lendület, a melynek minden alkotása, sőt minden sora fontos az alkotó psychéjére kíváncsi olvasó előtt, mert valamennyi más, valamennyi egy szédítő, de szomorú összeroppanással végződő evolutio tanujele. Így csak egy mű fordítására szánta el magát, s a hiányt, Nietzsche szellemi arcképét, a szokatlanul terjedelmes bevezetéssel pótolta.

Ilyen körülmények között nem helyeselhetem eléggé, hogy a fordító és a szerkesztők választása *A tragédia eredetére* esett, mely Nietzsche első, de később szinte megtagadott philosophiai alkotása. Vannak sokkal kiválóbb művei, mint ez a *Kentaur*, a hogyan maga szokta nevezni, de egy sincs jellemzőbb. Ez a könyv az egész Nietzsche in nuce. Itt vesz búcsút a philologiatól, s ebben találja meg önmagát. Multja és jövője ebben a könyvben sűrűsödik össze. Philologiai és philosophiai tanulmányai s új világa felé való nekilendülése sajátos keverékben vegyülnek itt. Fiatal merészségében a tanultaknál jóval tovább lát, de a megszokott formáktól még nincs bátorsága elszakadni. Igazságait annyira közvetlenül érzi, hogy e miatt a bizonyítással nem vesződik. Egy bizarr visio az egész, a melynek legnagyobb érdeme a széteső problémák egységben látása. Költői hypothesisét nem szabad sehol sem megbontani, mert akkor az egész épület összeomlik. Nem a tudomány, hanem a művészet szemüvegével kell ezt a kísérletet olvasni. Ezt nem vették észre phi-

lologus ellenfelei, élükön Wilamovitz-Moellendorffal, s a philologia élettelen adataival bíralták Nietzsche élő, intuitív látomását.

Értékessé teszi ezt a kezdetet egy új világ, új cultura közeledésének finom megérzése, mely előre látja az alexandriai hellenizmusra épült európai cultura rombadóltét. Meglepő volt benne a gógös értelem gyöngéinek bátor sejtése és a művészi intuitív igaz megbecsülése. Érzik minden során, hogy «a kisdéd makkból, ha el nem tapostatik, termő tölgyfa lesz.»

Nietzsche Kant mellett a német cultura másik nagy harczosa. Kant újjá alkotta a német gondolkodást, Nietzsche a német morált. Mindkettő a culturáért küzdött, ennek abban a nemes értelmében, mely a világ egységes felfogását jelenti. A XVIII. század végének embereit több lelki harmonia s rendszeresebb világgép jellemzi, mint a múlt századiakat. Ennek a széttagoltságát megszüntetni, egy gondolattal a XX. évszázad embereinek új egységet adni, — ez volt Nietzsche vágya, mikor a porosz-francia háború ágyúinak dörgése közt megírta ezt a különös művet. Problémája jóval túlnő a czímen és igazi tárgya az élet, a való élet művészi értékének felfedezése. Nietzschének tetemes része van abban, hogy a művészet soha sem volt keresettebb, uralkodóbb, egyetemesebb, mint napjainkban. A schopenhaueri passiv akaratot tovább gondolta, s eljutott a teremtő művészi akathoz. Így lett ez a könyv az æsthetikai világgfelfogásnak, első merész csatakiáltása. Igazán «oly könyv, melynek minden sora igéret, híradás, jövőbe pillantás».

* * *

Fülep Lajos bevezető tanulmánya Nietzsche teljes ismeretére valló lelkiismeretes munka. Nem nagy igényű; a legszivebben magát Nietzschét beszélgeti. Nem törekszik Nietzsche philosophia-történeti jelentőségének megállapítására, szűk horizontok között mozog, de az egyén lelkének és gondolkodásának szerető rajza. Helyesen hangsúlyozza e philosophia művészi mivoltát, s ebből a szempontból magyarázza úgynevezett rendszertelenségét, mely valójában csak a régi módi rendszer hiánya.

Van bátorsága avval az újabban lábrakapott tévedéssel szembeszállni, mely Stirnerben Nietzsche előzőjét látja. Nietzschének a keresztyénséghez és a Jézushoz való viszonyát is megértette, pedig ez szintén a kemény diók közé tartozik. Jól látja, hogy Nietzsche nem asketa ideált hajszólo tudós, hanem igazi

philosophus, új értékek teremtője, új életcélok kitűzője. Immaterialismusa nem erkölcstelenség, hanem a mai erkölcsön fölül-emelkedés, mely a mainál jóval nagyobb kötelességet rak az ember vállaira. Moralista ő, a ki egy új morált, a hatalmas élet morálját hirdeti.

Fülep csak egy dolgot nem lát. Azt, hogy miért hirdeti Nietzsche az «örök visszatérés»-t. Magyarázatai, analogonjai ebben semmitmondók. Az ok ott rejlik, hogy Nietzsche megtagadta a keresztyén értelemben vett halhatatlanságot, de létezés-irigysége irtózott a teljes, örökös megsemmisülés gondolatától, tehát a lélek és az egyéniség halhatatlanságának benne élő szükségletét ezzel a gondolattal elégtette ki. Nem görög vagy indus hatásról van itt szó, hisz Nietzsche legszemélyesebb élményének és tanításának vallotta ezt az elvet. És az is. Lehet hozzá hasonlókat találni a történelemben, de nem azok a külső tényezők voltak Nietzsche forrásai. Különben ez a hypothesis tudományosan gondolva, bármit mondjon róla a Fülep idézte Batault, képtelenség. A modern tudomány (mely a mechanikai atomismustól irtózik) ennek elég érthető kifejezést adott a thermodynamika második főtételében (entropia).

Nagy kár, hogy Fülep jobban fordít, mint ír. Fordítása ügyes, sikerült munka, melyben alig van itt-ott némi zökkenés, de tanulmányának stylusa szakgatott, jelzőhalmazai és ismétlései (pl. 59. l. ∞ 61. l., 89. ∞ 93. l.) miatt gyakran unalmas.

Nagy József.

Új magyar könyvek.

Asbóth János: Munkapárt és választójog. Budapest, 1910. Franklin-Társ. (8-r. 16 l.)

Békési Remig dr.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. Akadémia. (8-r. XXIX, 598 l.) 12 K.

Biró Lajos: Marie és más asszonyok. Új novellák. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 269. l.) 4 K.

Bródy Sándor: Rembrandt-fejek. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 226 l.) 4 K.

Büky György: Valaki sír. Versek. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 100 l.) 2 K.

Darvai Dénes dr.: Az akaratszabadság kérdésének gyakorlati fontossága a büntető jogban. Budapest, 1910. Grill. (8-r. 162 l.) 4 K.

Darwin Charles: Az ember származása és az ivási kiválás. Fordította Entz Géza dr., Fülöp Zsigmond dr. és Madzsar József dr. 2 kötet. (Természettudományi könyvtár. 1—2. kötet.) Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. VIII, 418; 344 l.) 15 K.

Dorner Béla (Enesei): Az erdélyi százszok mezőgazdasága. Budapest, 1910. Pátria. (8-r. 336 l.) 8 K.

Ferenczi Imre dr.: Községi lakáspolitikai és lakásügyi intézmények. Javaslatok Budapest székesfőváros lakás- és telekpolitikájához. Bárczy István dr. polgármester megbízásából végzett tanulmányok alapján. Budapest, 1910. Kilián Fr. utóda (8-r. VII, 488 l.) 15 K.

Futó Jenő: Az idyll eredete, fejlődése, elmélete és magyar irodalma. Doctori értekezés. Pápa, 1910. Kis T. (8-r. 122 l.) 3 K.

Herczeg Ferencz: Szelek szárnyán. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 188 l.) 3 K 50 f. Utirajzok az Adriáról. Második kiadás.

Hoffmann Alajos: A magyar körvasút. Közlekedés-politikai tanulmány. Budapest, 1909. Kilián utóda. (8-r. 119 l.) 3 K.

Illés József dr.: Bevezetés a magyar jog története. Függelékül válogatott forráshelyek gyűjteménye. Budapest, 1910. Rényi K. (8-r. XVI, 335 l.) 8 K 40 f.

Illyes Bálint költeményei. Budapest, 1910. Stark N. (8-r. 133 l.) 2 K 50 f.

Innocens Meta: A kis kadett és egyéb elbeszélések. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. 134 l.) 4 K.

Kérészy Zoltán dr.: Széchenyi és a nemzeti politika. Kassa, 1910. Mildner F. (8-r. 28 l.) 30 f.

Korányi Sándor, Báró, dr.: Belorvostani előadások. I. évf. 1. sorozat. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 192 l.) 6 K.

Kristóffy József: A választójogi harc. Budapest, 1910. Athenæum. (8-r. 82 l.) 1 K.

Lengyel Géza: Véletlenek. Novellák. Budapest, 1910. Nyugat. (8-r. 153 l.) 3 K.

Lux Terka: A una corda. (Egy húron.) Budapest, 1910. Légrády-testv. (8-r. 303 l.) 3 K 60 f. (Tizenkét elbeszélés.)

Magyarország. A kereskedelemügyi m. kir. miniszter megbízásából kiadja a m. kir. államvasutak igazgatósága. Szerkesztette Kain Albert. Budapest, 1910. Benkő Gy. (4-r. 400 l.) 50 K.

Máté Lajos dr.: Petőfi. Történeti színmű 3 felvonásban. Petőfi halálának 60. évfordulójára. Budapest, 1910. Rényi K. (8-r. 144 l.) 2 K.

Nagy Olivérné (Eöttevényi): A sátán felesége és egyéb elbeszélések. Kassa, 1910. Mildner F. (8-r. 328 l.) 4 K.

Nagy Sándor dr. ifj. és Szarka István dr.: A magyar védjegy-törvények magyarzata. A magyar kir. kereskedelemügyi miniszter és a bíróságok gyakorlatának feldolgozásával. Budapest, 1910. Politzer Zs. (8-r. 255 l.) 8 K.

Nietzsche Frigyes: A tragédia eredete vagy görögség és pesszimizmus. Fordította és bevezetéssel ellátta Fülep Lajos. (Filozófiai

Írók Tára. XXIII.) Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. VIII, 261 l.) 5 K 20 f.

Odor Imre dr.: A távirda és a távbeszélő. Budapest, 1910. Toldi L. (8-r. XV, 717 l.) 12 K.

Petőfi, A forradalmár —. Petőfi válogatott forradalmi költeményei. Összeállította és ejüljáráó írással ellátta Ady Endre. Budapest, 1910. Deutsch Zs. és Társa. (8-r. 200 l.) 3 K.

Petőfi-Könyvtár. Szerkesztik Endrődy Sándor és Ferenczi Zoltán dr. Budapest, 1910. Szilágyi B. (8-r.) Egy kötet 1 K 20 f.

XVIII. kötet. *Kacziány Géza*: Petőfiről és mestereiről. Irodalmi tanulmányok. Hégésippe Moreau és Béranger arcképeivel. (175 l.)

XIX. kötet. *Váradí Antal*: Az elzárt mennyország. Rajzok a színészéletből Petőfi korában. Mühlbeck Károly rajzaival. (134 l.)

XX. kötet. *Endrődi Sándor és Baros Gyula*: Petőfi a magyar költők lantján. Versek Petőfiről. (178 l.)

Putnoky Miklós: Carmen Sylva élete és művei. Budapest, 1910. Lampel R. (8-r. 206 l.) 4 K.

Révész Vilmos dr.: Jogi műszótár. I. Magyar-német rész. Wien, 1910. Manz. (8-r. 234 l.) 3 K 40 f.

Réz Mihály: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya. Budapest, 1910. Benkő Gy. (8-r. XV, 194 l.) 4 K.

Rudnay Béla: Ujfalussyak és Rüdnyak perai a Petrőczyek ellen. 1543—1591. Történeti tanulmány. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 259 l.) 5 K.

Szikra: Judith. Regény. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 158 l.) 3 K.

Szomaházy István: Kolonics házassága. Regény. A «Lila test, sárga sapka» második része. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 207 l.) 3 K.

Tömörkény István: Homokos világ. Elbeszélések. Budapest, 1910. Singer és Wolfner. (8-r. 218 l.) 4 K.

Tóth Mike S. J.: Spanyolország. Különös tekintettel műépítményeire. 175 képpel. Kalocsa, 1910. (Budapest, Szt.-István-T. (8 r. 418 l.) 4 K.

Wertheimer Ede (Monori): Gróf Andrassy Gyula élete és kora. A Magyar Tudományos Akadémia megbizásából, kiadatlan források nyomán. I. kötet. Külügyminiszteri kinevezetéséig. Budapest, 1910. Akadémia. 8-r. XXIII, 782 l.) 20 K.

Zempléni Árpád: Turáni dalok. Mondai és történelmi hős énekek. 1900—1910. 2. ezer. Budapest, 1910. Franklin-T. (8-r. 258 l.) 5 K.

GROF ANDRÁSSY GYULA.

I.

Jelentékenyebb és hálásabb feladatot alig ismerek, mint ha az élet- és jellemrajzíró hőse Andrássy Gyula gróf. Azoknak az államférfiaknak sorából való, kik elsőrendű politikai értéket képviselnek. Kik nemcsak kitűzött céljaik, hanem az elért eredmények alapján tartanak joggal igényt a történeti dicsőségre.

Fiatalkorát az életre ébredt nemzet reményei és új törekvései ragyogják be. A «legnagyobb magyar» éles szeme felismeri az ifjú lángelméjét és azzal biztatja, hogy «belőled minden lehet, a mit csak akarsz» és a súlyosan megbetegedett ifjú orvosát a kötelesség gondos teljesítésére azzal hívja fel, hogy ő nagyobb szolgálatot a hazának nem tehet, mint ha visszaadja a lángeszű ifjú egészségét. A «legbölcsebb magyar» gondviselészerű államférfiúnak nevezi, mely véleményben az egész nemzet osztozik.

Résztvesz a nemzet szabadságküzdelseiben, azzal a benső meggyőződéssel, hogy ennek a harcznak nem szabad, nem lehet másképen végződnie, mint hogy a király és nemzet között minden félreértésnek el kell oszolnia. Be kell következnie a nemzet jogai elismerésének és az életerős, alkotmányos Magyarország lesz a trónnak legnagyobb ereje. Ezt a hitét a megpróbáltatások, a szenvedések Golgotháján sem veszti el. Mikor száműzetése után visszatér hazájába, első alapvető munkatársa lesz a nemzet és királya között alkotott nagy békeműnek. Ennek alapján erélylyel, bölcseséggel, finom tapintattal és ritka kitartással vezeti Magyarország törvényhozását és kormányzatát s leteszi minden nagyobb rázkódtatás nélkül az új Magyarország alapköveit.

A nemzetközi szintéren megalkotja azt a külpolitikát, mely már évtizedeken keresztül alapbiztosítéka a világbékének és visszavonul dicsősége magaslatán, nem duzzogva, nem fásultan, de a nemzet tiszteletétől és szeretetétől körülveve és megőrzi élete utolsó napjáig igaz hitét, legszebb reményeit hazája jövője iránt.

Mindezt a pályát bearanyozza a lángelme gondolatgazdagságának fénye, az államférfiúi bölcseségnek higgadt mérlegelése, a diplomatai virtuositás előrelátása, az erős magyar fajszeretet hevülő lelkesedése.

Vajon ilyen hős életét és jellemrajzát írva — nem fogja-e el könnyen az életíró az a gyöngeség, mit Macaulay *Lues Boswellianának* — a bámulás-kórnak — nevez és a melyet szemére vetett Chatam gróf egyik életrajzírójának, Thackeray-nek, ki — mondja Macaulay — azt követeli, hogy hősében minden emberi erény és jelesség egyesülését csodáljuk. Ki nem elégszik meg azzal, hogy azt az elismerést csikarja ki belőlünk, miszerint Pitt nagy szónok, hatalmas minister volt, de Pitt-nek költői dicsőséget igényel, ki képes volna elsőrangú eposzt teremteni. Ki mivel néhány hónapig katonáskodott, a legtehetségesebb parancsnokká vált volna. Kinek igaza volt, mikor inquisitiót akart behozni, s a hitszegésre jutalmakat próbált kitűzni, hogy Walpole fejét kezére keríttesse és igaza volt akkor is, mikor azt mondotta, hogy Walpole derék minister volt.

Örömmel látom, hogy Andrassy Gyula gróf életírója ment ettől a gyöngeségtől. Szereti hősét, lelkesedik érte, miként szereti és lelkesedik érte az egész nemzet. De izléstelen túltengésektől úgy az adatgyűjtésben, mint a mérlegelésben tartózkodik.

Ez ahhoz a teljes és összhangzó nagysághoz, mely Andrassy egyéniségét betölti, méltatlan is volna. Annyi erény, annyi érdem emeli ki Andrassy Gyula grófot nemcsak a magyar, hanem a világtörténet államférfiai sorából, hogy csak egyénisége és tettei iránt pártatlanul igazságosnak kell lenni és ez az igazságos ítélet is az elismerés, a történeti dicsőség igen magas lépcsőfokát éri el.

Az a módszer, melyet Wertheimer Ede műve* első kötetében követ, midőn Andrassy Gyula gróf életét és korát elbeszéli, arra enged következtetni, hogy a második kötet záró fejezete, melyet szerző az egyéniség jellemrajzául szánt, a tárgyilagos történeti igazság fényében fog ragyogni. Az a záró fejezet nagyfontosságú lesz. Az elbeszélőnek, az adatgyűjtőnek ott jut ki a történelmi kritika szerepe. Ott kell a hős egész belvilágával és államférfiúi cselekvésével, mélyen járó elemzéssel, az egyéniség értelmi és erkölcsi jellemének, kitűzött céljainak és tetteinek hű megállapításával, a nagy történeti szerepnek kritikai bonczolásával foglalkoznia. Ott kell összefoglalólag az ő politikai és diplomatiái egyéniségét a világtörténelem kiváló alakjainak arcképcsarnokába illeszteni. Súlyos, nagyszabású egyénisége megbírja a legbelterjesebb axiológiai vizsgálatot. E nagy mű különben még akkor is, ha a jellemrajz nem érné is el a plastika tökéletes alakját, mindig nagybecsű forrásmunka és történetírói hivatottsággal megírt eleven korrajz marad. E mű nélkül sem Andrassy jellemrajzát, sem a kor történetét senki sem írhatja meg. Gondosabb, sőt itt-ott talán túlságosan részletező adatgyűjtéssel, mely eddig kiadatlan naplóból, levelezésekből, sőt nemcsak a ministeri, hanem még a kabinetiroda legféltékenyebben őrzött levéltárából is merit, alig írtak életrajzot, de az essayista erejének igazi próbaköve az a záró fejezet lesz.

Elismerem, hogy nagy ez a feladat, mert Andrassy Gyula gróf közéleti szereplése nemcsak Ausztria és Magyarország, hanem 1870 óta Európa története. De a feladatot mégis megkönnyíti, hogy Andrassy közéleti tevékenysége tiszta és átlátszó. Itt nem kell semmit elhallgatni. Itt mindent el lehet mondani. Nem kell semmit kendőzni. Nincsenek rejtett vágyak, titkos politikai epedések, apró hitvány cselszövények, nincs a tett és a szó között czáfoló ellentét, nincse-

* *Gróf Andrassy Gyula élete és kora.* A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kiadatlan források alapján írta Monori Wertheimer Ede. Első kötet. A külügyministeri kineveztetéseig. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia kiadása.

nek hangzatos, be nem váltható jelszavak. Belpolitikájában az alkotmányos Ausztria és az alkotmányos Magyarország között a kapcsolat fönntartása és a dualismus egyenjogúsága volt vezérlő gondolata és cselekvése. Külpolitikájában a német birodalommal való benső szövetség volt célja és tette. Egyéni fényes tulajdonságai, hű magyar érzése, mély-séges hazaszeretete, emberi vonásai a lelki nagyság fényében állnak. Fényoldalak kevés árnyékkal. Szeplőtlen magánjellem táplálja a nagy államférfiú ragyogó tehetségét. Ily egyenes, egységes jellem plastikáját könnyebb megalkotni, mint azoknak az államférfiaknak összefoglaló jellemrajzát, kik a nagyság sok tulajdonságával bírhatnak ugyan, de a kiből az egyéniség alkotó elemeinek egyensúlya, az összhangzó arányos nagyság jellege hiányzik.

Én a jellemrajz sikerét várom. Erre feljogosít nemcsak a szerző lelkiismeretessége, korismerete, eddigi kiváló újkori történetírói munkássága, de az életíró elbeszélésének hangjából, a helyes csoportosításból vélem következtetni a mélyebb elemzés plastikai kialakulását.

Már abból a módszerből, melylyel szerző Andrássy Gyula fiatal korával foglalkozik, azt látom, hogy mélyebb lélektani elemzésre számíthatunk. Úgy csoportosította itt adatait, hogy ezek elolvasása azt a megfigyelést érlelte meg bennem, hogy abban a fejezetben, mely csak 25 éves koráig foglalkozik a hőssel, benne van Andrássy egész egyénisége. A mit sajnálok, csak az, hogy a kora ifjúság adatai soványak; pedig egy nagy államférfiú ifjúsága, a fejlődés fokai, rendkívül érdekesek és tanulságosak is.

Becsvágyát korán felköltik. Maga Széchenyi jósol neki fényes jövőt. Ily biztatásra ő korán kötelességének tartotta a közélet terhes munkájára vállalkozni és ezt a munkát ő mindig a kötelesség parancsának szögéből ítélte meg. Ő reá is ráillik, hogy a nagyságot nem kereste, sem nem kerülte és a dicsőséget csak azért találta meg, mert a dicsőség épen a kötelesség egyenes útjában feküdt.

A közjóról, a közérdekről való felfogása, melynek 1844-ben Zemlénben adott kifejezést, nem változott élete végéig. A kisszerű, vármegyei torony-politikát nem szen-

vedhette soha. Ha a közjóról van szó — mondá a megyei közgyűlésen — akkor nem szabad provincialis szempontoknak hódolni, mert különben lehet ugyan az ember jó zempléni, de sohasem jó hazafi. Ez a gondolat hányszor ismétlődik későbbi politikai pályáján, midőn csaknem szünet nélkül óva intette nemzetét, hogy magasabb szempontból kell és lehet a közéleti viszonyokat mérlegelni. Vajon a száműzetés alatt a magyar kérdést az *Eclectic*-be írt cikkében és az 1867-iki kiegyezést is nagy beszédjében nem Európa szempontjából világította-e meg?

Engesztelhetlen volt már fiatal korában Magyarország szabadságának minden ellensége iránt. Ez maradt végig. Harag, elkeseredés töltötték el az administratori rendszer és ennek reactionarius kísérletei ellen. Ezért Csengery *Pesti Hírlapjában* cikkeket írt az administratori kormányrendszer ellen és az ellenzék leghatározottabb hive volt.

Az ellenzék nem fog megtántorodni — írja Dessewffy Emil egy cikkére válaszolva, — néhány odavetett morzsa miatt, melyek egyáltalán nem a nemzeti célt szolgálják.

Így gondolkodott a huszonhárom éves Andrássy a nemzet jogairól s így beszélt és cselekedett az októberi diploma, a februári patens, a provisorium idején, az 1867-iki békemű létesítésekor.

A mi a Magyarország és Ausztria között fennálló viszonyra vonatkozik, elismeri, hogy az összetartozandóságról Széchényi győzte meg. Érzésvilága, a mennyiben az osztrák hatalomvágy ellen folytatott küzdelemről volt szó, fiatal korában Kossuthhoz vonzotta, de már akkor Deákhhoz állott közelebb a Magyarország és Ausztria között való viszony felfogásában. Már 1847-ben hangsúlyozta, hogy Magyarország alkotmányos kifejlése nem árthat Ausztriának. Már 1848-ban szükségesnek tartotta, hogy Ausztriának is legyen alkotmánya, mert több, mint valószínű, hogy az 1848. év februárius havában ő is egyike volt a magyar ellenzék ama vezérférfiainak, kik V. Ferdinánd királyt föl akarták kérni, hogy az osztrák örökös tartományoknak alkotmányt adjon, a mi alatt ők (az ellenzék) — a hivatalos jelentés szavai szerint — representatív alkotmányt értettek.

Nem ez volt-e később is mindig álláspontja? Az osztrák alkotmányosságot ő is mindig a kiegyezés föltételének tartotta.

Megfigyelésre méltó az is, hogy nemcsak Ausztria és Magyarország egymás között való viszonyáról való fiatalkori felfogása vonul végig a nagy államférfiu életpályáján, hanem egész politikai egyénisége visszatükröződik a kezdő politikai szereplésében. A radicalismusnak mindig ellensége volt. De őszintébb híve senki sem volt a liberalismusnak. Az mélyen sértette az ő szabadelvü felfogását, hogy a városok lakosait mindeddig az országgyűlésen összességükben sem illette meg több politikai jog, mint a mennyivel egyetlen vármegye birt. A városi elemet ő nem azért kívánta az alkotmány sáncaiba fogadni, mivel benne akkor még nagy erő rejlenék, hanem tisztán az igazságért. De az általános választói jog ellen a leghatározottabban nyilatkozott. Ez a radicalismus már éles ellentétben volt az ő politikai világnézetével. Somogy megye követe, Madarász László, és Kubinyi Ferencz nógrádi követ követelték a föltétlen általános szavazati jogot. Ő ezek ellenében korántsem csak a nemesiség előjogait akarta védeni. Ez már azért sem áll így, mert ő nem helyeselte, hogy kizárólag a nemesi leszármazás adja meg a választói jogot. Az ő vezérlő eszméje az volt, hogy a szabadság nem fogy, hanem nő, ha többekkel megosztják; mert a jog nem gyengül, hanem erősebb lesz, ha többek tulajdona; mert a közboldogság nem sorvad, hanem gyarapodik azoknak számától, kiket kebelébe befogad. Csak fáját, nemzetét féltette az általános szavazati jogtól. Hivatkozott Lord Russel-re, az angol ellenzék fejére, ki az angol alkotmányról irt művében az általános választói jog ellen nyilatkozott. De nem az angol tekintély volt reá nézve döntő. Ő inkább ama visszaélés veszélyétől tartott, melyet egyes lelketlen izgatók az általános választói jog segélyével oly könnyen üzhetnek és kétségtelenül az akkori viszonyok között ő az Ausztriától fenyegetett magyar szabadság leg-hivatottabb és legmegbízhatóbb védelmezőit, a birtokos közép-osztályt is féltette. A magyar politikai állam magyar nemzeti jellegének fenntartásáért aggodott.

A király iránt táplált hűség már kora fiatalságában

ékesítette politikai jellemét. Egész pályáján mindig éber figyelmet fordított arra, hogy a király személyét élesen elválassza rossz tanácsadóitól. 1848 áprilisában zempléni főispáni beiktatása alkalmából kijelentette, hogy hű szolgálja lesz egyaránt a királynak és az alkotmánynak, mert benső hite szerint csak a kettő együtt boldogíthat szabad nemzetet.

Midőn 1848-ban az országgyűlésen azt indítványozták, hogy a képviselőknek csak az alkotmányra és a törvényekre kell fölesküdniök, az eskü szövege Andrassy felszólalására a következő módosítást nyerte: «Hűséget esküszöm a koronás királynak, az alkotmánynak, valamint a törvényeknek.»

A vélemény-nyilvánítás őszinteségének bátorsága, egyeslelküség mely egész közéletét jellemzi, már nyilatkozik kora fiatalságának abban a tényében is, midőn az 1847-iki képviselőválasztás alkalmával határozottan kijelentette, hogy ő sem Kazinczy Gáborral, sem Kossuth Lajossal nem képviseli a vármegyét. Ép ily határozott volt, midőn a kiegyezés előtt a legilletékesebb helyen kijelentette, hogy az ó-conservatívokkal együtt nem hajlandó a kormányzásban részt venni. Ép ily határozott volt, midőn Ő Felseége a kiegyezési tárgyalások idején a közvéleménnyel szemben kifejtendő bátorságra ösztönözte Andrassyt. Vannak és lehetnek hibáim — válaszolta Andrassy, — de ezek közé bizonyára nem tartozik a bátorság hiánya, hanem bátorságom van arra is, nem vállalni olyat, a mit kivihetetlennek hiszek.

Szónoki modora, a találó hasonlatok, a szellemes ötletek sziporkázása, egész parlamenti pályáján ugyanaz maradt, melynek nyomaira kora fiatalságában találunk. Az 1847/48-iki országgyűlésen egyik említésre méltó beszédekben ötletes szellemességgel a korona tanácsosait három osztályba sorolta: 1. vannak olyanok, kik tanácsot adhatnának, de nem kérdik őket; 2. olyanok, a kiktől nem kérnek tanácsot, de nem is tudnának adni és végül 3. olyanok, kik csakis rossz tanácsot adnak és a kiknek eljárását maró gúnynyal ostorozta.

A sors kora ifjúságában már a diplomatiái pályára is utalta, melyen később világtörténeti dicsőségét aratta.

Ezekkel az adatokkal világítom meg azt a tételtemet, hogy Andrássy Gyulának fiatal éveiben már fölismerhetjük a későbbi nagy államférfiú egész egyéniségét.

A lélekbúvárra nézve rendkívül érdekes és ritka tünet az, hogy valakinek egész közéleti jelleme a fiatalkor munkájában, felfogásában, politikai világnézetében oly plastikusan domborodik ki.

Mint a tiszta vízcseppben meglátjuk az égboltozatot, az egész mindenséget, úgy látjuk az ifjú államférfiú kezdő pályáján Andrássy egész közéleti egyéniségének tartalmát.

A nemzet jogairól, Ausztria és Magyarország helyzetéről, a szabadelvű magyar nemzeti államról, a radicalismusról, a királyhüségéről, a diplomata feladatairól az ifjúkori világnézet hűen követte pályája végeig.

II.

A szabadságharcz küzdelmeiben első nagyobb jelentőségű szereplése keleti diplomatiai küldetése volt. — Ebben a feladatában vezérelvéül tűzte, hogy neki azt kell szolgálnia, ki bármi módon kezébe veszi a veszélyben forgó haza védelmét. Ezért helyeselte, hogy Görgey Kossuth menekülése után magát Magyarország dictatorának nyilvánította. Ezért írta Görgeynek: «Egész Európa szeme ön felé van irányozva». Illusióiból, melyeket úgy a magyar kormány, mint ő maga is Anglia közvetítése iránt táplált, hamar kijózanodott. Másik illusióján se töprengett hosszú ideig, hogy a törökök szövetségét nyerje meg. Mindent arra összpontosított, hogy a Widdinben internált menekültek kiadatását megakadályozza. A magyar menekültek ügyének európai kérdéssé emelkedését rögtön felismerte. Hogy ő mit és mennyit tett ebben az ügyben, azt egy osztrák hivatalos bizonylat erősíti meg leginkább, mely így szólt: «Andrássy Konstantinápolyban minden lehetséges eszközt alkalmazásba vett a rebellesek javára, Ausztria ellen.»

A legnehezebb viszonyok között, 1849. év vége felé, csak akkor hagyta el Konstantinápolyt, midőn kitűzött diplomatiai célját, a kiadás megakadályozását Canninggal

szövetkezve elérte. Saját biztonságáról is kellett gondoskodni, mert az osztrák hatalom a forradalom követét éppúgy a hóhér kezére valónak tartotta, mint a mőzgalom minden vezérét.

Száműzetése és hazatérése korszakát új adatok világítják be. Kiegészítést és helyreigazítást találnak az Andrássy halálos ítéletének részletei is. Ez a halálos ítélet nem hatott reá tragikusan. Mosolyogva mondta egyik barátjának, a hivatalos *Wiener Zeitung* példányát kezében tartva: «Itt van halálos ítéletem oly szépen indokolva, hogy egykoron nem kívánhatok külön feliratot sirkövemre».

Száműzetésének idejében szereplését a legellentétebb módon ítélték meg. Némelyek csak a mulató szalónhőst, a «beau pendu»-t látták benne, ki megszűnt «homme sérieux» lenni. Gúnyosan jegyezte meg erre egy alkalommal Andrássy, hogy «a világot ért legnagyobb ostobaságokat okos képpel ép azok a «homme sérieux»-k követték el, kik sem magukat, sem másokat nem voltak képesek mulattatni.

Senki sem gondolkodott a száműzetés idején többet és mélyebben hazája sorsán. Senki se kárhóztatta inkább a Kossuth és társai által tovább táplált forradalmi politikát, mint ő. Innen is támadt a sok igaztalan ítélet felőle. Természetes, hogy ennek a pártnak, mely európai conflagratiók kihasználásán új forradalommal akart hazája sorsán segíteni, nem tetszhetett a tapasztalatokból más következtetésre jutott államférfiúnak az *Eclectic Review*-ben 1850-ben közzétett cikke. Ebben a cikkben Andrássy már Magyarország és Ausztria között a kibékülést hirdette. A magyar kérdést Andrássy már akkor az egész európai politika világításába helyezte. A művelt világ előtt azt akarta bebizonyítani, hogy Magyarország függetlenségének és a nemzet jogainak visszaállítása nemcsak Magyarország javát mozdítja elő, hanem ez Ausztriának legsajátabb java. Sőt a virágzó, alkotmányos osztrák-magyar monarchiából Oroszországgal szemben csak nyereség hárul a többi hatalmakra. Ezt a gondolatot táplálta ő lelkében, mely gondolat megvalósításának később elsőrangú tényezőjévé vált.

A ki az *Eclectic Review*-ben megírta cikkét s Ausztria

és Magyarország kibékülésének szükségszerűségét hirdette, annak már Deák volt a vezére. Ő hazatérése föltételül nyugodtan kötelezhette magát a Felség és háza iránt változatlan hűségre. Ő hazatérte után csak a törvénykönyvvel kezében akart Deákkal együtt Magyarország függetlenségeért és a nemzet jogaiért küzdeni — és küzdött is az államférfiú okosságával és erélyével.

Széles keretben áll előttünk Magyarország politikai állapota Andrássy hazatérésekor. Ha csak Andrássy élet- és jellemrajzát akarta volna Wertheimer megírni, akkor a korfestés széles ecsetkezelését kifogásolnám. De mivel szerző kifejezetten Andrássy korának megírását is feladatául ismerte és mivel művét, mely német nyelven is megjelent, a külföld számára is írta, annál kevésbé kifogásolhatom ezt, mert különösen az osztrák absolutismus, az októberi diploma, a februári patens, a provisorium korának földerítésére a francia-porosz háború előzményeinek megvilágítására sok új, eddig kiadatlan adatot találunk. Különösen gazdag anyagot szolgáltatott az 1867 előtti korszak történetének megírásához az osztrák belügyministeri irattár. Hell, Kempen, Maschek, Protmann több eddig ismeretlen felterjesztései és különböző iratváltásai érvényesülnek az események és személyek megvilágításában. Werther bárónak, a porosz követnek jelentései, melyekben többek között különösen éles szemmel itéli meg a porosz követ az osztrák absolutismus fonákságait, bő forrást nyújtanak. Mégis ajánlatos szigorú kritikával kezelni ezeket a jelentéseket is, mert mégis csak nagyon elhomályosodott Werther éles szeme, midőn az októberi diplomáról a közzététel első benyomásának hatása alatt azt jelentette, hogy Magyarországról valóban kegyesen gondoskodtak és bőven visszaadták neki azokat a jogokat, melyeket maga tékozolt el.

Az alkotmányos kísérletezések, az októberi diploma és a februáriusi nyílt parancs korszakában is, melyről Schwarzenberg Frigyes, a «Landsknecht»-nek nevezett herczeg úgy nyilatkozott, hogy «eddig katonásdit játszottak, már most alkotmányosdit fognak játszani, Andrássy kiváló szerepet töltött be.

Andrássy álláspontja az októberi diplomával szemben teljesen azonos volt a Deák Ferencz álláspontjával. Az ó-conservativok, gróf Széchen Antal, Dessewffy Emil, Vay báró, a csonka octroyalt alkotmányval vélték a békét megteremteni. Deák Andrássyval és mögöttük az egész nemzet az 1848-iki törvények feltétlen helyreállítását tartották a béke szilárd alapjának. Andrássyt meghallgatása nélkül kinevezték ugyan Zemplén megye főispánjának, de az octroyalt alkotmányon alapuló kormányzattól csak úgy nem fogadta el a főispánságot, mint Lónyay Menyhért vagy Tisza Kálmán. Visszautasítását azonban nem indokolta úgy, mint Tisza Kálmán, ki elvi okból utasította vissza. Andrássy véleménye az volt, hogy Vay báró és társai olyan hazafiak, kik nemzetüknek ártani nem akarnak és ő akadályt útjokba nem gördít, de több társával mint képviselő akarja szolgálni a hazát. Kossuth ezt az indokolását meg is támadta. Andrássynak Kossuth szerint ki kellett volna jelentenie, hogy az 1848-ban kinevezett főispán ilyen állást csak úgy foglalhat el, ha az 1848-as alkotmányt és ezzel együtt a felelős ministeriumot visszaállítják.

Andrássyt az ő indokolásáért annál kevésbé érheti jogos szemrehányás, mert Kossuthnak állítólag épen az volt a célja, hogy 1848-as érzelmű politikusok vállalkozzanak a főispáni állásokra, kik a forradalmi propagandának legyenek a megyékben vezérei. Hogy pedig Andrássy mily határozottsággal nyilatkozott az októberi diplomáról, azt tények bizonyítják.

Már azon az emlékezetes országbirói ebéden, hol a fusiós kísérlet hiúsult meg, az ó-conservativoknak szemükre vetette, hogy úgy cselekedtek, mint a kuruzslók, a kik midőn valakinek a keze beteg, először a kisujját vágják le, utána egy másikat, azután egy harmadikat. E közben a baj tovább harapódzik s a vége az, hogy megöli a beteget.

Nem Andrássy mondta-e azt is az ó-conservativ kormányférfiaknak, nem félnék-e attól, hogy Ő Felsége nem fog különbséget látni köztük és azok között, a kik kenyérért szolgálnak? «Meg kell győzni Ő Felségét az ellenkezőről — mondta Andrássy — és ezt azzal is bizonyítani,

hogy ha tanácsotok visszautasítottak, ott hagyjátok állásokat. Ha ezt teszitek, nem képzelhetem, hogy annyira nehéz volna őt meggyőzni».

Nem Andrássy utalt-e híres zempléni beszédjében arra, hogy a mint ma az októberi diploma az adó- és újoncz-megajánlási jogot eltörölte, ép úgy lehetséges volna bármely támadás az alkotmány ellen. Valóban rendkívül találóan ő kiáltotta oda ebben a beszédben nemzetének, hogy egy nemzet alkotmányát ép oly kevéssé lehet felfüggeszteni, mint az egyes életét, — mert mindkét esetben a szünetből halál lesz.

Andrássy így védelmezte a csonka alkotmányos kísérletek ellen a magyar alkotmányt. Nem titkolta el, hogy az 1848-iki törvények föltétlen híve, melyeket az ország törvényhozása esetleg megváltoztathat, de más hatalom nem. Határozottan visszautasított azonban ebben a korszakban minden forradalmi törekvést és ennek minden eszközét. A rendőrség különféle jelentései azonban még ebben az időben mindig «meggyőződéses forradalmár»-ként jellemezték Andrássyt.

III.

Az absolut centralismust, a történet egyik legszomorúbb és legsivárabb korszakát, felváltotta a Schmerling-féle burokratikus centralismus, mely más eszközökkel ugyan, de szintén ugyanazt a célt, a birodalmi egység gondolatát szolgálta. Megjelent a februáriusi patens. Ez tulajdonképen nem volt egyéb, mint Schmerling 1860 december 23-án kinyilvánított programszerű alaptételeinek nagyrészt Perthaller által fogalmazott körülírása. Deák is a februáriusi patensben újabb kísérletet látott Magyarországnak az örökös tartományokkal való egybeolvasztására. Andrássy teljesen egyetértett Deákkal. Andrássy a haza állapotát a beretva éléhez hasonlította, melyen a Korán szerint Mahomed hívei a paradicsomba jutnak. A februáriusi patens ellen sorakozott az egész nemzet. Kónyi, Werther, Lederer adatainak felhasználásával kimerítő tájékoztatást nyerünk az egybehívott magyar országgyűlés, a felirati és határozati párt küzdelméről. Andrássy

nagy beszédjében ezen alkalommal is Európa helyzete szempontjából világította meg a magyar kérdést. Csakúgy, mint 1850-ben az angol folyóiratban. Ebben a beszédjében mondta: «Jobb volna meddő formavitatkozások helyett meggyőzni a hazát és világot arról, hogy a felirat ama szavai mellett: «Magyarország a 48-iki törvényeket nem adhatja fel soha», — az összes nemzet mint egy ember áll.» Köztudomású, hogy a Felség címzése kérdésében is valódi államférfiúi magaslaton állott és a felirat visszautasítása után is a kibékítő hangulat megteremtésére neki volt Deák után a legnagyobb hatása.

A husvéti cikkeknek, a *Debatte* cikkeinek jelentőségét, az Andrássy és Deák között a delegációról felmerült nézet-eltéréseket legnagyobbbrészt ezen korszak hervadhatlan érdemű bűvárának, Kónyi Manónak közzétett adatai világítják meg. Szélesebb körök eddig csak azt tudták, hogy a delegatio eszméje egy terebesi erős lovaglás alkalmával pattant ki Andrássy agyából, de azt kevesen tudják, mit Kónyi mondott a szerzőnek, hogy a közös-ügyek bizottságainak tárgyalására vonatkozó dolgozat is Andrássytól származik.

Több új adat egészíti ki a Schmerling bukásának történetét is. A «Wir können warten» és a «Verwirkungs Theorie» ideolog hirdetőjét jellemző vonásokban látjuk magunk előtt. Államférfiaknak, kiket a lehetetlen lelkesít, nem lehet más sorsuk, mint az elbukás, mert lehetetlen volt Schmerling rögeszméje: Magyarország bevonása a központi parlamentbe. Nagy-német politikáját is teljesen elhibázta, Deák és Andrássy politikájával pedig az ő belpolitikája összeegyeztethetlen volt, népszerűségét is elvesztette Ausztriában és így neki le kellett tennie a politikai szereplés színpadáról. Bukása már 1863-ban, az elhibázott német politika után, világosan volt látható. Kegyvesztettségét sokan tudták. Csak ő maga nem látta; hisz 1865 május 31-én házi újságírója, Fröbel előtt még lelkesen fejtegette programját, melylyel a «parlamentarischer Gesamtkörper»-be hazánkat be akarta kebelezni. Jellemző, a mit felöle Kaiserfeld állított: «Önbizalma dölyfösség, bizalma könnyelműség, háttározottsága makacsság».

A «fölfüggesztés politikája» idejen a Belcredi-Mailáth-korszakban is kijut Andrásynak a politikai vezér-szerep.

Az osztrák baloldal, élén Herbsttel és Giskrával, kezdetben nagyon lelkesülve fogadta a Verwirkungstheoriát. — Andrassy, ki Deákkal együtt a német szabadelvűeknek állásfoglalására nagy súlyt helyezett, szükségesnek is tartotta a *Pesti Napló*-ban «néhány igénytelen szót az osztrák liberálisokhoz» intézni. Óva intette ezeket, hogy ne azonosítsák magukat a centralista burokratiával és becsületesen mondanak le Magyarország beolvasztásának szerencsétlen eszméjéről. Bizonyos közeledések már ekkor történtek a német szabadelvű-párt és a Deák-párt között. Különösen Kaiserfeld volt a közvetítő. Andrassy élénk tevékenységet fejtett ki Majláth azon szándéka ellen, hogy a törvényhatóságokat eredeti alakjukban nem akarta helyreállítani. Andrassy ezt oly elengedhetlennek tartotta, hogy a provisorium bevezetett tényével szemben is sürgette. Majláth az októberi diplomában látta a mentő alapot és az 1865 decemberre összehívott új országgyűlés segítségével kívánta az alkotmányos rendet helyreállítani. Majláth a megyéktől, mint az izgatás fészkeitől, féltette tervének megvalósítását. Félt, hogy az 1861-iki események ismétlődnek. A februáriusi patens egyik szervét, a Reichsrath-ot, 1865 szeptember 20-án a Belcredi-kormány felfüggesztette. Ezt a manifestumot Andrassy is helyeselte, mert egyik nagy akadály, a központi Reichsrath, eltűnt a megértés útjáról. A centralisták Ausztriában ekkor még mindig remélték, hogy az ő napjuk újra kisüt. Gróf Crenneville és gróf Coudenhove, Ő Felsége szárnysegédei, még a fejedelem pesti útja után is a magyarokkal szemben az ágyúkról, mint ultima ratióról beszéltek. A porosz katonai attaché jelenti is Berlinnek, hogy most is dugába dől a béke a magyarokkal.

Ily helyzetben nyílt meg az 1865-iki országgyűlés. A trónbeszéd több tekintetben kellemetlenül érintette az országgyűlést, mert ez egyfelől a felelős magyar ministerium életbeléptetésén átsiklott, másfelől a monarchia egységét és a királyi jogokat színezve hangsúlyozta és az 1848-iki törvényeket akkori alakjukban a monarchia fenntartásával

összeegyeztethetlenségnek tartotta. Ez a magyar politikai világban, különösen Deáknak és Andrássynak a legnehezebb helyzetet teremtette. Andrássynak az alelnöki választást megköszönő beszédje nagy hatással volt a további fejleményekre. Andrassy Deákkal szemben sürgette, hogy a nagyhatalmi állásra vonatkozólag a felirat szerkezetében egy tételt vegyenek fel. Deák aggodalmainak Andrassy végre is engedett, bár meg volt győződve, hogy a király nagy örömmel vette volna a nagyhatalmi állás kellő méltánylását és ennek jó hatását más irányban érezhette volna a kiegyezés ügye.

Ezért Andrassy még egyszer szót is emelt a nagyhatalmi állás mellett, «a birodalom csak úgy lehet szabad, erős és nagyhatalom, ha Magyarország teljes jogi önállóságát saját állandó elvéül teszi». Deák nagy beszédje az opportunisták ellen a felirat egyhangú elfogadásának sorsát eldöntötte. Belcredi és Menndorf az udvar körében Deák követeléseit elleneztek és véleményük az uralkodó leiratában győzött is. Deák és az egész országgyűlés azonban az 1848-iki törvények előzetes elismerésének álláspontjától nem tágitottak. De szakítani épen nem akartak. Andrassy folyton hangoztatta, hogy az uralkodó személyét mindig és különösen minden államiratban válaszzák el a kormánytól. A híres felirati záradék Andrassy felfogását tükrözi vissza. Andrassy cikket is írt a *Pesti Napló*-ba, melyben hangsúlyozta, hogy a felirat nem más, mint «dynastikus érzelmektől eltelt fellebbezés egyenesen az uralkodóhoz». Deák indítványa a 67-es bizottság választására is útmutató volt arra, hogy Magyarország a békét óhajtja. Csak az volt a baj, hogy Bécsben a minden időkből ismétlődő syren-hangok elhitették az uralkodóval, hogy most már a magyarok sok engedményre készek, mert mindenáron békülni óhajtának. Az ügyek fejlődésében rövid időre úr látszott Deák és Andrassy felfogása között.

Andrassy, Deák véleményével ellentétben, a porosz hadjárat idejére az országgyűlés elnapolását politikai öngyilkosságnak nevezte. A Deák és Andrassy között támadt szóváltást ismerjük Kónyinak az ezen korszak megírásában pótolhatlan adataiból is. Abban talált csak Andrassy megnyugvást, hogy Deák is szükségesnek tartotta a 67-es bi-

zottság által kiküldött tizenötös albizottság eddigi tanácskozásainak eredményét leszegezni. Ezt meg is szerkesztették és kinyomatták. Ez a munka, melyet Csengeryvel együtt írt Deák, volt tulajdonképen a későbbi nagy békemű alapja.

IV.

A porosz háború előzményei alapos történeti kútfők alapján állanak előttünk. Itt különösen Werthernek, Weymannak Bismarckhoz írt jelentései, Belcredi *Fragmente* című műve, Kónyi művei és Andrassy sajátkezű följegyzései szolgálnak bő forrásokul.

Königrätz után a háború apaságára nem igen jelentkeztek. Eszterházy, Belcredi elutasították maguktól a szerzőséget. Werther Crennevillet nevezi meg olyannak, a ki Poroszország ellen folyton háborúra tüzelte a legfelsőbb udvari köröket

Erzsébet királyné, ki tudvalevőleg a königrätzei vereség után nemcsak saját kívánságának megfelelőleg, de a király akaratából is utazott Pestre, július 16-án ezt írta Andrásynak, hogy «épen kaptam a választ, hogy a császár Önt Bécsben várja. A többit szóval ma délután félötökör ismét Königsberg grófnénál» (udvarhölgy).

Belcredi ebben az időben a Felség előtt sötét színekben festette a magyar követelések teljesítésének, különösen a dualismusként esélyeit.

Andrassy sajátkezű följegyzéseiből látjuk, mily kényes szerepet töltött be, midőn a királyt a magyar álláspontnak meg akarta nyerni. A király azzal fogadta a nála megjelent Andrassyt, hogy mint háborúvesztes, minden engedékenységet fölötte aggályosnak tart. «Döntő pillanatban vagyunk — mondta többek között Andrassy — és merem mondani, hogy Felséged csillaga attól a naptól kezdve fog fölragyogni, melyen Felséged e lépésre rászánja magát. Emlékezzék meg Felséged e szavakra, betű szerint be fog minden szó következni.» Kérte Andrassy az uralkodót, hogy a dualismust ismerje el nyíltan és teljesen. Ekkor mondta azt is, hogy a dualismust Magyarországon a magyarságra és Német-

országban a németiségre — mint a monarchia két oszlopára — kell építeni.

Rendkívül érdekes Andrassy följegyzésében az a részlet, melyet ugyanekkor Andrassy a nemzetiségi kérdéstről mondott, iparkodva a Felsőnek azt az erősen hangsúlyozott aggodalmát eloszlatni, hogy a nemzetiségi kérdés a dualismus elfogadása esetén még nagyobb nehézségeket okozna, mint 1848-ban. Erre az aggodalomra Andrassy az egyensúlyozás gondolatára épített, bővebben kifejtett mély államférfíui okoskodással válaszolt.

Andrassy e nevezetes kihallgatás után az előtte már Bécsben a királynál járt Deák Ferenczhez utazott Pusztaszentlászlóra, de már július 29-én ismét az uralkodónál volt és fölolvasta azt az iratot, mely a nemzet vezérével folytatott tárgyalás eredményeit tartalmazza. Az iratban mindketten kötelezték magukat, hogy ők a kinevezendő felelős ministeriummal a tizenötös albizottságnak a közös ügyekre vonatkozó elaboratumát ép úgy keresztül fogják vinni, mint az 1848-as törvények revisióját.

A fogadtatás után sem haladt az ügy előbbre. Andrassy följegyzése szerint azzal bocsátotta el a Felső, hogy az otthagyt iratot nagyon alaposan át fogja tanulmányozni és meg fogja fontolni. Ugyanekkor a Felső egy hozzá igen közel álló személyiségnek azt mondta: «Andrassy igen sokat követel, de nem ígér semmit». Hogy Erzsébet királynénak minő nagy szerepe volt a békemű létrejöttében, azt bizonyítja Andrassy naplójegyzetének ez a tétéle: «Annyi bizonyos, hogy ha a siker meglesz, az ország többet fog köszönni a fölötte örökös jószágos gondviselésnek (Erzsébet), mintsem képzelik». Ezt akkor jegyezte Andrassy a naplójába, mikor július 30-án azt a hírt kapta, hogy Erzsébet királyné őt a következő napon Schönbrunnban látni akarja. A királynéval folytatott beszélgetésről nincs Andrassynak följegyzése. Semmi kétség azonban, hogy Andrassy harmadik kihallgatása a királyné közvetítésére vezethető vissza. Valószínűleg erre az időre esik Andrassynak német nyelven írt terjedelmes fölterjesztése «A monarchia ujjaalkotásáról». Ebben Andrassy összes érveit fölhozza a dualismus

elfogadása mellett. A ki Andrásynak ezt az iratát elolvassa, teljesen osztozik a szerzőnek abban a véleményében, hogy a mit Andrassy ebben mond, az méltán helyezi őt korának legelső politikusai mellé. A legnagyobb hévvel ajánlja az ó-conservatív álláspont elvetését és a Deák-féle fölíratban kimondott kívánalmak teljesítését. «Én a fejemmel állok jót azért, hogy attól a naptól kezdve, melyen Magyarországon szabadelvű kormányzat lép életbe, többé forradalom nem lehet» — mondja Andrassy — és ha «Austria belső erőit most nem fejt ki, nemcsak a német szövetségből, hanem a civilisált Európából is kiszorul. De hogy Austria benső erőit kifejthesse, mélyreható átalakulásra van szüksége». Ez alatt az átalakulás alatt Andrassy a becsületes és őszinte dualismust értette.

Magyarországban már az a közfölfogás kezdett erőt venni, hogy Bécsben ismét ott tartanak, hol a porosz hadjárat előtt. A fordulat gyorsan bekövetkezett. Báró Beust eddigi szász miniszternek osztrák külügyministerré való kinevezésével a monarchia belső viszonyainak teljes átalakulása következett be. Beust államférfiúi egyéniségével ma már teljesen tisztában vagyunk. A mily lekicsinylő véleménynyel voltak Bismarck, Hasner, Armin gróf és Ignatieff Beust felől, arra az ő ingadozó, kapkodó, tisztán személyes politikát űző, szerfölött hiú, cselszövő egyénisége bőven rászolgált.

Orczy kiadatlan naplója szerint Deák Beustnek a kiegyezés sikerében tanusított érdemeit elismeri ugyan, de hibásnak tartja azt az állítást, melylyel Beust magát mindig hitegette, hogy ő teremtette a 67-iki kiegyezést. Beustot a «revanche» gondolata Poroszország ellen és a Habsburgok németországi hatalmi állásának visszahódító törekvései ültették a külügyministeri székre. Gróf Goltz Bismarcknak azt jelentette, hogy Metternich Richard herceg, akkori párisi osztrák követ volt Beust megbízásának egyik főtényezője. Metternich Beustot a legalkalmasabb egyénnek tartotta a «revanche» megvalósításához nélkülözhetlen III. Napoleon kegyeinek megnyerésére. Orczy Béla is 1870-ben így nyilatkozott: «Én mindinkább meg vagyok arról győződve, hogy Beust,

midőn 1866-ban átvette a külügyeket, megígérte, hogy Poroszországon bosszút fog venni. Nem lehetetlen tehát, hogy Ő Felségét már csak azért is biztatta a kiegyezésre, mert akkor is a revanchera gondolt». Bismarck is azt mondja (*Erinnerungen*), hogy e már «elkedvetlenedett» szász minster megválasztása arra engedett következtetni, hogy a bécsi politika a revanche irányát fogja követni.

Beust az országgyűléshez november 17-ikén intézett leirattal — mely az ő műve — kudarczott vallott. Még az ellenék is megelégedett azzal a hanggal, melylyel Deák Ferencz azt a leiratot visszautasította és az alkotmány helyreállítását követelte. Deák fölirata Bécsben nyomasztó hatással volt. Beust Mailáthtal deczemberben Pestre utazott, állítólag a terep földérintésére és ismerkedés czéljából. Itt Deáktól és Andrássytól is hallhatta, hogy mindenekelőtt a felelős ministeriumot kell kinevezni. Ekkor írta Andrássy nejének, vonatkozva Sennyey ebédjére, hol Beusttal kellett találkoznia: «Az ebédnél és Beusttól és senkitől ne féltsen; sohasem éreztem magamat jobban, mint most, felveszem a harcot az egész társasággal».

Beust azzal ment vissza Bécsbe, hogy a magyar urakat nem lehet «capacitalni». «A kilátások — mondotta Andrássy még 1866 deczember végén — egészen rosszak. Igen kevés remény van, hogy lesz valami a dologból». Beust Werther előtt úgy nyilatkozott, hogy a császár, ha a kiegyezés megghiúsul, minden körülmények között számíthat hatalmas és megbízható hadseregére.

A január 9-én megkezdődött bécsi tárgyalások, melyekben Beust elnöklete alatt Andrássyn kívül Mailáth, Belcredi, Sennyey, Lónyay és Eötvös vettek részt, megérlelték Belcredi bukását, ki a rendkívüli Reichsrathhoz ragaszkodott és az azzal kapcsolatos föderalista tervekben látta a mentő eszközt.

Egészen biztos, hogy Belcredi a magyar kérdésen bukkott meg. Belcredi távozásával a kiegyezés ügye a dualismus nagy ellenségétől szabadult meg. Belcredi ugyan később maga a kiegyezésről írva megjegyzi, hogy annak igazi datuma az ő manifestuma kibocsátásának napja. Az

a nap, mely fölfüggesztette a februáriusi patens Reichsrath-ját. E manifestum nélkül Belcredi szerint nem volna kiegyezés. Sajátságos, hogy a minden ízében föderalista Belcredi utólagosan szintén atyasági keresetet indít a kiegyezésért. Beust leginkább a «revanche» gondolatának kifestett sikerétől ösztönözve sietett a kiegyezést megkötni. Ennek alapjául szolgált a tizenötös bizottságnak a 67-es bizottság által módosított munkálata. Nehézségek még mindig voltak. A honvédelmi minisztérium fölállítására elé gördített akadályok és a magyar ujonczmegajánlási jog tagadása voltak az ütköző pontok, melyeket le kellett győzni. A király csak úgy egyezett bele a honvédelmi minisztérium fölállításába, ha Andrássy fogadja el a ministerséget. Ekkor mondta Andrássy — visszatérve Bécsből — Tisza Kálmánnak: «Óhajtasod teljesült, de én vagyok annak az áldozata, mert Ő Felsége csak olyan feltétel alatt fogadta el a javaslatot, hogyha ezt a tárczát is átveszem». Az ujonczmegajánlási jogra nézve Ő Felsége azt mondta Andrássynak: «Ebben a kérdésben kérlelhetetlennek fog találni». Andrássy bátran válaszolta, hogy olyan magyar országgyűlés nincs, mely erről a jogról lemondana. Ez nem az 1848-iki törvények vívmánya volt; ez a jog Magyarországon mindig fennállott.

A megegyezés létrejött. A felelős minisztériumot kinevezték.

Austriában hajlandók voltak ugyan «contre cœur» a dualismus elismerésére, de a neves vezető államférfiak az életbeléptetés politikai és erkölcsi felelősségének terhét nem kívánták vállalkra venni. Andrássy államférfiúi genialitásának több nehézséget kellett akkor leküzdenie, melyekkel hátráltatni kívánták a kiegyezés zárvékét, a koronázást. A trónról való lemondásról hozott törvény története is igazolja, hogy Andrássy leleményes elméje találta el a helyes kibontakozás útját.

Ha ekkor nem sikerül Andrássynak a királytól fölhatalmazást nyerni ennek a törvénynek a létesítésére: a koronázási hitlevél szövegezése céljából választott 24 tagú bizottság kifogásai minden esetre hátráltatták volna a koronázást. Sok vajudas után dülőre viszik a «regnicolaris deputatiok»,

a «quota» és az «államadóssági kérdést». Ezekben kiválóan pénzügyi természetű kérdésekben is Andrassy kimagasló államférfíui tapintatot és ügyességet tanúsít. Bebizonyítva látjuk azt is, hogy az austriai concordatum megszüntetése érdekében Andrassy egyéni súlyának nagy jelentősége volt. Ezzel az irányítással azt akarta Andrassy elérni, hogy az osztrák Reichsrath vezető embereit kedvezően hangolja a kiegyezési ügyre, melyet Ausztriában oly kedvetlenül fogadtak, hisz Skene a kiegyezési bizottságot az osztrák parlamentarismus Königrätzének nevezte el. A magyar szélsőbal nem gyűlölte elkeseredettebben a delegatiót, mint az osztrák centralisták. Andrassy mindig lelkesedéssel beszélt a delegatióról, mely saját eszméje volt. Eredeti tervéről, hogy az osztrák és a magyar delegatio még nézetkülönbségek esetében se tarthasson együttes ülést, Deák óhajára már 1865-ben lemondott. «Hogyne volna a delegatio kitünő intézmény — mondta Andrassy, — hisz mi 30%-ot fizetünk a közös költségekhez és annyi jogunk van, mint azoknak, kik 70%-ot fizetnek». Andrassy többször kifejtette és ezt sajátkezű följegyzéseiben is megörökítette, hogy a paritás alapján hivatva vagyunk a területileg legnagyobb birodalmak egyikének külviszonyaira és így Európa érdekeire hatást gyakorolni és így tekintettel Európa-, Ausztria- és saját hazánkra, oly állást foglalunk el, a milyent az Arpádok ideje óta el nem foglaltunk.

Ausztriában a kiegyezés már csak azért sem volt népszerű, mert Ausztria megszokta Magyarországot úgy tekinteni, mint Ausztria tartományát. «De jure» nem volt az, de ki tagadhatná, hogy «de facto» az volt. A törvény paragraphusa azonban még nem élet és valóság. Most, ha a törvény életté válik, az osztrákok előtt nyilvánvalóvá vált, hogy a hatalmat tényleg meg is kell osztani. Herbst, Giskra ezért fáztak mindaddig a kormányvállalástól, míg a kiegyezés nem «fait accomplie». Andrassynek nehéz feladat jutott, midőn egyfelől Magyarország újjáalkotásának nehéz munkája súlyosodott vállaira és másfelől a folyton bizalmatlan osztrák centralista és katonai hatalmi törekvésekkel kellett küzdenie.

Alkotó kedvét erős próbára tették a véderő rendezése a horvát kiegyezés, Fiume birtokba vétele, a határőrvidék felosztása és a kettős monarchia czimének megállapítása. A kiegyezés után különösen a honvédegyletek izgató viselkedése sok gondot okozott. Fegyvertelen forradalom közepett élünk — mondta egyszer Deák az akkori állapotokról. A király tele volt aggálylyal. Az uralkodónak a *Honvéd* című ujság mérhetlen izgatásai komoly gondot okoztak. Be kellett tiltania az összes honvédegyleteknek október 6-ára tervezett országos gyűlését. A titokban működő demokrata-köröket is fel kellett oszlatni. Az önálló hadsereg követelése mindinkább általánossá vált. Az 1867 : XII. t.-cz. 11. §-ának «magyar hadsereg» kitételében kereste a széles mederben megindult izgatás a törvényes alapot. Ily helyzetben igazán szerencse volt, hogy ekkor már az egyeneslelkű király bizalma az egyeneslelkű Andrássyban megingathatlan volt. A kölcsönös érintkezés legteltjesebb közvetlensége és őszintesége jellemezte a király és Andrássy között a viszonyt.

A véderő rendezésében is hamar fölismerte a király, hogy Andrássyt a kettős monarchia igazi életérdekei irányítják. Jelszavaknak nem hódol. Andrássy a magyar hadseregért kárpótlásul a honvédség szervezését követelte. Hosszú és változó esélyekben gazdag küzdelmek után emelt fővel nyujthatta be véderőjavaslatát és a mi 1868 elején merő lehetetlenségnek látszott, Andrássy okos, körültekintő politikájával lehetségessé vált. Rendkívüli munkát végzett ekkor Andrássy, mert egyfelől le kellett győznie a bécsi katonai, sőt a legmagasabb körök ellenszenvét, kik a honvédségi intézménytől a hadsereg egységét féltették, s másfelől a hazai túlzó követelések izgatásait kellett csillapítania.

A kik a politika iránt ebben a korban már érdeklődünk, tudjuk, minő mély felháborodást keltett az egész országban Griviçiç ezredesnek, mint a hadügyminister képviselőjének az első delegatióban tartott, a magyar közjogot letaposó beszédje, melyet Albrecht főherceg jóváhagyásával mondott el. Griviçiç — írta nejének Andrássy — Jellasich

szerepét akarta játszani.* A legfényesebb elégtételt követelte Andrassy. El is nyerte. Griviçiq többé nem jelenhetett meg a delegatióban és Ghyczy ezredes lépett helyébe, Khun hadügyminister pedig, ki előzőleg tudott Griviçiq beszédjéről, mély sajnálatának adott kifejezést és megmagyarázta, hogy a hadsereg egységét csakis az 1867: XII. t.-cz. rendelkezésének megfelelően fogja fel.

Nagy államférfiúi munkát végzett Andrassy a horvát és fumei kérdésben. A februáriusi patens alapján összehívott horvát tartománygyűlés az 1861: XLII. t.-cz.-ben egyszerűen szét tépett minden kapcsolatot, mely a horvátokat törvényhozási, közigazgatási és igazságszolgáltatási tekintetben Magyarországhoz fűzte. Csak mint egyenjogú fél akartak a horvátok Szent István koronájával tárgyalásba bocsátkozni. Az 1848-iki törvényeket teljesen ignorálták. Az 1865-iki zágrábi tartománygyűlési felirat önállóan kívánt Ö Felségével tárgyalni. Óriási kedvetlenség volt az országban a horvátok magatartása miatt, mely mögött egy hatalmasnak képzelt délszláv birodalom phantomja kísértett. Ebből a helyzetből kell megítélni annak a sok szemrehányásnak az értékét, melylyel még ma is a «fehér lap» politikáját, a horvát kiegyezés nagy engedményeit, Deák és Andrassy rovására, illetni szokták.

Bécsi és magyarországi kormánykörökben komolyan tartottak attól, hogy porosz-francia háború esetében Oroszország erősen kizsákmányolná a délszláv lakosság forrongását. Budapesten és Bécsben is siettették a horvát viszálykodás megszüntetését. A koronázást megtartották a horvátok nélkül. Strossmayert erősen leintették. Haulik biboros érsek egyesült Rauchhal és sikerült az unionista pártnak az újonnan választott tartománygyűlésen többséget biztosítani. A kiegyezés létrejött, de Fiume kérdésén majdnem meghiusult. Andrassy éles elméje fölismerte, hogy a fumei tengerpart

* Megjegyzem, hogy Csengery Antalnak eddig még kiadatlan naplója, melyet szerző nem ismert, nem sokára szintén meg fog jelenni. Csengery igen részletesen foglalkozik az első delegatio minden fontosabb kérdésével és különösen bőven részletezi a Griviçiq esetét is.

sokkal kisebb, hogysem a jelentékenyebb kereskedelem feltételeinek megfelelné. Ezért az volt az álláspontja, hogy az egész horvát tengerpartot a magyar kormánytól függő kormányzó vezetése alatt kell egyesíteni. Ettől az eszmétől nem tágitott. A horvát követelésekkel szemben megtalálta ismét a helyes utat, midőn provisoriumot létesített, melyet minden tényező elfogadott.

A fiumei kérdésnél még kényesebb ügy tette Andrássy államférfiúi képességét erős próbára. Ez a határőrvidék megszüntetése. A bécsi reactionarius körök a határőrvidéket tartották annak a sarkpontnak, melyből alkalmas pillanatban a dualismust aláaknázhatják. A bánsági és horvátországi végvidéki rendszer a dualismus keretében már fönn nem állhatott. Az 1869. év nyarán Bécsben üléselő magyar delegatio siettetete ennek a tövises kérdésnek a megoldását. Wertheimer adatokkal mutatja ki, hogy nem felel meg a valóságnak az az állítás, hogy a magyar delegatio fellépése Andrássyt meglepte. Hogy mily nehézségbe ütközött a királyt a határőrvidék polgárisításának hasznáról meggyőzni, bizonyítja az a levél, melyet 1869 augusztus 16-án Andrássy harmadfélórás kihallgatása után feleségéhez írt: «Soha oly rosszkedvűnek és difficilisnek nem láttam a királyt».

Andrássyt a király a szokásos «çercle» alkalmával a megszólításoknál mellőzte és az udvari emberek már kegyvesztettséget szimatoltak. Nem tudták — jegyezte meg Andrássy kedélyesen — hogy mondjanak-e még jónapot neki, vagy ne mondjanak. A király előtt a katonai körök és főleg Albrecht főherczeg oly sötéten színezték a határőrvidék polgárisításának hatását, hogy nem lehet csodálkozni az uralkodó elkedvetlenedésén. Ebből a kellemetlen helyzetből augusztus 13-án diadalmasan került ki Andrássy. Az uralkodó teljesen Andrássy álláspontjára helyezkedett. A király elnöklete alatt tartott ministeri tanácskozáson Andrássy fényesen leverte Giskrának érveit. Határozatba ment a katonai határőrvidék feloszlatása. Ekkor írta nejének Andrássy: «A delegatio roppant örömben van. De ha barátokat nyertem, még sokkal több ellenséget. Ez azonban mindegy. Én azon elvből indultam ki: «Greife nicht

ins Wespennest, Tust du's dennoch, so tue es fest». Az osztrák delegatio akadékoskodásai nem sok bajt okoztak. Ők a maguk szempontjából követtek el nagy hibát, midőn Ausztria járulékát a határőrvidékhez megtagadták. Ekkor mondta Andrássy, ha az osztrákok nem járulnak a határőrvidék kiadásaihoz, akkor megtagadják a határőrség, mint közös katonai intézmény költségének megadását és így azokat Magyarországnak egyedül kell fedeznie s így természetesen megszűnik az intézmény eddigi jellege és magyar hadsereg lesz belőle. A polgárisítás végrehajtásának előkészületeit siettette Andrássy, mert mindig aggódott, hogy a reactio emberei újabb és újabb sziklákat hengergetnek a polgárisítás útjába. Nem csalódott. A horvát nemzeti párt vezérei a határőrségi kérdést a horvát-magyar kiegyezés revisiójára akarták kiszákmányolni. Miletics és pártja a nagy szerb királyság propagandájával izgattak. Utiazenovics izgató röpiratot írt, melyre esküdtek a határőrvidékiek. A hadügyministerium előadója (König) kifogást tesz és memorandumot ír a polgárisítás ellen. Elterjed a hír, hogy Albrecht főherczeg a határőrvidék katonai hivatalnokait ellentállásra bátorítja. Követelik — és ezt a követelést a katonai előadó is támogatja, — hogy a felosztatás kérdésében döntsön a határőrvidéki nép. Ennek a mozgalomnak célja világos volt. Magyarországgal és Horvátországgal szemben a határőrvidéket mint egységes testet és mint egyenjogú tényezőt akarták fenntartani. Kuhn hadügyminister is a felosztatás ellen nyilatkozott. Ily nehézségeket kellett újra legyőzni Andrássynak. És sikerült, mert a király Kuhnval szemben Andrássy álláspontját fogadta el. Végre létrejött az 1871-iki törvény. Szívós kitartással érte el Andrássy kitűzött célját és teljesen igazolta azt a jóslatát is, hogy mesterséges izgatás volt az egész lárma, mert a rakoviczai zendülésen kívül az egész polgárisítás nyugodtan és rendben folyt le.

V.

Érdekes fejezete marad közjogunk fejlődésének a monarchia czimzésének kérdése is, melyet meg kellett oldani, mert erről a kiegyezési törvény hallgat. Sokan vannak mai politikusaink között, kik hátborzongatást kapnak, ha valaki az 1867: XII. törvénycikk hézagainak kitöltéséről mer beszélni. Merev orthodoxia az álláspontjuk és az alaptörvény ellen elkövetett hűtlenséget vetnek annak szemére, a ki nem tartja ma még végrehajtottnak az 1867: XII. törvénycikk vezérlő gondolatát: a paritást, nem látja megvalósítotttnak a két állam souverainitásának a kiegyezés keretében életre kelthető követelményeit. Örömmel látom, hogy Wertheimer nem tartozik az elfogultak közé, «Amint — így szól épen a címkérdés alkalmából — vannak hézagok a *pragmatica sanctió*ban és az 1848-iki törvényekben, a melyeknek kitöltése későbbi idők feladatául jutott, úgy az 1867-iki kiegyezés is helyet hagyott további építésnek». Igen természetesen ő se, mi se értünk ezen kiépítés alatt egyebet, mint a kiegyezés megállapított keretében való kiépítést.

Kétségtelen, hogy vannak hézagok és azokat minél előbb kitölteni épen azoknak kötelessége, kik az 1867-iki nagy kiegyezési műnek becsületes meggyőződéssel hívei. Minél inkább kerül le a papirosról a «paritás» és eleven életté lesz, annál szélesebb gyökérszalakat ver a nagy békemű a nemzet politikai talajában. Sajnos, hogy alaptörvényünkben a közjogi kifejezések sok helyütt nincsenek szerencsésen megválasztva. Ennek mentségeül szolgálnak az 1867: XII. törvénycikk létrejöttének körülményei, mert szorgos codificatióra, melyet különösen Csengery melegen ajánlott, nem volt idő, hanem gyorsan szakaszokra osztották a király által már előzőleg jóváhagyott előterjesztést. Andrássy a koronával egyszer már véglegesített ügyet nem akarta új formásokkal kockáztatni. Több nem egészen helyes közjogi kifejezést utólag magának Deák Ferencznek értelmezése helyezett tiszta világitásba. Ily értelmezések mellett is a centralistikus összbirodalmi eszmétől áthatott osztrák tábor szive-

sen aknázza ki alaptörvényeink szövegezésének hiányait. Az alaptörvény «birodalom» kifejezését már sokszor szemünkre vetették. Semmiesetre sem helyes összefoglaló kifejezés. A dualismus, a kettős monarchiát megillető két állami souverainitás ezt a kifejezést nem tűri. Deák azzal menti a használt «birodalom» szót, hogy nem osztrák birodalomról van szó. Ezzel a magyarázattal a tartalom meg van világítva — de azért a kifejezés helytelen, mert abból a rosszakarat a dualistikus monarchia egységét olvashatja ki. Csodálatos egykedvűséggel vette az akkori magyar közvélemény azt is, midőn Beustnak a birodalmi kancellár czimét adományozták. Az osztrák körök irányzatos előszeretettel használják a «Reich» kifejezést. A hol csak lehet, érvényesítik. Kényes helyzetet akkor teremtett Deáknak és Andrásynak a «birodalom» kifejezés, midőn az 1868-iki delegatio alkalmával ezt a közös ministerek és az osztrák delegatio elé terjesztett államiratok alkalmazták. Az ellenzék nem akart tárgyalásokba bocsátkozni, míg a ministerium kielégítő felvilágosítást nem nyújt. Andrassy rendkívül ügyes taktikájának lehetett köszönni, hogy egy kormánynyilatkozattal a fölvetett közjogi kérdést sikerült grammatikai jelentőségre leszállítani. Tisza Kálmán 1868 márczius 6-án a delegatióban a dualistikus forma czímei kérdését vetette fel és annak a várakozásának adott kifejezést, hogy a közös külügyminister minden nemzetközi eljárásban csak oly czimzéssel és elnevezésekkel fog élni, a melyek Magyarország közjogi állásának és alkotmányos törvényeinek megfelelnek. Itt Csengery figyelmeztetett arra, hogy ennek foruma az országgyűlés. A delegatióban határozat nem hozható, mert akkor az az osztrákokkal is közlendő volna. Ezért a Tisza-féle interpellatio tartalmát, melyet az egész magyar delegatio magáévá tett, csak jegyzőkönyvbe vételre tartották alkalmasnak. Nagyobb zavart idézett elő az 1868 május 8-án előterjesztett kereskedelmi szerződés, melyet az Észak-német szövetséggel kötöttek. Ez csak Ausztriát említette és Magyarországról nem emlékezett meg. Az ellenzék a kétségtelenül vastag hiba kijavítása előtt a szerződés elfogadásáról hallani sem akart. Maga Deák is ezen az állásponton volt. A bécsi körök fáztak a

kijavítás nehézségeitől. Bismarck nem volt soha, így ebben a kérdésben sem az alakiségok embere, a lényegét tekintette és nem a diplomatiái formákat és készségét fejezte ki a magyar kívánság teljesítésére. Ő tudta, hogy a Napoleonnal való szövetségnek a magyarok nem barátjai. Szívesen vállalkozott előzékenységre. A módosítás meg is történt, de csak a törvényes magyar szövegben Ausztria helyébe a magyar szövegbe ezt tették. «Ő Felsége mindkét állama», továbbá az uralkodó címébe a híres «és» szócska jutott. Ez természetesen csak «ad hoc» és épen nem volt a címkérdés végleges megoldása. Andrassy a végleges megoldásra már 1868 január 23-án tette meg az első érdemleges lépést — tehát még előbb, mint Ghyczy az első delegációban megtámadta a «birodalmi minister» elnevezést. Hogy minő felfogás volt divatban az osztrák körökben a címkérdésről, erre felvilágosító bizonyíték Arnethnek véleményes jelentése, melyet ő a címkérdésben Beust felhívására előterjesztett. Ebből a jelentésből láthatjuk, minő centralistikus nézeteket fejtett ki az államlevéltár igazgatója. A véleményt Beust közölte Andrassyval. Andrassy kimutatja (*Promemoria über die Titelfrage*) Arneth fejtegetéseinek tarthatatlanságát és maga ajánlotta a következő elnevezéseket: «Osztrák-magyar monarchia» vagy «Osztrák-magyar birodalom». Ha pedig a két államról azok «specialis» megnevezése nélkül van szó, akkor a következőket ajánlotta: «Az osztrák-magyar monarchia mindkét államterülete» («Beide Staatsgebiete der österreichisch-ungarischen Monarchie») és «Ő császári és apostoli királyi Felsége mindkét államterülete» («Beide Staatsgebiete Sr. kaiserlich und königlichen apostolischen Majestät»). A promemoriában még melegen ajánlja Andrassy gróf, hogy a dualismuskak megfelelő új elnevezést a külföldnek hivatalosan, diplomatiái úton tudomására juttassák. Ezek a címkérdésre vonatkozó tárgyalások titoktartás mellett folytak. A balpárt az egész címkérdés végleges rendezéséig lehetetlenné akarta tenni a november 12-ére Pestre összehívott delegatio működését. A baloldal részéről megtették az indítványt. Az ellenzék november hó 14-én kijelentette, hogy a törvény megsértése miatt delegationális mandátumaikról lemond-

danak. Alig, hogy a baloldal ezt a lépést tette, 1868 november 14-éről keltezett legfelsőbb kézirat a címkérdést megoldotta. A megoldás helyes-e, annak bírálatába nem bocsátkozom, de nem hallgathatom el, hogy az «Ausztria és Magyarország» kifejezést helyesebbnek tartom, mert a két állam külön souverainitását ez az elnevezés födi és azokat az aggályokat, melyeket ezen kifejezés ellen Andrassy *Promemoria*-ja felhoz, nem tartom döntőknek. Andrassy bizonyára csak azért érvélt a Svéd- és Norvég-oroszország tiszta personaluniójára emlékeztető «Ausztria és Magyarország» kifejezése ellen, hogy legalább azt a vívmányt sikerüljön az Arneth-féle véleményekkel szemben elérnie, melyet az ő javaslata tartalmazott. Egyébiránt ma már több nemzetközi szerződésünk van, melyekben az «Ausztria és Magyarország» kifejezést használják. Különb ki kell emelnem, hogy Andrassy sem hallgatta el promemoriájában azt, hogy Magyarországon az «Ausztria-Magyarország» elnevezést sokan tartják az ő javaslatánál helyesebb kifejezésnek.

VI.

A belügyi politika terén elért fényes sikerei mellett Andrassy Gyula még miniszerelnöksége idején hatalmasabban irányította a külügyi politikát, mint bárki utódjai közül. Idehaza szélesebb körök azt hitték, hogy Andrassy-nak egész politikai erejét a belügyi kérdések, a bal és szélsőbaloldallal való harcz köti le. — Ezek nagyon csalódtak. — A külügyi politikát Andrassy tulajdonképen már miniszerelnök korában döntőleg irányította. Beust a délnémet szövetség alapítását tervezgette, Poroszország ellen a revanche gondolata lelkesítette és ezért bujkáló kétértelmű külügyi politikát folytatott. Andrassy épen nem érezte annak szükségét, hogy a dualistikus monarchia visszahódítsa a német birodalomban elfoglalt régi állását. De ő ezt a «német egység» eszméjének elkerülhetlen diadalával szemben lehetetlen vállalkozásnak is tartotta.

Andrassy úgy gondolkozott, hogy Poroszországot nem kell németországi szerepének kivívásában gátolni. Ezért a

fenyegető francia-német háború esetére Andrássy a legteljesebb semlegesség mellett foglalt állást és ő azt tartotta veszedelmesnek, ha a két északi hatalom (porosz és orosz) együttműködése következne be. Bismarck a bécsi követjelentésekből hamar megértette Andrássynak egész külpolitikai fölfogását. Ezért tényekkel bizonyította, mily nagy súlyt helyez ő arra, hogy Magyarországon ne támadjon aggodalom a porosz politika őszintesége felől. Erre hatalmas bizonyíték az, midőn Bismarck a román fejedelmet arra bírta, hogy a magyarellenes izgatásokat vezető román Bratiano-kormányt bocsássa el.

Andrássynak homlokegyenest ellenkező nézete volt a kettős monarchia világtörténeti hivatásáról, mint Beustnak. Beust délnémet-szövetség útján és Napoleonnal kötendő szövetséggel le akarta törni a porosz hegemoniát és mindent ennek a célnak rendelt alá.

Andrássy a monarchia keleti hatalmi állását tartotta szem előtt. A Balkánon kell nézete szerint a monarchia nagyhatalmi súlyát és tekintélyét biztosítani. Beust keleti politikája abban merült ki, hogy a keleten az akkori statusquo mellett foglalt állást. Andrássy Kállayval együtt talán kissé túl optimistikus irányban foglalkozott Szerbia hű barátságának megszerzésével, de Wertheimer kimutatja Georgevich Vladan könyve ellenében azt, hogy valótlan az az állítás, mint ha Kállay közvetítésével Andrássy a szerb fejedelmi kormánynak Bosznia és Hercegovina megszerzésére vonatkozó szerződést ajánlott volna föl, a melyhez az uralkodó és Beust is hozzájárultak. Andrássy semmitől se tartott inkább, mint attól, hogy a monarchia porosz-francia háború esetében feladja semlegességét és esetleg a porosz-orosz támadás veszélye következik be. Beustnak Napoleon a francia-porosz háborúban való cselekvő részvételéért kárpótlásul a németországi régebbi hatalmi állás visszaszerzését ajánlotta föl. Beust és Andrássy között a külpolitika irányáról való nagy arányú eltérés miatt mindig feszültebbé vált a viszony. Ezt még élesebbé tették a *Pesti Napló*ban Danielik által megírt, de Beust sajtóvezetésére valló cikkek, melyekben Danielik azt fejtegette, ha Poroszország átmenné lépni a

Majna vonalát, ezt Magyarország «casus belli»-nek tekintené. Ezeket a Deák-párt közlönyében megjelent cikkeket a párt desavualta és a cikkíró véleményének jelentette ki. A czáfolatra szükség volt, mert a cikkek hatása alatt a «revanche» tábor a ujjongott. Biztosra vették a francia-osztrák-magyar szövetséget. Falkot is megkérte Andrassy, fejtse ki egy cikkben, hogy Magyarország a Majna-vonal megvédése miatt nem viselhet háborút. Falk tüzes cikke a Beust és Andrassy politikájának ellentétességét még inkább megvilágította. Ez mód nélkül fölingerelte Beustot. Andrassy érkezettnek látta az időt, hogy a királyt, ki a nagy-német politika eszmekörében élt, a Beust útjáról, ki francia, angol és olasz szövetséget hordott eselszövő lelkében, letérítse és a feltétlen semlegességet a legnagyobb határozottsággal ajánlotta. A Felsőg belátta Andrassy érvelésének helyességét és meggyőződésévé vált, hogy a monarchiát a háború veszélyétől meg kell menteni. Beusttal szemben Andrassy kijelentette, hogy kész azonnal lemondani, ha Beust az újjhuzást Poroszországgal abba nem hagyja. Andrassy mélyen belenyult a külpolitikai actióba. Grammont herczeg előtt is nyilatkozatokat tett, melyekből a herczeg meggyőződhetett, hogy Andrassy a teljes semlegesség mellett van és Napoleon nem számíthat a különben is fölszeretlen Austria-Magyarországra. Grammont herczeg többet nem is beszélt Andrassyval külpolitikáról. Az állásához minden áron ragaszkodó Beust egyszerre csak azzal a nyilatkozattal lepte meg Andrassyt, hogy mindenben helyesli az ő álláspontját és ez lesz reá nézve irányadó a jövőben. Beust azonban — a mit Metternich sürgönyei is igazolnak — titokban továbbra is kecsgettette Napoleont és háborús politikát űzött. Semmi kétség most már, hogy a háborús politikának legnevezetesebb támogatója Albrecht főherczeg volt, kinek 1870-iki párisi utazása ennek a czélnak szolgált. Párisban kész haditervet terjesztett elő. A haditerv szerint Francia- és Olasz-országgal együtt a következő tavaszon (1871-ben) történt volna a támadás Poroszország ellen. Az uralkodó engedelmé nélkül ily tárgyalások természetesen nem történhetek. Az uralkodó azonban mindig azon az állásponton volt, hogy nem akar oly háborúra vál-

lalkozni, melyre komolyan nincs rákényszerítve. Napoleon követének, Lebrunnek, a luxemburgi kastélyban a király ismételten kijelentette: «A békét akarom; arra, hogy háborúba menjek, kényszerítve kell lennem». Napoleon Beust viselkedése folytán egészen bizton számított Ausztria-Magyarország segítségére. A helyzetet kiélesítette a Hohenzollern herceg jelölése a spanyol trónra. Orczy értesítette is Andrásst, hogy Beust ígéreteket tett Napoleonnak, melyeket most nem lesz képes beváltani. A robbanást a híres emsi távirat és Grammont herceg francia külügyministernek a kamarában tartott beszéde idézte elő. Andrassy nagy figyelemmel kísérte a fejleményeket. Caseaux, a francia chargé d'affaires, Bécsben erősen tüzelt a francia barátság mellett. Kuhn hadügyminister a háborút sürgető osztrák pártot a legelszántabb erélylyel támogatta. Emlékirata kontárpolitikának nevezte azt az irányt, mely a harcban való részvétel ellen nyilatkozik. Ebből az emlékiratból azt is megtudjuk, hogy Kuhn a háború eredményéhez képest még a kellemetlen dualismus megszüntetését is tervei közé sorozta. Tudjuk, hogy Beust is csak átmeneti állapotnak tartotta a dualismust. A királyra mély hatást tett Kuhn emlékirata. Andrassy következetesen ellenezte a háborús szándékat mindaddig, míg Oroszország felől nem fenyeget veszedelem. Wäcker Gotter pesti északnémet főconsul mondta Andrassyról: «Russland ist sein Gedanke früh und spät». Andrassy a monarchia semlegességének nyílt és határozott kimondása mellett foglalt állást. Beust ekkor a szabad kéz politikáját hajtogatta. A juliusi úgynevezett nagy koronatanácsban Andrassy erélyesen szembeszállt Beusttal, ki cselszövényeivel, Vitzthum útján való fondorlataival és minden tétével teljesen ellentétben a király elnöklete alatt tartott tanácsban a «passivitas» politikáját ajánlotta. Képmutatása nyilvánvaló volt. Andrassy kijelentette, hogy itt csak két eshetőség van. Vagy háború Poroszországgal, vagy a semlegesség. A semlegesség azonban nem egy a Beust passivitásával, mert önvédelmünkre katonai előkészületek, sőt részleges mozgósítás is lehetséges. Szükséges azonban, hogy Poroszország specialis diplomatiái biztosítást nyerjen arra nézve

hogy Ausztria-Magyarország csak megtámadtatás esetén lépne actióba. Andrassy ettől a specialis felvilágosítástól Berlinben a legkedvezőbb hatást várta. Hosszas vitatkozás után, melyben Potocky, Kuhn és Lónyay is résztvettek, a király határozatképen mondta ki, hogy Ausztria-Magyarország egyelőre semlegességben maradjon, de bizonyos előkészületek, így például a több időt igénylő erődítési munkálatok és lőszer-bevásárlások már most megkezdessenek. Továbbá elhatározták, hogy Ausztria-Magyarország semlegességét a hatalmaknak tudomására juttatják, egyúttal indokolván a fegyverkezésre vonatkozó intézkedéseket. Beust még a semlegesség notificálása után is Napoleont hitegető nyilatkozatokat küldött Metternichnek. Andrassy ebben az időben Schweinitz tábornokkal, az északnémet-szövetség bécsi követével, sűrű érintkezésben volt és beszélgetéseit Schweinitz híven tolmácsolta Bismarck előtt. Bismarck ebben az időben figyelemre méltó kijelentéseket tett. Ezekben mereven elutasítja a porosz politikának tulajdonított azon rágalmat, mintha Ausztria szétrobbantására és az osztrák tartományok beolvasztására törekednék. Ellenkezőleg, Bismarck kijelentette, hogy Poroszország és Ausztria között idővel kifejlődhetik és ki is fog fejlődni a kölcsönös közeledés bizalmatjes viszonya, föltéve, hogy Ausztria megmarad jelenlegi állapotában; de az esetleg bomlásnak induló osztrák monarchiának egyes töredékeivel való szerves kapcsolatot az északnémet kancellár el se tudja képzelni.

Beust folyton fondorkodott. Most már Oroszországgal akart karöltve járni és az északi hatalommal akart «cause commune»-t létrehozni Poroszország ellen. De teljes visszautasításban részesült Sándor czár részéről, ki tulajdonképen titkos conventióban volt Vilmos királylyal. «Még nem történt a világon nagyobb diplomatiái fiasco «sur toute la ligne», mint az, a melyet Beust e tekintetben Pétervárott szerzett magának», írja erről Orczy igen becses naplójában. Andrassy csak utólag értesült Beustnak erről a cselszövő politikájáról, mely őt a legnagyobb haragra ingerelte. Értesült azokról az udvari besúgásokról is, melyek arra voltak irányozva, hogy a király bizalmát irányában megingassák.

Gondoskodott erről a katonai párt és a revanche gondolatában élő osztrák feudal-aristocratia. Pedig talán, mikor legélénkebben áskálódtak Andrássy ellen, éppen akkor vádolta őt Bismarck színeskedő politika követésével. Ennek oka az volt, hogy Andrássy folyton félt attól, hogy Poroszország és Oroszország között a Kelet jövődjére nézve titkos megállapodás van és e miatt egyszer keményebben nyilatkozott Schweinitz előtt. Ha ily titkos megállapodás volna, akkor sajnálja, mondta egy alkalommal Schweinitznek, hogy ő a semlegesség mellett foglalt állást. Ez a kijelentés ragadta Bismarckot az említett hevesebb kifakadásra. Bismarck később nagyon belátta, hogy Andrássy ezt a szemrehányást és azt, hogy Napoleonnal tart, éppen nem érdemelte meg. Andrássy már a salzburgi találkozás, meg a királynak párisi tartózkodása idején mindent elkövetett, hogy Napoleonnal szövetség ne jöjjön létre. Napoleont, mint esetleges szövetségestársat, Andrássy illetékes nyilatkozatokban megbízhatlan, félúton megálló szövetségesnek jellemezte. Andrássy külpolitikai álláspontja tiszta és határozott volt. Napoleonnal csak akkor lett volna kész szövetkezni, ha Poroszország és Oroszország együttesen lépne fel ellenünk. Ha ezeknek a diplomatiái cselszövényeknek, udvari intrikáknak szövevényein áttekintünk, bizvást elmondhatjuk, hogy a nagy világfelfordulást egyenesen Andrássy határozottsága, hatalmas meggyőző ereje és diplomatiái lángeszűsége háritotta el.

A nagy külpolitikai veszély elhárítása után az ausztriai viszonyok kötötték le Andrássy államférfiúi figyelmét. A Hasner-, de főleg a Potocky-ministerium idején a cseh feudális hatalmi törekvések mindinkább előtérbe léptek. A csehek Magyarország alkotmányos berendezését követelték a maguk számára. Az udvarnál mindinkább hitelre talált, hogy a német szabadelvűek nem jó osztrákok. Ezek letörésére lépett a küzdőterre a Hohenwarth-kormány, melynek rossz szelleme a külföldi származású Schäßle tanár volt. Jelszavá vált ebben az időben a legmagasabb körökben, hogy egyik nemzetiségnek sem szabad a másikat elnyomni. «Igazi osztrák módon kell kormányozni» — ez volt a fülbemászó

ige. Ez lényegében azt jelentette, hogy az osztrák alkotmányt foederalis szervezeten a cseh államjog elismerése mellett kell újra felépíteni. Világossá vált a dualismus veszélyeztetése, ámbár a «hallgatag oraniai» — így hívták Hohenwarthot — folyton azt hangoztatta, hogy a magyar alkotmányhoz nyúlni nem kíván. Andrássy és a Deák-pártnak komoly politikusai tudták, hogy ez csak «csapda», mert ha Ausztriában győz a foederalismus, akkor a magyarországi nemzetiségek segélyével itt is alá fogják aknázni az 1867-es alkotmányt. Andrássy örökös szemmel tekintette a fejleményeket. De még Orczy Béla és Wenckheim Béla közbelépésre sürgető figyelmeztetései után sem akart idő előtt az ausztriai ügyekbe avatkozni. Bevárta Andrássy, míg erre a koronától nyer egyenesen fölszólítást. Kerülni akarta mindenáron, hogy nem kért tanácsaival előtérbe álljon. A felszólítás megtörtént. Kétségtelen, hogy az «ogulini puccs» véletlene Andrássynak nagyon kapóra jött. A szláv nemzetiségi túlzók terveiről — melyeknek lényege a délszláv birodalom volt — az ogulini esemény lerántotta a leplet. Ez az integritást veszélyeztető hazaáruló terv gondolkodóba ejtette a királyt is és megingatta a nemzetiségi foederalismus állam-mentő orvosszere iránt táplált rokonszenvét. Andrássy pedig tudatának és tekintélyének egész súlyával lépett fel a Hohenwarth politikája ellen.

Az audientíán, az úgynevezett koronatanácsban hatalmas érvekkel küzdött a dualismust fenyegető merénylet ellen. Kiváló segitőtársa volt Holzgethan, az osztrák cabinet pénzügyministere, ki szintén megsemmisítő kritikát gyakorolt a Hohenwarth-Schäffle politika fölött, midőn a «Fundament-Artikelek» és az állami csőd teljes egyjelentőségét emelte ki. Hogy Andrássy szavainak mily hatása volt, ezt jellemzi a király nyilatkozata, ki állítólag azt mondta — és ezt Orczy naplója jegyzi fel, — hogy Beust érveit a Hohenwarth-politika ellen sohasem értette meg, az Andrássyét megértette és tisztán az ő szavára ejtette el Hohenwarth terveit. A haragra gyúlt Schäffle hangoztatta is lapjában, hogy a magyar minisiterelnök egy «Andrássy király» szerepét akarja játszani és még egyéb rágalmakat is szórt Andrássy fejére; többek

közt, hogy ő az absolutismushoz való visszatéréstől sem idegenkedik. Az ily képtelen vád csak azt bizonyítja, hogy a Hohenwarth-kísérlet kudarcza a legnagyobb részben Andrássynak köszönhető. Ha ő a dualismust fenyegető veszedelmet föl nem ismeri, ha neki nincs bátorsága a leghatározottabb hangon szólani az udvari köröktől hatalmasan pártfogolt Hohenwarth-merénylet ellen, akkor a dualismust a legkomolyabb veszély érte volna. A király bizalma Andrassy mély politikai a belátásában napról-napra emelkedőben volt. Meggyőződött a király, hogy nemcsak Magyarországon ért el Andrassy nagy sikereket, nemcsak az ausztriai belpolitika terén, ha hozzája fordul az uralkodó, találta meg ő a helyes kibontakozás útját, hanem a külpolitika terén is az ő tanácsai bizonyultak realis nemzetközi politikának. Beust ellenben napról-napra háttérbe szorult. A Napoleonnal folytatott szövetségi tárgyalásoktól a «Pontus»-i kérdésig a habozás, az ingadozás, a tévedések egész sorozata, vagy mint Pulszky Ferencz mondta — a tévedések comoediája, mely könnyen tévedések tragoediájává válhatott volna — jellemzi külpolitikai működését. Belpolitikájában is tulajdonképen az ő hibái folytán jutott Ausztria Hohenwarthig. A rendelkezésre álló adatok alapján most már az is megállapítható, hogy a dualismust is bármikor kész volt Beust feláldozni, ha azzal a «revanche» gondolatát a megvalósításhoz közelebb viheti. Egész működését a személyes érvényesülés subjectiv szempontjai és ezek érdekében a Poroszország ellen folytatott intrikák meritik ki. Mégis midőn Poroszország legyőzi Napoleont, hírlapokban és röpiratokban hirdetteti Beust az ő dicsőségét, mert ő volt az, — irták lapjai, — ki megakadályozta a porosz-elleni háborút. A képtelen hírlapi dicsőítéssel a beavatottak csak kacagtak. A korona minden várákozásában csatlakozott, melyet Beust működéséhez fűzött. Hohenwarth lemondása után, kinek eltávolítását Beust szintén a maga dicsőségének hirdette, a korona az új miniszterelnök kérdésében már nem is fordult tanácsért Beusthoz. A kegyvesztettség nyilvánvaló volt. Ugyanaz a Braun cabinetigazgató, ki egykor Beusttal tárgyalt a külügyi hivatal átvétele iránt, megjelent nála és fölkérte a

lemondás benyújtására. Nemsokára Wenckheim Béla, a Felső személye körüli minister, egy késő esti órában megjelenik a budapesti dunaparti Andrássy-palotában és «Most már komoly a dolog» bevezetéssel átadja az uralkodó üzenetét, hogy Andrássy foglalja el helyét a «Ballplatz»-on. Andrássy régen sejtette, hogy az elért eredmények után a választás ő reá fog esni. Meglepetve nem volt. Teljes önbizalommal foglalta el az új tövises pályán a küzdelem munkáját azzal a férfias jelszóval: «Csak semmi félrendszabály». Erről a nagy világtörténeti jelentőségű diplomatiái munkáról, melynek alapköveit Andrássy ugyan már miniszterelnöksége alatt hordta össze, Wertheimer egy másik kötetben fog beszámolni.

VII.

Nyugodtan választhatta ketté az életiró Andrássy működését. Befejezett egész hatását éri el mindegyik. Az egyik a magyar és ausztriai történelem, a másik a világtörténet Andrássyja. Nagyarányú kép mindegyik. Eddig előttünk áll az államférfiú fejlődésének, közéleti egyéniségének kialakulása. Látjuk az államférfiut a legnehezebb közjogi alkotások egyikének munkájában, midőn a haza bölcsével az alapot rakja le, melyen Ausztria és Magyarország új, élet-erős korszaka kezdődik.

Látjuk a kormányférfiut egész kormányzati cselekvésében, melylyel megkezdí az Új-Magyarország felépítését.

Látjuk a gondviselészerű mentő kezét, mely a magyar alkotmányt kuruzslók kísérleteitől és a legveszélyesebb aknamunka borzalmaitól óvja meg.

Látjuk a nagyarányú államférfiui hivatottság jövőbe tekintő tiszta látását — midőn Ausztria-Magyarországot a kockázttató nemzetközi ábrándok és ködök lidérczfényei közül a reápolitika tiszta világába vezetí.

Mindenek fölött pedig látjuk az államférfiui kötelesség teljesítésében az egyeneslelkűség, az őszinteség határozottságát. Fölfelé és lefelé egyaránt. Ez az én szememben Andrássy politikai egyéniségének uralkodó vonása, jellemé-

nek gyökere. Ez politikai sikerének energetikus ereje. Nem kegyeket keresett fönt, nem népszerűséget lent. Nem került ugyan sem a kegyet fönt, sem a népszerűséget lent, sőt örült, ha azok a kötelesség egyenes lelkű teljesítésének útján termettek. De ezen az úton kívül a felső és az alsó kegy mellett egyformán közömbösen haladt a maga egyenes útján. Nem ahhoz mérte magatartását, mint igen sokan még a magyar államférfiak között is, mi felel meg a korona kedvének, vagy a nemzet álmképeinek. Kizárólag az volt reá nézve döntő, mivel tesz igazi szolgálatot a trónnak és a kettős monarchiának. Semmi sem bizonyítja fényesebben királyunk fenkölt és hasonlóképen egyeneslelkű gondolkozását, mint az, hogy a király bizalma Andrásyhoz, ki pedig sohasem az udvari körök kilesett hangulatához szabta politikai tanácsait, napról-napra nőtt. Ha gyengébb lélek, másodhamadrangú politikai értéket képviselő államférfiú Andrásy, hogy csak bizalomra hangolja az udvari köröket és feledtesse az egyszer halálra ítélt forradalmárt, bizonyára a hyperloyalitás útvesztőjébe tévedt volna. Ez nem fért össze az ő elméjének és lelkének fenséges szárnyalásával. Bizonyára fölismerte az uralkodó kimagasló jellemvonását is, ki bölcs és higgadt megfontolásra alapítja elhatározásait és személyes rokonszenveit vagy kedvteléseit az alkotmányos uralkodói kötelesség mintaszerű felfogásának, a gondjaira bizott népek közérdekének mindig alárendelte. Ezért úgy tetszik nekem, hogy Andrásy életírása nemcsak az ő nagyságát hirdeti, hanem egyúttal Ferencz József nagy vonású uralkodói jellemét is kidomborítja, mely nélkül hamar utól érhetne volna Andrásy a «kegyvesztettség» terhe.

Hányszor szállt bátran szembe Andrásy az udvari körök becézett politikai irányzatával! Hányszor helyezkedett egyenesen az uralkodó személyes vágyaival ellentétes álláspontra. Nem egyszer elszigetelt hadállásban. Gyengelelkű uralkodók hamar elejtették volna az udvari felfogással annyiszor összeütközésbe jövő államférfiút. Ferencz József nem tette, mert lelke nemessége és gondolkozásának fenköltisége Andrásyban fölismerte leghívebb tanácsadóját.

Mikor a magyar honvédség szervezéséért küzdött és a hadsereg egységének veszélyeztetését hirdető legfelsőbb katonai körök már-már győzedelmeskedni látszottak — Andrassy bátor szavára hallgatott a király.

Midőn Szent István koronájának területi és politikai integritásáért küzdött és a határörvidék polgárosítását az Albrecht főherczeg vezetése alatt álló katonai körök a király asztalára tett memorandumokban és folytonos jelentésekben a monarchia bomlási processusának hirdették — Andrassy egyenes, őszinte szavára hallgatott a király.

Mikor a legmagasabb körök kedvencz terve, a Hohenwarth vállalkozása fenyegette a dualismust — a király, elkedvetlenedve bár, — de Andrassy szókimondó érveit fogadta el döntökül és aláírta Hohenwart elbocsátását, sajátkezüleg jegyezve még az elbocsátást kérő folyamodványra: «Nekem ez zokon esik.»

Midőn könnyen érthető okból Beust nap-nap mellett az uralkodó előtt is rokonszenves revanche gondolatát — a Habsburgok németországi hatalmának visszaállítását — ápolgatta, Andrassyban volt bátorság föltárni ennek a kockázatos politikának veszélyeit és ellenezni a revanche gondolatán táplálkozó udvari külpolitikát. Ilyen hivatást, melynek betöltésében csaknem folytonosan az «udvar» felfogásával állott ellentétben, csak elsőrendű politikai értéket képviselő, a teljes lelki nagyság összhangjáig emelkedett oly államférfiú tölthetett be, kinek bölcsességét a jellemnagyság táplálja. A férfias őszinteség, az egyeneslelkűség határozott bátorságában tündöklik Andrassy államférfiui pályája.

Ennek fénye világítsa be késő nemzedékek útjait! Andrassy államférfiui életéből pedig a magyar nemzet vezető államférfiai tanulják meg, hogy a személyes érdeket nem ismerő egyenesség, az őszinteség határozottsága nélkül nem lehet kivívni a népeiért élő fejedelem és a jövőjén dolgozó nemzet bizalmát.

SZÉKELY BERTALAN.

1835—1910.

Gróf Széchenyi István a *Kelet népében*, Ferenczy István szobrászunknak Mátyás királyt ábrázoló emlékműve kapcsán olyformán nyilatkozik, hogy Magyarországon az emberek mindig olyan terveken törik a fejüket, a melyek ideje még nem érkezett el. A legnagyobb magyar legfőképen gazdasági és társadalmi elmaradottságunk miatt nem tartotta időszerűnek a Mátyás-szobor tervét. De Ferenczy sem termett rá arra, hogy a nemzeti megújulás korában művészetünknek csapást törjön. A magyarság izlésétől merőben idegen iskolának közepes tehetségű tanítványa volt s kivüle vajmi kevesen hitték el, hogy római triumphátor képében ábrázolt lovas alakja a magyarok legendás hírű nagy királya. Ez volt oka tragikus bukásának.

S fölbuzdulásunk a művészet és ennek egyes fajai iránt még jóval Széchenyi után is többnyire csak alkalomszerű volt, nem pedig időszerű s legkevesébbé, mint nélkülözhetetlen culturális szükséglet, állandó. Ez az oka annak, hogy bármily szép számmal termettek nálunk kiváló művészek, alig van közöttük néhány, a kinek életrajzát nem színeznék sötétre tragikus vonások.

Székely Bertalan is ezek közé tartozik.

A székely eredetű, kolozsvári származású mester született művész, lobogó képzelettel megáldott, nagyratörő lélek, fáradhatlanul kutató, gondolkodó elme volt s már első ösmert festményének bizonyossága szerint is ugyancsak eredeti egyéniség. Szívét azonfelül erős nemzeti érzés hatotta át. Mindenképen hivatott lehetett volna arra, hogy a célja keresésében egyre tétovázó művészetünknek irányt szabjon, működésével ennek fejlődésében korszakot alkosson.

Ám sajátos útjáról minduntalan eltérítik a mostoha körülmények, a melyek közé tanulmányai befejeztével került. Történelmi tárgyú olajfestményeivel, a melyekkel alkalmoszerűen, de akkor lépett föl, a mikor művészete ilyen feladatokra még nem érett meg, nem tudott maradandó érdeklődést kelteni. Ha voltak is sikerei, ezek nem állottak arányban nagyratörő terveivel.

Azért keseredett el s elméleti tanulmányaiba mélyedve és sok szeretettel tanítva, szinte egy emberöltőn át teljesen zárkózott életet élt. S miközben jóformán csak hivatalos megbízásból vállalt történelmi falképeit festve, ismét megtalálja önmagát, legkiválóbb alkotásaival egyre csak forrongó művészeti életünk harezi lármájában már nem kelt figyelmet s ezek monumentális kivitelére már nem is kerül sor.

Székely Bertalan művészete ilyformán oly hatással van ránk, mint valami félben hagyott, nagyszabású, művészi épület, — monumentális töredék. Élete folyása pedig szakasztott módon úgy fest, mint a Karszt mészköszirtjei között bujdosó patak, a mely nagyrészt a föld alatt rejtőzve csörgedezik útján s csak itt-ott csillan föl a nap fényében ezüstös ragyogásával.

Egész sor jelentéktelen festők van, a kinek pályafutását a műkiállításokon való szereplése s egyéb alkalmak kapcsán szinte nyomról-nyomra követhetjük. Székely Bertalan évek hosszú során át nem állított ki a Mücsarnokban. Nem egy nagyszabású falképe van, a melyről művészeti irodalmunk művelői is alig tudnak. Alkotásai szanaszéjjel szóródtak az országban. Életének egyes mozzanatairól csak tanítványai kicsiny köre révén szivárgott ki egy és más. S ezek a mozzanatok is többnyire vajmi szürkék. Sok időbe telik, a míg túlnyomó részben lappangó alkotásait módunkban lesz sorra számba venni s a míg élete intim adatait összegyűjtve, az emberről is határozottabb jellemképet rajzolhatunk. Ez az oka annak, hogy a kiváló mesterről szóló megemlékezésünk életrajzi adatok dolgában szintén csak töredékes lehet.

Székely Bertalan szüleiről, gyermek- és ifjúkoráról vajmi keveset tudunk. Apja, Dániel, templomi muzsikus s az erdélyi kormányzóság irodájában dolgozik, a hol titkárságig viszi. Temperamentumos, nyakas kurucz természetete lehetett s e miatt a hatósággal is meggyült a baja; fogásba is került, a melyből Kovács Mihály erdélyi püspök szabadította ki, a ki nyilván művészi hajlamai miatt kedvelte meg a református vallású Székely Dánielt s ennek családja iránt is sok figyelmet tanusított. Fia, Bertalan sokat betegeskedett s mint otthon ülő gyermek, legszívesebben rajzolgatással töltötte idejét. Úgy látszik, apja is értett ehhez s rajzait javítani szokta.

A fiúban azonban több a hivatottság. Már nyolcz éves korában lerajzolja édes anyját, Kelemen Johannát; majd később nővéreit és ezek jó ismerőseit. Rajzai találók s apróbb ajándékokat is kap ezekért jutalmul. Az iskolában Székely Bertalan szorgalmas diák volt, de 1848-ban a szabadságharcz viharai miatt megszakítja a tanulást s a midőn apja két évvel később, nyilván rajzbeli jártasságánál fogva, Bécsbe küldi, hogy mérnököt neveljen belőle, Székely Bertalan előképzettsége nem elég a technikához. A mester vallomása szerint ez volt az oka annak, hogy a bécsi festőakadémiába lépett át. Itt egy betegen eltöltött esztendő kivételével, 1851-től 1855-ig tanul s a szűkes anyagi viszonyaival járó nélkülözések ellenére is annyira halad, hogy az utolsó évben díjat s a mi ezzel együtt járt, katonamentességet nyer.

Mestere Rahl, az ötvenes-hatvanas évek hangadó művésze Bécsben, a kinek nagy gonddal megrajzolt szabályos compositiói ma már vajmi iskolás hatással vannak ránk s a kinek stylusát magyarországi tanítványai közül mindvégig Than Mór tükröztette vissza leghívebben.

Ám Rahl jó tanítómester volt s első sorban annak az elsajátítására szorította rá tanítványait, a mi a művészetben mesterség. Mint Lotz példája is bizonyítja, távolról sem törekedett arra, hogy modorát reájuk erőszakolja s egyéniségüket elfojtsa, a mivel többnyire csak azok a festők szokták mesterüket vádolni, a kikben önálló művészi egyéniség amúgy sem volt.

Szinte meglep az eredetiség, a mely Székelynek bécsi idejéből ránk maradt egyetlen olajfestményét jellemzi. Saját képmása ez, a mely ma a Szépművészeti Múzeum modern képtárának első termében látható. Ez a merészen fölrakott festékekkel s széles ecsettel szinte csak odavetett színes kép tele van lélekkel, a mivel Rahlnek történelmi compositiói nem igen dicsekedhetnek. A habozásnak és tétovázásnak nyoma sem látszik ezen a vásznon, a melyen a fiatal mester a maga értékének tudatában önbizalommal teli szemmel fordítja felénk jellegzetes széles arcját, merészen, mint a ki kész arra, hogy ecsetével a világot meghódítsa. Bécsi tanulmányai befejeztével azonban Székelynek egyelőre csak kisvárosi emberek megörökítésére nyílik alkalmá s az ötvenes évek végéig Nagyenyeden, Brassóban és Nagyszombenben dolgozik, majd ismét Törökkanizsán, a hol egy oltárképet is fest. Arczképei ebből az időből ismeretlen helyeken lappangnak; de valószínű, hogy távolról sem tükröztettek vissza oly friss impressiókat, mint önmagáról festett első képe. A nagyközönség ízlésének akkoriban még aligha felelt meg ilyesmi. Részletesen kidolgozott, találó, mégis idealisált képmásokat kívánt, a minők a Rahl-iskolát jellemezték, a melyre Székely később is leginkább arczképeivel emlékeztet.

A mult század ötvenes-hatvanas éveiben, a mikor nálunk a nemzeti élet szinte teljesen megbénult, költőinkhez és íróinkhoz hasonlóan festőink is a nemzet dicső multja eseményeinek megörökítésével férkőztek a legkönnyebben a magyarság szívéhez. Igen közepes mesterek vajmi primitiv eszközökkel is nagy sikereket arattak s Székely Bertalant, a ki valamennyiüknél kiválóbb, nyilván ez ösztönzi arra, hogy a történelmi festészet művelését karolja föl. Rahlnál, úgy látszik, bár ez is történelmi festő, nem nyert ehhez elegendő impulsust; hazájában még kevésbé. S ő az arczképei festésével szerzett pénzzel Münchenbe megy s itt Piloty tanítványai sorába áll. A sentimentalis életképektől a nagyméretű történelmi compositiók festéséhez partolt híres mester ekkor már öt év óta a müncheni akadémia leginkább népszerű professora. Mint tanárt leginkább

az jellemzi, hogy épp legkitünőbb tanítványai: Makart, Lenbach, Grützner, Max, a magyarok közül Szinnyi Merse Pál, szinte semmit sem tükröztenek vissza modorából. A szó szoros értelmében véve Székely Bertalan sem tarthatjuk Piloty tanítványának. Színezésére, mely sokáig gyöngé oldala, tagadhatatlanul hatással volt; ez azonban ezután sem lesz oly élénk és harmonikus, mint a Pilotyé. Viszont, ha a csöndéletszerű részletekben, különösen első képén, nincs is meg az a szinte optikai csalódást keltő valószerű hatás, a mely a német mester műveit jellemzi, compositióiban nem oly színpadias, mint ez, alakjaiban is több az érzés, jellemzésük mélyrehatóbb, képei tartalmasabbak.

1860-ban állította ki Székely Bertalan első nagy történelmi festményét: II. Lajos holttestének megtalálását. Orlai Petrich Soma, a ki mint történelmi festő akkoriban nálunk tekintély, a pesti műegyület kiállításának ösmertetése kapcsán a *Pesti Napló*-ban nagy elismeréssel nyilatkozik a képről s ezt csakhamar azután báró Eötvös József buzgólkodására gyűjtés útján 1500 forintért a Nemzeti Múzeum számára vásárolják meg. S a következő évben már hazakerül *Dobozy Mihály és hitvese* is, Székely legvonzóbb műveinek egyike, a mely hangulatos színezésével is lebilincsel. Ezt gróf Zichy Nándorné javaslatára a székesfejérvári nők veszik meg a Nemzeti Múzeum számára, a minthogy 1867-ben az *Egri nők* képe is közadakozásból, Eger asszonyainak és leányainak ajándékaként kerül oda.

Ezzel azonban a közérdeklődés le is lohadt Székely történelmi festményei iránt. Az 1867-iki kiegyezés nyomában hirtelen nagyot fordul nálunk a világ kereke s az újonnan fölpezsdülő élet, a politikai és gazdasági berendezkedés bilincseli le mindenek figyelmét. Ha lett volna is már akkoriban a művészet iránt minden rétegében őszintén érdeklődő közönségünk, pusztán történelmi tárgyánál fogva festmény nem igen kelthetett többé feltűnést. S a *Mohácsi vész* képe 1866-ból laza compositiójával, szanaszéjjel heverő holt tetemeivel, bár itt is vannak sikerült részletek, művészi szempontból véve vagy olyasmi tekintetében, a mi a szemre megvesztegető hatással lett volna,

nem sokat nyújtott. Nem csoda tehát, ha ez a munka, a mely *Az özvegy* és *Az anyjai őrszem* hármasságával a párisi világkiállításon is megfordult, kevésbé tetszett az utóbbi kettőnél. *Az anyjai őrszem*, ma magántulajdonban, 1869-ben mint a Képzőművészeti Társulat műlapja színes könyomatú sokszorosításban is megjelent és sokáig kedvelt volt nálunk. Ez a festmény *A nő élete* című rajzciklussal együtt a sorozatos képek fájához tartozott, a mely Németországban a múlt század közepső harmadában nagyon népszerű volt s az életből vagy a képzelet világából merített jeleneteket ábrázolt, hol oktató tanulságos, hol érzelmes éllel. Székely Bertalan ilyenmű munkái közül különösen *A nő életében* nyilatkozik kitűnő rajzoló készségével karöltve a mester erős, komoly és nemes érzése. Mint rajzai zömét, Székely Bertalan ezt is könyomatú sokszorosításra szánta; erre azonban nem került a sor.

Sokszorosított rajzai legtöbbjének hatását a stylusuknak meg nem felelő technika tette tönkre. A graphikai sokszorosítás terén akkor még igen kezdetleges állapotok voltak nálunk. A fametszetet úgyszólván senki sem művelte természetének megfelelő helyes stylusában, a mely oly közvetlen hatású frisséget kölcsönzött a német Rethel phantastikus, Ludwig Richter érzelmes és Menzel történelmi színű vonalas rajzainak. Székely Bertalan festményszerűen árnyalt rajzainak finomságát a nálunk divatos lett tónusos fametszet szinte teljességgel tönkretette, így Petőfi költeményeinek a hetvenes években megjelent képes kiadásában közölt illusztrációit is.

A hetvenes évekkel éri el Székely Bertalan pályája első felének delelőjét. Fejlődése Rahl és Piloty korszakának leginkább szembetűnő reminiscentiáitól már szinte teljesen megszabadult. *V. László és Czillej* festményével a történelmi életkép mintaszerű remekét alkotja meg, a melynek művészi hatását csak kissé bántó rőt színezése zavarja meg. A négy évvel később, 1873-ban festett *Thököly búcsúja* ismét frissebb színezésében.

Most vált volna igazán Székely javára, ha valami vele congeniális lelket hoz újtába a sors, a ki nagyratörő egyé-

niségének megfelelő feladatokat bízott volna rá. Ám báró Eötvös József, a kinek biztatására hagyta ott annak idején Münchent s telepedett le fővárosunkban, már 1871-ben meghalt. Székely Bertalannak pedig, a kit még ugyanez évben a mintarajziskola tanárának neveztek ki, egyre több az oka, hogy elkedvetlenedjék, *V. Lászlóját* és *Thököly búcsúját* az állam vásárolja meg. Az utóbbival, majd 1874-ben *Zrínyi kirohanásával* díjat is nyer, de különösebb figyelmet nem kelt. A közönség köréből megrendelést, arcképeken kívül, nem nyer. S a legtöbb művész teremtő erejére semmi sem hat nagyobb mértékben bénítólag, mint azok közömbössége, a kiknek szíve és lelke java kincseit szánta. Madarász Viktor, a ki annak idején a történelmi festészetben a Székelyénél is haladottabb fokot képviselt nálunk s a francziák tanítványa volt, azért akasztotta szegre palettáját. Székely szívósabb természet volt, mint ő s daczosabb és talán azt is belátta, hogy a közönség fejletlen ízlésén kívül érvényesülése nehézségeinek az is nagy oka lehet, hogy pályatársai legtöbbszörhöz hasonlóan a külföld fejlettebb viszonyaihoz mértén szabta meg művészete nagy céljait, a melyek ideje Magyarországon még nem érkezett el. Egész odaadással tanít, hogy itthon neveljen jóra való művésznemzedéket, mely könnyebben lesz képes a hazai viszonyokhoz alkalmazkodni. A figurális rajz és festés elveiről Székely értekezést is adott ki tanítványai számára. Egy hosszú élet tapasztalatai vannak ezekben a sajátos nehézséggel gördülő sorokban összegyűjtve. Tanítása ma, a mikor a festők oly könnyen hajlanak a technikai nihilismus felé, az első pillanatban vajmi akadémikus ízűnek látszik, de a komolyabb lelkekre igen meggyőző hatású, különösen ott, a hol a kezdő vagy fogyatékos tudású festők tévelygéseiről és hibáiról szól, a melyek nálunk a közönség naivabb része előtt nem egyszer mint újabb és legújabb művészeti irányok jellemző vonásai szerepelnek. S Székely Bertalan tanítványai művészetünknek mindenkor megbízható erősségei lesznek, mesterükhöz hasonlóan sokoldalúak s a képirás különböző technikái közül a frescót is sikerrel művelik.

Szőkely Bertalan első falképtervei, a melyeket a mintarajziskola épületének díszítésére szánt, nyilván hivatalos ösztönzésre, még 1878-ban készültek. A nyolczvanas években sorra díszíti falképekkel a Deák-mausoleumot, az Opera királyi páholyának előcsarnokát, a pécsi bazilikát s már a kilenczvenes években a budavári Nagyboldogasszony-templomot. Falképeiről mindinkább tovaszáll az a pathetikus hév, a mely korábbi olajfestményeit jellemezte, a drámai hatásokra való törekvés helyett ezeken nyugodtabb epikus előadás érvényesül s a méltóságteljesebb rhythmusú vonalak hangsúlyozásával nagyobb monumentalitás. Falképei színezése, mint még Pécsen is, sokáig túlságosan erős s a színharmoniát tekintve, most sem mindig szerencsés. De azért még mindig felülmúlják művészi hatásukkal, históriai levegőjükkel a pécsi székesegyház falképeinek zömét, a melyeket itt külföldről behívott közepes német mesterek festettek a középkori művészet modorában, lélek nélkül.

Az ilyen picturát akkor művészeti életünk irányadó tekintélyei is «stylszerű»-nek tartották s középkori eredetű vagy ilyen stylben épült templomban más festményeket el sem tudtak képzelni. Szőkely Bertalan falképein szintén törekszik stylusra, ezt azonban nem rég letűnt korok primitív formáinak, naiv felfogásának mesterkélt visszatükröztesében keresi, hanem festői eszközeinek a technikához mért egyszerűsítésében, a mi hajlott korában páratlanul eredeti és költői felfogással párosul. Bármint elzárkózott is Szőkely a világtól, a modern művészet színezésbeli elvei nem maradtak reá nézve hatás nélkül, ha képein mindig ezek linearis elemeire esik is a hangsúly. Már a Mátyás-templom falképein is nyilvánvaló ez. Még inkább azonban a kecskeméti városházának két festményén, a melyek közül a sikerültebb a *vérszerződést* ábrázolja szinte síkdíszítményszerűen stylisált szigorú rajzzal, halvány színezéssel, egyszerűségében monumentális felfogással. Stylisálása mértékével Szőkely itt Puvis de Chavannesre emlékeztet, a kinek azonban más tekintetben merő ellentéte. Ez monumentális felfogásában is merő álmatag légység; a mi mesterünk puritán szigorúsága tele van duzzadó erővel.

1900-ban Székely Bertalan rövid időre kilép nagy elzárkózottságából. A Nemzeti Salon hamarjában összegyűjtött régi munkáiból kiállítást rendez. A külföldi művészet modern törekvéseiért hevülő újabb festőnemzedékünknek a technika nem éppen erős oldala s azért kifejező eszközei is vajmi szegényesek. A souverain tudás, a mely Székely Bertalan összegyűjtött munkáit jellemezte, alkotásainak érzéssel teli, gondolatokban gazdag és változatos tartalma nem maradhatott hatás nélkül. Különösen fiatalabb festőink részéről volt része lelkes ünneplésben s ennek hatása alatt az agg mester alkotó kedve ismét fellobban s eddig el nem ért magaslatra jut. Tömérdek tanulmány tanuskodik arról, mily odaadással merült el a vajdahunyadi vár dísztermébe szánt falképei carton-sorozatának megfestésébe, mely életének utolsó nagy műve volt. *A rege a csodaszarvasról* a képsorozat tárgya. S az ősi magyar monda Székely cartonjain mint Arany János csodaszép feldolgozásának monumentális paraphrasisa tárul föl szemünk előtt, de távol sem pusztá illusztrációja az utóbbinak. Székely monumentális felfogással párosuló eleven történeti érzéke itt jóval erősebb és közvetlenebb hatású, mint olajfestésű történelmi képein.

A régi magyarságról való ismereteink mai állásában olajfestésű alakjai typusaikkal, de még viseletükkel sem teszik ránk mindig a történelmi valóság hatását. A csodaszarvas regéjének alakjai arról tanuskodnak, hogy Székely tudósnak is becsületére váló alaposággal mélyedt el a magyar régiségek tanulmányozásába. S idevágó ismereteit izzó képzeletében átgyúrva, oly közel hozta szívünkhöz a mondák kódébe vesző magyarság daliás hőseit, mint kivüle senki más.

A csúcsíveskori terem építészeti keretébe harmonikusan beleilleszkedve, frízszerűen vonulnak el szemünk előtt a rege kimagaslóbb mozzanatai; a szarvasgímet megpillantó lovasok, nyomában való vágatásuk, azért való versenygésük az éjszakában lobogó tűz körül, a reggel ismét megújuló hajsza, a gyanútlanul mulató leányhad meglepése, a melyre a vad üzése közben bukkantak, azután a leányok elrablása s végül a vitézek békés családi élete.

Ezeken a cartonokon is a vonal az uralkodó s a vonalak pompás rythmusát csak mint halk muzsikaszó kíséri a compositiók széles foltokban fölrakott egyszerű színezése. A síkdíszítmény természetének megfelelő erős stylisálás pompásan juttatja érvényre a képek mondai hangulatát, a melyet még inkább fokoz a compositiók csodás háttere. Ezt Székely a képek zömén régi díszítő művészetünkből ellesett motívumokból róttá össze, elbájolóan friss decoratív érzékkel. A tárgy magyar volta, magyaros felfogása s a magyaros érzés, a melylyel megfestette, nemzeti művészetünknek legmagyarosabb alkotásává avatják *A csodaszarvas regéjét*. A decoratív hatásukban is mesésen szép cartonok azonfelül tele vannak egész közvetlen hatású történelmi levegővel s mint ilyenek, talán a legkitünőbb magyar történelmi festmények.

A kiváló mester a világtól elzárkózva, nemzedékek munkájával birkózott meg, míg idáig ért. A cartonok maradandó kidolgozására azonban, jóllehet megfestésük óta ez év nyarán bekövetkezett haláláig nyolcz év telt el, már nem került rá a sor. Ilyformán *a csodaszarvas regéje* sem kerülhetett közönségünk szeme elé s szintén nem termett alkotójának babért.

Ime, Székely Bertalan tragédiája!

DIVALD KORNÉL.

KAZINCZY TÖRTÉNETÍRÓI MŰKÖDÉSE.

A megalakult Akadémia Kazinczyt 1830. nov. 17-ikén a történettudományi osztály első vidéki rendes tagjává nevezte ki, nagyobb elismerést mutatván ekkép működésének ezen iránya, mint nyelvmívelő munkássága iránt, holott az újkori magyar művelődés történetében kétségtelenül ezzel vívott ki magának halhatatlan nevet. Az igazgatóság tagjai, a kiknek véleménye alapján a kinevezés történt, ösztönszerűleg vagy tudatosan nemcsak azon érdemeit kívánták jutalmazni, a melyeket mint az akkori értelemben vett magyar történetíró, hanem a melyeket a dolgozataiban nyilatkozó hazafias és a kritika által igazabbnak ítélt felfogásával mint egy újabb iránynak részint kezdője, részint folytatója szerzett, midőn a tartalmi igazság mellett az előadás élénkségére, a stíl választékosságára, a szerkezet szabatosságára, szóval a forma szépségére is törekedett önéletrajzi munkáiban épen úgy, mint a mult nagy alakjairól írt életrajzi monographiáiban vagy rövidebb tanulmányai-ban. Amazok becsesebbek kortörténeti, emezek a magyar történetírás fejlődése szempontjából. Amazok mint író, még inkább pedig mint a magyar műveltség töretlen ösvényén öntudatosan előre küzdő tántorithatatlan izgatót mutatják be az utókornak; emezek mint az oknyomozó történetírás egyik első magyar kísérletezőjét, a ki a feldolgozott művek mellett a levéltári adatokat is értékesíti s nem tartózkodik kimondani, hogy a nemzeti történelem tele van hazugságokkal, a melyektől azt megtisztítani valóban hazafias kötelesség.

Azonban e kötelesség lelkiismeretes teljesítése akkor nem csekély írói bátorságot kívánt, különösen nála, a kit

fogságából kiszabadulása után is folyvást szemmel tart a titkos rendőrség. Épen ezért mindkét irányú munkássága jellemző reá mint emberre és íróra, kritikusra és hazafira. A külföld jelesebb történetíróitól elsajátított nagy erkölcsi eszmék átültetője s fáradhatatlan hirdetője csak oly fontosnak tartja nemzete általános felfogását gazdagítani, az újabb idők követelményeihez alkalmazni, mint izlését nevelni, finomítani s a mennyire lehet, a censori önkény mellett az igazságot nemcsak kutatni, földeríteni, hanem védelmezni is, s a nemzeti fejlődés elemévé avatni. E szempontok nem mind egyszerre nyilatkoznak működésében. Pályája első felében inkább amazok vezérik; de második felében, midőn elért sikereiből újabb erőt meríthet, emezeket is hozzájuk csatolja s így működésének általános szellemével történetírói munkásságát is összhangba hozza.

I.

Kazinczy történeti érzéke s fejlődése. Barátsága a történetírókkal, különösen Kovachich-csal. A történetírás a nevelés szolgálatában. A bécsi történetírók. Rummy K. Gy. *Monumentái*. Kazinczy történelmi munkái: a *Pályám Emlékezete*; legkiválóbb fejezetei; *Az én naplóm*, *Fogságom naplója*; Kazinczy fogsága utáni körülményei; — Szirmay Antal *A magyar jakobinusok történetének bírálata*; — *A Szirmay-család elágazása*; — *Zemplén főkormányzói*; — *A M. Tud. Akadémia 1828-ban*, — *Az én pesti utam*. A zemplénnvármegyei levéltár rendezése.

Kazinczy kora ifjúságától fogva élénk történeti érzéket mutat a nemzeti mult emlékei s kiváló szereplői iránt. A Sárospatakon töltött iskolai évek nem az ott elsajátított általános történelmi ismeretekkel, mert azok vajmi szűkkörűek voltak, mivel a legnagyobb alkotmányos küzdelmekről sem nyert a tanuló kellő felvilágosítást, hanem a köztudatban gyökerező hagyomány eleven hatásaival képezték fogékony lelkét, a mely az anyai nagyapának, a puritán jellemű Bossányi Ferencznek színes elbeszéléseiből szerezte első táplálékát. A Rákóczyak emléke akkor még nemcsak a nép ajkán él ott, hanem a város közintézeteiben, leginkább a főiskolában, a templomban, a vár szegletköveiben, a ter-

mészet szépségeiben. A család sirboltja a hazafi kegyelet tárgya. II. Rákóczy György zászlaja különösen megragadja Kazinczy figyelmét, később el is küldi hű rajzát Kovachichnak folyóirata számára. A Kazinczy-család története összelevén kapcsolva a Rákóczyak szereplésével, kétszeres érdeklődéssel kutatja s jegyezgeti később is egész életében a XVII. század második felének s a XVIII. század első pár évtizedének azon szórványos adatait, a melyek a saját ősei s a Rákóczyak történetére világot deríthetnek. Maga is írja, hogy apái szelleme gerjeszti munkásságát s ügyekezését. Nem kell ugyan — szól¹ — elbizakodnunk, hogy régi nemből származtunk, de igen édes érzés a hazai évkönyvekben akadni őseink nevére, mert igaza van Rádaynak, midőn azt mondja, hogy «nem csupa képzelt dísz a régi nemesség.»

Már mint tizenöt éves gyermek első irodalmi kísérletéhez Pray *Annaleseit* tanulmányozza, később aztán szorgalmasan olvasgatja a XVIII. század többi latin történetíróit is, igyekszik segíteni az adatok gyűjtőit, barátságot köt velük s azzal 'is törekszik működésüket gyámolítani, hogy az akkori felfogáshoz mérten tágasabb körben is tekintélyt szerezzen nekik. A XVIII. század történetírása nálunk is, mint a nyugati népeknél, főleg adatgyűjtésre szorítkozik s a nyolczvanas években Kovachich fáradozik a vármegyei élet történetének adatgyűjtésén, a mi Kazinczy érdeklődését sem kerülheti el. Maga is átkutatja családjá levelsládáját, hogy közölhető adatokat küldhessen Kovachichnak s másokat is segítő társaiává avat. Feltűnő azonban, hogy I. Rákóczy Ferencz s anyja, Báthory Zsófia, valamint Kazinczy András leveleit hasznavehetetleneknek tartja a történetíróra nézve; de már I. Lipótnak Kazinczy Péterhez 1681. febr. 28. intézett meghívóját örömmel másolja le számára. A *Vestigia Comitiorum* I. kötetét ő nyújtja át Bécsben a trónörökösnek 1789-ben. Midőn pedig Zemplén vármegye 1792 aug. 13-ikán Orczy József bárót főispáni székebe iktatja, a közgyűlésen ajánlja e művet a rendek figyelmébe. «Nem esedezem én — szól Kazinczy a rendek-

¹ Kazinczy F. *Levelezése* III. köt. 307. l.

hez — az ő képzelhetetlen fáradozásainak megjutalmazásáért, mert midőn ő ezzel kedveskedik, teljességgel nem áhítozik arra, annyival inkább, hogy illetén fáradozásáért a fenséges kir. herczeg palatinus legközelebb 1500 frttal tisztelte meg, a cardinalis primás pedig e költséges munka kiadását ezer frttal segítette; csak azt kérem, hogy ajándékát kegyesen elfogadni s az archivumba tétettetni méltóztassék.» Szavait örömjaj követi, a jelenlevők szemében könny ragyog, s a főispán táblabírónak nevezi ki addig is, míg e «derék embernek igyekezetét, úgy a mint illik, megjutalmazhatják.»²

Az adatgyűjtők közt Kovachichot becsüli legtöbbször, őt nézi a kutatás azon iránya megkezdőjének, a mely az egyes családok levéltáraiban találja meg a történetírás újabb haladásának oly fölötte gazdag erét. A Rummy K. Gy. *Monumenta Hungarica* című kiadásához írt előszavában álmélkodást érdemlő gyorsaságúnak mondja e téren való haladásunkat s részben Pray, Katona, Cornides, Engel, de legfőképp Kovachich törekvéseinek tulajdonítja, a kik «a kritika szövetnekével elhárították a tudomány homályait»; de más tekintetben Kovachich utánzására is serkent; e mellett Rummy fáradozásait is kellőképp méltányolja, midőn az ő példája nyomán a magyar nyelvű történelmi kútfők kiadását sürgeti, a melyek kettős czélt szolgálnak, a történet- és nyelv-tudósok czélját.

De nem volna Kazinczy oly elsörendű képviselője századának, ha abban a meggyőződésben nem élne, hogy neki egy Voltaire, egy Rousseau, egy Swieten és Pászthory Sándor elvei szerint kell a jövő kor műveltségén dolgoznia; hogy míg egyfelől az új nemzedék nevelésére a görög és római történelem nagy hőseinek példáival lehet legvonzóbban hatni: másfelől a hazai történelemnek is a nevelés szolgálatába kell szegődnie s pedig előbb általában az erkölcsi, később meg a politikai vagy helyesebben a hazafias nevelés szolgálatába. Ő maga mondja Kovachichnak,³

² U. o. II. 269. 1.

³ 1789 decz. 28. írt levelében, u. o. I. köt. 526. 1.

hogy első sorban az ősök erényeinek emléke fejlesztheti a nemzeti jellemet, a nagylelkűséget, vitézséget és hazafiságot; s ha egy bölcselkedő történetíró e szempontból dolgozná fel a hazai történelmet, majdnem oly tanulságossá tehetné, mint a milyen a görög és római történelem, a melyben az emberiség fejlődésének legkimagaslóbb példái olvashatók. Ezért köti barátja szívére a hazai föld képének rajzát, a hazai történelem ismertetését. A ki, mint Kazinczy, a nemzet erkölcsi és irodalmi nevelése alapján akar közvéleményt alkotni, a mely előbb-utóbb fogékonyabbá tegye az elméket a közélet kívánalmai, a haladás újabb eszméi, szóval a magyarság legfőbb feladatai iránt, annak minden eszközt meg kell ragadnia célja érdekében, a melyekhez a szigorú politikai körülmények mellett hozzáférhet.

Ide járul az a jelenség, hogy Kazinczyt ekkor már megérinti az a szellem is, a mely Schiller, Müller és Voltaire történelmi műveiből árad a nyugati népekre. Ez írók már nem az adatgyűjtésben látják a történetírás valódi feladatát, hanem eszméket kutatnak és hirdetnek, a lépésről-lépésre haladás eszméjét, a mely minden nemzet életében ismétlődik. Kazinczy is, ámbár Montesquieu történetbölcselete sem idegen előtte, történelmi felfogásában nagyrészt Voltaire után indul, a ki egész korok történetére oly elhatározónak látja egy-egy nagy ember szerepét. Innen magyarázható Kazinczynál a híres férfiak, egy Martinuzzi, egy Nádasdy Tamás stb. iránti mély tisztelet, a mely a classikus népek félisteneit illette; innen magyarázható a Napoleon cultusa, a kinek magyar földön nincs őszintébb csodálója, mint ő. S a mit saját elmékedései után is igaznak vall, még inkább megerősödik abban Voltaire tanítása nyomán, hogy valamennyi nép között, a melynek történetén végigtekint, egy sem szerencsétlenebb a magyarnál. Az Árpádok korából csak II. Endre uralkodását emlegeti, a mely a magyar alkotmányt hatalmas lépéssel fejleszti. Kazinczynak ebbeli felfogása kora szellemében gyökerezik s közös a többi magyar írókéval. A következő időkből csak Nagy Lajost és Hunyadi Jánost magasztalja, míg ellenben Mátyás király lángelméjét nem tudja megérteni. Különben

a magyar történelemben mindenütt csak az árnyoldalakat látja s a régibb korra nézve fogalma is alig van nemzetünk történelmi szerepléséről. «Hazánk történeteiben — írja a Rummy *Monumentái* előtt — a szeretett Terézia uralkodásáig alig találunk egy-két rövid perczekig tartó fényes pontot, melyen ez a szép nemzet a maga méltóságához illőleg állott volna, a melynél emelkedő lélekkel mulathatna az olvasó.» De az erdélyi fejedelmek közt Bethlen Gábor valódi eszményképe, a kiről ugyanazt hirdeti, a mit Pauler Gyula, hogy Mátyás király óta nem szült a magyar föld nálánál uralkodásra méltóbbat; míg ellenben a nemzet balsorsának fő okait minden tartózkodás nélkül az egyes emberekben, kivált a fejedelmekben keresi. «A szerencsétlen Zápolyán kezdve — mondja említett előszavában — le a szánakozást és utálatot érdemlő Apaffyig, hármát-négyet kivéven, csaknem mindenike mely lelketlen, tunya, vérengző, haszontalan teremtések! s mint leve szerencsétlen miattok és általok a legáldottabb haza, a legszebb tűző nemzet!» S idézi Voltaire ismeretes szavait: Oh istenek, mily hitvány emberekre biztatók a nemzetek sorsát!

De úgy hiszi, hogy a külföldi haladás eszméinek átültetésével szebb jövőt biztosíthatunk s a humanismus sugalmaira hallgatva elérhetjük a tökéletesedésnek azt a fokát, a melyre nemzetünket szellemi és anyagi erői egyaránt képesítik. Ezért lelkesedik a francia forradalmi eszmékért, hetedfélévi rabságot szenved érettük s kicsibe múlik, hogy áldozatul nem esik élete.

Kazinczy mind fogsága előtt, mind fogsága után huzamosabban tartózkodván Bécsben, részint személyesen, részint műveikből alaposan megismeri a német történetírókat, különösen Müller Jánost, a ki a XVIII. század utolsó s a következő század első éveiben oly fényes tollal szolgálja Ausztria érdekeit s a kit Kazinczy még a huszas években is mindig nagy csodálattal emleget. Úgy értesül, hogy Müllernek a magyarok történetéről írt kiadatlan munkáját Engel jól felhasználja; ezt pedig Kazinczy hosszú ideig tanulmányozza,⁴ s jóllehet a bátor, fölingerlett protestáns sza-

⁴ U. o. XVIII. köt. 334. l.

vait, a melyek minden lapján nyilatkoznak, nagyon erőseknek érzi, nem e miatt szólja meg, hanem azon sietős buzgalmaért, a melylyel művét írta. Kazinczy a XIX. század elején működő bécsi történetíróknál hamar észreveszi, hogy az osztrák hazafias felfogás épen úgy tért hódított, mint a porosz történetírók műveiben, a mi aztán veleszületett érzését s felfogását annál inkább erősíti, minél mélyebben meg van győződve nemzetünk jobb jövőjéről a haladás szükségyszerű folyamatáról alkotott elmélete alapján. Látja, hogy b. Hormayr vállalataiban, (*Taschenbuch für vaterländische Geschichte*, 1811—1848, — *Das österreichische Plutarch*, 1807—1812, — *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst*, 1809—1828), ámbár szerkesztők a József császár egységes monarchiájáért lelkesedik, az egyes nemzetek története is művelőkre talál a bécsi történetírók között; a magyar történelemnek híres-neves alakjait meg épen kedvtelve mutatják be olvasóiknak.

Íme Kazinczy korszakos tevékenységének eszközei közé így kapcsolódik a történetírásnak általa régebben vallott s most az idegen példaktól is oly szemmeláthatólag erősített feladata; íme a tapasztalat, a szenvedett viszontagságok s tanulmányai ekként vonzzák az önéletírás, majd pedig az általánosabb történetírás mezejére.

Mindjárt fogságából kiszabadulása után papírra veti önéletrajzi följegyzéseit, megírja *Az én naplóm* s részben ennek nyomán a *Fogságom naplója* című kiadatlan műveit s első kidolgozásban a *Pályám emlékezetét*. De a tizes évektől kezdve egyes kiváló férfiak életrajzi adatait is rendszeresebben gyűjti s munkába veszi Szirmay Antalnak kéziratban hagyott művét, *A Szirmay-nemzettség elágazásáról*, valamint *A magyar jakobinusok történetéről*. A *Tudományos Gyűjtemény*, a *Hebe* s a *Felsőmagyarországi Minerva* számára pedig rövid történelmi életrajzokat ír, a melyek a magyar történetírás irodalmi fejlődésében nem disztelen helyet jelölnek ki számára. A huszas évek végén újra írja a *Pályám emlékezetét*, az *Erdélyi leveleket* pedig a Teleki, Bánffy és Bethlen családok nemzedékrendjével látja el, följegyzéseket tesz *Pesti utam* címmel az 1828—

1831. évekből s egyszersmind az Akadémia alapszabálykészítő bizottsága működésének hiteles történetét is az utókorra hagyja, a legfontosabb munkát, a mely Akadémiánk megalakulásáról, illetőleg az 1828-iki tanácskozásáról ránk maradt.

Önéletrajzi dolgozatai, vagy a melyeknek tárgya az ő életadataihoz kapcsolódik, a XVIII. század két utolsó évtizedének s a XIX. század elejének műveltségtörténetére vetnek élénk világot. Minden során meglátszik ugyan, hogy írójának más czéljai is vannak, mint az egyszerű adatközlés; de sem a stylnemek váltakozása, sem a kiválóbb szereplők rajzainak elevensége, sem a szerkezet tömörsége nem uralkodik annyira e munkáin, hogy kortörténeti fontosságuk első pillantásra föl ne tűnnek. A magyar köznemesi ház mindennapi élete, a melyet a benső vallásos érzés hat át, nem egy jellemző vonással tárul élénk az érsemlyéni nagyapai kúria s az alsóregmeczi apai ház színes rajzaiban. Nem említve az öreg Bossányi Ferencz patriarchalis alakjának, az apa művelt s a kortársakétól annyira elütő modorának, az édesanya szenvedélyes, de római erényekkel ékeskedő jellemének megkapó s a fiúi kegyelet melegével ecsetelt képét: annyi jellemző részletet találunk a kor általános szokásaira, szellemi és anyagi életére vonatkozólag, hogy e tekintetben méltán forrásmunkának tekinthetjük. Ott látjuk a puritán erkölcsi nézetű, humanus gondolkodású, a korabeli olvasmányoktól művelt, három nyelvet egyaránt beszélő apát családjá körében estenkint a bibliát olvasva, mi közben cselédjei is körülötte tartózkodnak, közben énekelnek is, a mi a gyermekek lelkére kitörülhetetlen bélyeget nyom, úgy hogy Kazinczy egyik leánytestvére asszony korában is elől énekel a templomban. A gyakorlati nevelésnek sok különmemű eszközét alkalmazza, hogy gyermekei látkörét szélesítse, gazdagítsa. A sárospataki iskola tanításmódja mellett, a melynek különféle hiányai más intézetekben talán még feltünőbbek, a tapasztalat nevelő hatását is bölcsen számbaveszi s kikutatja gyermekeinek egyéni tehetségét s legidősb fiát arra az útra irányítja, a melyen később nemzeti életünkre oly fontos működést fejt ki.

A vármegyei életnek a József császár alatti átalakulása, a szabadkőműveseknek a humanismus eszméiért való törekvései mind más-más oldalról mutatják a kort. Az ifjú vármegyei aljegyzőt, a ki a vármegyét az alkotmány véd-bástyájából a törvénytelenység eszközévé látja sülyedni, am-bár őseinek hagyományai s nagybátyjának, Kazinczy And-rásnak az óhajtása ösztönzik a szolgálatra, a hol 1785-től fogva német nyelvismeretének oly nagy hasznát veheti s a tömérdek hivatalos munka mellett a vármegyei levéltárnak is «szébb formát» adhat: «a haza legsarkalatosabb szabadságainak elenyészésén támadt fájdalom» nem engedi, hogy továbbra is e szolgálatban maradjon, jóllehet a főjegyzői tisztségre már ki is nevezi a kir. biztos és már csak egy lépés választja el attól, hogy a vármegyének első tisztviselője legyen. Emberbaráti szeretete sokkal hatalmasabban fellán-gol szívében, semhogy az ennek kielégítésére szolgáló alkal-mat elszalaszthatná s mivel ennek épen József császár alatt áldozhat kedvére, örömmel fogadja az iskolafelügyelői tiszt-séget, a mely különben is annyira megegyez egész felfogá-sával, mozgékony hajlamaival, a különféle szellemi erőket egy célra irányító törekvéseivel. Gavallér természete, simu-lékony modora már azelőtt is szívesen látott vendéggé teszi a legelső családoknál; most pedig a bécsi és magyar műveltségnek szinte minden számot tevő képviselőjével érintkezik s fogékony lelke dús táplálékot gyűjt. Életsorsa mintegy önkénytelenül sarkalja, hogy az emlékiró tollát forgassa. «Gyönyörű vala azt látni a József epochájában, — írja a *Pályám emlékezetében* — hogy a jobb lelkek hogy' szövődének össze, hogy' tartának össze az egymástól elvá-lasztó színek különbségei mellett is, mihelyt őket a jó sze-retete egyesítette. Nagy és kicsiny s hazafi és idegen, tiszt-viselő s magános, polgár és katona egy volt, ha egymás-ban érdemet találtak.» A szó valódi értelmében vett nobile officium az ő közszolgálat, melyet az idegen meg sem tud érteni, nálunk pedig szokás és «mi örömet teszszük.»

De a nemzeti iskola eszméje és megvalósítása nagy szálla a vallásfelekezetek szemében. Kazinczy egyénisége más körülmények között alkalmas lehetett volna az e miatt

haborgó közvélemény lecsillapítására, de József császár uralkodásának egész jelleme oly zátonyt vet Kazinczy buzgósága elé, a melyen előbb-utóbb meg kell törnie. A kormányrendszer oszlopai dűledezni kezdenek. A császár betegsége s halála egyszerre lánggra lobbantja az elnyomott nemzeti érzést. Kazinczy sok színes rajza között egyet sem dolgozott ki több elevenséggel, a lélekemelő s mosolyra ingerlő jelenetek művészbibb veigyítésével, mint a hazafias felbuzdulásnak e fölötté jellemző képét, a melyen az életből kikapott adatok annyira tömör s mégis oly élénk csoportban vonulnak el szemünk előtt. Bajos volna egy-egy részletet idéznünk, minden vonása úgy egymásba olvad, hogy az egész összhangja megbomlanék, ha valamely részletét kiszakítanók. Azt mondhatni, hogy a *Pályám emlékezetének*, néhány családi jelenetet ábrázoló rajzon kívül, épen ez a legszebb helye. A műveltségtörténetre vonatkozó adatai közt nemcsak a magyar irodalmi megújulás, hanem a bécsi irodalmi s művészeti élet főszereplőinek jellemzése is kiváló figyelmünkre méltó. Jól mondja Kazinczy, hogy sokkal kevésbé akarja önmagát, mint korát festeni, a mit az emlékiró a maga szerénységének bizonyítékául óhajt tekintetni, de a mai olvasó alkalmasint nem igen osztozik e fel fogásban.

A *Pályám emlékezetének* harmadik könyve fogságának rövid vázlatát adja, de úgy, hogy a censura miatt az igazi tartalom teljesen hiányzik belőle. Ezt a *Fogságom naplójában* olvashatjuk, a mely tehát kiegészíti amazt. A *Fogságom naplójának* utolsó részét s a *Pályám emlékezetének* negyedik könyvét első kidolgozásban *Az én naplóm* őrzi meg számunkra.⁵ Ezt azonban nyilván nem szánta kiadásra, sőt valószínűen a *Fogságom naplóját* sem, a melynek minden lapján érzik a Martinovics-féle mozgalom megrázó drámai ereje. Míg a *Pályám emlékezetében* inkább kor-képet fest Kazinczy, ebből inkább önmagával foglalkozik s a mennyiben a mozgalom főszereplőiről is szól, mindig

⁵ Ez teljesen, amaz pedig részben kiadatlan; kéziratai az Akadémia könyvtárában.

fentartja a kapcsolatot saját sorsa és társainak életadatai között. S bár e mű az egész drámai cselekvény megértésére sok tekintetben maig is nélkülözhetetlen, voltaképp mégis Kazinczy önéletrajzának egyik leglényegesebb és legérdekesebb fejezete. Életének hetedfél évét napról-napra kísérve mondja el onnantól kezdve, midőn 1794 december 14-dikén este elfogják, egészen 1801 június 28-dikáig, midőn Munkácsról kiszabadul. A mily nagy vonásokban szól önmagáról a *Pályám emlékezetében*, oly apró részletességgel tárja fel itt elfogatását, Budára tett útját, Szulyovszky Menyhérttel és Tánacsics Ignáczczal való találkozását, a lánczsörgéstől való borzalmát, az öt napi keserves utazás miatti eltörődöttségét s mély álmát, egyszersmind vallatásait s elhatározását, hogy részességét tagadja. Mi sem természetesebb, mint hogy epébe mártott ecsettel rajzolja Németh János köztudó alakját, a ki nem az igazság, hanem a legaljasabb magánérdekből csikarja ki az elfogottak vallomásait. Mindenki reszket tőle Budán és Pesten; a királyi palotában lakik és «fényesen él a király kontójára.» Ellenben Hajnóczyt, mint az újabb idők Sokratesét állítja olvasói elé, a kinél «tisztább lelkű, nemzete diszeért inkább lán-goló, tudósabb, fáradhatatlanabb embert nem ismert, nem nemesebb lelkűt, nem bölcsébbet.» Vallomása meghatja bíráit. Tantum ingenium! ezt kiáltják, midőn terjedelmes vallomása felolvastatik. «Bár maradékaim — írja 1795 február 4-dikéről — lássák, mit nyerhet az ember, ha szépen tud írni, mit nyer, ha úgy gondolkozik, mint író. Én a legnagyobb, legvilágosabb válságban is magasztalással mertem szólni Hajnóczy felől. A marha Németh csak hallgatva mutatott figyelmet s talán azt forgatá átkozott lelkében, hogy az a vékony nyak nem sok dolgot ad a hóhérnak.»

A kir. tábla ítéletét május 16-dikán a hétszemélyes tábla is megerősíti, két nap mulva pedig az öt főbűnös előtt kihirdeti a halálos ítélet végrehajtására való parancsot. Kazinczy is készül a halálra, jó kedvet erőltet, a mi egyik örenek sehogysem fér a fejébe s elbeszéli a többi öröknek is. Szulyovszky május 30-dikán levelet küld hozzá s bocsánatot kér, hogy elárulta, de azt hitte, hogy így

könnyebben megszabadul. De mi az oka, — kérdi — hogy, a mint hallja, vig, tánczol, dalol? Bizonyosan jó híreket hallott. Kazinczynak nem levén tintája, csokoládét hozat s a ruhájában rejtve maradt gombostüvel a csokoládé takarójára ezt a mondatot lyukgatja: *Virum fortem pati et gaudere cum dignitate decet*. Hanem midőn junius elején az örök titkos sottogásaiból azt következteti, hogy napjai, sőt órái is meg vannak számlálva, s midőn a főhadnagy felszólítja, hogy öltözzék, mert bírái elé kell állnia a királyi válasz meghallgatására: a roppant orrvérzéstől elbágyad s a halál sejtelmével tántorogva lép ki czellájából sötétképek posztó ruhájában s fehér mellényében. A mint bírái felé halad, megpillant két felcsert érvágóval s veres posztóval, hogy ha valamelyik rab elájul, azon tüstént eret vághassanak. Rossz jel, mondja Kazinczy s ismétli XVI. Lajos szavait: *Je suis perdu*. Kazinczy a körülményekhez mérve elég nyugalmasan lép a terembe, zsebkendőjét folyton orra előtt tartja, mert orra vére még mindig folyik. A királyi kegyelem visszaadja önmagának, papirost és tintát hozat s reggeli három órától késő estig szüntelen dolgozik, levelet ír, szenvedéseinek történetét jegyezgeti s régebbi fordításait javíthatja.

1795 szept. 26-dikán Szlávy Györggyel együtt üveges hintóban viszik Brünn felé, hová okt. 7-dikén érkezik. Keserves napjait 1796 jan. 21-dikétől kezdve az obroviczi fenyítő-házban folytatja. Innen 1799 jún. 22-dikén indulnak vele Kufsteinba, 1800 jún. 30-dikán pedig Munkácsra. Nemcsak ez utazásokat, az öröknek velük éreztetett bánásmódját, hanem az egyhangú szenvedéseknek — hogy úgy mondjuk — hétköznappjait is hiven lefesti Kazinczy. Nem feledkezik meg a fogságban szerzett ismeretéseiről (Chipault, Fiorella, b. Riedel, stb.), a Szlávy György gondatlansága miatti szigorú s fölötte veszélyessé válható vizsgálatról, apró örömeiről, fogolytársaival éreztetett jótékonyágáról s az egymással való érintkezésnek különös módon kieszelt s jónak bizonyult eszközéről, a kopogtatásból álló rabnyelvről; szóval semmiről, a mi vele s társaival történik. Bármily körültekintést s óvatosságot kívánt s

bármily kockázatos lehetett is, Kazinczy és társai fenn tudták tartani a külvilággal, otthon hagyott családjaikkal az érintkezést s így eléggé értesülve voltak a kiszabadításukra vonatkozó törekvésekről s áldozatokról. S ha egy-egy társuk megszabadul, természetes, hogy a börtön falai közt szenvedők sorsáról részletesen tudósítja hozzátartozóikat. Kazinczy, a kit ügyelők családjai rendszeren *jó úr* névvel hívnak, különösen találékony az érintkezés eszközeiben, nyilván azért is, mert neki van legnagyobb szüksége új benyomásokra. A fogságból küldött leveleiben megható hangot ad ugyan szenvedéseinek, de a remény soha el nem hagyja. Ha erőt vesz is rajta az elkeseredés: pillanatnyi könnyebbülés is megnyihíti s jó kedvre hangolja. E mellett, a mikor csak lehet, írói terveit szövegeti, régebbi s újabb fordításain dolgozik s a magyar nyelv megújításáról s ezzel együtt a magyar műveltség haladásáról elmélkedik. E mű Kazinczynak emberi és írói jellemét könnyen szembeötlő vonásokban mutatja be s a mozgalomnak is sok becses adatát őrizi. Előadása tán kevésbé művészi, mint a *Pályám emlékezete* s az *Erdélyi levelek* című munkáié, de mindeniknél őszintébb s érdekesebb.

Csak *Az én naplóm* című kézirati munkája hasonlítható hozzá. E mű azon kezdődik, midőn 1800 aug. 25-dikén két tiszt átadja az államfogyokat a munkácsi vár parancsnokának s 1804 májusáig folytatódik. Kazinczy 1801 jún. 29-dikén hagyja el Munkácsot, látogatásokat tesz rokonainál, a többi között Beretön nagybátyjánál, Kazinczy Andrásnál, a ki a királyi kegyelemért oly sokat fáradt 1795-ben; megmagyarázza a kopogtatás abc-jét a hallgatók álmélkodására. Rajzolja a kiszabadulás után testvéreitől, kivált Józseftől és Lászlótól szenvedett bántásait, zaklató viszonyosságait, a melyek annál jobban elkeserítik, minél inkább remélte a nyugalmas révpártot. Hogy mily fokra hág a testvéri viszály közöttük, megmérhetjük im e szavaiból: «Nem szenvedtem én többet hetedfél esztendei s két heti fogságom alatt, mint e hóhér — t. i. József — miatt szenvedek mind e mai napig». Eddig — mondja — a császár rabja voltam, most József öcsémé; melyik a lealázóbb? Különö-

sen nehezére esik, hogy fogsága után sokan félnek vele szoba állani. Például midőn 1803-ban Pesten létekor Festetics László grófnál ebédel, a házi gazda az ebéd alatt egy szót sem szól. Különben szép napokat tölt Pesten. Virág Benedekkel együtt látogatja meg Hajnóczy sírját, a melynek akkor már nyoma sincs. Révai Miklóssal is találkozik, de — írja — «íranta nem mertem magamat igaz színemben mutatni, félvén a papi ruhától, melyet a ki hord, ha betegség s erőtlenedő öregség lepi meg, igen gyakran megváltozik gondolkodásában. Révainál ezt azért tettem fel, mert ő, a mióta nem láttam, külsőjében hasonlatlanná leve magához.» Horvát Istvánnal is ekkor köt barátságot, de az első együttlétekor kémnek tekinti. Több nevezetes férfúval érintkezik, mint gr. Teleki Sámuellel, Vay Józseffel, Vay Miklós és Prónay Gábor bárókkal s Berzeviczy Gergelyvel, a kiknek minden szava érdekl; efféle kitérései tele vannak apró történetekkel, adomával, a melyek tréfásak, csattanóságok, tanulságosak s mindig korfestők. Pesti mulatásának örömeit csak az zavarja meg, hogy egy jó ember intése szerint nagyon óvatosnak kellett lennie a titkos rendőrség szemmeltartása miatt. Még Bacsányi is arra kéri Bécsben, hogy ne menjen hozzá, mivel hogy ő, t. i. Kazinczy, vigyázat alatt van. Följegyzi Bacsányiról, hogy Müller János, a magyar nemzet és szabadság barátja, ki ekkor az udvari könyvtár felügyelője, havi 15 frtot eszközöl ki számára. A nagyváradi hévizekben szerzett élményeit, Illosvay Krisztina iránti szerelmét, Csokonaival való találkozását, valamint a divat változásait élénken beszéli el. Megjegyzi, hogy fogsága alatt czopfot kezd viselni egészen 1803 februárjáig s azért hagyja el, mivel ekkor érkezik haza Parisból Berényi György gróf s «gömbölyeg haját s hónaljig érő nadrágot hozza divatba.»

Ez önéletrajzi művekhez jól sorakozik a Szirmay Antal munkájára, mely a magyar jakobinusok történetét tárgyalja, írott bírálata.⁶ Szirmayt, a zemplénnvármegyei főjegyzőt, majd udvari tanácsost már gyermekkorá óta ismeri

⁶ *Magyar Könyvesház*, szerk. Abafi L., XVI. évf. 5—7. sz.

s tapasztalja kétszínűségét, a mely, bár rokoni kötelék fűzi hozzá, mindjárt nyilvánul Szirmay fondorkodásában, a mint Kazinczy közszolgálatba lép 1784-ben. De az engesztelékeny Kazinczy fátyolt vet a multra, tisztelettel van Szirmay iránt, a mi azonban nem fojthatja el benne az igazság szavát. Szirmaynak a Martinovics-féle mozgalomról írt vastag tévedéseit nem egyenkint igazítja helyre, bár a szövegben magában is több helyen tiltakozik botlásai, ferdtései ellen, hanem a munka végére valóban lesújtó ítéletet csatol. «Iszonyodik az ember — írja Kazinczy — mikor látja, mely készültséggel írja némely coædus scriptor a historiát.» Különösen a szabadkőműveseket veszi védelmébe Kazinczy s nem tartózkodik kimondani, hogy még egy társaság sem tett annyi jót, mint a szabadkőműveseké, mert az emberiséget egy sem nemesítette annyira. Letörülni igyekszik Hajnóczyról és Szentmarjayról a kislelkűség s gyávaság vádját, a melylyel Szirmay illeti; ellenben Bacsányiról semmi gyanúsát el nem hallgat. Kazinczynak erre vonatkozó adatai csak szigorú kritikával használhatók; de annál fontosabbak rabtársairól megőrzött életrajzi följegyzései. Fölveti a kérdést: vajon tudta-e Szirmay, hogy nem mond igazat? Minden arra vall, hogy tudta; de azért ferdítette el, hogy bajba ne kerüljön. Pedig — mondja Kazinczy — «jaj az emberiségnek, ha történetei a szerint jegyeztetnek fel, mint mélt. udvari consiliarius Szirmay úr cselekvék ezen írásában. Úgy ennek története, a miket olvasunk, nem egyéb, mint akart és nem akart hazugságok szövedéke. Kínos kimondanom ezt a felől, a ki engemet bizalmával megtisztelt s munkáját velem barátságosan közölte; de még kínosabb elhallgatnom, mert én hazudni nem tudok, nem akarok.» E felfogás mély meggyőződése Kazinczynak s a Szirmayról írt életrajzban sem titkolja. Félvén azonban a Szirmayak neheztelésétől, kéri barátját, Dessewffyt, hogy szelidítsen valamit e művén, mert ő, ha a tények beszélnek, nem bírja elhallgatni a keserűt sem, noha személyét becsülte, a levéltár rendezésében tanúsított roppant szorgalmát pedig nálánál senki sem méltányolhatja jobban s ezt bátran hirdeti is. Ellenben — úgy mond —

«venalis lelkét, gyávaságát, rettegését, hiuságát szánom, de nem dicsérhetem s minthogy elhallgatnom egészen nem vala szabad, minél szelidebben akarám megérinteni . . . vagy hallgassak, vagy igazat ne mondjak.»⁷

Feltűnő, hogy Kazinczy ily meggyőződés mellett is vállalkozik Szirmay egy másik művének a kijavítására, befejezésére s kiadására. Értjük azt a művét, a melynek Kazinczy a következő czímet adja: *A Szirmay-ház eredete, elágazása, története a magyar nemzet Európába költözése óta a mai időkig. Udvari tanácsos Szirmay A. úrnak jegyzései szerint megírta Kazinczy F., Teréziának, az András és Királyfalvi Roth Juliánna leányának unokája.* Valószínűleg megtéveszti őt Szirmay művének adatbeli gazdagsága s látszólagos hitelessége s tán emberi hiusága is. És ámbár a Szirmay idézte oklevelek eredetijét nem ismeri s nem egy tekintetben eleve kétségei támadnak, ő maga serkenti Szirmayt műve kiadására. Mivel azonban Szirmay halála előtt csak mintegy hét hónappal fogott műve összeállításához, nem fejezhette be. A kéziratot Kazinczy átvevén, az ő akarata, kívánsága s jóváhagyása szerint befejezi, tévedéseit megigazítja, hézagait kipótolja, a zempléni Szirmayakkal megolvastatja s általában a Szirmay-család nevezetesebb tagjaival megbíráltatja. Ekképen — vélekedik Kazinczy a műhöz írt előszavában — teljes okkal szabad remélnie, hogy «a fényes nemzetség oly hiteles előadást veszen itt, melyet, kivált a következő idöket tekintvén, nem nézhet hidegen.» Példaadásul öhajítja ezt közzétenni, hogy a maradék közül is legyen valaki, a ki a család újabb sarjadzását a nemzetség tagjainak jelesebb tetteivel együtt feljegyezze s így «a ház oly diszszel fog dicsekedhetni, mely kevés más házainknak jutott.» Örvend, hogy tiszteletének oly bizonyosságát adhatja e munkában, a melyet töle igazság, vérség, barátság kívánt.

E nemzedékrendi mű tehát csak részben Kazinczy dolgozata. Épen a legvitásabb adatok Szirmaytól valók. Kazinczy minden kétség nélkül elfogadja Rák vitézt a Szirmayak

⁷ Kazinczy F. *Lev.* XIX. köt. 354., 360., 394., 505. l.

ősül; idézi az erre vonatkozó oklevelet, de nem vizsgálja szigorubban hitelességét, illetőleg a Szirmay-családdal való kapcsolatát. Ismeretes, hogy Komáromy András meggyőzőleg kimutatja⁸ a tévedést vagy szándékos hamisítást, a mely szerint sem Rák vitéznek, sem Othobornak s rokonainak semmi közük sincs a Szirmayakhoz, és az egészet részint Szirmay György, részint a fia, Antal, koholta. Kazinczy nem bonczolja Szirmay Antal adatait, noha az elágazás szoros kapcsolatát több helyen megszakítva látja s a további kutatástól várja a hézagok pótlását. Sajátságos, hogy Kazinczy e műben a szerkezet és előadás követelményeinek csak részben tesz eleget. Elbeszélése folyamatát hosszas adatok közbeszövésével szakítja meg, a mi az olvasást nehézkessé teszi. Csak két ágnek, a borsodi és ugocsai ágnek leszármazását próbálja levezetni, némely családtagról, például Istvánról, azonban részletes és jól összeállított életrajzot ad, érdekesen ismerteti II. Rákóczi Ferencz hadi erejét; de másfelől, bizonyosan Szirmayra hallgatva, szerencséjében való elbizakodottságot hány szemére, midőn a turóczi követekeket összevagdalmják.

Komáromy azt hiszi, hogy Kazinczynak e műve azért nem jelent meg nyomtatásban, mivel a Pazdicsi Szirmayak az erre szükséges költséget nem voltak hajlandók fedezni, mert ők «Szirmay Antalt minden méltósága és gazdagsága daczára sem akarták elfogadni rokonuknak és tiltakoztak az ellen, hogy az egykori szolgáldeák, később famosus prókátor Szirmay György unokáival egy családfán szerepeljenek».⁹ Úgy látszik, Komáromy föltevése Kazinczynak a Szirmay Antalról írt életrajzán alapszik, a melyben e sorok olvashatók: «Az annyira elágazott nemzetség tagjai, mint a borsodi ágon fenmaradt s Zemplénbe átköltözésök óta Pazdicsiaknak mondható Szirmayak, sokszor nem ismerik egymást, s a gazdagok s ragyogók a mi Szirmaynkat nem nézék rokonuknak s szerették volna gátlani szerencséjét». Máshol meg azt mondja Kazinczy, hogy némely Szirmay

⁸ *Turul* 1893. évf. 12. s. köv. 1.

⁹ U. o. 1897. évf. 37. 1.

az alázatost játszása s úgy tesz, mintha nem akarná a munka megjelenését, pedig tudomása szerint egy családnak sem jutott az a szerencse, a mely nekik e munka által jutni fog.¹⁰ Igaz, hogy Kazinczy ismételten kifejezi a Szirmayak nehezteletétől való félelmét s talán arra gondol, hogy ilyformán a művet nem bocsáthatja napfényre; de még annyi pótolni valót hagy benne, az egész munka oly hézagos és töredékes, hogy kiadása komolyan számba sem jöhetett. S tekintve, hogy Kazinczy más fontosabb terveivel van elfoglalva; másfelül pedig a zemplénavarmegyei levéltár rendezésekor meg is győződhetik Szirmay adatainak kritikátlanságáról: a kéziratot, noha új másolatába is belekezd, kénytelen befejezetlenül s kiegészítetlenül hagyni, úgy, a mint jelenleg is van.¹¹

Még egy más kézirati munkájában is Szirmay után indul Kazinczy, a melynek czíme: *Zemplénnek főköormányzói*.¹² Bevezetésében azt bizonyítgatja, hogy Zemplén vármegye 1200 körül Patak vármegye néven is előfordul ugyan, de csak a név volt kettő, maga a vármegye egy. Nem tartja véleményét határozottan véglegesnek, csak az addig ismert adatok természetes következményének, a melyet újabb adatok megmásíthatnak. E munkájával is példát óhajt adni, hogy utódai hasonlókép járjanak el s jegyezzenek föl mindent, a mi a vármegyét érdekli, azt is, «a mit az egy időben élők talán kiseded tekintetű dolognak tartanak, mert az ilyenek ismerete vezérli a később élőket igenis gyakorta a nagy dolgok ismeretére». A bevezetés után felsorolja időrendben a főispánokat I. Mártontól, 1214-től kezdve egészen saját koráig s mindegyik mellé jegyzetet készít, hogy Szirmay Antal hol s milyen adatot közöl az illetőről s miféle felvilágosítás található róla a Hormayr-féle *Taschenbuch*-ban. Kazinczynak e munkája a XVI. századtól fogva hiteles adatok alapján készült s maig is értékes és használható.

Nemcsak e műve megírására, hanem általában egész

¹⁰ Kazinczy F. *Lev.* XVII. köt. 195. l.

¹¹ Komáromy gyanítása, hogy elveszett, tévedés; megvan az Akadémia könyvtárában.

¹² Akad. könyvtár: Tört. Ivr. 21. sz.

történetírói működésére kiváló fontosságú azon foglalkozása, a melylyel Zemplén vármegye 1821 márcziusában bízta meg, hogy t. i. a Szirmay Antaltól 1783-ban rendezett levéltárat tekintse végig, jegyezze föl hiányait s állapítsa meg, hogy a jegyzékbe foglalt iratok helyökön vannak-e minden mellékletökkel, együtt, szóval a majdnem negyven év előtti rendezést újra átvizsgálja. Mennyi örömmel teljesítheti e megbízást, ha ifjabb korában kapja; de most írói törekvései, házi gondjai, pörösködése s öregsége nem engedik, hogy kész örömet végezze, a mit kénytelenségből és csak azért tesz, mert a bizalom parancsolja, s kivüle nincs rá alkalmas ember.¹³ Előre látja, hogy ha e foglalkozás sok egyéb dolgaitól elvonja is, egyszersmind sok gyönyörüséget is ad neki, bár az 1558. évtől kezdődő levéltár újabb rendezése évekig, tán haláláig is eltarthat. S ámbár kezdetben vonakodik a munkától, de a mint egyszer belefog s feltárulnak előtte a mult kincsei: oly mohó vágygyal olvasgatja s másolja a nevezetesebb adatokat, hogy a késő éjféli órák is munkában találják, úgy hogy szeme csakhamar kiméletet parancsol s arra inti, hogy lassabban járva tovább ér, a mit különben soha sem tudott megtanulni egész életében. «Ah, barátom, — írja Dessewffynek — mely dolgokat fogsz olvasni! mert a mit szedek, közölni fogom veled. Miért jutott ez a munka nekem ifjabb esztendeimben!»¹⁴ A mi az emberbarátot s a művelődés vizsgálóját érdekli, mindazt nemcsak elolvassa, hanem kivonatokat is készít belőlük és irótársaival is közli. E foglalkozása sokszor hetekig Sátoraljaújhelyhez köti; szállása a vármegyeházán van, főtt ételt ritkán eszik, hanemha a vármegye tisztviselői magukhoz hívják ebédre, a mit sem nem vár, sem szívesen nem fogad. Engedelmes időben estenkint haza sétál családjához; később pedig huzamosabban is a városban marad, néha öt napig sem mozdul ki a levéltárból. Már a hetvenedik évéhez közeleg, de még mindig ifjú erővel győzi a munkát; későn nyugszik le s a kora hajnali órákat már ismét az akták

¹³ Kazinczy F. *Lev.* XVII. köt. 415. l.

¹⁴ U. o. 420. l.

közt várja be. Három év mulva a politikai részszel készen van, a jogival is nem sokára, noha tízezernél több pert forgat át; de mivel mindig újabb feladatokat bízna rá, még 1826-ban is a levéltárban dolgozik, óhajtva, hogy a maradék hasznosnak ítélje ebbeli működését. Napidijai-ból gyermekeinek szeretne valami kis tőkét félretenni; de anyagi romlása megghiúsítja igyekvését. Külön kötetbe gyűjti a nevezetesebb férfiak kéziratait s az újabb országgyűlésekről érkezett jelentéseket; a fejedelmek s nádorok névalírásainak hű másolatával kedveskedik jó barátainak.

1822 szept. 4-ikén fejedelmi vendégeket fogad a levéltárban. Ferdinánd főherceg, a király testvére s a cumberlandi herceg felsőmagyarországi útjokban Sátoraljaújhelyben is megszállanak s Kazinczynak alkalmá nyílik, hogy bemutassa nekik a levéltár nevezetesebb kincseit. A mint a főispáni hivatalos helyiségbe vezeti őket, figyelmüket a győri csatában 1809-ben elesett zempléni vitézek emlékoszlopára irányozza, megjegyezvén, hogy «kicsiny ugyan, de első nálunk». A levéltárban a zászlókat, pecséteteket, ritkább kéziratokat, mint Mária Teréziának a vármegyéhez küldött első tudósítását, a mely szerint apja halála után a királyi hatalmat átvette, a kegyetlen német tábornokok parancsait, az erdélyi fejedelmek leveleit mutatja nekik. Midőn Bocskay, Bethlen s a Rákóczyak leveleit viszi eléjük: «sok vitéz ember megretten»; de Kazinczy minden tartózkodás nélkül mutogatja nekik a nevezetes okleveleket. Hanem arra a kérdésre, hogy az 1558. előtti akták hová lettek, kitérő választ ad. Nem meri megmondani, hogy mivel Homonnay István I. Ferdinánd párthive levén, bátya, Ferencz, pedig János királyé, ez amazt a csicsvői várban ostrom alá vette, s ez alkalommal a levéltár régebbi iratai odaégték. Azt mondta tehát, hogy az előtt még nem levén vármegyeház, a régi irások részint az alispánnál, részint a főjegyzőnél vagy kólostorban őriztettek s így az ide-odahurcolás, valamint a török veszedelem elpusztította.

Kazinczynak ez évekig tartó levéltári munkával történelmi ismeretei s tanulmányai egészen új alapot nyernek.

«Képzelheted, — írja Kis Jánosnak 1825 okt. 2-dikán¹⁵ — mint kelle ismereteimnek a haza újabb történeteiben kiszélesedni». Már az a terv is foglalkoztatja, hogy megírja Zemplén vármegye történetét azon hiteles adatokból, a melyeket a rendezés alatt szerzett. «Sok jót tanultam — mondja. — S ha élek, én adom ki magyarul, a mit Szirmay Antal sokat hazudva, hol félelemből s reménységből, hol hiúságból s magát mindig nagyítva, nem barátait mindig gyalázza. rosszul mondott.»¹⁶ E terv azonban, mint annyi más, csak terv marad; hanem újonnan gyűjtött ismereteit mégis gyümölcsözőkké óhajtja tenni mind önmagára és családjára, összeállítván legrégibb ismert őseinek életrajzi adatait, mind pedig a nemzetre nézve, megírván az előtte oly nagy tiszteletben álló személyek működésének történetét, ugyanazon írói szempontokat vevén figyelembe, mint a melyekből egész pályájának vezérgondolata kiindult.

II.

Kazinczy mint az életrajzi monographia első művelője. A közszellem sivár állapota, a censura szigora. Az adatok ismeretlensége, az előmunkálatok hiánya. A bécsi történetírók közvetetlen hatása. Szilágyi Sámuel életrajza. Martinuzzi György. Mária Terézia; a nemzeti szellem elernyedése. Zrinyi, a szigeti hős; művének sikere. Genealogiai kutatásai. Az Akadémia 1828-ban. Kazinczy mint történetíró.

Irodalomtörténetíróink még nem jelölték ki azt a helyet, a melyet Kazinczy a magyar történetírás fejlődésében elfoglal. Sőt az igazat megvallva, ügyet sem vetettek ebbeli működésére. Szekér Joachim, a Buday testvérek, még inkább pedig Virág Benedek mellett észre sem vették. Pedig ha önéletrajzi dolgozatait figyelmen kívül hagyták is, nem lett volna szabad mellőzni azon életrajzokat, a melyek a magyar történetírás fejlődésében mint egy új irány, az életrajzi monographia s történelmi tanulmány első számba vehető kísérletei, tárgyilagos igazságra törekvő tartalmuk-

¹⁵ U. o. XIX. köt. 419. l.

¹⁶ U. o. 361. l.

kal s az előadás művészbibb sajátóságait utánzó alakjukkal a korabeli olvasók tetszését annyira megnyerték, hogy minden habozás nélkül az úgy nevezett szépirodalmi művek közé sorozták. Egyikből a kritikai élelátást, másikkól a hazafias lelkesedést, mindenikből a nemzeti erények tiszteletét tanulták. E téren Kazinczynak voltakép csak egy magyar előzője van, t. i. Szentjóni Szabó László, a ki Mária királynő életrajzát próbálja megírni, s bár műve befejezetlen, így is első értékes kísérlete nálunk az életrajzi monographiának. Nem egészen ismeretlen előtte az újabb történetírás igazi feladata. S noha azon különösebb szempontok, a melyek Kazinczy történetírói tollát vezérlik, Szentjóni Szabót nem foglalkoztatják, adatainak ügyes csoportosítása s előadásának komoly nemességre törekvése figyelmet érdemel.

Azonban Kazinczy alkalmasint nem is ismerte, annál kevésbbé követte az életrajzi monographiában. Előtte a német és francia, mindenek fölött pedig a klasszikus írók lebegtek példa gyanánt, a kiknek olvasásával — mint maga mondja — egészen elmelegült lelke. Nem kisebb írók, mint Sallustius és Tacitus az ő eszményképei, a kiknek írói művészetét óhajtja magyarul, a nemzeti történelem nagy alakjainak életrajzában újra megszólaltatni, a történelmi kritika pártatlanságát saját egyéni felfogásának hazafias hevével összeolvasztani. Sallustius műveit mintegy harmincz eszten-deig olvassa és fordítja, minden valamire való német és francia fordítását tanulmányozza s az eredetivel és a maga fordításával összehasonlítja, mi által Sallustius előadása és nyelve szépségeit mintegy a saját stíljébe ülteti át. A mit már ifjú korában hirdet, hogy az ősök példáit kell a serdülő nemzedék elé állítani, hogy a történelem valóban az élet mestere legyen, idősb korában ő maga kívánja valóra váltani. E szempontból kiindulva, a maga történelmi felfogását igyekszik a nemzeti közvéleménybe átvinni, hogy a milyennek ő látja a multat, nemzete is a szerint ítélje meg, de egyszersmind a szerint is tudja előadni. Úgy van meggyőződve, hogy a magyar történetírók a mostani politikai felfogásból szeretik a mult eseményeit is megítélni s vagy rövidlátásuk vagy kritikai bátortalanságuk miatt nem tud-

ják vagy nem merik az igazságot kimondani. «Hány embere van édes hazánknak, — írja gr. Majláth Jánoshoz 1820 jul. 27-dikén intézett levelében¹ — a kiknek képét tisztelet tárgyává tehetnök, ha hozzá volnánk szokva, hogy őseinket ne a mostani szempontok szerint tekintsük s ha bátorságunk is volna irántuk igazságosaknak lenni. Bárcsak oly férfiak, a kiknek tehetségek és művelt nyelvök van, vállalkoznának e munkára. Én magam nem vagyok oly erős, mint szeretném, azután meg korom sem engedi, hogy e téren valamit merjek.»

De minél jobban belemerül történelmi tanulmányaiba a zemplénavármegyei levéltár rendezése alatt s minél inkább látja, hogy kivált a nemzeti történelem újabb korszakát mily kevésbé ismerik s mennyire tartózkodók előadásában a vele együtt élő történetírók: annál türelmetlenebb izgató erélye, hogy az irodalomnak ezzel az ágával is terjeszsze a felvilágosodást, nevelje a nemzeti közvéleményt s biztosítsa a szellemi haladást és pedig a nagy külföldi és classikus példák utánzásával, a miben ő maga mutasson irányt. Tudja, hogy a censori tilalom sokszor szárnyát szegi a legszebb gondolatnak, a legigazságosabb történelmi bírálatnak is; tudja és keserűen panaszolja, hogy midőn az író folyvást attól retteg, vajon a censor önkénye nem gázol-e irgalmatlanul a hiteles források tanításába: nem fejezheti ki hüen a saját felfogását s a legnagyobb tapintatra s körültekintő óvatosságra van szüksége az uralkodó-házzal kapcsolatos események elmondásában. «De — kérdi — úgy szóljon-e az ember, a hogy nem szabad, mert nem illik? Inkább hallgatni, mint gyalázatosan hazudni!»² Így hallgatja el a Wesselényi Ferencz nádorról írt tanulmányában a nevérol elnevezett összeesküvést, a melyről csak annyit mond, hogy «beszéljék mások». De midőn Brutushoz hasonlítva magasztalja hazafias erényeit: mintegy a sorok közt sejteti a maga ítéletét. S ha általában oly kényes tárgyat kell illetnie, a mely vagy megkötné gondolatait, vagy a cen-

¹ Kazinczy F. *Levelezése*, XVIII. köt. 198—199. l.

² U. o. XX. köt. 248. l.

sor a történeti igazsággal ellentétes ítéletre szórithatná: inkább kitér az útból, átsiklik rajta s vagy egyszerűen a hely szük voltát, vagy a kedvetlen emlékezeteket hozza fel mentségül. Az efféle közhelyekből pedig az olvasó már tudja, mi tartóztatja Kazinczyt a bővebb kiereszkedésben. Szomorú példák vannak előtte. Schwartner azt panaszolja neki, hogy a censor még a gondolatjeleket is eltiltotta művében, holott ő ugyancsak alkalmazkodni szeretett az udvari felfogáshoz. Genersich pedig egyenesen azzal vádolja censorát, hogy oly hazugságokat írt munkájába, a melyektől irtózáttal fordult el s kénytelen volt ellenök a nyilvánosság előtt tiltakozni.³ Még az *Erdélyi leveleket* is részben e miatt nem adhatja Kazinczy nemzete kezébe. Az élő emberek a legszelídebb megérintést sem tűrik, hacsak fullasztó tömjént nem áraszt reájok; a közeli mult bírálatára pedig a censor kegyetlen tilalma nehezedik s így e kényszerű körülmény a leggyümölcsözőbbnek ígérkező igyekezetet is megbénítja. «Én tudom, — írja gr. Gyulay Karolinának 1827 jul. 14-dikén — mint kelle küzdenem, hogy sem bajba ne hozzam magamat a censornál, sem lelkiismeretem ellen ne szóljak, a mit tenni soha nem fogok.»⁴ A mit Bocskayról, Bethlenről s a Rákóczyakról írt az első kidolgozásban, jóllehet csak mellékesen érintette szereplésöket, egy-egy jelzővel fejezván ki történelmi felfogását, nagy szállka volt a sárospataki censor szemében. Később pedig második kidolgozását már két censor is vizsgálat alá veszi s ezenfölül még az erdélyi kancelláriát is véleményadásra szólítja fel a bécsi censura. Midőn a Rákóczy-család nemzedékrendjéről adalékokat akar közölni, ámbár csak Wagner Károly tudósításait szeretné pótolni s kiegészíteni, mégis a legtapintatosabb eljárásra van szüksége, hogy a Rákóczy-név már magában el ne ijessze a censort s a folyóirat kiadóját, Ellinger Istvánt. Nem politikai munka ez — védekezik Kazinczy, midőn említett dolgozatát közlésre küldi —

³ U. o. XIX. köt. 377. l.

⁴ U. o. XX. köt. 315. l.

hanem csak történelmi vagy inkább genealogiai; az ilyen pedig még soha sem volt tilalmas vagy gyanús.⁵

A XVI. század nagy államférfiai közt kivált Verbőczy, Martinuzzi és Nádasdy Tamás szereplését óhajtaná a maradék előtt tisztázni. Verbőczy neki valóságos Gracchus, a kinek lelkiismeretlen kortársaival kellett megküzdenie a közügyért. Martinuzzi előtt pedig térdre omlik s nem győzi csodálni Prayt, hogy a történelem tanítását nem meri vagy nem tudja iránta megérteni. «De merjen ám valaki Martinuzziról vagy Verbőczyről jól szólani» — mondja. Neki megvan hozzá a bátorsága, pedig neki kétszeresen óvatosnak kell lennie, ha kényes kérdésben akar ítélni. Hisz még nem régiben hallja, hogy a király Felsőbükki Nagy Pálnak is szemrehányást teszi azért, hogy Kazinczyval levelez, és épen e miatt nem válaszol Nagy Pál az ő leveleire. Mind ezt figyelembe véve, igazat kell adnunk Kazinczynak, midőn a Wesselényi nádorról írt dolgozatát azzal a megjegyzéssel kíséri, hogy az olvasó könnyen láthatja: mily sziklák és örvények között kellett kisdéd sajkáját vezetnie, hogy révpártra érhessen. S ezért, ha külföldi történetírónál csak némileg is kielégítő bírálatot olvashatott hőseiről, nem tartózkodott egész terjedelmében átvenni, mint a Wesselényi életéhez Hormayr tanulmányának egy részét.

A közszellemnek e dermesztő állapota, a gondolatszabadságnak e szigorú korlátok közé szorítása okozza sok tekintetben történetírásunknak e korbéli sivárságát. De még egyéb nehézség is bénítja történetíróink igyekezetét: főképez az adatok hiánya. Bár a XVIII. század latin történetírói tekintélyes anyagot gyűjtenek: az újabb idők ismeretére még mindig kevés az előmunkálat. Horvát István ábrándos czéljainak szolgálatába fogja a történetírást s a művelt közönség érdeklődése alig járhat nyomába. A Buday testvérek s Virág Benedek inkább csak krónikák után dolgoznak. A levéltári adatok utáni kutatás-vágy még nem erősödik annyira, hogy az oknyomozás világosabb és alaposabb lehetne s magyar nyelvű történetíróinkat derekasabb mun-

⁵ U. o. XX. köt. 105. l.

kásságra serkenthetné. A fáradságos előmunkálatoknak kivált az újabb kor történetére nézve még úgy szólván bölcsőkorát éljük s Horvát István és Schwartner elkeseredett vitái csak kevéssé erősítik a történelmi érzéket a nagy közönségben. «Igen sokat kell tanulni, — sóhajt fel Kazinczy — mig a homályból az igazat előhozhatjuk.» Mennyi kutatással jut például ahhoz a néhány becses adalékhoz, a melylyel Wagnert a Rákóczy-család leszármazásának előadásában kiigazíthatja. Mennyi ismeretlen adatot összevet, mig a Wesselényi nádorról írt dolgozatával elkészülhet. «Képzeltetetlen dolog, — mondja idevonatkozólag — a mit erre el kelle olvasnom, a mit, reménylem, az olvasó minden szó nélkül megért.» «Mely iszonyú idők voltak azok — folytatja — s mint dúlonga a magyar kard a magyar vérben és miért? A forma változott, a dolog áll.»⁶ Borzadva látja, «mit csinált az a sok gonosz ember az Isten miatt a hazával. Jól mondja Hormayr, hogy az elnyomás maga gerjeszté az elnyomottak tüzét.»⁷

De Kazinczy itt sem retten vissza az akadályoktól, a minthogy egész pályája a művelődés, a haladás eszközeinek a makacs megátalkodottság ellen sorompóba hívása. Izgatja az úttörő munkával járó nekihevülés, a kezdő merészségének ingere, mindenek fölött pedig a közszellem kialakításának forró vágya, a mely sem a censori önkény, sem a fáradságos előmunkálatok, sem a meggyökeresedett balitéletek akadályaitól vissza nem riad, kivált ha bármily csekély külső vagy belső segítség erősíti. Ilyennek látja egyfelől az irodalom fölébresztette fogékonyságot, másfelől pedig a Hormayr és Mednyánszky említett vállalataiban megjelent rövid történelmi rajzokat, a melyek közvetlenül irányítják pályája második felében megkezdett munkásságát. Valami sajátságos véletlen találkozást lát a maga törekvései és a bécsi vállalatoké között, midőn ezekben például a Mária Teréziáról, Illésházyról s a Rádayakról írt dolgozatokat nagy örömmel olvassa és csak azt sajnálja, hogy kivált Mária

⁶ U. o. XX. köt. 298. l.

⁷ U. o. 289. l.

Terézia élete nem magyarul jelent meg, de azzal vigasztalódik, hogy így a magyar nemzet hírét a külföld előtt is hirdetheti. «Utánzom a gróf urat és barátját (t. i. Mednyánszkyt) — írja Majláth Jánosnak — s az *Erdélyi Levelekből*, mivel Trattner épen felszólított, hogy küldjek valamit folyóirata számára, küldöm a Martinuzzi érsek képét.»⁸ Kivált Mednyánszky történelmi elbeszélései ragadják meg figyelmét, a melyekkel az író bevallott célja szerint azt óhajtja bebizonyítani, hogy az osztrák Császárság multja semmivel sem szegényebb szívnemesítő, drámai vagy regényes feldolgozásra egyaránt alkalmas tárgyakban, mint az ó-kor vagy a külföld története. És a mi Kazinczy éles szemét el nem kerülheti: Mednyánszky jobbára a magyar történelemből válogatja a kimondott célra alkalmas tárgyakat, fölébresztvén költőink fogékonyságát a nálunk akkor még alig ismert, vagy legalább tekintetbe nem igen vett monda vagy történeti epizód iránt.⁹ De Hormayr és Mednyánszky törekvései nemcsak a magyar és osztrák költőkre hatnak; Kazinczy is megérzi, hogy a történetírás feladatairól alkotott régebbi felfogásának oly erősítése nyilvánul azokban, a mely a nemzeti művelődés fáradhatatlan terjesztőjének, a kritikai jog bátor védőjének s az erkölcsi nevelés lelkes barátjának mindenképen kezére járhat.

S még egy körülményről nem szabad megfeledkeznünk, a mely szinte önkéntelenül sarkallta Kazinczyt az életrajzi monographia írására. T. i. Bárány Ágoston ekkoriban írt egy-egy életrajzot Illésházy Istvánról, Wesselényiről, Forgách Zsigmondról, stb., mert az volt a terve, hogy az ország nádorainak életrajzi adatait mind összeállítja. Művét el is küldte a *Felsőmagyarországi Minerva* számára, de a szerkesztő s kiadó nem találták elfogadhatónak s Kazinczyt kérték fel kijavítására. Ő aztán újat írt helyette, vagy a bécsi vállalatokból szó szerint lefordította. Mikor aztán Bárány olvasta például Illésházy István életrajzát, a mely az

⁸ U. o. XVII. köt. 193—9. 1.

⁹ L. Heinrich G. érdekes fejtegetését a *Régi Magyar Könyvtár* I. köt. (Budapest, 1897) 70—73. 1.

ő neve alatt jelent meg, nem is ismert dolgozatára. Természetes, mert Kazinczy németből fordította s csak a szerkesztőség tévedéséből maradt el ennek a megjelölése. A Wesselényi nádor életrajzát is Bárány írta meg először; de Kazinczy egészen újra dolgozta, mert az előbbiben sok félig igazat és sok épen nem igazat talált. E mellett nagyon csonkának látta.

Ime az egymásra ható s egymást segítő körülmények, a melyek Kazinczyt az életrajzi monographiára utasítják; s a melyek az előtte oly nagy tiszteletben álló történelmi alakok arcképeinek festésére ösztönzik. Kisebb, jobbadán irodalmi életrajzokat már régebben is ír, különösen írói arcképeket korán, pályája elejétől kezdve szeret rajzolni; de inkább csak olyanokkal foglalkozik, a kiknek élettörténete a magáéval is kapcsolatos s a kiknek működésével a nyelvújítás szükségét s lehetőségét magyarázhatja, mint a Dayka és Báróczy életrajzában. De a mint fogságából kiszabadul, a történelmi életrajzokhoz is gyűjti az adatokat, első sorban Nádasdy Tamás életrajzához. Erre azonban, úgy látszik, a Buday *Polyári Lexiconj*án kívül más forráshoz nem igen jutott, habár évekig ápolta e tervet, sőt Igaz Sámuelnek ígéretet is tett, hogy *Hebéje* számára végre csakugyan megírja; de ígéretét még sem váltotta be. «Nádasdy Tamástól elesésem nagy dőfést ejtett zsebkönyvemben» — panaszoja Igaz Sámuel, a ki e dolgozattal mindjárt a megindítandó *Hebe* elején akart olvasóinak kedveskedni.¹⁰ Minden valószínűség szerint a főntebb érintett körülmények magyarázzák e sokáig ápolt tervnek dugába dőlését.

Ekkoriban jelent meg a Szilágyi Sámuelről írt életrajz a *Tudományos Gyűjteményben*; ¹¹ e dolgozat már némileg átmenet a történelmi életrajzokhoz. Szilágyi Sámuel pályája Kazinczyra is hatással van ugyan, de ebben már kevesebb az önéletrajzi vonatkozás; az adatokat sem a maga emlékeiből, hanem hőse unokájától szerzi be az író, arra

¹⁰ Kazinczy F. *Lev.* XVII. 293. l. köt.

¹¹ 1820. évf. VIII. f. 93—104. l.

törekedvén, hogy a jeles férfiút mint embert és nagy tudományú papot egy pár lényeges vonással fesse, mint író pedig nyelvünk és irodalmunk eddig nem ismert úttörőjéül mutassa be. Panaszkodik, hogy nálunk még sokan nem szeretik a nyilvánosságot, holott az a haladásnak megbecsülhetetlen tényezője; s ha — úgymond — azt tekintjük, hogy senkit meg ne sértsünk, kevés történet jut a maradék ismeretére s nagyrészt hamisan. Mi vezesse tehát a történetíró tollát? «Az igazság szeretete s a tőlünk szövétneket váró pragmatikus író szüksége», — válaszolja Kazinczy. És ha az igazságot őszintén ki nem mondhatjuk: legjobb, ha csak czélzást teszünk reá; de a lelkiismeret meggyőződése ellen szólni semmi hatalom nem kényszeríthet. Kazinczy a történelmi életrajzokban szigorúbb kritikus, alaposabb ítélő bíró, mint tisztán irodalmi kérdésekben. S ha mai felfogásunk nem mindenben egyez is az övével: ezt nem annyira ítélet-alkotásának hibája, mint inkább adatainak fogyatékosága s a gondolat-szabadságra vert vaskényszerűség magyarázza.

De legjelesebb dolgozatai e nemben épen úgy tanuskodnak az új, eredeti és hazafias felfogás alaposságáról, mint alak és szerkezet tekintetében a klasszikusok szellemének utánzásáról s az izgató író azon törekvéseiről, hogy a nagy példakkal nemzete erkölcsi világát nemesítse. A Martinuzziról, Mária Teréziáról, Zrinyiről, a szigeti hősről, Wesselényi nádorról, a Rádayakról és Ürményi Józsefről szóló tanulmányai megjelenésök korában méltán szokatlan figyelmet gerjesztettek s Kazinczyt a történelmi életrajz úttörő írójává avatták. Martinuzzit, e «felséges, félreismeret, athléta-erejű férfiút» legtöbb kritikai bátorsággal állítja olvasói elé, úgy, hogy — mint maga mondja — ez az «apológiája sensatiót teve» és pedig azért, mert az írónak elég lelki ereje volt «a nagyság felfogására.» Dicsekedve s méltó önérzettel írja 1821 febr. 7-diki levelében hűgának: «Kardinális Martinuzzimat nem reménylett kedvességgel olvasták Pesten. Az én érdemem csak az, hogy bátor voltam kimondani az igazat, de elhallgatván, a mit mondani nem lehetett. Nagy ember volt, és így könnyű volt róla sok jót

mondani.»¹² A kép, a melyet Kazinczy Martinuzziról fest, még máig sem vesztette el becsét; s a szempontok, a melyekből bírálata kiindul, úgyszólván minden nagy politikai hatású férfiú működésének megítélésében irányadók s ekkor még tudunkra senki sem tűzte ki nálunk vizsgálata forrásául. A közember — mondja Kazinczy — mindent a közember mértékével mér s az idők és dolgok hibáját nagyon hajlandó a cselekvő személyekben keresni s a tettek becsét a szerencsés vagy szerencsétlen kimeneteltől függeszteni föl. De az igazság barátja első kötelességének tartja, hogy az eseményeket a maguk valódiságában mutassa be s az ártatlanul vádoltaknak védelmére keljen, a mi Fráter Györgyre nézve épen nem nehéz. Mert az ő pályájának ismeretéből könnyen feleletet adhatunk e kérdésekre: «Érdemlette-e fellemltetését s fejedelmeinek s polgártársainak bizodalnokát; mit tevé mint minister, mint corregens, mint generalis; mennyi erejével bírt a léleknek s akaratja tiszta volt-e; mint küzde a fergegben s midőn járt útjáról végkép elhajlott: tulajdon java miatt változtatá-e meg menését, vagy a hazáé miatt?» Természetesen Kazinczy e kérdésekre nem egyenkint ad feleletet, de a mint életének főbb adatait összeállítja: az olvasó teljesen tisztában lehet az ő pártatlan felfogásával. Talán nem tűnteti föl a maga egész világosságában Fráter György életének vezérgondolatát, az egységes Magyarország megmentésére irányult rendkívüli munkáját, de minden sorával elárulja, hogy a nagy férfiúnak ezt a törekvését is éles szemmel pillantotta meg. S a mint az egymásra torlóó eseményeket az ő alakja köré csoportosítva tárgyalja, szinte a syllogismus zártétele gyanánt vonja le a következtetést, hogy Fráter György nagy eszméjétől vezéreltetve másként nem cselekedhetett, mint a hogy' az író előadja.

Tudva van, hogy e lángeszű államférfiú helyes megítélésének első nyomára Tinódinál találunk, a ki nem közönséges ítélő tehetségét tán semmivel sem bizonyítja inkább, mint a róla írt néhány sorával. De azóta s kivált a

¹² Kazinczy F. *Lev.* XVII. köt. 403. l.

XVIII. században történetíróink nem igen láttak benne mást, mint egy ravasz diplomatát, a ki a hatalomért s haszonért minden árulásra kész. Kazinczy az első, a ki a reá szórt vádaktól először tisztázza s lángelméjének igazságot szolgáltat. Nem egy olvasója álmélkodva fogadja Kazinczy ítéletét, a melyhez hasonlót az addig ismert művekben hiába keresett. Mert Bechet francia műve,¹³ a mely némileg forrása lehetne Kazinczynak, előtte is, olvasói előtt is jórészt ismeretlen. Bölöni Farkas Sándor felvilágosítást is kér Kazinczytól: mikép jutott ez ítéletre, a mely egyetlen a maga nemében.¹⁴ Nem tudjuk, mit felelt e tudakozódásra Kazinczy, mert válasza nem maradt fenn, de bizonyosan ugyanazt adta okul, a mit a húgának írt idézett soraiban, hogy nagy ember volt s így könnyű volt róla sok jót mondani.

A Mária Teréziáról írt életrajzban már nem kellett Kazinczynak sem a régi balvéleménnyel, sem a censori tilalommal szembeszállnia. Az a kegyeletes érzés, a mely egész dolgozatán végigvonul, akkor még él a nemzet szívében. Kazinczy meg maga vallja, hogy mindig gyönyörrel időzött e nagy asszony képénél, mióta 1777-ben egy pillanatra látta is a bécsi udvari kapornában, midőn mint sárospataki deák nagybátyjával, Kazinczy Andrással, először volt a császári székhelyen. Már gyermekkorában sok lélekemlőt hallott Bossányi Ferencztől, e «nemes kuruczról», s az első hatást sem nem tudta, sem nem akarta elnyomni szívében. Midőn aztán később Igaz Sámuel *Hebéje* számára sürgette az életrajzot, Kazinczy kész örömezt megírta, hisz a Martinuzziról közlött műve osztatlan tetszéssel találkozott. Nemcsak Igaz Sámuel, az olvasók is nagy javalással fogadták e dolgozatot. Maga Kazinczy is úgy hitte, hogy ebben az egész nemzet halálját leróttá Mária Terézia iránt. Különsen azt emlegette büszkén, hogy a censor nem tett kifogást az ellen, a mint ő megírta, mit mondott a királynő halálos ágyán Eszterházy kancellárnak. De azt már nem merte Kazinczy közleni, hogy József császár eltiltá a kancellárt

¹³ M. Bechet: *Histoire du card. Martinuzzi*; Paris, 1715.

¹⁴ Kazinczy *F. Lev.* XX. köt. 128. l.

a parancsolat kihirdetésétől. Azonban Dessewffynek megírta, hogy gyermekei emlékezetökben tarthassák. «Örvendek gondolatomnak, — mondja a Dessewffyhez 1823 okt. 11-én intézett levelében¹⁵ — hogy Mária Teréziának ezt a biographiáját adám és annak a jó asszonynak fentartám vagy inkább felelevenítém emlékezetét. Legalább melegen van írva s látni fogják, hogy a brünni s kufsteini lakos szereti a Teréziákat.» Dessewffy gyönyörűséges dolgozatnak mondja s magasztalja azt az emelkedett érzést, a mely minden sorát sugallja. Guzmics meg azt itéli róla, hogy Kazinczy e művében inkább hazafi, mint történetíró kívánt lenni s bár példája után történetíróink általában nagyobb hazafiak lennének, megtehetnék ezt a történeti igazság sérelme nélkül is.¹⁶ Mire Kazinczy azt válaszolja, hogy nem úgy szerette volna megírni művét, a mint megjelent; de «a ki minden sora, minden betűje mellett azt kérdi: nem töröl-e itt a censor, sohasem ír jól.» «Az az asszony — folytatja — szerete minket s mi is őtet.» Az erdélyi székelyek átka nem őt, hanem az idegen kormányzókat terheli, mert a királynő «bizonyosan jó vala».

De bármily kegyeletes érzéssel szól is Kazinczy Mária Teréziáról: a korabeli nemzeti szellem elernyedését nem akarja elhallgatni. A természet titkos rendjének tulajdonítja, hogy a magyarság «a szomszéd német szint vette magára». «Rövid mentéink — írja ez életrajzban — térdig nyúlának, kardjaink görbült koszperdecskékké lettek, hajainkat ellepte a puder és illatos zsír. Így vala ez gondolkozásunkban is. De ész és természet győz az idők tévedésein, s e kettő megtanítja, hogy az idegen jót hasznos ugyan követni, de mássá változni, mint a miknek teremtve vagyunk, nem hasznos, nem eszes cselekedet.» Dessewffy előtt aztán még világosabban kifejezi véleményét. Azt hiszik általában — úgy mond — hogy Mária Terézia uralkodása több kárt okozott, mint a József császáré, a mely eszméletre keltett bennünket. «De köszönöm az ilynemű jót», teszi hozzá.¹⁷ Sajnálja, hogy midőn művét

¹⁵ U. o. XVIII. köt. 418. l.

¹⁶ U. o. XIX. köt. 72. l.

¹⁷ U. o. XVIII. köt. 429. l.

írta, nem ismerte Somssich Lázárnak a királynőre írt epitaphiumát, a mely világosan megmutatta volna a németeknek, «mint szerettük mi azt a bennünket szerető jó asszonyt».

Mind a Zrinyiről és Wesselényi nádorról, mind az Ürményi Józsefről szóló dolgozatában egy általános erkölcsi eszmét igyekszik a régi classikus életrajzírók példájára hőse életével bebizonyítani. Mind a három dolgozatát a tiszta hazafiság sugallja; színei, a melyekkel hőseinek arc-képét festi, épen oly melegek, mint igazak. Könnyen megérzi, hogy a nemzeti nevelés hathatós példái között keresve sem találhatunk különbet a Zrinyiénél, a melyet ő utána iktatnak a magyar nevelés megillető helyére. Mintha csak a saját pályájának vezérgondolata sugallná kezdő sorait, a melyekben az önfeláldozó hazafiság forrását szónoki hévvel magasztalja. «A kinek lelkét — írja — eltöltötte a kötelesség szava, vagy valamely szent érzés, valamely nagy gondolat, az ebben él egyedül, ennek áldozza erejét, nyugalmaát, örömeit s kész veszni érte, ha kell.» Ez alapgondolatból kiindulva s a hazafi erény mellett lelkesen sikra szállva, tömör vonásokkal rajzolja Európa és Magyarország helyzetét a török dúlások kezdetétől a XVI. század második feléig s Zrinyi alakját plastikusan beleállítja a korba s életének fénypontját eleven képzelettel tárja elénk. A görög és római történetírók mintájára beszédet ad hőse ajkára, a mely mint költött beszéd kitünően megfelel a helyzetnek s hőse nagy elhatározásának. A maga nemében addig nincs a magyar történetírásnak ennél szebb lapja. Nem hiába mondá a *Hebe* censora, hogy a zsebkönyvnek *Zrinyi* a koronája.¹⁸ Guzmics és Kis János méltó dicsérettel halmozzák el; amaz kivált a bevezetést és Zrinyi beszédét csodálja; emez az egész s megjegyzi, hogy a mi eredetit Kazinczy ír, bizony nem középszerű lélek bélyegét hordja magán.¹⁹ Kazinczy az elért sikert annak tulajdonítja, hogy művében szíve forró érzéseit dolgozta fel, a mi a szép szeretetében s a rút gyűlöletében nyilatkozik.

¹⁸ U. o. XIX. köt. 181. l.

¹⁹ U. o. 277., 322. l.

Érdekes e dolgozat, a melyet Cserey Farkas németre is lefordított, nemcsak tartalmánál, hanem megjelenése körülményeinél fogva is. Midőn Krafft Péter, a híres bécsi történelmi festőművész, a M. N. Múzeum számára a szigetvári Zrinyit festette s gr. Festetics László e képről metszeteket készíttetett, e metszetek után óhajtotta Igaz Sámuel is a szigetvári hős képét a *Hebében* közölni s e képhez írta Kazinczy szóban levő dolgozatát. Midőn azonban a kefelevonatot meglátja Kazinczy, rögtön észreveszi, hogy a művész nagyot tévedett, mert a szigetvári hős helyett a költő Zrinyit festette. Közvetlenül sikertelennek látta volna a művészt felvilágosítani, hanem József nádorhoz írt, őt kérve föl, hogy hathatós közbenjárásával eszközölje ki a művésznél a kép megigazítását. Méltán tart a külföld szemrehányásától, hogy nem akadt hazánkban senki, a ki a művészt felvilágosította volna. Krafft azonban azzal védekezik, hogy a metszetek nem hű másolatai az ő festményének.²⁰

A *Felsőmagyarországi Minerva* hasábjain jelent meg az Ürményi József országbíró s Viczay József kassai orvos életrajza. Az elsőt gr. Dessewffy Aurél kérelmére írta. Kazinczy mind a kettőnek érezte jóságát s épen ezért fölhevült lélekkel szól mind a kettőről. Ürményi József életrajzát mint a szabatos rövidség példaképét dicsérte Thaisz; Kazinczy pedig világosan utalt a classikusok utánzatára. Egyetlen gondolatot sem vett át szó szerint Tacitusból, de mind az esetvonások, mind a gondolatok szövése mutatják, hogy az írónak volt érzéke a classikus példák művészi szépségeit a magyar történetírás stíljébe átültetni. A Rádayakról szóló tanulmányát még 1820 körül írta, de Ráday Pál gr. kérelmére évekig kéziratban hagyta; midőn azonban Ráday Pál 1827 elején meghalt, nem volt semmi akadály, hogy ez egyik legsikerültebb tanulmányát közlétegye. Dessewffy Aurél nagy örömmel fogadta e dolgozatot s bizton hitte, hogy a közönség is tetszéssel olvassa mind tárgyáért, mind pedig stíljének «ritka szépsége» s az előadásban uralkodó «ritka jó ízlés» miatt.²¹

²⁰ U. o. 216., 221., 224. l.

²¹ U. o. 270. l.

Kazinczy egész életében szerette gyűjteni a nevezetesebb emberek életadatait, kéziratait, sőt pecsétjeit is. Becses gyűjteménye meg is maradt az Akadémia s a M. N. Múzeum könyvtárában. Hirlapokban s folyóiratokban számos kisebb terjedelmű följegyzése, életrajzi vázlata megjelent, kéziratban pedig naplószerű jegyzetek, történelmi adomák maradtak ránk például Grassalkovich Antal hgnek az 1792. országgyűlésen való szerepléséről, Aspremont, Török József és Niczky József grófokról, stb. Némelyikben csak egyetlen értékes adatot, másokban egész jellemrajz-vázlatot vet papírra s levelezésében, önéletrajzi munkáiban s a *Erdélyi levelek*ben is többet felhasznál.

E mellett a maga és felesége családjának leszármazását is igyekszik megállapítani; hátrahagyott írásaiban számos ily följegyzés látható. A Rákóczy-család leszármazásának megállapítására pedig ő buzdítja először a magyar történelem kedvelőit s a mi egynéhány adalékkal e kérdés tisztázásához járul, Nagy Iván is hűségesen felhasználja alapvető művében. A Rádáyak nemzedékrendjét is ő állítja össze először; e mellett a Bánffy-, Bethlen- és Teleki-családra nézve erdélyi barátaitól sürget hiteles adatokat, hogy az *Erdélyi levelek* függelékeül közölhesse; a Teleki-család nemzedékrendjét egész könyvvé bővíti s külön is ki akarja adni; azonban ez a terve megghiúsul. Természetesen adatai ma már nem tekinthetők oly forrásoknak, a melyeket szigorú kritika nélkül használhatnánk; de egy egy kiválóbb férfitúról tett följegyzéseit maig sem mellőzhetjük.

A magyarországi protestantismus rövid történetét is megírja a *Szent történetek* toldalékaul, de ezt a részt a kiadásba nem veszi föl, noha Kis János «szépnek, remeknek» találja.²² Kazinczy azonban inkább Guzmics szavaira hallgat, a ki e toldalékot nem tartja odavalónak s mint katolikus pap nem is osztozik Kazinczy történeti felfogásában. Sajnos, e vázlatáról nem mondhatunk ítéletet, mert eredeti kézirata előttünk ismeretlen, kiadott munkája pedig e részt mellözi.

²² U. o. 118. 1.

Midőn Kazinczy pöre s az Akadémia alapszabálykészítő bizottságának tárgyalásai miatt élete vége felé oly sokszor kénytelen Széphalomtól távol lenni: kidolgozottabb történelmi életrajzokat már nem írhat; de naplószerű följegyzéseket egész haláláig nem szünik meg, minden különösebb czél és terv nélkül, papírra vetni. Így keletkezik a *Pesti utam* című kézirata, a mely 1828 februárjától egészen 1831 elejéig szóló följegyzéseket tartalmaz, a melyek úgy a saját életére, mint irodalmunk s társadalmunk akkori állapotára nézve sok apró érdekes adatot őriznek. Még becsesebb *A Magyar Akadémia 1828* című kézirati műve, a mely az alapszabálykészítő bizottság munkálkodásának talán legfontosabb kútforrása. Ehhez járúl *A M. Tud. Akadémia felállása s munkálkodásai 1828. és 1831.* czímmel hátrahagyott kézirata, mely azonban csak töredék. Amabban a bizottság minden ülésének hiteles és részletes lefolyását följegyzi, a szónokok beszédeit kivonatolja; emebben az Akadémia eszméjének fejlődéséről s megvalósításáról értekezik igen tanulságosan. Mind a két műve nélkülözhetetlen Akadémiánk történetének megírására nézve.

Ez utóbbi munkáinak épen úgy, mint önéletrajzi műveinek kortörténeti fontossága kétségbevonhatatlan. Az emlékiratok értéke írójuk szavahihetőségétől függ, s ha e tekintetben a kritikai vizsgálat egyik-másik adatát nem mindenben találja is helytállónak: a kor általános szellemére, egyes kimagasló szereplőinek jellemére annyi tanulságos adatot meríthet belőlük a mai történetíró, hogy Kazinczy-nak, mint emlékirónak külön helyet kell adnia irodalmunkban. De a magyar történetírás fejlődése szempontjából mégis történeti életrajzait illeti az elsőség. Ez életrajzokban vagy tanulmányokban Kazinczy jellemrajzoló tehetsége egész gazdagságában nyilatkozik. Kevésbé szeret részletezni, de a lényeges vonásokat annál elevenebben és nyomatékosabban tünteti föl. Hőseinek jellemképe huzamos ideig foglalkoztatja, míg munkához kezd; s az így művészileg kialakult kép aztán a maga teljességében áll elénk. Nem hiába dicsekszik a képzőművészetbeli jártasságával. Eltanulja az arcképfestők művészetének azt az alapsaját-

ságát, a mely a jellemrajzban is a legfontosabb, hogy a jellemzetes vonásokat tömörítse, lehetőleg egyénítsen, de a mellékes, mondjuk, realistikus vonásokat se feledje. Kazinczy, mint Plutarchos, ehhez kitűnően ért. Az alkotó jellemrajzok közé az aprólékos, de néha éppen annyira a lélek mélységeibe vezető vonásokat művészi érzékkel tudja beleolvasztani. E mellett neki-hevült lelke nem keresi, hanem mintegy önkéntelenül megtalálja az ecset azon színeit, a melyek a művész belső világából szinte közvetlenül rakódnak a vászonra. Szabatossága nem teszi hideggé, gondossága mesterkéltté. Minden során rajta van az író alanyi heve, a tárgyától áthatott lélek lendülete. Némely ember azt hiszi — panaszolja Dulháznak²³ a Szirmay Antal életrajzára vonatkozólag — hogy a ki arczképet fest, minden fejet Apollóvá vagy Antionousszá kell festenie, holott ez nagy hiba. A nevezetes ember megérdemli, hogy arczképét az utókor is megismerje, de lehetőleg olyannak, mint a milyen valóban volt. Semmi sem természetesebb, mint hogy a maradék nem minden arczvonásnak örvend; de ha valamennyire hű az eredetihez, az író czélt ér. Kazinczynak e téren is küzdenie kell a kor balitéleteivel, mint kritikáiban. S itt is átalakítólag s jótékonyan hat a tisztultabb felfogásra, a történeti érzék erősítésére. A levéltári adatok használatában szinte új ösvényt vág maga előtt s meg tudja becsülni a látszólag értéktelent is. A történelmi kritika jogainak Horvát István mellett ő igyekszik leginkább érvényt szerezni s az igazság szeretete jobban megóvja az oly tévedésektől, mint a melyek Horvát István ítéletét, kivált pályája második felében, annyira megvesztegetik. Kazinczy is beleviszi e fajú műveibe nemcsak hazafias felfogását, hanem egyszersmind nemzeti hevét is, de azért kevésbé elfogult. Kritikája, leginkább az adatok hiánya miatt, nem fogható a maihoz, de korában józan, mérsékelt, majdnem pártatlannak mondható.

Példája nem marad hatás nélkül. A *Hebében* Szilágyi Ferencz, a *Felsőmagyarországi Minervában* Bárány Ágost

²³ U. o. XIX. köt. 505 l.

és Kovacsóczy Mihály utánozzák a nélkül, hogy Kazinczy-nak a történeti igazságra való komoly törekvését s előadásának alaki szépségeit utólérhetnék. De különösen hiányzik bennök a kritikai bátorság a nemzeti felfogás hirdetésére. Azonban később Bajza már a Koháry Istvánról s a Telekiekről írt dolgozataiban nemcsak utóléri mesterét, hanem a jellemrajz gazdagságában némileg fölül is haladja. Ez előzmények nem hagyhatók figyelmen kívül, midőn Horváth Mihály, Jászay Pál és Teleki József gr. ide vonatkozó műveinek akarjuk helyét kijelölni a magyar történetírás fejlődésében. E fejlődés egyes mozzanatainak számbavétele egyetlen író érdemeit sem kisebbitheti, sőt világosabban kitűnteti. A történelmi életrajz igazi úttörője Kazinczy, a ki az előadás gondosságában, a stíl megalkotásában minden kortársát meghaladja s példája szembetűnőleg hat mindazokra, kik a magyar történetírás irodalmában a XIX. század közepéig kimagasló helyet biztosítanak maguknak. Ebben határozódik az ő történetírói működésének fontossága.

VÁCZY JÁNOS.

A NÉMET KERETES ELBESZÉLÉS.

Az élvezet vágya idézte föl a mesélést, s a mesélés az élvezetvágy szolgálatába szegődött, gyakran a tanító czélatot használva ürügyül.

Indiában egy király fiait az élet és a kormányzás bölcseségére akarja megtaníttatni. Egy bölcs vállalkozik rá, meséket mond, négy csoportban különböző meséket, s a királyfiak részeseivé lesznek a bölcseségnek.

Perzsiában a Sassanida ragyogó hálótermében, magas ágyon, a szultán mellett egy csábító szépségű nő ül. A szultán, a kegyetlen, a nőgyűlölő fejedelem előrehajolva, feszült figyelemmel lesi a bájós nő minden szavát: — a leány mesél.

Firenze mellett kies villában gazdag fiatal olaszok, három férfi és hét nő, ülnek együtt s figyelmesen hallgatják, közbeszólásokkal meg-megszakítják egyikük beszédét, — mesél.

Zürichben egy a gyermekcipőből még alig kinőtt, eredetiségre vágyódó, elégedetlen ifjú holdvilágos éjjelen hallgatja egy idősebb úr szavait. Komor ránczokba vont gyermekded vonásain részvét s feszült figyelem tükröződik: az öreg úr mesél.

Veronában, pompás palotájának nagy termében ül trónusán Cangrande della Scala herceg. Jobbján s balján egy-egy nő, meglátszik rajtok, hogy vetélytársak. Nagy társaság, papok, katonák, udvaroncok, köztük egy komoly homlokú, átható tekintetével, szigorú vonásaival az emberi élet minden rejtelmén átgondolkozottnak, keresztülhatoltnak látszó férfi áll. Minden szem rajta csüng, minden száj összeszorul: — mesél.

Visnu Sarma, Sheherazade, Dioneo és Fiammetta, a zürichi kereskedő és Dante mind mesélnek, mert mesélték őket a keleti mesegyűjtő, Narajana, meséket ad szájukba Boccaccio, Gottfried Keller, Conrad Ferdinand Meyer. Keretképen szerepelnek e mesélők, hogy annál egyénibb formában, annál élénkebb színezetben kapja az olvasó a meséket. Egy-egy művészien kidolgozott kosárban hozza a költő a nép mesekincsének legszebb virágait, legizletesebb gyümölcsseit. Eleinte hatalmas kosarat, színig megtöltve, — Boccaccio épen százat talál fel benne, — később mind kevesebbet, de annál gondosabban megválogatva, annál díszesebb kosárban. A kosarat a költő fonta, a benne levő gyümölcsöt, virágot a nép kertjének terméséből szedte. Mit tesz vele a költő? Melyik kosárba milyen gyümölcsöt tesz, melyik virághoz milyen kosarat fon?

A keretes novella, a mesélés vágyának ez az ősidőktől kezdett formája, a mint az elbeszélés technikája fejlődött, nagy változáson ment keresztül. Hasonlítsuk össze az *Ezeregyéj* vagy a *Decamerone* szerkezetét egy modern keretes novellával. Mi volt ott a keret jelentősége s mi itt, mennyiben s hogyan érte el mai alakjában a műalkotás ideálját, az egységes hatást a különböző művészeti elvek korszakain keresztül?

E kérdésekre megfelelni, a műfaj kifejlését vizsgálni, a német irodalom novellái tanulmányozásra igen alkalmasnak látszanak, mert e műfaj kifejlődését minden fokozatában feltüntetik s tanulmányozásuk olyan képviselővel, mint Goethe, Hoffmann, Keller, Meyer, Storm, igen jutalmazó. Célunk az, hogy a legújabb értékelő irodalomtörténeti megfigyeléseket felhasználva, összefoglalva és néhány saját észlelettel megszerezve, csekély adalékot szolgáltatassunk a modern műfajok egyik legszebben kialakuló ágának fejlődéséhez, szerkezetének, a mese és probléma felépítésének technikájához. Ujabbán sok történt e téren, különösen a német irodalomtörténet körében, a hol utánzásra méltó rendszeresség tapasztalható irodalomtörténeti kérdések feldolgozásában, a munkamegosztásban. Az egyik ilyen részletkutató értekezés Moritz Goldstein dissertatiója: *Die Tech-*

nik der zyklischen Rahmenerzählungen Deutschlands. Von Goethe bis Hoffmann. Berlin 1907. Tömörebb s megfigyeléseiben határozottabb F. Ohmann értekezése: *C. F. Meyers dichterisches Schaffen*, (Mitteilungen der literarhist. Gesellschaft. Bonn, 1907.) és Marion Lee Taylor: *A study of the technique in K. F. Meyers Novellen.* Chicago IV+109. l. 1909. Ugyanilyen tanulmány Hans Eichentopf dolgozata (*Theodor Storms Erzählungskunst in ihrer Entwicklung*, Marburg, 1908.), bár ő inkább a mesetárgyakat vizsgálja, mint a kidolgozás módját. Hans Bracher derék értekezése: *Rahmenerzählung und Verwandtes bei G. Keller, C. F. Meyer und Th. Storm.* (Leipzig 1909) már figyelmesebb vizsgálaton alapul, Karl Polheim dolgozata: *Die zyklische Komposition der sieben Legenden G. Kellers* (Euphorion XV, 4.) pedig azért érdekes, mert kimutatja, hogy mennyire tudatos a hét legenda szerkezete: három szorosan egybetartozó elbeszélés két párhuzamos darab keretébe van illesztve s együttesen művészi egészet alkotnak.

A részletkutatások, tanulmányok eredményeinek értékeléséhez nem lesz felesleges rövid történeti visszapillantást vetni e műfaj fejlődésére. A novellistikus elbeszélés célja mindenha az élvezetre éhes közönségnek mulattatása volt. Így jött létre a legérzékibb társadalomban, Perzsiában és Ázsia egyéb országaiban a csiklandós és kalandos meséknek az a nagy tömege, a melyet izzó képzelet, agyafúrt ötletesség és legtöbbször obscoen érzékiség jellemez. Az első ilyen keleti mesegyűjtemény, a *Hitopadesa*, vagy «Üdvös tanítás» meséit is azzal az indokolással gyűjtötték egybe, hogy a céljuk tanítás, a keret tulajdonképpen mégis tisztán a mesélés örömének szolgálatában áll. Sheherazade elbeszélése, mint az *Ezeregyéj* kerete, már művészbibb célú szolgál. Egységet és állandó érdeket ad a mesegyűjteménynek a mesék mennyisége, a melyhez a szép nő élete kötve van, az a mód, a melylyel elbeszélését megszakítja, mind az érdeklődés ébrentartására szolgál. Hasonló a *Hét bölcs mester* könyve, de ez egyszerűségével előnyösen elűt a többi keleti gyűjteménytől. — A mesék, melyek a nép száján éltek,

később sem vesztek el. Mindig akadt buzgó gyűjtő, a ki, mint valami botanikus, felszedte és keretbe szorítva, megőrizte azokat. Ilyen gyűjtők Petrus Alphonsus, Brunetto Latini, Heisterbachi Caesar és Etienne de Bourbon.

Ebben a formájában a keret tehát még csak edényhez hasonlít, a mely formát ad tartalmának a nélkül, hogy azt anyagában megváltoztatná. Az író feladata pedig itt nem annyira a feltalálás, mint inkább a már hagyomány útján meggörgetett és csiszolt elbeszélések összegyűjtése és többé-kevésbé szoros kapcsolatba illesztése. Mindezekből hiányzott a lélektani megfigyelés, a pszichologiai motívum kiemelése; a gyűjtőírók megelégedtek az elbeszélés mulatságos vagy tanulságos elemeinek egyszerű felsorolásával. A pszichologia főérdeme a novella classikusának, a Nápolytól Lombardiáig közszájon forgott elbeszélések feldolgozójának. Már a *Decamerone* keretének átgondolt művészi hatása, a pestis leírása, sötét, borzalmas háttérrel nyújt a novellákban nyilvánuló könnyed életörömhöz. Jelentékeny haladás a keret gondos kidolgozása is, noha az Boccaccio-nál még nem alkot önálló novellát, a mint Tieck kívánta. A Boccaccio-féle typus főjellemonása a l'art pour l'art, a tisztán művészi érdekű elbeszélés. Igaz ugyan, hogy ez öncél által az egész vesztit érdekfeszítő voltából, viszont sokat nyer epikus nyugalomban, befejezettségben s könnyedségben, mert a kíváncsi olvasó nem vágtat végig a keretbe zárt meséken azért, hogy a keret-novella kimenetelét megtudja. Boccaccio nagyszámú utánczóik között kettő emelkedik ki: a *Heptameron*, a melybe Marguerite de Valois a kor és a személyek meghatározásával személyes jelleget vitt s a *Canterbury Tales*, melyben Chaucer a Boccaccio-féle formába egészen belevitte saját egyéniségét. Hogy e novellák meseanyaga nem költőik leleménye, hanem a nép, sőt a népek közös tulajdona volt, azt az összehasonlító irodalomtörténet eléggé kimutatta. — A novellának Boccaccio utáni virágkorát hosszú hanyatlás és szünet követte. A végtelen lovagregények és az ízetlen tündérmesék korszaka volt ez. Azok az egyszerű, rövid elbeszélések, melyeket már korán «novellák»-nak kezdtek nevezni, csak akkor jutottak

ismét érvényre, mikor a XVIII. századbéli angol elbeszélők megtisztították és elmélyítették.

Régi magyar irodalmunkból négy, külföldi minták után készült, sőt fordított keretes elbeszélés említendő: codex-irodalmunk *Barlaam és Jozafátja*, a mely Indiából vándorolt idáig, a *Powianus históriája*, a durván mulatságos *Salamon és Markalf* és az ind Pancsatantra gyűjteményből török közvetítéssel hozzánk került *Horologium Turcicum*, Rozsnyai Dávid deák fordítása.

Még alig száz éve, hogy a «novella» elnevezés ismeretes Németországban. Az első művészi keretes elbeszélést Goethe adta az *Unterhaltungen deutscher Ausgewanderten*-nel, a mely a Schiller által szerkesztett *Horen* 1795-iki folyamában jelent meg. Előre megfontolt terv nélkül, újságírói gondtalansággal, folytatásról-folytatásra rögtönözve az elbeszéléseket, tudatosan átveszi a *Decamerone* formáját, — a *Heptameront* is ismerte, — de nem vet rá súlyt. Általában Goethének csak alkalom volt ez, hogy a novelláról elméletileg is szóljon. Elégedetlen volt az *Ezeregyéj* skatulyarendszerével, mert ott a keret érdekessége elnyomja a meséket. Kevés szereplőt és nem nagyon gyors cselekvényt kíván (a mint ezt a modern novella classikusa, Keller elérte). Az *Unterhaltungen* jelentősége azonban korántsem akkora, hogy Goethét «a modern novella atyjának» is tekinthetnők, mint némelyek teszik. — Goethe példáját Wieland utánozta jelentéktelen *Hexameron* és *Pentameron von Rosenhainjával*. Fontosabb a fejlődés szempontjából Tieck *Phantasusa*, a melyben egybekapcsolódik az elmélet a gyakorlatl. Már terjedelmével is jellemzi e háromkötetes munka a termékeny Tiecket: a keret személyei végnélküli elméleti tárgyalásokba bocsátkoznak, nagyot ártva vele a mű æsthetikai alakjának. Haladást mutat Tieck műve annyiban, hogy míg Goethe a kerettel alig törődött, sőt be sem fejezte, addig Tieck elevenséget vitt bele Friedrich és Adelheid szerelmével; a keret azonban itt is színtelenül fejeződik be.

Tieckhez csatlakozik, mintakép gyanánt csodálva őt, a már sokkal színesebb E. T. A. Hoffmann *Serapionsbrüder-*

jével. Ennek is egyes részei már előbb megjelentek volt, mint a *Phantasuséi*. A keret, melynek életrajzi alapja Hoffmann barátjának, Hitzignek az a törekvése, hogy Hoffmann a testet-lelket ölö korcsmai életről leszoktassa, eleven, de szintén meg van terhelve subjectivitásában kétségtelenül művésziesebb elméleti æsthetisalással. — Szerkezetileg érdekesek a kedves mesélőnek, Hauffnak kis keretes novellái. Ahhoz a szerencsés ötlethez, hogy a költő a keleti mesevilágba nyúl vissza, járul egy a romantikus iróniából eredő fogása: itt találjuk t. i. először azt a törekvést, hogy a keret fictiója magukban a mesékben is æsthetikailag hatásos legyen. Ehhez a költő a megszakítás külső eszközét használja, azért, hogy a háttér a cselekvénnyel annál élesebb ellentétbe kerüljön. Inkább belső eszköz a keret és a novellák közötti tárgyi vonatkozás, mikor t. i. a mese végén megtudja az olvasó, hogy az elbeszélő vagy egy más jelenlévő volt tulajdonképen a mese hőse. Például a *Scheich von Alessandriában* az idegen rabszolga csak a befejezésnél árulja el, hogy ő tulajdonképen ama sejk fia.

Gottfried Keller keretes cyclusai utolsó tagjai a keretes elbeszélések azon csoportjának, a melyek több mese-motivumot zárnak egy keretbe. A *Züricher novellen* és a *Sinngedicht* utolsók e nemben, mert az utánuk következők, Meyer és Storm, már egészen más technikát követnek: ők nem egész sorozatot, gyűjteményt, hanem egyetlen mesét foglalnak keretbe, mint valami drágakövet. A novella fejlődésében elérte azt a fokot, a hol az egyes műtermék magában is igényt tarthat az érvényesülésre. Goethe után Tieck szélesebben kiépíti a novella elméletét, a XIX. század realismusa hozzáadja a lélektani elmélyítést. A «wunderliche Begebenheit», a csodálatos eseményt, melyet Goethe a novellában megkövetelt, lélektani gyökereire vezetik vissza s a hangulatkeltés technikai eszközeinek kiaknázásán kívül a költő azon van, hogy érdekes cselekvényéhez meglepő befejezést találjon. A psyche a legfontosabb benne; vele többé-kevésbbé a költő egyénisége is nyilvánul s épen ez az egyéni előadás mind jobban kiszorítja a régi tárgyilagos mese-jelentést. Storm 1881-ben

egy előszóban ki is fejtette álláspontját. A novella neki nem csupán «egy különösségével megragadó, befejezésével meglepő esemény rövidre fogott elbeszélése» (Tieck meghatározása). A novella nála zárttságban és epikai érdekességében a drámához áll közel, sőt «a dráma testvére és a prózai költés legszigorúbb formája». A művészi célzattal koholt szóbeli elbeszélés elvesztette régi technikai értelmét, a keret ma már csak æsthetikai, szerkezeti fogás. A költőnek arra való, hogy általa kívánatos, eleven előadásmódot teremtsen. Hogyha pl. egy történetet saját élményeként akar előadni, mert az első személyű előadás a legalkalmasabb formája bizonyos lelki hangulat visszaadásának, s mégsem magát akarja az elbeszélés közepébe helyezni, elbeszélőt léptet föl, a ki előadja az eseményt.

C. F. Meyer keretes novellái bizonyos tekintetben átmenetiek a régi formától a modernhez. A *Hochzeit des Mönchs* célzat nélküli előadása a renaissance társalgási ideáljával itt is előtérben áll. *Plautus im Nonnenkloster* című novellája már közelebb áll a modern fictio-typushoz, a melyben az előadó a mese hősével azonos. *Der Heilige* szintén ide tartozik, vele Meyer az egyénítő előadásmódnak arra a fokára jutott, a mely Stormra jellemző. Storm kiválóan szereti az első személyű előadást. Technikája a következő: találkozik valakivel, a kitől hallja az elmesélendő történetet s a hallottat rendesen magának az elbeszélőnek szavaival adja vissza. Ezt az egyénítő előadás-módot még tovább viszi Paul Heyse, a ki már egyenesen vallomássá fejleszti az előadott történetet.

A modern keretes elbeszélés szerkezeti bonczolásának szempontja a théma fogalmából, több független rész egységessé olvasztásából következik: mennyiben s milyen eszközökkel érte el a műremek ideálját, a lehető egységeséget?

A *keret*, az elbeszélések kapcsa utól nem ért művészettel van kidolgozva Boccaccionál. A vidám elbeszélések borzasztó háttere, különösen abban az időben, mikor a rettentő csapás még élénken élt az emberek emlékezetében, az egyes képeknek oly erős szint kölcsönöz, a mely az

ellentét nélkül lehetetlen lett volna. Ezt a modort utánozzák Boccaccio követői: a zarándokok realistikus elbeszélései Chaucernél, a fürdőbeli társaság a *Heptameron*ban, a menekült család, hasonlóan félelmetes háttérrel, Goethenél.

Uj vonást a keretbe Wieland és Tieck hoztak s ezt utánuk igen gyakran használták az írók. Már a régi magyar elbeszélő költőkből ismerjük azt a szokást, hogy történetüket egy talált kéziratban olvasottnak mondják: «Egy régi könyvben ezeket olvastam». (Így még pl. a *Buda halálá-*ban is.) S ha az Árgirus költőjének elhiszszük is, hogy «olasz krónikában» olvasta a történetet, számos esetben csak művészi áttatás az egész. Hogyha Wieland a *Hexameron* hat elbeszéléséről azt mondja, hogy kéziratból vette, ha Jean Paul *Hesperus*-ában családi levelek feldolgozójának tünteti fel magát s Brentano is *Godwi*-jában ezeket utánozza, érezzük, hogy itt az olvasóval való ingerkedésnek, a hangulattörésnek (a kézirat megszakad) azzal a formájával állunk szemben, melyet romantikus iróniának neveznek. Mindezen kézirat-fictióknak mintája a maga irónikus formájában *Don Quihote*. Első felének végén azt mondja Cervantes, hogy műve már-már töredék maradt volna, «hogyha szerencsés véletlen meg nem ismerteti egy öreg orvossal, a kinél egy ólomdobozban — s ezt, mint mondta, egy kolostor romjai alatt találták — néhány pergamenlap volt, gót betűs spanyol versekben, melyekben lovagunk számos tettét leírták». Cervantesnél az elhitetés nem pusztá játék, mint Wielandnál, hanem parodistikus jellegével az egész mű czélzatát szolgálja.

A kézirat-koholmány legáltalánosabb formája a levél. Ezt különösen Storm szereti, a kinek alakjai sentimentalis önérzésükkel amúgy is Werther-izűek (az *Immensee* Reinhartja, *Es waren zwei Königskinder* befejezése). Storm azonban nem tartja meg végig a levélformát, a minthogy Meyer is ritkán használja. — Másik módja a kitalált kéziratoknak az emlékirat, a napló. Ezt a költő legtöbbször külsőleg is leírja nagyobb hihetőség okáért. Legtöbbször el-sárgult, kifakult levelek ezek. Csinos könyv Stormnál *Ein grünes Blatt*-ban, fakó lapok az *Aquis submersus*-ban,

töredékesek *Im Schloss*-ban, az olvasóval való ingerkedésből töredékesek Jean Paul *Hesperus*-ában. E kéziratokat a költő «véletlenül» találja fiókokban, völegényi levelek közt turkálva s vagy mint a személyhez közel álló, adja ki őket (mint a Wertherben), vagy a maga hibájának tudatára ébredő hős kezdi előttünk írni őket (a *Grüner Heinrich*-ban). Eötvös is így mondja el barátjának a *Karthausing* történetét a tőle kapott levelekből s kezébe került naplójából, melyet az a kolostorban írt.

A kézirat-fictio szerkezetbeli célja az, hogy egyéni előadásmód által elevebbé és meghatóbbá tegye a történetet. Elősegíti azonkívül bizonyos keret-viszony létrehozását is, a mennyiben két érezhetően elválasztott időpontot juttat kifejezésre (különösen Stormnál) s mint hátráltató elem is szerepel. Az álkéziratot különös módon használja fel Tieck *Phantasus*-ában. Az összegyűlt társaság, a melyet nem együtt találunk, hanem az utazási regények módjára szaporodik, a meséket felolvassa s nem elmondja. Úgy itt, mint a *Serapionsbrüder*-ben, e szerkezet alkalmazása teljesen hibás. Egyrészt nem látjuk szükségesnek akkor, mikor az olvasó úgylis szóbeli elbeszélést vár, másrészt æsthetikailag is bántó ez a keretes elbeszélésben, melynek érdekessége épen a szóbeli előadás. Példái ugyan ennek az előadásmódnak is vannak: Cervantesnél a plébános olvassa föl a korcsmában talált kéziratból a habozó merészről szóló novellát s a *Wilhelm Meister*-ben is egész könyvet foglal el a «Bekentnisse einer schönen Seele», melyet Wilhelm Aureliának felolvas. A *Wanderjahre* is két ilyenformán bekerített novellát tartalmaz: a *Pilgernde Tövin*-t s a *Wer ist der Verräter?*-t. Így küldi el Vischer *Auch einer* című különös, pompás félregényének hőse is a czölöpfungalról szóló elbeszélés kéziratát a kiadónak.

A keret rendesen epikus jellegű, s legtöbbször halvány körvonalakkal rajzolt novella. Bevezetése Boccaccio mintájára legtöbbször a társaság összejövetelét rajzolja, befejezése ellenben rendesen elmarad. Wieland pl. ügyesen zárja be: az utolsó novella után, a mely eljegyzéssel végződik, a társaság tagjai kijelentik, hogy a saját élményüket mond-

ták el s a rokonok, a kik helyeselték a novella befejezését, a valóságban sem tagadhatják meg beleegyezésüket. A keret alakjai különben is rendszerint bizonyos viszonyban állanak egymáshoz. Ez a viszony azonban csak novellistikus csirákkal tölti meg a keretet és nem fejlődik ki annyira, hogy novellává érdekesedjék s elnyomja a betéteket. A *Decamerone* három elbeszélő ifjának tudvalevőleg kedveseik vannak a hét nő között s a *Heptamerone* meg is nevezi a párokat. Chaucer az erotikus elemek helyett socialis jelentőségűeket alkalmaz s így tesz Goethe is. A többiek Boccacciót utánozzák, csak Hoffmannál füzi össze barátság az elbeszélőket. Az újabb novellistáknál, a kik sok novella helyett csak egyet foglalnak keretbe, természet-szerűen csak egy elbeszélő van s ezzel részletesen megismertetik az olvasót.

A legtöbbször maga a költő az, a ki olvasójának nem írni, hanem elbeszélni akar s így egyéni hangú elbeszélésebe több suggestiv erőt önt. Különösen kedves az alanyi elem Stormnál, míg Meyer nagyon is tárgyilagos, semmint ilyen egyénítésbe kezdene. Ő történeti, vagy félig történeti alakokat léptet fel elbeszélők gyanánt: Cangrandet beszél-teti s jellemzi, de még monumentalisabban tűnik fel előtte Dante. «Árnyképe nőhöz, valami párkához hasonlít», a *Hochzeit des Mönchs* lapjain, «hosszú, hajlott orrával, lepitytyedt ajkával». Közvetett jellemzéssel, beszédjével s cselekvésével tette Meyer oly plastikus alakká Meister Hanst, *Der Heilige* elbeszélőjét, a sokat tapasztalt egykori iparoslegényt is.

A keretbeli hallgatókat, a kik az elbeszélőt beszédében néha megszakítják, halvány körvonalakkal jellemzi az író. Storm különösen discret: hallgatósága a Husum városka-beli rokonságból, bácsikból s nénikből kerül ki az elmaradhatatlan «Doctor»-ral. Meyer itt is határozottabb. A *Hochzeit des Mönchs* czimüben valósággal architektonikus a berendezés: a középben, emelkedett ülésben a hercegi csoport, Cangrande s a két nő, mellettük az udvari bolond, Gocciola, Meyer realistikus művészetének pompás teremtménye. Néhány szóval felejthetetlenül érdekessé teszi alakjait. És

itt figyeljük meg Meyer művészetének egy finom vonását, a keret és a mese közti párhuzamot. Mikor Dante befejezi Ezzelino usurpator jellemzését, Cangrande, a herceg, e képben önmagára ismer. Ekkor mind jobban kitűnik, hogy a párhuzamosság tulajdonképen előre kiszámított, látjuk, hogy a mese két versengő asszonya feltűnően hasonlít a két hercegnőhöz s Astorre szerzetes két barátját a két udvaroncban ismerjük fel. Sőt még tovább megy Meyer: mikor a komoly majordomus belép a terembe, Dante őt is beleszővi elbeszélésebe s nagyot mulat magában ennek felháborodásán.

A hallgatók rendesen korszerű, általános eszméket fejtegetnek s egyiküktől felvetett themát tárgyalnak meg. Általában tanító, okoskodó jelleg uralkodik e beszélgetéseken. Ezenkívül a hallgatók az elbeszélte novellát bírálgatják — a költő tehát önmagát bírálja — és általános æsthetikai kérdéseken vitatkoznak. Ezt az önkritikát különösen a gunyoros hajlamú romantikusok kedvelték: Tiecknél a hallgatók olvasottságukat fitogtatva, az elmondott mesék forrásait is elárulják (Magelone) s Hoffmannál még mulatságosabban és cynikusabban feltételes vállveregető dicsérettel nyilatkoznak a meséről (Serapionsbrüder).

A keretmese elhelyezésében ismét Boccaccio a legrészletesebb: a *Decamerone* elbeszéléseit derült ég alatt, üde pázsiton, csobogó szökőkút mellett mondják el. Goethe szobában mondatja el a történeteket, de különben a keretet alig dolgozza ki. Hoffmann kis társasága is szobában gyűl össze s így nincs alkalom természeti kép festésére. Már Wieland olcsó eszközökkel kedvelt színteret ácsol össze: virágjában levő rózsalugas vagy jázminlugas, enyhe nyári éj holdvilággal. Meyer, a renaissance festője, Burckhardt Jakab barátja, történeti keretezést szeret: *Der Heilige* 1191-be visz, *Die Hochzeit des Mönchs* a nagy trecentisták közé s Olaszország azur ege alá. Storm, a Heimatkunst költője «dísztelen szülővároskájába» helyezi meséit, «fátlan sík partvidékre, régi sötét házak közé».

Az így kidolgozott keretbe vannak befoglalva az elbeszélések. A költő sokszor úgy tünteti fel ezeket, mintha az elbeszélők rögtönztek volna. Boccaccio alakjainak tár-

gyak szerint, alkalomszerűen «jutnak eszébe» a novellák. Az újabb, művészi becsvágygyal írt elbeszéléseket a mesélők jóelőre kicsiszolják s úgy adják elő, sőt néha úgy olvasásuk fel őket. Itt is mintaszerű Meyer: Dante szájába nem fél a saját szavait adni s classikus, velős rövidege nem igaztalan pompa, a «magas styl» nála finom jellemzés.

A keretes elbeszélés gyűjtő jellege megengedi, hogy különböző lazán, vagy egyáltalában nem összetartozó anyagokat foglaljon magába. Az újabb novellairók mind e nagy, sokszor ríktó tarkaságot, mind a novellák számát megszorították. Az egységes hangulatú, modern keretes elbeszélés ideálját Gottfried Kellernek sikerült elérnie: laza pongyolaságából, a mely még a XIX. század elején is szembeszökő, egységes, egygyéforrott műremekké emelte.

Az elbeszélés e gazdag képzeletű mesterének fejlődésében épen a szerkezet zártására való törekvés a legjellemzőbb. Paradoxként hangzik, de a költő nagyságát annál jobban mutatja, hogy Keller a szerkezeti tökéletességért való küzdelmében mindig épen a leglazább, a keretes formát választja. «A cyclikus alak, mondja Otto Brahm is (*Gottfried Keller*. 1883. 23. l.), Keller kedves formája, mert geniusa ebben nyilvánulhatott legtermészetesebben». Már a *Grüner Heinrich* egész sereg elbeszélést tartalmaz a főmese keretében. Az utána következő *Leute von Seldwyla* pedig kötetlen volta ellenére is lépés a tömörítés felé, mert e látszólag összefüggéstelen elbeszélések egymással szoros rokonságban vannak. Még magasabbra jut a költő a *Sieben Legenden*-ben, a hol ugyancsak összefüggéstelen, de rokonelbeszélések állnak egymás mellett, a hol a stylus, az egész szellem és hangulat oly csodálatosan rokonok, hogy általuk a mű tökéletes egységet nyer. A szerkezeti tömörség legmagasabb fokán állnak a *Zürichi novellák* és különösen a *Sinngedicht*.

A *Züricher Novellen*, a mint a Bächtoldtól közölt levelek mutatják, eredetileg novella-cyclusnak voltak szánva a *Leute von Seldwyla* párjaként s csak a tizenöt évi hallgató állami szolgálat ideje alatt forrasztotta Keller mai formájába, megírva hozzá keretül az eredetiségre vágódó, koravén Jacques uram történetét. A tulajdonképeni novellák-

ban, melyeket Jacques uram tanácsadóul kért nagybátyjától hall, bemutat a költő olyan alakokat, a milyeneket ő eredetieknek, vagyis utánzásra méltóknak tart, a kik — mint maga Keller — a maguk állásában mindig derekasan beválnak s a csak »derék ember» átlaga fölé emelkednek. Ilyen értelemben »eredeti» ember az első novella Minnesängerje, Hadlaub és várkisasszonya Fides, ilyen a maneggi bolond és a derekasság, megbízhatóság ideálja, Salomon Landolt. Magában a keretben gondosan előkészíti Keller a novellák történeti romantikus hangulatát. A két elsőt holdvilágos szép estén mondja el a nagybátya, a harmadikat kéziratban adja át Jaquesnak leírás végett. Maga a keretbeli nagybátya, ez a didaktikus hajlamú öreg úr, a ki két korszak közvetítőjének érzi magát, igen szerencsés alkotása Kellernek. A zürichi novellák vége a keret befejezése: Jacques uram felhagy az eredetiesség hajhászásával és szorgalmas, maecenáskodó, moralizáló kereskedővé lesz. A keret tehát maga is befejezett elbeszélés, melynek teljes lélektani cselekvénye van. A beléje szőtt novellák önálló, kerek elbeszélések, melyeknek hangja azonban teljesen meg egyezik a keretével s így a szoros eszmei kapcsolat és a benső æsthetikai egymásrahatás a különböző elbeszélések szoros egybeforrasztója.

Keller másik idetartozó műve s pályájának remeke, a *Sinngedicht*, másképen keletkezett, mint a *Zürichi* novellák. Itt először a keret jött létre, s beléje csak később, a Duncker kiadóval megkötött szerződés után szötte a részben még a berlini korszakban írt novellákat. Ez a lélektani elmélyedésben gazdag, az optimismus mosolyától bearanyozott könyv szerkezetileg is nagy haladást jelent. A címét tudvalevőleg Friedrich von Logan ismeretes epigrammájától kapta:

Wie willst du weisse Lilien zu roten Rosen machen?
Küss eine weisse Galathee, sie wird errötend lachen.

A páratlanul művészi keretben a modern és mégis romantikus Reinhart tudós (= Keller) dolgozószobájából üdülésre kényszerülve, elindul ilyen Galathea keresésére s

egy szép várkisasszony vendégévé lesz. Két okos, gondolkozó fiatal fő került egymással szembe s mindenik a saját szempontjából vet fel problémát, melynek központja az, hogy elősegíti-e s mennyiben a házasság az ember boldogságát. Ki-ki a saját szempontja támogatására novellát mond és Keller epikus nyugalommal, előmozdító és feltartóztató mozzanatok művészi alkalmazásával készíti elő a természetesen bekövetkező véget, a két fiatal szerelmét és házasságát. Keller nem sieti el: a psychologus vár, míg az érzelmek megérnek s a költő mintegy saját magát türtözteti. Az utolsó fejezet végre meghozza a felvetett kérdésnek, a csóknak problémáját; Lucia elbeszéli Reinhartnak ifjúsága történetét. Két ember egymás szívébe látott, megértette egymást: a befejezés mintegy önmagától következik. A költőnek nincs szüksége cselszövényre, véletlenre, mint a megérett édes gyümölcs, úgy marad kezében a befejezés, erőszakatlanul.

A Keller által oly művészi magaslatra emelt keretes novellát a már kifejtett módon vitték tovább az egységesítés felé Meyer, majd Storm. Egészben mégis a *Sinngedicht* a keretes novella classikus képviselője a maga nyugodt haladásában, classikus részarányosságában, minden schematikustól távol álló természetességében. Itt megáll az irodalomtörténetíró is, a ki azt kereste, hogyan, milyen eszközökkel jutott e magaslatra a költő s nem azt, miért tette így.

Keller olvasva Otto Ludwig nyilatkozatát a *Leute von Seldwylá*-ról, kedvetlenül látta aprioristikus okoskodását: miért írta Keller ezt, meg azt, így vagy úgy. Aztán, mint Goethe a *Faust*-magyarázókhöz, így szólt: «Ezek az emberek folyton a titkos szert, a receptet, az aranycsináló elixirt kutatják, a mely pedig egyszerűen annyiból áll, hogy az ember elfogulatlanul, oly jól csinál meg valamit, a mily jól csak tudja s a következő alkalommal jobban igyekszik megcsinálni, de semmiesetre sem jobban, mint a hogyan magától tudja. Legénykedő modornak látszhatik ez, de igaz.»

MARGARET OGILVY.

Hatodik és utolsó közlemény.*

TIZEDIK FEJEZET.

«Félsz-e tán, hogy gyöngül az Ő hatalma?»

Éveken át iparkodtam előkészíteni magam anyám elhalálzására; iparkodtam elképzelni magamnak, hogyan fog meghalni és iparkodtam elképzelni magamat, a mikor ő már halott lesz. Már akkor is beláttam, hogy minden ebbeli erőlködésem kárba vészett dolog, de arról az egyről biztos vagyok, hogy nem volt eljárásomban semmi betegség. Azt reményltem, hogy mellette lehetek a végperczekben: nem mint olyan, a kire legutolsó tekintetét vetni fogja, de mint olyan, kiről végső tekintetét csak azért fogja elfordítani, hogy leginkább szeretett gyermekére essék az. Nem az én karom, hanem testvéremé fogja őt átölelve tartani, mikor kiadja lelkét; nem az én kezem, hanem a testvéremé fogja majd be szemét. Arra az eshetőségre is gondoltam, hogy tán későn érek haza. Láttam magam, a mint kinyitom az ajtót, hol senki se vár rám, hogy köszöntsön, és felmegyek az öreg lépcsőn az öreg szobába. De a miről nem is álmodtam, éppen az következett be. Nem álmodám, hogy úgy történik majd, hogy a mint felvászorogtam az öreg lépcsőn, elmegyek az ajtó előtt, mely megett anyám holtan fekszik, és előbb egy másik szobába lépek be és ott borulok le térdre.

Az a zsolttárs, melyet anyám legjobban szeretett,

* Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 1910. évi 403., 404., 405., 406. és 407. számában.

Dávid zsoltára néven volt nálunk ismeretes és pedig azért, mert ez volt az utolsó vers, melyet kis öcsém tanult. Ez is volt a legutolsó, a mit anyám olvasott:*

Félsz-e talán, hogy gyöngül az Ő hatalma, ha rád virrad majd a keserves nap? Lehetséges-e, hogy a kar, mely a mindenséget teremté, elfáradjon vagy kimerüljön?

És mikor olvasta, hangját megerősülni hallám, félénk arczára bátorság tért vissza; de a mikor én *reám virradt a keserves nap*, ó jaj, mily kevéssé tudtam erőt venni magamon, hogy ne *féljek!*

Ez utolsó hetekben, a nélkül, hogy észrevettük volna, testvérem haldoklásnak indult, bár folyton talpon tartotta magát. Sok-sok év óta áldozta ő fel életét, apránként, anyjának még egy újabb éveért, még egy újabb hónapjáért, végül még egy újabb napjáért, és most már teljesen ki volt merülve.

— Sohase hagyom el, anyus!

— Tudom, te sohasem hagysz el.

E két kitörése az indulatnak akkor nagyon meghatott engem, de teljes értelmét nem fogtam fel addig, míg e kitörésnek hangja pusztá visszhanggá nem gyöngült emlékemben. A mint akkor e két nőt láttam, úgy tetszett nekem, mintha anyám már egy más világ felé volna útra-kelemben, leánya pedig iparkodnék visszatartani őt. De most már tisztább a látomány, mely előttem áll. Most már nem anyám áll előtérben, hanem testvérem és ő belőle tör ki e kiáltás:

— Anyám, oly sokáig késlekedik a véggel, hogy már alig bírom magát kivárni . . .

De testvérem éppen oly kevéssé tudta, mint mi, mit rejt a jövő. Ha kifáradtnak látszott, mikor a lépcsőn találkoztunk vele: bent, anyám szobájában, senki sem volt oly derült kedvű, oly fürge, tevékeny; sohasem hallatott egy

*
 Art thou afraid His power shall fail
 When come thy evil day?
 And can an all-creating arm
 Grow weary or decay?*

szó panaszt, kivéve, mikor sétálni kellett mennie, a mi egy félórára ha elválasztotta őket egymástól. Mily vonakodva tette fel főkötőjét, mint kellett őt erre kényszerítgetnünk és hányszor történt, hogy csak a kapuig ment ki s aztán visszajött anyánk oldala mellé! Néha, a mint az ablakból lestük őt, el kellett nevetnem magam — bármily gyötrellem kinjával is szivemben — a mint őt durczásan maga elé rohanni láttam, se jobbra, se balra nem tekintve és csak attól az egy gondolattól elfoglalva, hogy hazajöhessen. Atyám mindig otthon ült; sohasem volt nálánál odaadóbb férj; gyakran voltak mások is ott, így különösen még egy leány; de ők alig mertek anyusnak valamivel szolgálatára lenni: mert ő, az a *másik* féltékenyen ragadta ki mindig kezükből a csészét. Anyus is legjobban az ő kezéből szeretett kapni mindent. Ezt mindannyian tudtuk.

— Mindegyiket nagyon szeretem, de nélküled nem tudok ellenni!

Testvérem, ki más tekintetben oly önzetlen volt, fáradhatlan szenvedélyességgel kérkedett ezzel előttünk. Ez volt az ő életének gazdag jutalma.

A többiek el-elbeszélgettek egymás közt arról, a minek be kellett következnie és könnyeikkel enyhítettek fájdalmukon; de ez a leány sohasem akart efféléről szót ejteni és könnyei is nagyon lassan fakadoztak fel. Tudtam, éjjel-nappal azzal törődik, hogy elkészítse magát egy oly világban élésre, a hol neki anyja nélkül kell léteznie, — de erről némán hallgatott: e pontban senki sem volt közöttünk annyira skót természet, mint ő; egyedül szenvedte végig agoniáját, ő, a magára utalt tragikus sorsú skót nő. Még anyám is, ki oly nyugodtan tudott nekünk a közel jövőről szólni, sohasem érinthette ő előtte e tárgyat. Ez a két nő, egyik az ágyban, a másik fölėje hajoltan, csak hosszasan néztek egymás szemébe, mígnem lassankint testvérem szeme könnyekkel telt meg végre, a mire anyus a fal felé fordította be nedves arcát. És bár egyikük sem szólt egy szót se, mindegyikük jól tudta, mit gondol a másik és némaságuk ékesszólón beszélt egymással:

— Anyus, nem bírom elengedni magát!

— Oh, leányom, most, mikor már az én időm oly közel, azt óhajtanám, hogy ne szeress éppen annyira!

De mikor leánya aztán kisurrant, anyus olyankor hirtelen megragadta kezemet és felkiáltott:

— Te rád hagyom őt! Te láttad, hogyan vetett ő; tőled függ, hogy méltó aratást érhessen.

És ilyenkor én mindent megigérttem neki; de bizonyára egyikünk sem gondolta, hogy nővérem vetése már megért az aratásra.

Éjjelenként megesett, hogy anyám felébredt és felült ágyában, megriasztva attól, a mit álmában látott. A mig ugyanis aludt, hat vagy még több évtized gördült visszafelé és ő ismét kisleánykorát élte; majd hirtelen kiragadva ez időből, szédülés fogta el, mintegy az évek gyors rohanásától. Hogyan került ő ebbe a szobába? Tegnap este, mikor lefeküdt, aztán, hogy elkészítette atyjának a vacsorát, a konyhaasztal állt ott az ablaknál: hova lett a sótartó, a lisztes kanna, a sonkák, melyeknek itt kellene függniök a gerendákról? Gerendának sehol se hirt, se hamva, e helyett tapétás a mennyezet. Sokszor hallott beszélni *nyílt* ágyakról; hogyan jutott ő ahhoz, hogy most ilyenben feküdjék? Végére akart mindennek járni s e végből megpróbált kiugrani az ágyból és megdöbbenve tapasztalta, hogy ez annyira nehezére esik, mintha az éjjel beteg talált volna lenni. A mint mozogni hallottam őt, megkopogtattam a falat, mely bennünket elválasztott; mert ezzel az előre megállapított jeladással kívántam tudatni vele, hogy ott vagyok s öröködöm, tehát nincs semmi baj; de ezt a kopogtatást ő néha a multba tartozónak vélte s így kiáltott fel:

— Jaj, apus kopogtat; fel kell kelnem, hogy beereszszem.

Úgy vélte, szemtől-szemben látja atyját s ilyenkor az ő saját mostani koránál jóval fiatalabb ember volt az, a kit látott, hótól borítva, a mit nagy csomókban ver le csizmáiról kezeivel, melyek a köportól és nyirkosságtól megduzzadtak és megrepedeztek. Aztán hallottam — így történt ez rendszeren éjjelenként — mint iparkodik megnyugtanni őt testvérem szerető gyöngedséggel; mint csa-

varja fel jobban a gázlángot, hogy láttassa vele, hol van ő; mint segíti őt el az ablakhoz, hogy megmutassa neki, hogy nincs havas téli éjszaka, sőt azt is megteszi kedvéért, hogy lemegy a lépcsőn, kinyitja a kapuajtót és kikiált a sötétbe:

— Van itt valaki?

És ha még ez sem volt elég, akkor bebónyálta anyust kendőkbe és végigvezette őt a ház összes szobáin, sorba végig világítva neki, rámutogatva a jól ismert butordarabokra. És így lassankint végigkalauzolta őt ama hatvan és jó néhány éven át, melyeket túlságos gyorsan ugrott át imént. Megtörtént, hogy az egésznek befejezéseül anyus odajött aztán az én ágyamhoz és szomorúan kérdé tőlem:

— Hát csakugyan vén asszony lett belőlem?

De még az utolsó héten is, melyen láttam őt, pitymálathor már talpon volt és tett-vett, mert bármily szálnalmasan gyöngé lett is, már semmiféle betegség kínjai nem bántották. Aránylag véve annyira jól bírta magát, hogy én, kinek egy közbejött betegség maradványait kellett magamról leráznom, a Svájcba szándékoztam üdülni menni; onnan vissza akartam jönni érte, hogy aztán mindannyian a nyugati vidékre utazzunk, az ő hön szeretett öcsésének hön szeretett lelkész-lakába. Így tehát anyust nagyon lefoglalták a többszörös utazás gondjai s a reggel volt az az idő, a mikor még elég erővel tudott rendelkezni arra, hogy a szükséges előkészületekből annyit a mennyit elvégezzen.

Az, hogy anyus a maga házat odahagyja, neki mindig egy hónapi előzetes munkát adott, mert a legtökéletesebb rendben akarta hagyni; minden zeg-zúgot kifürkészett és kitakarított; minden szekrényt utolsó porczikájáig végigvizsgált; a fehérneműt kiszedte, gondosan szemle alá vette, és szerető gyöngédséggel visszarakta, mintha azt akarta volna elérni, hogy az ő távolléte alatt kényelmesebb fekvőhelyen pihenhessenek; minden polczot új papírral látott el; a padlásnak egy egész heti kemény munkát szentelt.

Bár nem oly kimerítő pontossággal, mint hajdanában, de még mindig nem csekély részben a hajdani büszke ön-

érzet elragadtatásával hajtotta végre mindezt, ezúttal legeslegutóljára. Aztán következett a saját ruháinak előszedegetése, kitergetésük az ágyon és gyönyörűséget nyújtó végigtapo-
gatásuk, meg a tanácskozás arról, melyeket lesz jobb itthon hagyni közülök . . . Oh hiú szép álom! Minden reggel jobban ragaszkodtam megvalósításához; nem akartam látni, mikor testvérem fejét rázta miatta; de jóval azelőtt már, hogy elérkezett volna az indulás percze, be kellett látnom, hogy semmi sem lehet tervemből. Ha máskor annyiszor megvalósulhatott ily tervem, most már szó sem lehetett többé erről. Testvérem és én, jól tudtuk ezt mi ketten; de azért mikor anyus, ki mindig jóval a kellő időpont előtt iparkodott elkészülni, úti ládáját és skatulyáit kérte, készségesen odavittük neki és mi némán, mindenre figyelve álltuk körül, a míg ő buzgón csomagolt.

Eljött a reggel, melyen én elindulandó voltam. Százszor meg százszor értünk már meg ily reggelt, mikor kis fiú voltam, majd egyetemi hallgató, majd felnőtt férfi lettem; és mikor anyám előttem nagynak és erősnek tetszett, majd aztán oly kicsivé fogyott és én nőttem meg annyira, hogy karjaimmal átölelve tarthattam őt. És ilyenkor mindig ugyanaz a jelenet ismétlődött. Nem akarom részletesen leírni, nem írom le, miként távoztam, miként fordultam vissza még egyszer a lépcsőn, miként iparkodott a két nő mosolyogni rám és mint eredtem én ismét útnak és miként térített vissza a felhangzó sikoltás. Nem szólok bővebben arról a néma alakról sem ott a háttérben, hol mindig állni szokott, mindig közvetlen anyám közelében. A kapuból láttam még egyszer, utóljára e két lényt. Ott álltak az ablaknál: e látvány sohsem fog elmosódni lelki szemeim elöl. Drága testvérem arcát nem láthattam, mert ő anyám fölé hajolva állt, magyarázva neki, merre vagyok én és ösztönözve őt, hogy integessen a kezével és mosolyogjon, mert én nagyon szerettem ezt látni. És e magatartása magában foglalta testvérem egész életének összegezését.

Mintegy két hete voltam már oda, mikor a táviratot kézbesítették nekem. Pár órával előbb kaptam testvéremtől levelet, melyben az állt, hogy odahaza nincs semmi baj.

A távirat öt szóban tudatta, hogy testvérem előtte való éjjel hirtelen meghalt. A távirat nem tett említést anyámról és három napig kellett utaznom, míg hazaérhettem.

A mikor Londonba értem, ezt a tudósítást kaptam: anyámnak nem adták értésére leányának elhunytát és reám vártak, hogy közöljem vele.

Hiába való volt tehát oly gyáván félnem előre! Mert mindketten távollétemben haltak meg ők. Tizenkét órával elkésve érkeztem haza arra, hogy anyámat életben találhassam.

Utolsó estéjük majdnem vidáman telt el. Régibb időkben az az óra, melynek végeztével aztán lecsavartuk anyus szobájában a gázlámpát, oly gyakran volt a legboldogabb órája a napnak, hogy tollam önkénytelenül ezekbe az időkbe kalandozik vissza, míg ezt írom. Ily órában anyám rendszeren mosolyogva feküdt ágyában s mi körülötte álltunk összegyűlve, mint egy csapat játszó gyermek; minden zárkózott komolyságunk szerteszóródva hevert a padlón vagy labdaként szálldogált kézből kézbe; maga e könyv írója annyira kicsapongó volt jókedvében, hogy közben-közben erőszakkal kellett őt megfékezni. Az újabb kísérletek ez esték felújítására inkább siralmasan ütöttek ki, mert ha sikerült is anyust a régi hangulatba annyira-mennyire visszacsalnunk, úgy hogy mintegy valami jól ismert visszhang csenghetett volna feléje, mégsem bírta már elfogni, hol is van ő, mert a mult úgy zúgott fülébe, mint egy zajgó oceán. De ezzel az utolsó estével úgyszólván még egyszer meg kívánta jutalmazni a gondviselés testvéremet.

Hangjuk vigsága a többieket is felszólította a házból az emeletre, hol anyám már több, mint egy órája volt egy jókedvű társaság középpontja és annyira élénk szellemű volt, hogy még azok is, kik eleinte tartózkodóknak mutatkoztak, szintén átadták magukat a mulatságos hangulatnak, és akárminő tréfát eresztett meg valamelyikük, anyus azonnal felkapta és visszavágott rá, mint hajdanában, ellenük fordítva vissza a fegyvert, míg azok az önvédelemben hárman jutottak egygyel szembe és mind a hárman erősen sarokba szorítva érezték magukat. Mily gyönyörűsége tel-

hetett e látványban testvéremnek! Még egyszer így kiáltott fel: «Láttak valaha ilyen asszonyt!» Elmondták nekem, hogy olyan boldogság ömlött el e leány arcán, hogy anyjának is feltűnt s megjegyzéseket tett rá; úgy, hogy aztán, mikor végre felkeltek, hogy feküdni menjenek, csak újra visszaültek, elbűvölve a két nő sugárzó jó kedvétől. És mikor aztán csakugyan elmentek, ezek voltak az utolsó szavak, melyeket hallottak tőlük:

— Látod anyus, mind elmentek, de én itt maradtam; én sohasem hagylak el.

— Nem, nem, te sohasem hagysz el; tudom én azt jól.

És még egy jó darabig lehetett hallani hangjukat, a mint lehallatszott, de azt már nem lehetett kivenni, miről beszélnek. Aztán csend állt be. Ha én otthon vagyok, úgy bizonyára nagyon sokszor be-benézek szobájukba, halkan fordítva meg az ajtókilincset s úgy nyitva ki, hogy ne nyikorogjon, miközben ott állok a küszöbön és figyelem őket. Így szoktam én ezt tenni számtalanszor. Vajon ez éjjel is megnyugodva lopóztam volna vissza, vagy pedig észrevettem volna a változást, mely alvás közben érte őket?

Minél kevesebb szóval hadd mondjam ezt el. Másnap reggel fejfájással ébredt fel testvérem. Ő mindig roppantul kinlódott fejfájásával; de ezúttal, mint többször megesett, szokatlanul kegyetlen kínok gyötörték. Mindazonáltal felkelt, begyűjtött anyusnál, felhozta neki a reggelit és aztán visszatért az ágyba. Nem birta megírni aznapi levelét hozzá, melyben tudatni szokta anyám hogylétét, s tán az volt legutolsó tette, hogy atyámat megkérte, írjon nekem helyette, de ne említse, hogy ő rosszul van, mert ezzel csak szomorúságot okozna nekem. Az orvost elhívták, de testvérem csakhamar önkivületbe esett. Ily állapotban vitték el anyám mellől, máshová fektették. Aztán kitűnt, hogy valami belső baja volt, de senkinek se volt erről sejtelve. Ő maga sem tudott róla. Nem lehetett rajta segíteni. Eszméletét vissza nem nyerve, múlt ki, nem tudva már arról, hogy itt hagyja anyját. Ha halála hírének vételekor értesítnek, hogy a gondviselés megkímélte őt e nagy fáj-

dalomtól, úgy kevésbé összetört lelekkel tértem volna haza, e szavakban keresve bátorítást:

Félsz-e talán, hogy gyöngül az *Ő* hatalma, ha rád virrad a keserves nap?

Nemde, mindenki azt képzelné, hogy én így gondolkoztam volna? De most már jobban ismerem magam. Londonba eljutva, hallottam, hogyan húnyt el testvérem; de még mindig fogva tartott a félelem. Anyám szobájában képzeltem magam, a mint megmondom neki, miért áll a szomszéd szoba ajtaja bezárva, és elfogott a félelem. Isten eléggé kimutatta mindenható voltát annyi meg annyi cselekedetével és én mégse tudtam bizalommal tekinteni fel Hozzá, azért a csekélységért, a minek véghezvitele még hátra volt. «Oh, ti kishitűek!» Úgy tetszik, e szavakat hallom anyám szájából felém hangzani, a mint nagy búsan tekint reám.

A mi hátra volt még, azt az *Úr* oly könnyedén hajtotta végre és már nem is tetszett előttem csodaszerűnek, oly egyszerű és világos volt az *Ő* cselekvése. Remegő anyám látta, mint viszik ki eszméletlenül a szobából az egyetlen lényt, ki sohasem akarta őt elhagyni és nem tört össze. *Ő*, ki máskor úgy tördelte kezét, ha egy-egy perczre távozott mellőle leánya, most már soha nem kérdezősködött felőle és mindenki visszariadt attól, hogy kiejtse előtte nevét; valósággal rémület fogta el őket. De biztosra veszem, fölösleges volt minden aggodalmuk. Az élet és a halál telve van titkokkal, de ez nem tartozott eme titkok közé. Egy gyermek is megérthette volna, a mi történt. Az *Úr* azt mondta, hogy testvéremnek kell először mennie, de ugyanakkor *Ő* rátette ujját anyám szemére és anyám e pillanattól fogva megváltozott.

Megmondták neki, hogy már útban vagyok hazafelé és ő bizó mosolylyal szólt:

— Olyan gyorsan jön, a hogyan csak a vasút hozhatja.

Ez volt az én jutalmam, ezt nyertem én könyveim fejében. Mindazt, a mit tehettem érte az életben, megtettem érte gyermekkorom óta; visszatekintek az évek során

át és a legcsekélyebb dolgot sem találhatom, melyet meg nem tettem volna.

Anyám hetvenhatodik születése napján temették el mindkettőjüket, noha három napi időköz esett elhalálkozásuk közé. Az utolsó napon anyámmal nem lehetett birni, felkelt és végigjárta a házat. Azok a karok, melyek annyiszor segítették őt végig ilyen útjában, halott-merevek voltak már, de akadtak mások, majdnem éppen olyan szerető gyöngédeknek bizonyulók és ő lassan végigvánszorgott szobáról-szobára, mint a ki végső búcsút jött mondani. Az én szobámban így szólt: «Oh, az a gyönyörű sor könyv. És ő azt mondta, mindegyik az enyém, mind-mind az enyém!» A nappali szobában, mely legnagyobb büszkesége volt, dédelgető hangon mondta: «Oh drága, szép kis szobácskám!» És az egész idő alatt látszott, hogy mind óhajtana valamit, de már holtan feküdt az, ki az ő óhajtásait ki tudta találni. Egyre-másra vittek oda neki mindenfélét, de ő mindenre csak a fejét rázta. Még nem sejtették, hogy immár elérkeztek végpercei, de azért aggódó balsejtelemmel kísérték végig az egész házon; mikor visszatért az ágyba, látták, hogy roppantul el van gyöngülve. Egyik perczen így kiáltott fel mohón:

— Te vagy, kis Dávid?

Majd ismét úgy vélte, atyját hallja, a mint csizmájáról a havat verdesi.

Ismét elfogta a sóvárgás az után a valami után, a mit nem tudott nevének nevezni. Végre rájöttek, hogy a régi keresztelőruhácskát óhajtja látni. Odahozták neki: remegő boldogságtól reszkető ujjakkal bontogatta szét és mikor meggyőződött róla, hogy még hajdani szüzi tisztaságában van meg, öreg karjai imádattal kulcsolták át és arczán az anyaság kimondhatlan titokzatos megdicsőülése ült ki. Majd hirtelen megszólalt:

— Kinek a gyermeke halt meg? Az én egyik gyermekem halt meg?

De a kik ott örködtek körülötte, nem mertek felelni neki; és ő lassan, mintegy nagy megerőltetésével emlékező tehetségének, fennhangon egyenkint felsorolta mind-

nyájunk nevét, abban a rendben, a hogyan születünk. Csak éppen annak a nevét hagyta el, a kinek a tíz gyermek sorában a harmadik helyen kellett volna állnia; azét, ki ott volt a szomszéd szobában. De végül, miután hosszabb szünetet tartott, kiejtette az *Ő* nevét is és aztán újra meg újra, számtalanszor ismételte, úgy időzve nála, mintha a leggyönyörűbb zene dallama és az ő saját hattyúdala volna. Pedig ez a név egészen mindennapi, közönséges név volt.*

Most már észrevették, hogy haldoklani kezd. Meghagyta nekik, hogy szépen hajtogassák össze a keresztelőruhácskát és majdnem akadékoskodó elevenséggel ellenőrizte, hogyan rakják el helyére. Aztán egy ideig mind arról beszélt, milyen hosszú, boldog élet jutott neki osztályrészüln és *Arról*, a kinek ezt köszönhette. Mindegyiküktől búcsút vett és végül arra az oldalra fordította fejét, hol legjobban szeretett gyermeke szokott feküdni mellette és egy óra hosszánál tovább imádkozott. Csak itt-ott értettek suttogásaiból egy-egy szót; legutolsó szavai, a melyeket hallottak, ezek voltak: *Úr* és *szeretet*. Úgy hiszem, az Úr mosolygott rája, mikor őt magához vette, miként annyiszor mosolygott rája az alatt a hetvenhat év alatt . . .

Láttam őt holtan kiterítve: arcza szép és derült volt. De előbb a másik szobába mentem be és nővérem holtteste mellett borultam le térdre. Neki nem adatott meg úgy, mint anyámnak, egy női létnek egész teljessége. Oly árt kellett volna fizetnie érte, melybe nem egyezhetett bele:

— Sohasem hagyom el, anyus!

— Tudom, te sohasem hagysz el.

A túlságos szeretetnek büszkén szilaj gyönyöre rettentő egy dolog. Nővérem ajkai keményen össze voltak szorítva, mint a ki keresztül törte magát és kivívta célját . . .

És most már én nélkülok maradtam. De teljesen bízom benne, hogy emlékezésem mindvégig vissza-vissza fog térni ama boldog napokhoz és pedig nem tán sebtiben fog

* Barrie testvérét, a ki emlékének van ajánlva e regény, mint említettük, *Jane Ann*-nak hívták.

elsurranni felettük, de szeretettel fog el-elidőzgetni részleteiknél, a hogyan anyám szokta élvezgetni könyveimet. És ha annyi ideig élek el, a midőn már elhomályosítja a kor elmémet és a mult emlékei mint az éj árnyai suhannak vissza a jelennek elsivárult országútjára, akkor, meg vagyok győződve, nem saját gyermekkoromat fogom én viszontlátni, hanem az övét. Nem egy kis fiút fogok látni, a ki anyja szoknyájába fogózkodva kiáltja: «Várjon csak, had! nőjjen meg anyus, puha derékaljon fog feküdni anyus!» Hanem egy kis leányt, sötét violaszín szoknyában, fehér köténynyel, a mint a rét hosszú ösvényén felém jön, atyja ebédjét szíjra fűzött csészében viszi és hangosan énekel.

J. M. BARRIE után, angolból

gy.

KÖLTEMÉNYEK.

Eurydike.

(Ferenczi István síremléke.)*

Ott fekszik a néma márvány,
Ott a szobrász sarkophágján:
Szomorú sors gyászemléke,
Művész-élet bús jelképe.

Eurydike köalakja,
Kihült szívét eltakarja,
Ő kívánta s ime végre
Végső vágját most elérte.

Kigyó-martan vált halálra,
Úgy borult a sarkophágra:
A művészt is kigyó marta,
Szíve megszakadt alatta.

Mese-szóban szép történet,
Valóságban széttört élet,
Csodás egység ez a kettő,
Mély bánatot, bút gerjesztő.

* E költemény alapgondolatát Ferenczi Istvánnak öccséhez 1846 szeptember 6-án írt levelének következő részlete adta meg: «Egy Eurydike státuán dolgozom, magam számára, a mint egy kigyóharapásban a földre omlik és meghal. A talapzatjára azon megyék nevei vannak írva, kik az 1844-iki országgyűlés október 18-ik napján a Mátyás-emlék emelése ellen szavaztak.

Egy igen kellemetes, természetes nagyságú asszonyi alak. Tudod, hogy még nem volt alkalmam magyarországi létem alatt valamit önválasztásból készíteni, hanem mindenkor egy ilyen s ilyen nagyságú emléket stb. Mostan tehát, ha úgy tetszik, valamint művészetemet *Pásztorleány* megnyitá, úgy ezen haldokló Eurydike legyen életem bezárója.»

Eurydike, dicső név te,
Élsz a költők zengzetébe,
Mint az ihlet égi lángja,
Úgy lobogtál a világba.

Égi bájjal járva szélylyel,
Küzdve földi szenvedélylyel,
Űz egy pásztor, futsz előle,
Kigyó mar meg s meghalsz tőle.

Ködvilágba tűnik árnyad,
Orpheus megy, fut utánad,
Lantja bűvös szózatával
Tör az alvilágon által.

Hajh! de árnyad vissza rebben!
Mégis most e műremekben
Újra élsz, ki mese voltál,
Igazabb vagy a valónál.

A halálnak halhatatlan
Képe, mása ez alakban:
Len az alkotó kéz hamvad
S alkotása meg nem halhat.

Eurydike, megtalálna
Orpheus, ha erre járna.
Hejh, de lantja nem hallgatna,
Százszor is jobban siratna.

Ő még lenn az alvilágba
Lengő árnyad élve látta,
Művésztársad csak halottúl,
Megtörve a fájdalomtól.

Heve, lángja meg nem értve
Ellobogott puszta éjbe,
Jégközöny dermeszté lelkét,
Oltá. hűté honszerelmét.

Igy a lányba', kit halálra
Kigyó mart meg, sorsát látja ...
Óh mi fájó, gyászos emlék,
Óh mily örök, igaz jelkép.

Elsülyedt harangok.

Vinéta! Bús regéd csendül fülembe,
 Mely egy elsülyedt városról mesél,
 Honnét koronként méla éji csendbe'
 Harangszó hangját hozza fel a szél.
 Egy eltűnt város fénye, csillogása,
 Egy eltűnt élet rejtélyes varázsa,
 Hajóst a mélybe vonja biztosan,
 Véletlenül ha erre útja van.

A mult időknek ködlő óceánja
 Óh mennyi boldogságot eltemet,
 S én mint hajós evezve vészes árba,
 Keresem abban eltűnt éltemet.
 Koldús valónak rongy mezébe járva,
 Fölkel szívemnek annyi fényes álma
 S az éji csendben halkán valahol
 Az elsülyedt harangok hangja szól.

Mily édes hang ez! Mintha gyöngyvirágot
 Megrezzent halkán álmos esti szél,
 Előidéz egy tündérszép világot,
 Hol csak tavasz van, nincs se ős, se tél.
 Körültem játszi kedvre gyúlva kelnek
 Álomnál édesb ébredő szerelmek,
 Lankadva meg nem érzi egy se még
 A szenvedély forró lehelletét.

Mily tiszta hang ez! Hitnek tiszta hangja.
 Csengése néma áhitatra hí,
 Mint egy kápolna elhaló harangja,
 A mely imára tud tanítani.
 A földi mesgye végtelenbe vész el,
 A lélek szembeszállva bármi vésszszel,
 A földi létben is a mennyben él,
 Mert csüggedetlenül hisz és remél.

Mi harsány hang ez! Eszmék riadója,
 Hogy' fölveri még most is lelkemet.
 Mi büszkén szállt a haladás hajója,
 Magával vitt egy egész nemzetet.
 A jelszó szent volt, óh mert élt a hitben,
 A hit igaz volt, mert élt bent a szívben,
 A lelkek mélyén oltár egy vala,
 A martyr-vértől ázott szent Haza.

Mily égi hang ez! Fenkölt szellemeknek
 Szent titkot oldó mélységes szava,
 Hogy érinthesse csak az Isis-leplet,
 Egy egész élet csekély ár vala.
 Örök igazság fényt sugárzó arcza,
 Ha egy sugárt vetett a gondolatra,
 Az öröklétből bir egy sugarat
 S mindnyájunk kincse lesz a gondolat.

De szélroham jön s néma lesz a mélység,
 Nem hallom már az eltűnt hangokat,
 A lelkemet emészti, marja kétség,
 Sikító lárma a fülembé csap.
 A lét zajában eltünődve állok
 S egy percnyi csöndre áhitozva várok:
 Letűnt világ varázsa mélybe von
 S merengek az elnémult hangokon.

Jánoska koporsója.

Nem is temetés volt, diadalmenet volt;
 Nem is a sír nyílt meg, de megnyílt a menybölt;
 Szellemmé finomult, a mi benne földi,
 Halhatatlan lények fénymezét felölti.
 Míg körülövedzi a gyászoló pompa,
 S szemeket a könnyek fátyola bevonta,
 Titokzatosképen gyorsan áthaladva,
 Lelkeket bejárta dicsőült alakja.

Ezt éreztem én is, míg a sírhoz értem,
 De csodálatos volt, a mit itt megértem:
 Kis koporsót látok, szemem könybe lábad
 S az a kicsi könyecsepp tengerré megárad
 S messze sorba rajta négy koporsó rengett,
 Öröklét bölcsője négy szép gyermekemnek.
 Mesgyéin bolyongok rejtélyes világnak
 És körülborognak drága kedves árnyak.

Letörölöm a könnyet, s' szemem egyet lát csak,
 Kicsi koporsóját a költő fiának,
 Kit nyugvó helyéről jobb nyugvó helyére
 Pihenni elhoztak atyja kebelére,
 Kit mióta sirhant előle elfödte,
 Álmaiba képét annyiszor beszötte;
 Diadalmas hősnek bibora ha fedné,
 Kis fiát ő azzal boldogan befödne.

Most hogy együtt vannak ketten ez egy sirban,
 Szívemben csodás egy látomány megvillan:
 Változik gyémánttá a földnek göröngye,
 Változik csillaggá a szemeknek könyje,
 Szentséges egekből száll egy gyerekangyal,
 Atyja elé röppen sugározó arczczal
 S kézenfogva viszi tündökletes fénybe,
 Percznyi boldogságból örök üdvösségbe.

Boldog volt e földön, hisz halandó mezbe
 Halhatatlanságnak italát élvezte...
 Oh ha én e földön zaklatott szívemnek
 Találhatnék végre csak egy percznyi enyhet.
 Ha hozzám leszállna az a négy kis angyal,
 Élémbe röppenne sugározó arczczal,
 Vezetnének engem, vágyam ennyi volna,
 Percznyi enyhületből, örök nyugalomba.

SZEMLE.

Magyar cultura.

Beöthy Zsolt szabad előadása a Protestáns Irodalmi Társaságban
november 17-én.

Bennünket magyarokat politikus nemzetnek hívnak s erre a hírünkre és nevünkre rá is szolgáltunk. Ha mással nem, azzal, hogy megszoktuk és szeretjük az életnek minden jelenségét politikai szempont alatt, politikai vonatkozásában tekinteni. Így vagyunk a culturával is, mely legmélyebben és legáltalánosabban nem úgy érdekel bennünket, mint az emberi tökéletesedés, haladás, boldogulás, jólét eszköze, hanem mint politikánk tényezője. De legalább érdekelne hát így minél mélyebben és minél egyetemesebben! Megvallom: ma én is ebből a szempontból kívánnék egy pár töredékes gondolatot tolmácsolni arról a viszonyról, természetéről és történetéről, melyben a magyar politika és a magyar cultura állottak és állanak.

Hogy nemzeti közfejlődésünknek a műveltségben kell keresnünk legbiztosabb és legszilárdabb alapját — azt merném mondani: egyedül biztos és egyedül szilárd alapját, — ez a tétel országszerte közszájon forog. De hogy a magyar nemzeti politikának ez a gondolat már a multban is úgyszólván vezető gondolata volt, hogy ennek a gondolatnak, a magyar művelődés és politika ezen benső kapcsolata gondolatának megvannak a maga régi és nagy tradíciói: erről már kevesebbet szoktunk beszélni. Pedig ha csak egy pillantást vetünk a magyar történetnek utolsó négy százéves korszakára, e korszakban azokra, kik a közvéleményt irányították, papokra, tanítókra, írókra meg azokra, kik az ország hajóját kormányozták, fejedelmekre és államférfiakra: lehetetlen egyenesen vezető gondolatul nem látnunk tetteikben és szavaikban azt a kapcsolatot, melyről szólottam. Ez a kapcsolat a magyarságnak és a culturának tudatos kapcsolata. Lehe-

tetlen nem látnunk különösen ott és akkor mindig, a hol és a mikor nemzeti életünk szabadabb és függetlenebb fejlődést mutat.

A magyarságnak és műveltségnek erről a kapcsolatáról, nemzeti műveltség értelmében csak a reformatió-óta lehet szó. A korábbi műveltségi áramlatok idegen nyelvűek maradnak itt is, művelő erejükkel nem hathatták át az egész nemzetet, hogy egybefoglalhatták volna és általa egészen az övéi, nemzetiékké lehettek volna. A középkori vallásos műveltség a papok, a klastromok culturája volt; a renaissance, a humanista műveltség fejlődési lakok, főúri paloták és püspökváraké; mindegyik latin. Ott volt még a városok culturája, az a cultura, melyből nyugaton az egyetemek hatásával együtt alakultak ki a nemzeti culturák. De ezek a mi városaink idegen nyelvűek, németek voltak. Műveltségök is az. Így hát azt a culturát, mely egységbe törekedett hozni az egész nemzetet, a nyelv egységével az ismeret, gondolkodás és érzés egységébe, összehozni a magyar urat és a magyar jobbágyot, a magyar papot és a magyar katonát egyazon értelmi és érzelmi műveltség körében: ennek az egyetemes nemzeti culturának alapvetését a reformatiónak köszönjük.

Ez a cultura aztán nem marad elszigetelten a protestáns egyház körében; hatása természet szerint átterjed a katolikus Magyarországra is, a mely előbb védekezve, majd támadva a művelődésnek ugyanazokra az eszközeire van utalva, melyekkel a reformatió gyors diadalát Magyarországon kivívta, tudniillik a szószékre, az iskolára és a könyvre. A katholicismus hozzájuk is nyúl ezekhez az eszközökhöz s épen úgy, mint a protestantismus, magyar könyveket ír és magyarul prédikál. A protestáns culturának továbbterjedését, további hatását vizsgálva, azt látjuk, hogy a mint kezdetben, a XVI. században még annak is van nyoma, hogy a protestáns egyházszervezet átmegegy a katolikus világba (tudjuk, hogy a csiki székely katolikusok egy része a XVI. század elején egészen protestáns, demokratikus alapon szervezkedik), úgy a tőle megalapított és megerősített culturának érzelmi mozzanataiból is átterjed a nyelvhez való ragaszkodás és annak a kapcsolatnak rendkívül erősödő érzése, melyet a nyelv képez. Csak Szántó István jezsuita atyára gondoljunk, csak az ő égő honvágyának kitörésére, melylyel Erdélybe kívánkozik.

Látjuk, hogy ez a világ milyen erős érzelmi kapcsolatba fűzte össze jóformán az egész magyarságot. De tovább menve, a mint ez a protestantismustól alapított cultura kialakul, teljessége tekintetében ép úgy hozzájárult utóbb a katholicismus, mint

a protestantismus. A catholicismus a culturának inkább hagyományos elemeit vitte bele és ápolta benne, míg a protestantismus inkább a haladásnak, az újnak elevenítő erejével, a hozzá való vonzódással gyarapította. Így a kettő bizonyos harmóniát, bizonyos kiegyenlítődedést mutat, ellenére azoknak a heves összetükközéseknek, melyek katholikusok és protestánsok közt századokon át dúltak,

A szétszaggatott magyar állam helyére ez újon keletkezett magyar művelődés által, a nyelv kapcsával és tudatos megbecsülésével, a magyar nemzet egysége lép. Ezt az új culturától alapított nemzeti egységet szolgálják a polemikusok mind a két részen harczaikkal, a lelkesedéssel és készülettel, mely ezekben a szellemi harczokban mérkőzik; de szolgálják a legmélyebb, legnemesebb, legmesszebb látó lelkek úgy protestáns, mint katholikus oldalon a nemzeti gondolatnak a felekezeti elé állításával, az egymás ellen törő lelkeknek egy magasabb egységbe foglalásával, vagy legalább erre irányuló törekvéssel. Csak Tinódi krónikáira gondoljunk, a következő században Zrinyi prózai irataira, aztán Nádasdy Ferencz *Oratio*jára. Maradt ebből a századból, a XVII. századnak legsötétebb éveiből, az üldöztetések legvéresebb korából egy nyilatkozat, a mely a mi protestáns hagyományainknak egyik legtisztább és legemelőbb emléke. Tholnai Mihálynak *Szent hűt* című «tanításában» foglaltatik, melyet ő, mint a címlapon írja, a «szentek üldöztetésének 1676. dik esztendejében» adott ki Kolozsvárott. A nyilatkozat így hangzik: «Magyar, ne veszed a magyart! Vigyázz jövendőbeli megmaradásod; hitesd el magaddal, hogy kevesen vannak emberek között jóakaróid. Akár lutherista, akár pápista, akár kálvinista légy, csak hogy magyar vagy. ezért egyenlő sorsod, egyenlő jobbágyi állapotod leszen, legyen tudva nálad s emlékezzél erre!» Ilyen, a nemzet szívéből való gondolatokat és szavakat a tulsó oldalról is hallunk. Zrinyi állásfoglalását, nyilatkozatait mindnyájan ismerjük. A tulsó oldalról is megjön a felelet. Nádasdy Ferencz *Oratio*jában olvassuk: «A pokolbeli ördög gyujtotta köztünk a religióbeli kérdéseket. Oltalmazóink ezeket élegették mint emészto tűzet, hogy egyesek semmi jó dologban ne lehessünk. Pedig ha elvészsz: sem országra, sem religióra számot nem fogsz tartani.» De ezeken kívül a harczok, a vallási és nemzeti küzdelmek, utóbb a felkelések se multak el culturális tekintetben nyomtalanul. Nem multak el, mert mik voltak e harczoknak vezető motivumaik? A lelki szabadság védelme és a nemzeti érzés. Ez a nemzeti érzés vezetőiben és

irányítóiban át van hatva a cultura vágyától, a lelki szabadság pedig voltaképen minden culturának a termőföldje.

A reformáció szellemének ez a műveltségbeli hatása különösen tanulságosan érvényesül az erdélyi közviszonyok fejlődésében. Már János Zsigmond alatt kezdődik egy igen jelentékeny, a fejedelemtől támogatott, nagy kulturális mozgalom. Ezt a kulturális mozgalmat kezükbe veszik, irányítják, gazdagon táplálják a Báthoriak, természetesen katolikus irányban. István, Kristóf és Zsigmond az egyetemnek tervezett kolozsvári akadémiát dús adományokkal látják el. De a kapcsolat, melyről szólanunk, magyarság és műveltség közt, e kapcsolat értékének felismerése és tudatos érvényesítése egész erejében és tisztaságában a magyar történetnek abban a küzdelmes, de fényes időszakában jelenik csak meg, melyet Bethlen Gábor és I. Rákóczi György nevével jelölünk. Bethlen és Rákóczi egyfelől háborút viselnek a magyarság és a lelkiismereti szabadság érdekében, másfelől tudománypártolással, iskolaalapításaikkal, építkezéseikkel, utaztatásaikkal, külföldi kulturális összeköttetéseikkel egybefoglalják ezt a két törekvést. Törekvést a magyar nemzeti élet biztosítására és fejlesztésére meg a magyar művelődés mélyítésére és terjesztésére, még pedig akként, hogy e kettő egymást támogatva érvényesüljön: a műveltség haladása által erősödjék a magyarság, a magyarság pedig haladjon a művelődés erősödésével. E gondolatnak oly határozott képviselője különösen Bethlen, hogy a művészi cultura érdekében még a kálvinista puritanizmussal is szembeáll. Jellemzi a közpolitikának és a culturrpolitikának ez az egysége az önálló nemzeti élet fejedelmi vezetőit és államférfiait egészen az utolsóig, II. Rákóczi Ferenczig.

De ez a nagy traditio nemcsak a politika vezetőiben és intézőiben él, hanem a tudományban és irodalomban is, még pedig a kornak egész szellemét jellemző módon. Legnagyobb képviselője, lánglelkű hirdetője, az egyetemes magyar culturának nagy fátylagyújtója Apáczai Cseri János, utolsó hirdetője, mintegy hatyúdának énekese Mikes Kelemen *Leveleskönyvében*. Ezek a levelek azoknak a culturgondolatoknak egész seregével, melyek bennük foglaltatnak, még az erdélyi nemzeti politika régi traditiónak az emlékei. A távol keletről mintegy testamentumául ajánlja a nyugati culturát: úrfiaink művelődésben munkásabb életét, jó könyvek magyarra fordítását, a lányok nevelésének nagyobb gondját, új gazdasági ágak meghonosítását. Ez a törekvés művelődésre és nemzeti erőre így ebben a korban, e kor poli-

tikájában és irodalmában egymást támogatta. E felfogás szerint a magyarság erejének műveltségére a műveltség haladásának pedig a magyarság erejére kell támaszkodnia. Ez a vezérgondolata a magyar nemzeti politikának, mely addig, a míg nemzeti politika lehetett, folyton élt és hatott.

Megszűnt ez a gondolat, ez a kapcsolat akkor, mikor ennek a magyar nemzeti politikának is meg kellett szűnnie. A két gondolatnak, a magyarság és művelődés gondolatának elszakadása hozta ránk azt a szomorú időt, melyet nemzetietlen korának szoktunk nevezni, azt az időt, mikor a külföldről induló reformok között a nemzeti gondolat elhomályosult, a nemzeti erő elernyedtt, a nemzeti nyelv elszegényedett s a közélet és cultura mezejéről visszaszorult. Az időszak legjellemzőbb vonásául épen ellentétét mutatja annak, a mit kiemeltem a nemzeti fejlődelmek korában Erdélyben. A magyarság, melyben a régi tradíciók foszlányai éltek, cultura tekintetében elmarad; a cultura pedig, mely újon fejlődik, nem magyar. Tehát a kettő, cultura és magyarság, egymástól elszakad s ez a szakadás már-már végzetessé lett nemzeti életünkre. Herder a halálharangot kondítja meg felettünk.

Jellemzően tart ez a szomorú világ egészen addig, míg cultura és magyarság egy izzó szellemben ismét találkozik. Ez a szellem Bessenyei Györgyé volt s az a történeti időpont, melytől a magyar irodalom újjászületését szoktuk számítani, — Bessenyei *Agis tragédiájának* megjelenése, — nemcsak egy új magyar irodalomnak, hanem egy új magyar közszellemnek, új magyar politikának is kezdetét jelöli. Legyünk minél európaiabbak, hogy minél magyarabbak maradhassunk! Ezt hirdeti s ezen az új találkozáson, a cultura gondolatának és a magyar nemzeti gondolatnak ezen új találkozásán alapul feltámadásunk. Hogy az ébredező, mozogni kezdő szellemben hogyan készül elő ez a találkozás, annak igen érdekes példáját szolgáltatják azok az úgynevezett költői iskolák, melyek Bessenyei felléptét kísérték. A magyaros iskola az elmaradt magyarság kedvére, nyers módján, szájaíze szerint törekedett közönségét olvasásra szoktatni, a régi hagyományok fölélesztésével, a régi nyelv és formák őrzésével, az ősi elemi érzésekre hivatkozással, de mégis bizonyos classikai és nyugoti culturelemek beszivároztatásával. Az elmaradt magyarság szintjéről indulva törekszik lassú lépéssel egy magasabb cultura felé. A francziás és deákos iskola pedig a Mária Terézia idejében meggyökerezett és megerősödött nagy idegen nyelvű műveltséget

igyekszik közelebb és közelebb hozni a magyarsághoz, ennek nyelvével, képeivel, eszméivel szállani le hozzá s nemzeti érzésénél fogva törekedvén őt feljebb emelni. A haladásnak ezek az irányai is mutatják ösztönszerű érzését annak, hogy a lelkekben a cultura és nemzeti érzés új találkozásáról van szó. Ebben a találkozásban rejlett a magyar jövőndő titka. Ez a gondolat vezeti Kazinczy Ferenczet, a mi nagy apostolunkat is; ez híveit és követőit, kik magyar szívből vágytak a culturára, az európai műveltséghez való közeledésre s ezt a közeledést nemzeti haladásnak érezték. A művelődés az a kapcsolat az ő szemükben, mely Európával összeköt s képesekké tesz bennünket a feladat betöltésére, mely Európá közepén osztályrészünkül jutott.

Érdekes most már tudnunk, hogy a mult század nagy reformkora miből indult ki. Történeti könyveink annak a mozgalomnak megindulását, melynek eredménye a 1825-iki országgyűlés lett, két alkotmány sértő rendeletre viszik vissza. Az egyik rendelet, mely 1821-ben adatott ki, katona-állításra vonatkozik, a következő, 1822-iki pedig az adót emeli törvénytelenül, alkotmány ellenére. Azonban már ezeknek a rendeleteknek kiadása előtt jelentkezett a nemzeti reactio, még pedig egy másik udvari rendeletre, mely még 1820-ban küldetett le. Már erre megindult a mozgalom s különösen Bars vármegye hevesen állást foglalt ellene. A rendelet tárgya tilalom volt arra vonatkozólag, hogy külföldi folyóiratokat Magyarországra behozni nem szabad, még pedig nemcsak politikaiakat, hanem tudományosokat és irodalmiakat sem. Ez az a rendelet, tehát egy, a magyar culturát gátló, fejlődését megakasztani, sőt megfojtani törekvő intézkedés, mely a magyar nemzeti reactiót megindította. A nemzet akkor mozdult meg legelőször, mikor arra tettek kísérletet, hogy az európai cultura közösségéből kiszakítsák. Jellemző, hogy alkotmányos küzdelmünk, nagy reformkorunk első motivuma cultur-motivum, a mint első nagy tette egy cultur-alkotás: az Akadémia megalapítása.

Az ellenállásnak ezt, a huszas évek elején megindult mozgalomát egy nagy szellem térítette a nemzeti fejlődésnek, haladásnak útjára. Ez a nagy szellem Széchenyi István szelleme. Széchenyi ifjúkori naplóiban van egy hely, mikor leírja egy látogatását az Alföldön s nagy keserűséggel kiált föl, hogy mi lesz ebből a tudatlan és gőgös népből; a vérét adná érte, ha megválthatná. Akkor jegyzi be ezeket a szavakat naplóiba, mikor még csak egészen homályos sejtelme él lelkében nagyra-

hivatásának, mikor még biztos cél kitűzése nem aczélozza meg akaratát. De ez a kitörés egyről meggyőzhet bennünket. Szeretné megváltani ezt a nemzetet. Tehát az ő magyarságért égő lelke szólal meg benne. S miből akarná megváltani? A tudatlanság homályából, tehát culturával akarná megváltani. Így Széchenyinek már ébredező lelkében újra találkozik ez a két gondolat, a magyarság és a cultura gondolata, még pedig akként, hogy ennek a találkozásnak következményeként alakuljon ki Széchenyi egész pályája s ezzel együtt a magyar nemzetnek további története. Ez a kettő: cultura a magyarság ereje érdekében és a magyarság ereje a cultura szolgálatában: e kettő alapja mindannak, mit a reform-kor óta maig elértünk. Ennek a kettőnek sohasem szabad elszakadnia egymástól. A magyarság a cultura haladásában kereste erejét s ez a kulturális haladás mindig akként folyt, hogy a magyarság erejét is szolgálta.

Ezen az úton kell maradnia nemzetünknek nemcsak emberi, hanem nemzeti céljaink munkálásában is. Ezen különösen nekünk, magyar protestánsoknak. Ez az út a mi nagy hagyományaink útja. A mi hagyományaink pedig épen azért protestáns hagyományok, mert a haladás útjára utalnak bennünket. Culturánkat a maga nemzeti egyetemességében és jelentőségében a reformatio alkotta meg. De ugyanaz a reformatio oly magokat ültetett lelkünkbe, melyekből ennek a léleknek vallásos áhitata is a haladásnak új meg új hajtásait csiráztatja. A korunk lelkét mozgó eszméknek két sarkpontja: az emberi egyenlőség és a szabad gondolat eszméje nincsenek-e genetikusan kapcsolatban azzal a lutheri mondással, hogy a keresztyén ember senkinek sem szolgál, nincsenek-e kapcsolatban a protestantismus eredeti tanításával és útmutatásával, tehát az Isten előtt való egyenlőség és a szabad vizsgálat tanával?

Azonban a mi magyar protestáns hagyományaink még másra is köteleznek bennünket. Arra, hogy az érvényesülő egyéniség és a gondolat szabadsága által elért vagy elérendő culturát tartsuk mindig szoros kapcsolatban magyarságunkkal. Ez a kapcsolat volt jellemző bélyege önálló nemzeti életünknek; ez a kapcsolat támasztott fel a nemzeti pusztulásból; ez a kapcsolat vezetett az újjászületés útjára; ennek kell vezérelnie bennünket továbbra is. És mikor arról van szó, a miről szó volt Báthori István, Bethlen Gábor és Barcsai Ákos idejében, hogy a magyar culturának egy új anyaintézetet alkossunk, egy új egyetemet alapítsunk, minden más tekintetnek hátrálnia kell

egy döntő szempont előtt. Nemcsak a pénzügyi, hanem a csak egyes városokra vagy vidékekre vonatkozó magyarosító szempontnak is, mert az egyetemek hatását a nemzeti élet egészére kell vonatkoztatnunk. A döntő szempont csak az lehet: honnan remélhetünk a tudomány és magyarság közös érdekében teljes nemzeti életünkre legerősebb hatást. Valóban, az új egyetemnek ott kell emelkednie, még pedig úgy culturáls, mint nemzeti érdekből, a hol ez a két gondolat a legbensőbb összeforrottságban mutatkozik, a hol kapcsolatának legrégebb tudós és magyar tradíciója él, a honnan új, talán megváltó hatásának legtisztább, legtágabb és legbiztosabb áradatát várhatjuk.

Hogy ezekkel a töredékes megjegyzésekkel nem tévedtem helytelen útra, talán bizonyosága az, hogy Önök, tisztelt hallgatóim, bizonyára mindnyájan tudják, hova tartok: *Debreczen felé.*

Erkel Ferencz.*

A Nemzeti Múzeum díszterme zenetörténetileg fontos hely. Zenei művelődésünk fejlesztésének hatásos tényezői voltak és maradnak azon zenekari hangversenyek, a melyeket Erkel itt szólított életre.

Pályája emlékei is itt őriztetnek a Múzeum falai között: kéziratái, levelezése, emléktárgyai. Ide valók, mert a magyar zene történetének emlékei.

Mégis, ámbár Erkel munkássága a magyar opera, a symphonikus zene és a zenetanítás körül a magyar zenetörténet egyik kiváló és kezdő szakasza, nem szokatlan Erkel magyarságát kétségbe vonni. Pedig bizonyos, hogy Erkel Józsefet, az apát, Wenckheim gróf 1807 körül hozta magával Gyulára nem külföldről, hanem Sopron megyéből, a Dunántúlról, mely annyi kiváló férfit adott az országnak. A családban fennmaradt hagyomány szerint a legtávolabbi ősokeket Hollandiában kell keresnünk és valóban 1711-ben indexre kerül egy egyházi kérdésekkel foglalkozó könyv, melyet I. C. van Erkel írt.

Másfelől anyakönyvileg igazolt tény, hogy Erkel József felesége magyar nő: Ruttkay Klára volt s kettejük fia Ferencz, tíz testvér között másodszülött gyermekük.

Aranytollú költők megírták, hogy ennek a magyar földnek

* A Magyar Nemzeti Múzeumban 1910 november 5-ikén tartott ünnepi előadás.

van valami varázsa, mely magyarrá teszi a hosszabb ideig itt lakót. Tudósok pedig meg tudják magyarázni a magyarság beolvasztó erejét.

De Erkelnél mindezen bizonyítékokra tulajdonképen nincs szükségünk, mert ha csupán műveit ismernők is, tartalmuk, jellemük kétséget kizárólag bizonyítaná, hogy ezek csakis és kizárólag magyar lélekből származhattak.

Az a kor, melyben Erkel impressiók felvételére legfogékonyabb éveit, ifjúságát élte, Magyarország XIX. századi történetének legérdekesebb s talán legnagyobb kora. Az a felbuzdulás, mely az országba új életet öntött, mély hatással volt Erkelre, s az alól tudatosan vagy öntudatlanul, soha, egész életén át sem vonhatta ki magát. Nemzetének szeretete, történetünk fényes vagy sötét lapjai mindig rezgésbe hozták érzéseit; nem is tudott más dalmű-themát elképzelni, mint valamilyen történelmi eseményt, vagy a történelemből ismert hősök körül szőtt mesét.

Névszerint s időrendi egymásutánban dalművei ezek:

1840	<i>Báthory Mária</i>	1867	<i>Dózsa György</i>
1844	<i>Hunyady László</i>	1874	<i>Brankovics György</i>
1861	<i>Bánk bán</i>	1880	<i>Névtelen hősök</i>
1862	<i>Sarolta</i>	1885	<i>István király</i>

Ha csoportosítani akarnók Erkel operáit valamilyen összetartozandósági elv szerint, ezt tartalmuk tárgya vagy zenéjük írásmódja szerint tehetjük. Az első esetben két csoportunk van: hazai történelmi az egyik; a másik pedig történelmi személyek színrehozatala, költött mese keretében, illetőleg történelmi háttérre festett, történelmi hangulatba beillesztett meséjű dalművek. Ez utóbbiakhoz tartozik a *Sarolta* és a *Névtelen hősök*. A többi az előbbi csoportba.

Zenei szempontból három csoportot különböztethetünk meg.

Az elsőbe tartozik: *Báthory Mária*, *Hunyady László*, *Bánk bán*.

A másodikba: *Dózsa György*, *Brankovics György*, *István király*.

A harmadikba végül: *Sarolta* és a *Névtelen hősök*.

E két utóbbiban csak az a közös vonás, hogy szerzőjük vidám és népies műveknek szánta, de mind a kettőben más, egymástól eltérő elveket követ.

Ügyszólván megelőző zeneszerzési kísérletek nélkül lépett Erkel, nem egészen 30 éves korában, 1840 aug. 8-ikán első nagy-

szabású művével, *Báthory Mária*-val, a közönség elé. A *Báthory Mariát* megelőző időből mindössze két szerzeményéről tudunk, de csak egyiket ismerjük. Ez a Vieux-temps-nal hegedűre zongorakísérettel írt nóta, változatokkal. A másik a *Rákóczi nóta erdélyies modorban*, variációkkal, zongorára, zenekar-kísérettel. A hegedűváltozatok ismerete rendkívül tanulságos, mert képét adja annak, milyenek voltak Erkel első zenei gondolatai s minőkkel tudta ezeket később fejleszteni. Ezeknek ismereténél még érdekesebb volna a Rákóczi nóta (nem induló) változatainak ismerete, mert hiszen bizonyos, hogy némely zenei képletek, melyek Erkel műveiben találhatók, végső elemzésükben valószínűleg e nóta töredékeire vezethetők vissza.

Rendkívül érdekes és tanulságos a zenei szólásformákat, kifejezési formákat, mondatokat, motivumokat, Erkel zenei beszédének csiráit fürkészní, melyek kifejlesztve, változva, növekedve — de felismerhetőn, — későbbi műveiben találhatók s hol itt, hol ott ismét felmerülnek.

Ez nem önmaga kényelmes plagizálásának jele, hanem zenei gondolatvilágába, zenei nyelvét fejlesztő lelki műhelyébe való elmerülésének ismérve.

Első művén, *Báthory Mária*n, erősen érezhető korának hatása. Déryné említi naplójában, hogy abban az időben érzelmes éneket nem tudtak másképp méltányolni, mint ha több hangjegy esett egy szótagra s csak akkor volt szívből fakadó a vallomás, ha úgy énekelték, hogy: szeherethetlehek! Erkel igyekezett *Báthory Mária*ba magyaros színt belehozni, de ez az igyekezet inkább némely rhythmikus képletre szorítkozott. *Báthory Mária*ban a bordalban s számos más helyen találkozunk melismákkal, maga a király is coloraturás futamokkal telt áriában panaszolja: «Ki mondja azt, hogy egy király a boldogok sorában áll». Rendkívül érdekes a magyar induló, melyben bizonyos formák s kifejezések csiráit találjuk, a melyekkel későbbi műveiben is találkozunk. Mária románca e két felvonásos dalmű legszebb számainak egyike s annnyival érdekesebb, mert már *Hunyadi László* egy hangulatos részletének előhírnökét látjuk benne.

Ha első színpadi zsengejének apaságát nem kell is, mint sok más jeles zeneszerzőnek, titkolnia, hisz élete végeig kedves darabja volt a nyitány, melyet pl. szül. 80. évfordulójakor rendezett ünnepi hangversenyen vezényelt, — mégsem szabad szem elől téveszteni azt a helyes elvet, hogy «Pour juger les créateurs

il faut les envisager en eux mêmes et à leur date, et ne pas retourner contre eux les progrès qu'ils ont suscités»*

Báthory Mária szövegét Egressy Béni írta. Ugyancsak neki köszönhetjük a *Hunyady László* és a *Bánk bán* szövegkönyvét. E szövegek a szerencsésebbekhez számíthatók. Erkelnek utóbb sok baja volt a librettókkal s ezek gyöngösege neki sok bosszúságot szerzett, zeneirodalmunknak pedig nagy kárt okozott.

Hunyady László és *Bánk bán* maradandó becsű két mű. Legmeggyőzőbben beszélnek erről a számok: az, hogy az egyik 66 esztendeje, a másik pedig pár hónap híján félszázada állandó műsordarab. Az egyiket 300-szor a másikat 200-szor adták s a zeneesztetika és zenei gondolkozás nagy megváltozása mellett is, még mindig hatnak frissességükkel, melodikus szépségeikkel.

Bánk bán a drámai kifejezés csodás gazdagságát mutatja. Nem Bánknak a királynéval való jelenetére czélzok, hanem Tiborcz panaszára. Erkel lehetőleg egyszerű, itt-ott recitativszerű hangképekben panaszoltatja Tiborczot; épen a keresetlenség és az egyszerűség okozza, hogy közvetlenül lelkünkbe markol a panasz s a kiből csak egy csepp magyar vér van, azt mérhetetlen keserűség fogja el azért, mert a «Merániak elvitték innen a becsületet»; e hangulatban lep meg bennünket a zenekarban felbukkanó s a Rákóczi nóta egyik töredékére emlékeztető motívum, mely folytonos ismétlődésével s fokozatos erősödésével magával ragad s megértjük a keserűségnek, a gyűlöletnek azt a fokát, a melyre a párbeszéd folyamán Bánk lelke eljut.

Ily operát az ötvenes években előadatni nem lehetett s Erkelnek várnia kellett a viszonyok változására. Természetes, hogy a mikor végre előadásra került, hatása óriási volt. Érezte mindenki, hogy a mi zenéjében hangnemi, rhythmikai és ütemezési sajátosság, újdonság volt, tehát a *mű magyar művoltát alkotta, ez nem külsőség, hanem belülről kifelé ható szükséglet volt.*

Alig ötnegyed évvel *Bánk bán* hatalmas sikere után új operáját, a *Saroltá-t* mutatja be Erkel. E rövid időköz mindenkinek feltűnt s azt a hitet támasztotta, mintha az új művet egy esztendő leforgása alatt írta volna. Megerősítette ezt a feltevést még az is, hogy a *Bánk bán* első felvonásának eredeti vezérkönyvébe ez van beírva: «1860. szept. 15. Hála Istennek vége az opera első felvonásának». A dolog úgy áll, hogy a *Bánk bán*nak már rég befejezettnek kellett lennie ez idő tájt, hiszen

* Louis Liard.

1851-ben s 1852-ben rebesgetik a lapok, hogy a *Bánk bán* elkészült, «előadása legközelebbre várható». Az igazságot — addig míg döntő bizonyítékok nem jutnak kezeink közé — valahol a középúton kell keresnünk. Elsietett lehetett a hírlapi közlemény, de az opera vezérkönyvének 1860 előtt készen kellett lennie, csak a végleges simítás hiányozhatott. Tudjuk, mennyire elfoglalta a színház Erkelt, azt is, hogy megfontolva, lassan dolgozott. Mindezeket egybevetve, hihető, hogy mielőtt *Bánk bánt* teljesen befejezte volna, már dolgozott az új dalmű megzenésítésén.

Sarolta önmagában álló jelenség Erkel művei között. Népies és vidám dalművet akart írni s hogy ez csak részben sikerült, az Erkel lelkivilágán s a szövegekönyvön múlt. A *Sarolta* szövegekönyvét Czanyuga József múzeumi titoknak írta, a művészetek nagy barátja s igen tevékeny ember. Írt vagy egy tucsat szövegekönyvet. Kár, hogy tehetsége nem állott arányban lelkesedésével. A *Sarolta* meséje furfangosan bonyolult, de nem érdekes. Víg operának készült, de csak egy vígjátéki személy, talán figura van benne: Ordító, a kántor. Ennek van egy szép lánya, Sarolta, ez szereti Gyulát s az őt viszont, azonban Geiza, a fiatal király is megszereti Saroltát. El akarja venni. Itt kezdődik a bonyodalom. A király Gyulával szerepet cserél. Ordító erről persze mit sem tudván, büszke a leendő királyi vőre. Igen ám, de a bán megneszeli a dolgot, hadba viteti a fiatal királyt s időközben királyi oklevéllel megesketteti az ál-királyt a lánynyal. A király visszajön, magyarázgatások után megbékél a helyzettel. A mi zenéjét illeti, Erkel valami újjal próbálkozott meg. Nagyon népies akart lenni. Hogy miért? — ennek oka is, mint culturéletünk annyi más ténye, a politikai helyzettel van kapcsolatban. Az ötvenes években politikáról nálunk szó nem lehetett. Nem maradt tehát más hátra, mint a zenével való tüntetés. Minden, bármily csekély értékű compositio, csak népdal vagy csárdás lett légyen, tetszett, elterjedt, játszották mindenfelé. Ennek következménye a népdal leromlása lett s oda jutottunk, hogy egy maroknyi zenei képletet elfogadtak specifikus magyaroknak és ihlet helyett a compositióhoz csak a mintafüzet forgatása vált szükségessé.

Erkelt is magával ragadta az a csalóka elmélet, hogy a népdalhoz szorosan ragaszkodva kell az opera új irányát teremteni. A *Saroltában* szokatlanul sok a rövid, 4—8 ütemes zenei mondat, gyakori a bokázó zárképlet, a mit synkopés kadenciának hívnak s egyéb, a dallamok széles menetét akadályozó

csárdásképlet. Szóval azok a zenei elemek, a melyek nem a lényeg-
get, hanem a felületen lévő díszet, mondhatni: a vitézkötést kép-
viselik. De Erkel a szabályokul felállított képletek nem nyugöz-
hették le, a korlátokat áttörte és maradandó becsüt alkotott.
A szöveg gyarlósága ellenére Erkel a lelkének megfelelő lyrikus,
majd heroikus részeknél lerázta magáról azokat a béklyókat,
melyeket az új irányelvek kedvéért magára vett. Csupán a máso-
dik felvonás végén, a hadba vonuló király kardjának megáldása-
kor felhangzó nagy chorusára utalok. Ebben nemcsak az ünne-
pélyes hangulatot találta el kitünően, hanem a choriambust más
rhythmusképlettel keverve, oly csodás érzékkel alkalmazza, hogy
e karének az opera egyik fénypontja marad. Gyula, Geiza áriái
is kitünőek. Ordító kántor humorosnak képzelt alakja az érzelmi
jelenetekben bővelkedő s szívügyekkel bonyolultan foglalkozó
szövegekönyvből rikítóan válik ki.

Arra pedig, hogy fogalmat alkossunk magunknak arról, mi-
lyen volt Erkel zenei nyelve, a mikor elkerülte a magyar zene
legsajátosabb ismérveit s mégis magyarul írt, erre kitünő példa
Geiza első felvonásbeli áriája. Ne feledjük még, hogy a «dalol-
hatás»-ra, az éneklés szépségére mindig különös figyelemmel
volt Erkel.

Noha a *Sarolta* inventióbeli gazdagsága, motivumainak egy-
szerű bája elismeréssel találkozott, közvetlenül *Bánk bán* után
nem hódíthatta meg a közönséget. Erkel rövidesen le is vétette
a műsorról.

Csodálatos és tiszteletre méltó az a frissesség és megértés,
melylyel a művészeti fejlődést figyelemmel kísérte és magáévá
tette. A szöveg zenei magyarázatának, illusztrálásának a dallam-
mal szemben előtérbe lépése Erkelben megértőre talált s igye-
kezett e kérdést legközelebbi dalművében, a *Dózsa György*-ben
megoldani. Szigligeti írta a szöveget Jókainak hasonczímű drá-
mája után.

Ez sem volt jó szövegekönyv. A túlságosan sok párbeszédet
és vitát Erkel nem akarta dalba önteni, csak zeneileg aláfesteni;
ebből azután az lett, hogy a műben a recitativszerű declamatio
uralkodik, a melodramatikus elem. Viszont népies akart lenni
ott, hol a népnek, a tömegnek szava van, pl. a harmadik felvo-
násban a pórok lázadásakor, a mikor bosszú után kiáltanak, a
szöveg tartalmával nem egyező ropogós rhythmusu népdalt
hallunk. Minthogy az énekszólamokban a zárt formákat lehető-
leg kerülte, a zenekar feladatává lett a jellemzés. Van e mű-

nek néhány jellemző zenei mondata, melyek ismételten visszatérnek. Ezek közül legfontosabb s talán legszebb az, mely Rózsának, az elhagyott kedvesnek bekövetkezendő halálára emlékeztet. A zárt formában írt énekszámok közül kimagaslík s maradandó becsű a költő dala és Rózsa megható szépségű végbúcsúja. A költő dala úgy melódiájánál, mint zenei aláfestésénél fogva a legkitünőbb, a mit a magyar műdal felmutathat.

Dózsa György után *Brankovics* került színre. A mi *Dózsa*-ban kísérlet, tapogatózás volt, az a *Brankovics*-ban már mesteri készség. Obernyik drámájából Odry és Ormay együttesen írták a szöveggönyvet. Nyelve lapos próza. A libretto nyújtotta hiányokat a következetesen alkalmazott jellegzetes zene felejteti. A szövegben kifejezettek, érzéseket, gondolatokat a zene teljesen fedi, úgy hogy a legkimagaslóbb drámai helyzetekben az ének zenei szavalattá alakul át. Magának a tárgynak megválasztásában szerencsés volt Erkel, mert a darab meséjében magyar, török és szerb alakok szerepelvén, hatásos változatosságukkal a zenében is kellőn érvényesülnek e különféle elemek.

Az időrendben következő *Névtelen hősök*et átugorva, legnagyobb méretű operájához érünk, *István királyhoz*. Eredetileg ünnepi játéknak, az új dalszínház felavató darabjának szánták. Báró Podmaniczky Frigyes intendáns 1880 szeptember 19-ikén kelt levelében kérdést intéz Erkelhez, «hajlandó-e az intézet által szolgáltatandó eredeti szövegre egy eredeti magyar dalmű megírását elvállalni?» A továbbiakban tájékoztatja a felől, hogy az opera *István királyt* fogja tárgyául venni, a szöveget Várady Antal írja s ha kész, elküldi neki; ha nem tetszik, irat másikat. — De a szöveg tetszett. Egressy Béni óta az első libretto, melynek versei alkalmasak az éneklésre, az első szövegíró, ki tisztában volt a dalmű igényeivel. A dalmű meséje rövidre fogva ez: István öreg már, a trónutódlást biztosítani szeretné. Imre hercegnek meg kell házasodnia; vegye el Crescimírát. Az engedelmes gyermek nem ellenkezik, de lelke háborog, mert vallási önkívületében álmot látott, melyben a Szűzanya hozzá leszállva tőle azt kívánta: «Feledd el szüleid, honod, új otthonod legyen a menny!» A nászt megtartják. Ezután áll be a katasztrópha. Imre visszautasítja a földi szerelmet. Mi érthetőbb, mint-hogy a legszentebb érzelmeiben megsértett nő bosszút esküszik. Péter — ki Crescimírát szereti, Imrét gyűlöli — mérget ad neki. Imrével, ki alétan fekszik imazsámolyán s önkívületében az égi ara neve lebeg ajkán, a bosszút lihegő sértett szerelmes asszony-

leány a mérget megitatja. Crescimíra utóbb megőrül. — Közben lejátszódik a dalmű leghatalmasabb része, a IV. felvonás. A pogány magyarokat áldozásnál lepi meg István és kísérete. A két tábor már-már fegyverrel támad egymásra, mikor a király szava megállítja őket. István békét, kegyelmet hirdet s győz a keresztység legdiadalmasabb fegyverével, a szeretettel. (Ez volt a darab első szerkezete. Később fúrtak, faragtak rajta.)

Zeneileg, belső tartalmánál fogva Erkel legkimagaslóbb műve ez. Nemzetközi zene, melynek magyar a levegője, a nélkül, hogy magyarságának tényezői pontosan körülírhatók, szétboncsolhatók, rubrikákba oszthatók volnának. Az a mód, a hogyan a nemzeti sajátosság szálait az egészbe beleszővi, az az őseréjű ösztön, a melylyel azokat a nemzeti elemeket alkalmazza, a melyeknek megérzése és kitalálása az ő legegényibb tulajdona. helyezik ez élte alkonyán írt művét arra az előkelő polczra, melyet zeneirodalmunkban elfoglal.

Vissza kell még térnem Erkel egyik érdekes kísérletére, a melylyel még határozottabban, mint a *Saroltában*, csupán a népdalból akarja a dalművet felépíteni. Ez az operája a *Névtelen hősök*.

Tóth Ede *Falu rosszának* sikerét látva, benne szerencsés kezű szövegkönyvírórt remélt fölfedezni. Meg is bízta oly szöveg megírásával, melyben honvédek szerepeljenek s melyben a szabadságharcz hangulata, képe lengjen. Tóth sietve dolgozott, de a halál elragadta s az utolsó pár jelenetet idegen kéz írta. A milyen jó Erkel gondolata, oly kevésbé sikerült a szöveg. Tóth Edének az opera kívánalmairól fogalma sem volt, nem is lehetett. A szerelmes öreg ember, a házsártos öreg asszony, a malasztos szavú tiszteletes, mind megannyi népszínműi szereplő. Nem maradhat el a népszínmű kiegészítő alakja sem, a jólelkű zsidó. A mese igen laza szerkezetű. Verselése monoton, mindenki egy hangon beszél. E nehéz feladattal birkózott meg Erkel. Újat akart teremteni s hogy nem egészen sikerült, nem rajta múltott. Igen kevesen vannak azok, kiknek a mese valamely énekelt új darabnál annyira mellékes, hogy kizárólag a zenével foglalkozzanak. Pedig tömérdek újat és érdekeset lehet e műben találni. A szöveg és dallam megegyezésére nagy gondot fordít itt is. Legérdekesebb, hogy a formákat bővíti, új rhythmusokat, minden egyszerűségük mellett új harmóniákat s főleg meglepő dallamvezetésekét talál ki. Lehetőleg kerüli mindazt, a mit a népdal köznapi értelemben vett sajátágaiként szoktak ismerni.

Erkel ez ujításait nem méltányolták, nem értették meg. A mese gyarlósága a zene iránti figyelmet is ellankasztotta. Pedig ez megérdemelte volna a figyelmet. Csupán egy karénekre, a honvédek takarodójára kívánok utalni, a mely magában véve is bizonyítja, mily sokat lehet egyszerűen kifejezni.

Ha tüzetesen tanulmányozzuk Erkel dalműveit, arra a meggyőződésre jutunk, hogy noha külső hatások elől nem zárkozhatott el, — hiszen mint operai karnagynak napról-napra a legkülönbözőbb művekkel kellett foglalkoznia, — mégsem merített azokból, hanem mindig magából, mindig a saját maga legbensőbb énjét adta. S ha nagy fáradság árán sikerülne egybeállítani, hogy úgy mondjam: zenei szótárát, szókincsét, zenei kifejező képessége fejlődésének tiszta képét nyernők. De egyuttal oly schémagyűjtéményt is, mely sokakat oktatna s nevelne, de sokakat szolgálai másolásra is ösztönözne. A zene faji elemei csak kitalálójuk kezében építőkövek, melyekkel a zene nemzeti épülete emelhető, utánzóik kezében szertefolyó homokszemek. A faji jelleget képletekre bonczolni s rubrikákba szorítani csupán mint érdekes studiumot lehet. A faji sajátság olyas valami, a mit a kifejezésekben és árnyalatok visszaadásában oly gazdag francia is csak úgy tud jellemezni, hogy e sajátság az a «je ne sais quoi, qu'on ne peut pas exprimer», az a valami, a mit szavakba öltöztetni nem tudunk, de melynek hallatára lelkünk legbensőbb húrjai remegnek meg.

Erkel fejlődésében épen az a tanulságos, hogy nem maradt meg az egyszer felvett s jónak talált mód mellett, hanem keresett, kutatott új kifejezési formák, új eszközök után, a melyekkel érzéseit, lelkének vibratioit, szívének dobbanásit velünk közölje, megértesse. Ifjúsága a dallambőség spontán megnyilatkozásainak ideje, azé az erőteljes ifjúságé, mely nem latolgat sokat, hanem leírja a dallamot, a hogyan fakadt. Majd a nyugodtabb kor kereső, fürkésző ideje következett be, a mely érdekes és tanulságos művekkel gazdagította zeneirodalmunkat, míg végre élte alkonyán megírta a hazai zeneköltészet legbecsesebb lapjait, az *István Király* IV. felvonását.

d'Isoz Kálmán.

Tolsztoj.

1828 szept. 9. 1910 nov. 19.

Mikor egy élet kialszik, a halál küszöbén még egyszer meglevenülnek a közemberek is, életök és jellemök föléled, legalább hozzátartozóik emlékezetében. Rendesen hamar elmossa ezt az idő; de a nagy emberek még élőbbekké lesznek, mikor kilépnek a milliárd élő közül, a kik csak eltakarták alakjukat. Életüket világosabban látni s jobban érezni érdemöket. Tolsztoj alakja sem halványult halála hírére, sőt elevenült. Elfogott bennünket a parasztok babonája: szinte láttuk, a mint benéz ablakunkon és ránk szegzi szemét. Mintha hirtelen átolvastuk volna összes műveit, oly élénken támadt föl hatásuk újra. Az ellentétes ítéletek közt, melyek róla elterjedtek, annyi világos, hogy ma nincsen a földön ily világra-szóló író, s talán hozzáfogható ember sincs, a kiből annyi szeretet s oly erős meggyőződés élne s ki oly lankadatlanul kutatná az élet célját.

Az élet valóban csak elhomályosította Tolsztoj egyéniségét, a miben nagy része van annak, hogy Oroszországban élt. Alakjára az ellenmondások köde borult. Egy kitűnő író, a ki hátat fordít az irodalomnak, becsmérli a művészetet, s ha munkáit hallja említeni, indulatba jön; gazdag ember, a ki szegénységet hirdet s elítél minden magán-vagyont; kezdik vallásos rajongónak tartani, s egyháza épen akkor zárja ki; tanítása és tettei közt is könnyű ellenmondásokat találni. Egyéniségét illetőleg ily ellentétek közt botorkált az érdeklődés és a kritika; nem csoda, ha ez maga is ellentmondásba szédült. Szokássá vált Tolsztojt ketté hasítani: magasztalni benne az író és mosolyogni a gondolkodón. Így próbáltak egyezséget kötni csodálói az ócsárlókkal. De leszámítva azt, a mi egészen természetes, hogy röpirataiban csakugyan nincs meg szépirodalmi munkáinak nagy művészete: máskülönben ez sem egyéb badar ellenmondásnál, hiszen regényei és elbeszélései, melyeket bírálói csodálattal említenek, tele vannak azon eszmékkal, melyeket röpirataiban gáncsolni szokás. Olvasói lelkesültek az alakokért, kiknek ily eszméik voltak, de mosolyognak az írón, mikor azokat maga is komolyan veszi. Eszméi, melyeket később közvetlenebbül és következetesen fejtett ki, áthatják szépirodalmi munkáit is. Gondolkodása ép azon körülményekből és hatásokból táplálkozik, mint elbeszélő művészete: jelleme alapvonásai- s élete viszonyaiból.

Másféléves korában elveszti anyját, nem sokára apját is; egy nagynénje neveli tovább, a kinek elve, hogy fiatal emberből csak valami előkelő asszonynyal való viszony faraghat úri gavallért. Moszkvában él, a kazani egyetemet látogatja, kevés sikerrel. Aztán hazamegy birtokára, Jasznaja Polyanába s már ekkor, tizenkilencz éves korában, jobbágyainak akarja szentelni magát; új kőházakat építtet nekik a régi putrik helyébe, — csak-hogy azok lustaságból nem akarnak átköltözni; iskolát alapít, de a szülék azon könyörögnek, ne gyötörje gyermekeiket tanítással. A jó szándékok hajótörése után Pétervárra megy, a nemes úrfiak multságait keresi, a szerelem és kártya örömeit, melyekért adósságba veri magát. A tönk széléről egyik testvérbátyja magával viszi a Kaukaszusba; ott katonának áll, csatároz a cserkeszekkel, azután részt vesz a török háborúban; áll a golyózaporban Sebastopol ostrománál. Közben föltámad írói hívatása; első kísérletét Nekraszov örömmel fogadja. Most sokat olvas, írók közé jár, kiknek társaságában folyvást a haladásról hall beszélni. Zaklatja a kérdés: vajon a Nyugat civilizatiója, a melyet annyit dicsőítnék, jobbá és boldogabbá tette-e ott az embert? Beutazza Nyugat-Európát, az úton eltemeti legkedvesebb testvérét, sokat lát, sokat tanul, s 1861-ben, Oroszország megújulásának időszakában, azzal az eltökéléssel tér haza, hogy fölszabadítja jobbágyait, birtokán fog élni, a nép nevelésének és az irodalomnak, megházasodik és családot alapít.

Ily változatos életen ment keresztül harminczhárom éves korára. Ismerte a falut és a várost, a paraszt népet s a főúri körök multságait; katonáskodott és gazdálkodott, élt háborúban és békében, látta Oroszországot és a külföldet, próbált szenvedélyeket és küzdelmeket. «Nem volt bűn, a mely ez évek alatt nem száradt volna lelkemen, — mondja *Gyónás*-ában, — nem véték, melyet el nem követtem. Hazugság, lopás, mindenféle tobzódás, erőszak, gyilkosság, mindebben vétkes voltam, pedig csak a jó után epedtem, s embertársaim aránylag erkölcsösnek tartottak s annak tartanak ma is. Jóságomon henýéltem s elittam, eljátszottam, eltékoztoltam, a mit jobbágyaim munkája szerzett; csaltam és eladtam őket, s ezért csak dicséretet arattam. De kivétel nélkül lenéztek és kinevettek azért, a mi jót tenni megkísérlettem.» Mert ennyi mindent átélt és ismert, azért lehetett kitünő íróvá, s mert mindezt ismerte s hibáztatta és megvetette, azért lett gondolkodóvá.

Lelki fejlődését könnyű követni. mert első szépirodalmi

műveitől kezdve valósággal időrendben beszámol a hatások- és rázkódtatásokról, a melyek érték. Jobbára önnön életét írja, tulajdon lelkét bonczolja beszélyeiben, vagy legalább a társadalmi osztályokat rajzolja és bírálja, melyekkel megismerkedett. Legelső műve (1852.) egy abbamaradt önéletrajzi regény az ember életének négy korszakáról, melyből azonban csak a gyermek-, serdülő- és ifjú-kor rajza készült el, a férfi-kor hiányzik. Kévé alakítással a maga életét rajzolja Irtenjev alakjában: mint veszi körül anyja halála után először az idegenek világa; mint kezd benne homályos sejtelen derengeni a lányok és fiúk különbözőségéről, mint nézi csodálkozó irigységgel bátyja szabadabb modorát azokkal szemben; hogy' kezdi magában bírálgatni hozzátartozóit, hogyan keresi egy barátjával, Nehljudov-val közösen a férfi-kor küszöbén az élet célját, melyet az egyén és az összeség tökéletesülésében talál, a mihez a maga számára életszabályokat dolgoz ki. Szorosan ehhez kapcsolódik második munkája, egy nagyobb terv egyetlen elkészült részlete *Egy földesúr reggele* címen, mely mások vezetését rajzolja a tökéletesedés felé. Nehljudov alakjában saját földesúri reform-terveit s azok kudarcát rajzolja, a minek okát az úri osztály és a nép között tátongó űrben látja, az urak sok évszázados nem-törődömségében s a nép elmaradottságában, mely el sem bírja gondolni, hogy urai valóban javát akarnák.

Ebből a szempontból nézi e két osztályt élete további folyamán. Erősen bírálja a városiak és előkelők könnyelmű életét, a nemes úrfiak léha multságait: az Irtenjevben rajzolt első gerjedelmek följobb szítását *Egy marqueur följegyzései*-ben (1856.), melyben pajtásai első, vásárolt szerelmi kalandjára csábítják Nehljudovot, a ki azzal tér vissza czimborái közé: Ezt sohasem fogom nektek megbocsátani, de magamnak sem. A tisztí élet feslettségét rajzolja a *Két huszár*, apa és fia történetében; az apa meghódított volt egy vidéki özvegyet; húsz esztendő múltán fia vetődik el e vidéki házba s majdnem megismétli apja esetét az özvegy leányával (1856.). Ezekben a maga társaságát festi, a gazdagok és műveltek alacsony gondolkodását, kegyetlen önzését, fékezetlen élvezet-vágyát, melyek apáról fiúra öröklődnek; de a magából kifordult Nehljudovban s a fiatal huszár társában, a ki fellázad barátjának önzése ellen, — az író lelkiismerete jut szóhoz. Művelt emberek, a kik erkölcsi alap és akaratérő hiánya miatt elzülnek, visszatérő alakjai Tolsztoj elbeszéléseinek (*Találkozás egy moszkvai ismerőssel: Albert* 1857.) s regényeinek is.

Más elbeszéléseiben a föld népét jellemzi. Nem szépítgeti erkölcsüket a Turgenyev módjára, nem is pusztán elkeseredve és szeretettel nézi, mint Gogoly és Dosztojevszkij, hanem minden során érzik, mennyire szeretne segíteni. Ott van Polikuska története (1869.). Egy részeges kocsis; hogy bizalmát kimutassa, földesasszonya rábizza a városból egy pénzeslevél elhozatalát. Polikuska az úton addig tapogatja a pénzt sipkája alatt, míg végtére elveszti. Szégyenében és bánatában felakasztja magát. Felesége felrohan hozzá a padlásra, ott elájul s azalatt gyermeke, a kit épen fürösztelni készült, belefűl a teknőbe; az asszony megőrül fájdalomában. Az elveszett pénzt egy gazdag paraszt találja meg, a ki nem akarta öcscsét kiváltani a katonaságtól. Most e pénzen kiváltaná, de öcsce e gondolatától visszadöbben. Az öregben is feltámad a lelkiismeret, visszaviszi a pénzt a földesasszonynak, de az iszonyodik e pénztől s a megtalálónak ajándékozza, a ki most már kiváltja öcscsét, megbékül vele s istenhez tér. Tolsztoj nem titkolja a nép együgyűségét, alacsony furfangját, számító kapzsiságát, még szívtelenségét sem, de a sötétségben itt is a lelkifurdalás, a szégyen, önvád és megbánás érzelmi derengenek, a megigazulás kálváriájának állomásai.

A nép egyszerű életét és lelki világát mintegy az anyatermészethez tartozónak érzi s e révén még szinte állatiságukban is talál valami nagyszerűt. Nem fürkészik, de a természettel együtt élve tisztábban látják az élet értelmét, nyugodtabbak rejtélyei előtt. Alenyin, egy tizennyolcz éves életunt úrfi, a ki gondot és munkát nem ismert s mindenben csak műkedvelő volt, a Kaukázusba kerül; egy vén kozákkal vadászni jár s hallgatja annak egyszerű életbölcsejét. Szeretne ő is egyszerű emberré válni, köztük élni és közülök házasodni; de a kozák leány, a kibe beleszeret, hű marad a maga kozákjához s midőn Alenyin feleségül kéri, csak annyit mond: Ugyan eredj! Szoktak is urak kozáklányokat feleségül venni! — Alenyinnak éreznie kell, hogy a műveltek és a nép világa annyira elszakadt egymástól, mintha két külön emberfaj állna szemben, a kik nem bírják egymást megérteni. Valahányszor a két világfelfogás szembe kerül, Tolsztoj mérlege a nép felé hajlik. A halált is nyugodtabban és természetesebben veszik. Az egész világirodalomban sincs író, a ki megrendítőbben s több meghalást írna le Tolsztojnál. Töprengéseinek egyik kristályosuló pontja a halál gondolata, melyet *Iljics Iván* lassú haldoklásának rajzában egész kötetten át elemez és rajzol. Egyik elbeszélésében három halált ír le. Egy beteg bárónő a dél-

vidékre menekülne a halál elől, de útközben rosszabbúl lesz s meg kell állania egy útszéli fogadóban. Ott a kemenceze padkáján egy öreg paraszt haldoklik; a postakocsis megkívánja az öreg jó csizmáit, annak már úgy sem kell, ha meghal. Az öreg oda is adja neki, ha megígéri, hogy majd sírkövet állít érte. A bárónő útközben elhal; sirján nem sokára nagy emlékkövet emelnek. A vén paraszt is meghalt még azon éjszakán, de a kocsis nem bír sírkövet venni, hanem kimegy az erdőre, hogy keresztet faragjon s fejszéje alatt kidől egy fa, halálküzdelem és részvét nélkül, még nyugodtabban, még csöndesebben az öreg parasztnál is. (*Három halál.* 1859.)

Ilyenek Tolsztoj fiataalkori elbeszélései, melyekből nem csupán az író ismerni meg, hanem a gondolkozót is. A maga lelkének ez a bonczolása a 24 éves írónak első munkájában, vágya a tökéletesedés felé, önvallomásai s erkölcsi szabályai: ime a gyónó és vezeklő Tolsztoj alapvonásai a fiatal íróban. Nehljudov népboldogító tervei, a gazdagok és műveltek megvetése, a természethez való visszatérés sürgetése, vonzódás a nép életéhez, nagy vonású gondolkozásának megbecsülése — nem ezeket hirdetik-e Tolsztoj későbbi tanításai? Nincs-e meg a vagyon és pénz ellen való föllázadásának csirája Polikuska történetében, a hol az elvesztett pénz egy embert családotúl szerencsétlenné tesz és elpusztít, de boldogít másokat, kik véletlenül hozzájutnak. A tulajdon ellen lázong *Egy ló történetében* is, abban az időben, mikor Oroszországban a jobbágyokat is úgy adták-vették, mint a lovat. Tolsztoj lóva álmélkodik azon, hogy az emberek milyen nagyra vannak egy szóval, mint ez is: enyém; a ki a legtöbbre mondhatja, az köztük a legszerencésebb; pedig ez nem jelent semmit; őt magáénak tartja egy úr, de nem az eteti, gondozza, lovagolja; más egy házat mond magáénak, melyben nem lakik, földet, melyet nem látott soha. «Nincs ennek semmi más alapja, csak az ember állati. önző ösztöne, melyet maguk közt tulajdonjognak hívnak.» Beszéleyeiben sok ily gondolatra bukkanni, melyek mintha evangeliumából volnának kiírva. Hallgatja a kaukázusi éjt, a mint távolról sakalok ordítása, tücskök czirpelése, békák kuruttyolása hallik, összevegyülve a megmagyarázhatlan, halk neszszel, melyet az éj csöndjének hívnak; közelről tompa lódobogás hallatszik s összeverődő fegyverek zörgése. «Igazán nem férnek meg az emberek e szép világban, e mérhetlen csillagos ég alatt? Lehetséges, hogy e tündéri természet közepett az emberi lélekben az ártalom és bosszú indulata, embertársai kiirtásának

dühe lihegjen? Minden gonoszságnak el kellene tűnni az emberi szívből a természet, a szépnek és jónak e megtestesülése előtt, azt hiszem.» (*Egy rajtaütés*). Sebastopol alatt a fegyverszünet idején elgondolja: «Sok ezerre menő embertömeg tolong itt, beszélgetve és nevetgélve s ezek mind — keresztyének, kik a szeretet és önmegtagadás parancsát vallják s még sem hullnak térdre annak láttán, a mit elkövettek, töredelmesen és bűnbánón az előtt, a ki nekik az életet adta s a jónak szeretetével együtt szívükbe oltotta a halálfélelmet is!» Alenyin, a bérczek és erdők között keresve a megelégedést, arra jön rá: «A boldogság abban áll, hogy másokért éljünk, ez világos. Ha vagyonra, élvezetre, hírre, szerelemre törekszünk, úgy fordulhat, hogy nem érhetjük el egyiket sem. Ezek tehát jogtalan kívánságok, de a boldogság utáni vágy jogos. Milyen kívánság teljesülhet hát a külső körülmények nélkül? — csak a szeretet, az önmegtagadás.» Nem úgy hangzik-e mindez, mintha gondolkodásának alaptételeit idéznők későbbi röpirataiból? — Luzernben, a Schweizerhof előtt, egy tirolai énekes dalol, de senki sem ad neki semmit. Az elbeszélő utána siet, visszahívja s meg akarná vendégelni. A szálloda hajlongó cselédsége most félvállról néz rájuk, alig akarják beereszteni az étterembe, a hol az angol vendégek felháborodással húzódnak félre mellőlök s mindenki féleszünek tartja a különös szeszélyű urat. Ez fontosabb és mélyebb esemény, mint a melyeket napilapjaink s a történelmi könyvek közölni szoktak, — mondja az elbeszélő, — hogy annyi művelt és humanus ember közt nem volt egy jótét-lélek. Az emberek nyugodtan beszélnek chinaiak és kabylok lemeszárlásáról s humanus és jó embereknek tartják magukat. — Nem úgy hangzik-e ez, mintha Tolsztoj *Gyónás*-ának egy kitépott lapja volna? Pedig egy elbeszélés, «Nehljudov naplójából», *Luzern* a címe (1875).

Ily eszmék és vonások nagyobb műveiben sem hiányznak, melyeket mindig erős szál fűz az író lelki életéhez. *Családi boldogság* című nagyobb beszélyét szintén a maga töprengéseiből kovácsolta, házassága küszöbén (1859), midőn elgondolta, mennyire kihívja a sorsot, ha magánál fiatalabb leányt vesz feleségül. Nagy regényeihez is merít élményeiből, így kaukázusi és sebastopoli emlékeiből a *Háború és béke* csataképeihez. Egy-egy alakjába itt is tulajdon lelkét önti, mint Bezuchovba, a ki keservesen keresi nihilismusából a kibontakozást, — mint Tolsztoj — mystikus tépelődéseken keresztül törtetve az élet és halál megértése felé, a mi nélkül, úgy érzi, nem tud

élni, míg végre az evangéliumi szeretet megnyugtatta. Sokban reá üt a *Karenin Anna* Levinje, kinek falusi javító törekvései, folytonos töprengései, önelemzése egészen az író vonásai, épp úgy, mint lánykérésének jelene, melyet a magáéről másolt. Bezuchov és Levin, mind a ketten, egyszerű parasztok hatása alatt gázolnak ki a hínárból s állanak talpra, mint Alenyin, a mi erősen tolsztoji vonás.

Ez alakok arcán Tolsztojnak természetesen csak egy pár vonása dereng, azok is a személyek egyéb vonásaival összefolyva s elmosódottan.

Regényei első sorban az író művészetét tükrözik.

Tolsztojt otthonn első kísérletei óta a legkitünőbb írók közt emlegették, külföldön e két nagy regény tette nevét világhírűvé. Az orosz kritika «nemzeti eposnak» nevezte a *IIaború és békét*. (1865—8.) Flaubert lelkesedve írt róla Turgenyevnek, a lélekrajzot magasztalva: «Il me semble, qu'il y a parfois des choses de Shakespeare!» Turgenyev is «bámulatos mű»-nek tartotta, de kifogásolta történeti oldalát, hogy «hiányzik belőle a korszak jellemvonása». Ebben mintha volna valami. Igazat kell adnunk Mereskovszlijuak, hogy a regényen a nevek és események történelmi csengésén kívül alig érezni, hogy nem napjainkban játszik, levegője jóformán ugyanaz, mint *Karenin Annáé*. Hiba e részben az is, a mily igazságtalanul kisebbíti Napoleont, a miben orosz érzése árulja el magát. De minde megjegyzések s Flaubert gáncsa mellett is, hogy a harmadik rész hanyatlik — kissé vázlat-szerű, — a világ regényirodalmában aligha van hatalmasabb alkotás ez óriási körképnel, melynek hőse sincs, vagy jobban mondva: az orosz nép a hőse, mint sebastopoli csataképeinek. Központja az egésznek Oroszország küzdelme, melylyel a regényben szereplő családoké összefonódik. Ez tartja össze az egészet.

Másik regénye, *Karenin Anna* (1875—78), a jelen társadalmában játszik, mely harminczöt év óta máig jelennek maradt és még sokáig az fog maradni. Mintegy a *Családi boldogság* képzelhető másik befejezéséből indul ki: egy férjes asszonyban feltámad a szerelem, elhagyja férjét és gyermekét, de ily áron nem talál boldogságot, a megaláztatásokat és kétes helyzetét nem bírja elviselni, végre megöli magát. Ez eseményeket még jobban kiemeli egy ifjú pár szerelme, Leviné, mely házassággal végződik. Tolsztoj sokat töprengett a szerelem és házasság fölött, mint az élet minden nagy problémáján. S bár másképp mindenben az egyén szabadsága mellett kardoskodott, itt erkölcsi szük-

ségnek érezte a legitim viszony kötelékeit. Kárhoztatta és megvetette az érzéki föllobbanást, mely Karenin Annát is eltántorítja. Hibáztatja az ily szenvedély költői fölékítését, mely úgyszólván az egész irodalmat betölti s az ifjúság csábítója lesz. A *Kreutzer-sonatával* s a hozzáfűzött magyarázatban a köznapi szerelmet ostorozza, azt bizonygatva, hogy a házasságnak a férfi és nő tisztább viszonyán kell alapulnia. Ő a házasságot kötelelőségnek nézi egymás és a gyermekek iránt, melyet a szerelem ellobbanása után nemesebb és tartósabb kapcsok tartanak össze. Így rajzolja ezt a *Családi boldogságban*, s Levin és Kitty szerelmében; «a kezdete bájos idyll, aztán következik a család, a gyermekek, az örömök és a gondok».

Nagy regényeiben éri el tetőpontját Tolsztoj művészete.

Mint kész naturalista író toppant elő s e részben «megalózta az új francia iskolát», mondja róla egy francia, De Vogüé Szemét nem fályozza el semmi előítélet. Ugyszólván első kísérleteiben megfosztja a cserkeszek világát a hagyományos romantikától, melybe Puskin és Lermontov óta burkolva volt s a byroni visszfény helyett saját színében tünteti fel. Kitünő szeme van; élethíven jellemzett egy várost kitevő embertömeget s százféle viszonyaikat. E tekintetben alig van hozzáfogható író; talán az egy Balzac vetekszik véle. Mikor valamelyik nagy regényét le tesszük kezünkől: mintha egy megszokott városból költöznénk el, a hol tömérdek jó ismerőst hagyunk. Szeme mélyre fúródik az emberek lelkében. Nem egy alakot jellemzett úgy, hogy általa könnyebb megérteni élő embereket; nem egy eseményt rajzolt, mely segít az élet hasonló eseményeit megmagyarázni. Mintegy egyesítette magában a kiváló orosz írók sajátságait, de új egyéni tulajdonságokkal bővítve. Tud gúnyolni és elítélni, mint Gogoly, részletezni, mint Goncsárov, oly gyöngédségre képes, akár Turgenyev, s úgy beleveszi magát alakjai lelkébe, mint Dosztojevskij. Ők ketten a lelkiismeret költői. Tolsztoj alakjai sokat vergődnek, lelkiismeretök rendkívül élénk. Embereit nem szenvedélyök, hanem lelkiismeretöknél fogva tartja kezében, a mint későbbi röpirataival is az emberiség lelkiismeretét törekszik fölébreszteni. Van egy oly vonása is, mely nincs meg honfitársaiban s egyebütt is ritkítja párját: ez gondolat-gazdagsága. Eszméinek s embertypusainak egy része átment az újabb orosz irodalomba. Gorkij híres *Éjjeli menedéke* a szenny és bűn közt szeretetről prédikáló Lukácssal, pusztá képben Tolsztoj drámaibb és dúsabb meséjű színművének, *A sötétség hatalmának* (1887.) hajtása.

Nagy regényei után Tolsztoj hosszú időre elhallgatott, hiába kérte halálos ágyán Turgenyev, hogy térjen vissza az irodalomhoz, «mert tehetsége is Attól van, a honnan minden egyéb származik». Ez elnémulás oka nem az volt, mintha, a mint mondani szokás, kiírta volna magát, bár az sem lett volna csoda, — hanem egészen más. Kora ifjúsága óta folytonos lelki válságok között élt. Ezek hullámai borítják el Levin alakját, a kiben utoljára rajzolta önmagát. Írása közben maga is sokat volt megint parasztjai közt s jobban érezte, mint valaha, hogy az élet célja a tökéletesülés, a munka s a mások javán való munkálkodás. Regényei befejeztével ujult szenvedélylyel fordult eszményeihez, melyeket ott csak elfátyolozva fejezhetett ki. Most mintegy szét akarta törni a művészi formák béklyóit, hogy egészen felolvadjon gondolataiban.

Meg akarja valósítani régi eszméit, vissza kíván térni a természethez, hogy a nép javára, fölvilágosításának éljen, a mire régóta törekedett a Jasznaja-Polyanán állított iskolával, a nép nevelésére vonatkozó elmékedéseit külön folyóiratban fejtegetve. Innen nézve, szemében a divatos irodalom csak a szenvedélyek szépítgetője naplopók mulattatására. Ezt hirdette a művészetről és a művészet ellen írt röpirataiban; ebből a szempontból támatta Shakespeare cultusát. «A művészetnek — azt mondja — nem lehet tovább is kizárólagos tárgya a becsvágy, pessimismus vagy érzékiség rajza, hanem csak egy oly embernek, a ki a mindünkkel közös életet éli, érzelmei, melyek korunk vallásos meggyőződésén alapulnak s mindenkinek hozzáférhetők.» Ez elv hajtása, tartós elnémulás után, utolsó regénye, a század végén, a *Föltámadás*, melyben régi kedves alakját, Nehljudovot eleveníti föl. Lelkiismereti regény ez, melyben a költő szépirodalmi alakban régi eszméit hirdeti s pedig tovább fejlesztve. Nehljudov itt azon a ponton lép elénk, a hová Tolsztoj többi alakjai hosszú tusakodás után vergődnek el: megveti addigi életének ürességét, önzését legyőzve, mások javára kíván élni, sőt egész vagyonát szét akarja osztani. Nehljudov katona korában nagynénje házánál elcsábított egy szegény leányt; gyermeke is született tőle, de a lelenczházban meghalt. Maszlovát elkergették a háztól s a nagy városok mulatóhelyeire került. Valahogy gyanuba keveredik, hogy megölt és kifosztott egy embert. Az esküdtek ártatlanul elítélik s Szibériába küldik. Az esküdtszéknek tagja történetesen Nehljudov is, a ki ekkor házasulófélben van. Ráismer áldozatára, s eltökéli magát, hogy kimentí és feleségül veszi. Folyamodványát elutasítják s ő

utána megy Maszlovának Szibériába. Megint egy ellentétes pár, mint Tolsztoj régebbi munkáiban. A befejezés is hasonló: midőn végre kijáratja a leány fölmentését, az nem megy hozzá, hanem egy socialista ábrándozót választ, mert homályosan úgy érzi, hogy Nehljudov csak szánalomból s vezeklésből venné el. Könnyű elgondolni, mint használja föl Tolsztoj e mese mozzanatait a fiatal urak lelkiismeretlen könnyelműségének s a lelkiismeret megmozdulásának leírására, az igazságszolgáltatás, a büntetés és a börtönök rajzára, mely utóbbi pontban Dosztojevszkij *Halottak házá*n is tútesz. Egy lélek önmarczangolása e mű tárgya, a ki vezekelni akar a maga és a társadalom vétkeiért.

E vezeklést s a társadalom ostromát folytatja egész sereg röpiratában. Töredék-eszméit csoportosítja s tovább következtet belőlük. Új munkássága egy kiépítetlen gondolkör szakgatott vonalait mutatja, melynek központja az emberszeretet, küllői az állami és társadalmi intézményeknek e szempontból való bírálata. Egy részükben — elve szerint — egy igaz életet élő ember önvizsgálatát tárja föl, szívének fölmelegülését a vallás érzelmei által, vétkeit és bűnbánatát, a megigazulás útját. (*Gyónásom, Milyen az én életem?*) Főképp a vallásos élet foglalkoztatja; bírálja az egyház dogmáit és szertartásait, kárhoztatja összeforrását az állammal, melynek törvényei eltúrik, sőt megkövetelik a gyilkolást és egymás elnyomását, a mit a lelkiismeret tilt. Lépésről-lépésre a tiszta keresztyén eszmékhez s az evangéliumhoz jut, melyet hogy eredeti szövegében megérthessen, héberül is megtanul. A keresztyén elvek lassanként áthajlanak a communismus eszméihez, Krisztus tanításait a magunk és felebarátaink iránti kötelességekről Rousseauéval kapcsolja össze, hogy a civilisatic megmételjez, hagyjuk oda a nagyvárosok henye fészkeit, térjünk vissza a természethez, dolgozzék mindenki magának; a föld épp úgy mindenkié, akár az ég, a magántulajdon agyrém és vétek.

Tanításával profétája lett a muzska népnek s kétségtelen, hogy ez a hatása otthon közvetlenebb, nagyobb s így hasznosabb volt az írónál.

Tanai közt találhatni ellentmondásokat, még többet elvei és életmódja közt, hiszen ez utóbbinak oly indiscret tanúi voltak, mint sógora, Behrs tanár, Seuron kisasszony, a ki hat évig nevelősködött házánál, és Sergejenko. Gondolhatjuk, hogy mint némely szentek, csak azután jutott el a lemondás- és önmegtagadáshoz, miután élvezte az élet minden örömét. Igaz, hogy

a szegénységet és vagyonfelosztást hirdette, s birtoka folyvást gyarapodott. Muzsik-ruhát viselt, de azt mondják, fehérneműjét sachel-val szokták illatosítani. Bizonyára nem volt hiba nélküli s messze maradt maga alkotta eszményképe mögött; de gyarlóságait bizton maga érezte legjobban s mindent jóvátévő őszinteséggel vallotta meg. Utolsó napjai, elbujdosása családi köréből, hogy magányban, szegényen, a halálra gondolva végezze életét: mutatják, hogy lelkében elevenen éltek és forrongtak eszméi, melyeket halálával megpecsételt. Életének gyökereit kellett elvágnia, hogy talajából kiszakadjon, s mikor elvágta, kidőlt a fa.

Élete és munkái egyaránt megérdemlik, hogy tisztelettel gondoljanak rá «a népek milliói», kiknek utolsó tört szavai szóltak.

Azt mondják, halála előtt nem sokkal egyik levelében azt kívánta: bár sodorná el a vihar s temetné be a hó. Ily halált írt le elfeledhetlenül *Ur és szolgálja* elbeszélésében. E rajz végső sorai jutnak eszünkbe: «Jobb-é neki ott vagy rosszabb, a hol a halál után fölébredt, csalódott-e vagy megtalálta, a mit remélt, — idővel mindnyájan meg fogjuk tudni.»

Voinovich Géza.

ÉRTESÍTŐ.

Arany János irodalomtörténete.

(*Arany János magyar irodalomtörténete.* Közzéteszi és bevezetéssel ellátta Pap Károly. Budapest, Franklin-Társulat. 1911. 222. lap.)

Irodalmi kegyelet és tudományos érdek egyaránt régen követelték, hogy Arany János irodalomtörténeti compendiuma, melylyel ő mint tanár egy valóban szerencsés diáknemzedéket vezetett be nemzeti irodalmunk igazi értékeinek lelkes ismeretébe s mely azóta sokáig lappangott — végre az utókor közkincsévé legyen.

Ez a meleg érdeklődés, melynél fogva állandóan sajnálattal emlegettük az elveszett vagy legjobb esetben lappangó kéziratot, nemcsak az Arany János iránti nemzeti kegyeletből táplálkozott; nemcsak azért óhajtottuk bírni e compendiumot, a miért Arany lelkének minden töredékét, talentumának minden kis forgácsát, kéziratának minden maradványát féltve tartjuk meg a késő kor számára. Valóban tudományos motívumok sem voltak kizárva ez érdeklődésből, mert hiszen irodalomtörténeti tudományunk méltán remélhette ez összefoglalás megismeréséből, hogy új szempontokat, új adatokat kap nemcsak Aranynek a tanárnak és tudósnak, hanem a compositio és művészi alkotás mestereként előttünk álló költő tudatosságának, elméleti képzettségének megértéséhez és értékeléséhez is.

Eddig Aranyt az irodalomtörténést inkább csak nagyobb tanulmányaiból ismertük, melyek közül egyik-másik — igaz! — végleges ítéleteket mondott ki, mint pl. a *Zrínyi és Tasso* és a *Bánkbán-tanulmány*, vagy szinte korszakot alkotott egy-egy problematikus kérdés fölfogásában, mint a *Naiv eposunk*, vagy kitünő példát adott az irodalmi essay műfajára, mint az *Írói arcképek* némelyike. Ezeknek az essayeknek alapján, melyeket maga a költő összegyűjtésük alkalmával 1879-ben nagyszerényen,

egyszerű szóval *Prózai dolgozatoknak* nevezett s melyek mind csupa érdekes kérdéseket tárgyaltak, állapítottuk meg Aranynak, az irodalomtörténet-tudósnak rangját s nem tettük őt az utolsók közé. Mindmáig nem is hanyagoltuk el Arany egyéniségének ezt az oldalát, de másrészt bizonyára azt mondhatjuk, hogy Arany mint tudós napjainkban éli igazi renaissance-át. A legutóbbi 2—3 év alatt tanulmányok és cikkek hosszú sora kutatta Arany tudós munkásságának értékét, külön a nyelvészet s külön az irodalomtörténetészt és æsthetikusét. Egymásután következtek Benkó Imre, Dénes Lajos, Várdai Béla, Dézsi Lajos, Gálos Rezső, Nagy Zsigmond, Szinnyi Ferencz, Boromissza Jenő terjedelmesebb dolgozatai, melyek Arany tudományosságának egyes kérdéseit tisztázták vagy az egész tárgykört áttekintették.

Ezekbe a törekvésekbe szervesen illeszkedik bele Arany halála óta az a próbálkozás, melylyel a nagykőrösi tanárkodása idején tanítványai számára készített irodalomtörténeti dictatumokat akarták többen is a végleges elkallódás veszedelmétől megmenteni s közrebocsátani. Magának Aranynek életében ez nem lett volna lehetséges, mert ő maga nem tartotta e művet kiadásra méltónak — még annyira sem, mint Szilágyi Sándorral együtt szerkesztett másik tankönyvét, a helytartó-tanácsshoz kiadhatási engedélyért fölterjesztett *Magyar Olvasókönyvet*. Gyulai Pálhoz és Lévy Józsefhez intézett feleletei, melyekben részint megtagadja compendiumának elküldését, részint nem nagy becsűnek mondja és jellemzi e dictatumokat, bizonyítják Aranynek végtelen szerény és maga iránt szigorú felfogását e jegyzeteire vonatkozólag. Arany halála azonban, bevonulása nemzete Pantheonába, lehetővé tette más szempontok érvényesülését e tárgyban is: nemzeti kincsé avatta Arany minden sorát, mely utána bárminő formában megmaradt. Már egy nappal halála után, 1882. okt. 23 án megjelent a *Nemzet* című napilapban a közlő neve nélkül Arany irodalomtörténetének néhány — bizonyára legérdekesebb — fejezete, a szerző congenialis nagy társairól: Vörösmartyról, Tompáról, Petőfiről szólók (*Arany János kortársairól*), némelyek véleménye szerint Szilágyi Sándor kegyeletes buzgólkodása, Pap Károly szerint azonban valamely más ismeretlen közlő gondoskodása folytán. Ezután néhány évig nem történt e becses emlék közzététele vagy föl kutatása érdekében semmi sem, kivéve néhány utalást, mely föl-fölelegette e lapangó dolgozatot. Csak 1893-ban szentelt e tárgynak újólag nagyobb figyelmet az Arany egykori gymnasiumának egyik tanára,

Benkó Imre, ki Aranyt épen iskolai munkássága műhelyében mutatta be nagy gonddal és utánjárással. Majd Dézsi Lajos adta ki 1908-ban a Szilágyi Sándor birtokából előkerült töredéket Aranynak saját kezeírásából. Mindezen töredékek előkerülése többeknek is ajkára adták a jámbor óhajtást, hogy mily kívánatos lenne az egész dictatum föl kutatása vagy reconstruálása. Mindinkább kialakultak a nézetek ez irodalomtörténet valószínű értékére nézve s a tudományos vágyat ime kielégíti most Pap Károly, a nagykőrösi gymnasiumnak (hol Arany tanított) egykori tanítványa s a debreczeni főiskolának (hol egykor Arany tanult) jelenlegi tanára, mikor sok utánjárással megszerezvén Arany több régi tanítványának jegyzeteit, mintegy négy dictatumot, ezekből philologiai pontossággal megállapította az Arany-adta hiteles szöveget s az *Olcso könyvtárnak* széles körben elterjedő vállalatában megfelelő bevezetéssel és magyarázatokkal valóban mindenki számára hozzáférhető közkinccsé tette.

A tetszetős kis könyv két természetes részre oszlik. A tulajdonképeni becses anyagot, Aranynek 10 nyomtatott ívre terjedő munkáját, a kiadónak négy ívnyi beható s minden fölvethető kérdésre kiterjedő bevezetése előzi meg, mely a tárgy iránti szeretetnek s a mai kosmopolitismus felé hajló világ idején a nemzeti nagyjaink iránti, erőt adó lelkesedésnek egyaránt példájául szolgálhat. Arany tankönyvírói munkássága képének megrajzolásául egyes bevezetésben beszéli el a költő kimeríthetetlen kinccsébányául szolgáló levelezése alapján, mint jött létre tervezett irálytani, æsthetikai s poétikai olvasókönyvének kézírata s más hasonló munkái. Azután rátér magának a kiadott compendiumnak fejtegetésére. Eunek folyamán Pap Károly lelkesedése minden oldalról szeretettel mutatja be Aranynek ezt a kis munkáját, minden bizonynyal többre becsülve azt, több érdemet látva benne, mint maga Arany. Ez természetes is. Arany maga csak szükségből létrehozott, csupán iskolai használatra szánt tankönyvpótló töredékes jegyzetet látott benne, Pap Károly s általa mi az azóta egész értékében megnyilatkozott költő-fejedelemnek felfogását ismerjük meg belőle nemzeti életünk legbecsesebb nyilvánulásáról, irodalmunkról. E két különböző szempont magyarázza meg a különbséget, mely Aranynek saját véleménye s korunk értékelése között fönnforog s mely szívesen elfogadtatja velünk a kiadónak első pillanatra túlzottnak látszó lelkesedését. S ha látjuk, hogy Pap Károly talpraesett bevezetése Arany irodalomtörténeti compendiumának fejtegetésében

miként érinti s vonja be irodalomtörténeti elméletünk nem egy kérdését s irodalomtörténeti ismereteink számos problémáját, könnyen nyilvánvaló lesz, hogy Arany e művének bece alanyi értéken mindenesetre túlterjed.

Ha Arany művecskéjét, keletkezése napjaira visszatekintve, saját kora közállapotainak figyelembe-vételével mérlegeljük, tisztán kialakul bennünk annak tudata, hogy e könyvecske valóban «honszerelem a tudományban». Az absolutismus napjaiban egy újabb néma forradalom indult meg, mely nem engedte az elrejtőzött nemzeti érzést csüggedni. Vezetője tulajdonképen Toldy Ferencz volt, ki emberfeletti szellemi munkával mutatta ki, hogy egy nemzet lelkét nem lehet megölni, hogy oly nép, melynek akkora saját culturája van, minő a magyar irodalomban mutatkozik, nem törölhető el a föld színéről. A Kazinczy születése százados évfordulóján rendezett emlékünnep, melyben az egész nemzet érzése részt vett, diadalmasan adott igazat Toldy jeligéjének: *Peragit tranquilla potestas, quod violenta nequit*. S íme e néma forradalomban részes Arany is e kis compendiumával, mikor lelkesen tanítja a jövő nemzedék előtt nemzete irodalmának nagyságát. Ilyen szempontból tekintve e kis dolgozat Arany bizonyos mértékig keserves s nagy alkotásokban nem termékeny körösi kilencz esztendejének java munkái s szép alkotásai közé tartozik s a magyar tanárság is legszebb hagyományai közé számíthatja.

Ha Arany e kis művének tartalmát, tudományos anyagát vesszük vizsgálat alá, természetesen itt is meg kell állapítanunk azt a véleményt, mely már Arany főforrásának, Toldy munkáságának elbírálásánál kialakul bennünk, tudniillik, hogy miként irodalomtörténetünknek Toldy-emelte monumentális épülete, úgy az Aranyé is csak az első pillantásra látszik befejezett kész egésznek. Riedl Frigyes szellemes hasonlatát elfogadván, megállapíthatjuk, hogy sok rés van még e kész épület falain, melyekbe a késő kor ügyes kutatója beleillesztheti hágesója vasát, hogy a zárt épületbe fölülről behatolhasson s odabenn újra rendezkedhessék. Tény azonban az, hogy az Arany könyvében foglalt, irodalmunk jelenségeiről szóló értékelések és ítéletek, melyeknek nagy részét Toldy adta ugyan, de melyeknek bizonyára nagy súlyt kölcsönöz Arany æsthetikailag képzetebb elméjének approbatioja, nagyjából nem változtak, nem devalválódtak ma sem. Ez ítéletek, újra mondom, nem egészen vagy nem mind Aranytól valók, de az, hogy ő — ki erős kritikai szellem s æsthetikai érzék

dolgában oly kiváló lélek volt — ezeket elfogadta, magáévá tette s világosan fogalmazta, teljesen az övéinek minősíti őket. S ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy bennünk ez értékek elismerése teljesen megerősödik.

Ma már egészen természetesnek látszik, hogy Arany — bizonyosan nem csak barátságtól vezetve — mint áll élére azoknak az eleinte csak csekélyszámú jobbaknak, kik Petőfit való értéke szerint becsülik s lesz megindítójávé az egész egyetemes irodalomtörténeti tudományban elterjedő hódolatnak e tüneményes szellem iránt; ma már természetes, hogy Arany mennyire előbbre lát koránál a *Bánk bán*ról fogalmazott ítélete kimondásakor — ámde mindez csak ma természetes, csak ma Columbus tojása; annak idején mindezek kimondásához ízlésbeli önállóság, sőt szinte bizonyos fokú bátorság kellett s Arany posthumus könyvecskéjének főérdeme egészen bizonyosan abban rejlik, abban vág messzire Toldy elé, hogy saját költői iskolájának, a «nemzetien népies» iránynak sikereit és jogosultságát egy teljes történeti összefoglalás keretébe, tételszerűen ez a compendium iktatta be először. Ebben a tekintetben Arany kis munkájának helye van irodalomtörténetírásunk történetében, mert átmenetül szolgál Toldy korszakának felfogásától, irodalmi világnézetétől Gyulai Pál—Beöthy Zsolt korszakához, valamint abban a tisztán irodalomtörténet-elméleti tekintetben is, hogy Toldyval szemben a nemzeti irodalom történetét első sorban a költői és szépprózai, szóval a szépirodalom történetében látja, mert «ez tükrözi vissza századokon keresztül a nemzet szellemi életét, ébreszti a hazafiságot s az ifjabb tehetségeket irodalmi munkásságra buzdítja.»

Egyébként Pap Károly derék bevezetésében még egy szempontból igen tanulságosnak mutatja be Arany munkácskáját. Figyelmeztet arra, miként látható meg e compendiumban is Arany compositionális ereje s midőn ezt összeveti Aranynak költői compositionaiban mutatkozó talentumával, szóval midőn kimutatja a kapcsolatot az elbeszélő tudós s az elbeszélő költő között, érdekes adalékot szolgáltat Arany lelke egyik főjellemvonásának megismeréséhez.

Arany irodalomtörténeti dictatuma végül nem érdektelen előttünk a költő-tanár pædagogiciájának megismerése szempontjából sem, mert látva e lapokat, még világosabb lesz előttünk, a mit ő maga elmond irodalomtörténeti tanítása módjáról Lévay Józsefhez intézett levelében 1858 február 28-án, — arról a módszerről, mely olvasmányok földolgozásán alapszik s editio prin-

cepek s egyéb hasonlók szemléltetése útján segít magán, mely tehát pædagogiaiilag teljesen modern, mai mértékkel mérve is.

Míndezekért igen örvendhetünk e kis munka megjelenésén, mely nem pusztán tankönyvirodalmunknak, hanem tudományos és értekező prózánk kifejlődésének is érdekes és becses emléke s melynek föl kutatásával, pontos, lelkiismeretes sajtó alá rendezésével és magyarázásával a kiadó nemcsak tárgyi szeretetének s kegyeletes lelkesedésének, hanem tudós rátermettségének is méltó jelét adta.

Gyulai Ágost.

Kálnoki Bedő Béla két kötete.

Idegen világból. Afrikai elbeszélések. Budapest, 1910. Benkő Gy. udvari könyvkereskedése. 297 l. — *Az arany pók és egyéb történetek.* Budapest, 1910. Benkő Gy. udvari könyvkereskedése. 273 l. Árúk 5—5 korona.

Kálnoki Bedő Béla újabb novellistáink között kétségtelenül egyik legsajátosabb és legrokonszenvesebb tehetség. A közönség figyelmét hamarosan maga felé fordította s ebben egyaránt része van nagy termékenységének és annak az érdekes, tarka világnak, melyből meséi legtöbbjét veszi, de része van bizonyos írói jelességeinek is, melyek művészi kifejlődésének és megizmosodásának még csak ígéreteiül, de igen biztató ígéreteiül jelentkeznek eddigi novelláiban s ezek gyűjteményeként most kiadott két kötetében.

A két kötet nagyon szembeötlő különbséget mutat, tárgykör és érték tekintetében egyaránt. *Idegen világból* címmel egybefoglalt afrikai elbeszélései igen magasán fölötte állanak másik kötetének, nemcsak tárgyuk érdekessége, milieujük exotikus tarkasága, felfogásuk harmonikusabb volta tekintetében, hanem előadásuk elevenségével és hangjuk frissességével is. Abból a sajátos világból veszik tárgyukat, melylyel Tóth Rezsőnek az *Észak-afrikai kikötők*hez fűzött színes útiképei is foglalkoztak. A Saharán, a gyilkos sivatagon játszódnak le s valóságos hymnusai a civilisált világ egy kis őrseregét eltöltő lelki erőnek, mely képekké teszi őket arra, hogy megküzdjenek az ellenséges indulatú természettel és emberekkel, a homokfelhőket kavaráó sihilivel és a vérszomjas tuarégokkal egyképen.

Sok olyan vonásuk van ez elbeszéléseknek, melyek sajátos szint adnak ezeknek, jellemzően «afrikai elbeszélésekké» teszik.

A subtropusok alatt vagyunk, hol a természet élete szinte a legvégletesebb ellentéteket mutatja. A perzselő nap lebukása után minden átmenet nélkül bocsátja le a rémes éj fekete, gonosz indulatú lelkét a világra. Ellentétes lelkiállapotok közt hányódnak folyton azok az emberek is, kik ez elbeszélésekben megjelennek előttünk. A pusztá forró szele szinte a tombolásig felkorbácsolja idegrendszerüket, a hőségtől elkábult agyvelőkben sajátságos, bizarr gondolatok fogannak néha-néha, s az idegeknek ez a nagy feszültsége nagy lehangoltsággal váltakozik. A piszkos sárga ég komorakká teszi, az egyhangú éjjeli menetek ébren álmodozásra ragadják a lelkeket s így a szenvedélyek vad, brutális kitöréseit sokszor szinte beteges, férfiatlan sentimentalismus váltogatja. Kegyetlen, véres csaták hősei ilyenkor érzékenyen búcsúzkodó leveleket írnak, melyeket sohasem fog olvasni az, a kinek szólnak, s idegen emberek gyermekeinek fényképét nézegetik könnybevesző tekintettel. Véres tusák, gyilkos golyók nem tudják elpusztítani őket, de szerelmi csalódásuk megöli szívüket. Lelkük a naivitásnak és a kegyetlen indulatoknak sajátos vegyülete, szerelmük is az eszményi epedésnek és bizonyos érzéki, vad tűznek összehatása. Az elbeszélések legtöbbször szerelmi történet. Kisebb részükben az otthon hagyott kedves után sovárgó, hűséges szerelem szólal meg; nagyobb részükben a subtropusok buja szerelmi láza lobog, az a szerelem, mely folyton a halállal kaczerkodik. A női léleknek két ellentétes nyilvánulását mutogatja legszívesebben: a szerelmében mindvégig állhatatos, önfeláldozó hűséget (*Chaira*) s a lelketlen, számító, pénzsovár szerelmi áttatást (*Szesszia, Jean kapitány*).

Sajátságos, gyilkos ellentétben áll az az egész társadalom is, mely e kegyetlen sivatagon tengődik. Itt minden és mindenki ellenség. A benszülötteknek vérszomjas, álnok, fanatikus gyűlölete ostromolja folyton azt a kis európai coloniát, melyben az örökös veszély csodálatos együttérzést fejleszt ki s melynek tagjai habozás nélkül, a kivetett, senkitlen lelkek elszántságával teszik kockára életüket egymásért (*A solymár, Naplótöredék*). Ez a világ legnagyobb részében szomorú, sorstól üldözött emberekkel népes. Köztük még legrokonszenvesebb a kis francia hadnagy, ki epedve gondol otthonu hagyott ideáljára (*Napsugár kisasszony, Bölántson, Kis Csöpp!*). Sajátságos, megkapó hatással helyezi a vad, őstermészetbe a civilisált világ legmodernebb bűneinek vétkeseit, kiket a sivatag helyőrségeibe küldenek, hogy hiénák üvöltsenek sírjuk fölött (*A szirén*).

Két csoportba oszthatni e novellákat: olyanokra, melyek csak keretül mutatják az afrikai milieut s olyanokra, melyek minden ízükben, hőseikkel és eseményeikkel egyaránt, afrikaiak. Kétségtelesen ez utóbbiak legsikerültebb elbeszélései a kötetnek. A *halál kertjében* című egészében rémes, hátborzongató történet, de igen sok finom vonását tünteti föl az arab léleknek. A benne leírt temetési menet groteszk szomorúságával szinte a haláltáncz ábrázolatokra emlékeztet. A belpoklosok temetőjének leírása meglehetősen visszataszító, de a történet befejezése gyöngédségével és szinte népballadai üdeségével megkapó. Szerkezet tekintetében legsikerültebbek: *Ibrahim, a kerkennahi*, melyben van bizonyos drámai elevenség és kielezettség, s *Fattuma*, mely egész kis tragédia, elfojtott indulatoknak néma, de drámai erejű viaskodása. *Szidi Okhba házái*-ban benne van e sötét világérsz minden brutalitása és kegyetlensége. A rabszolga-karaván útjának rajza a maga kiszínezetlenségében, a hangolástól tartózkodó voltában is erővel teljes, az a részlete pedig, mikor a tömegrajz átmegy a nyomorult néger-család pusztulásának elmondásába, minden ízében költői és szívbe markoló.

Arról, hogy mi hajtotta írónkat e sajátságos világba, egy helyütt ő maga így nyilatkozik: «Hol volt, hol nem volt, valahol, talán még a Földközi-tengeren is túl volt, ha nem is éppen egy elátkozott királyfi, hanem valaki, a ki nagyon szeretett két csodaszép tündért. Az egyik tündért úgy hívták, hogy Ethnographia, a másikat úgy, hogy Zoológia. A mint a nevékből is látszik, görögök voltak mind a ketten és mivel a görögök Homéros ideje óta különösen szeretik az utazást, egyesült erővel rávették az imádójukat, hogy elhagyva a szülőföldjét, az édes hazáját, ott valahol távol... talán még a Földközi-tengeren is túl... kövesse őket Afrikába... be egész az ősi idők óta mystikus Szaharába.»

Ez a félig tréfás nyilatkozat is ráutal bennünket ez elbeszélések legnagyobb fogyatkozására: az ethnographia túltengésére bennük a költészet rovására, a részletezés, az aprólékoskodás uralmára a jellemzetes helyett. E színdús világ megkapta az író lelkét s mindent be akar mutatni, a mit érdekesnek talál, de a költőileg érdekes nem mindig azonos a néprajzilag érdekessel. Ennek az ethnographiai túltengésnek jelentkezései azok a hosszú, zárjelbe tett magyarázatok is, melyek csak egy-egy idegen szónak, de nem egy-egy jellemzően idegen fogalomnak magyar jelentését közlik. Ez ragadja arra a sajátságos maccaronismusra is, mikor egészen fölöslegesen, minden jellemzetesség nélkül el-

mondja arabul is azt, a mit magyarul is elég volna. Az ethnographiai sajátságoknak ezzel a nagy vonzalmával kapcsolatos részletezése, sokszor szinte prózai aprólékoskodása. Ezzel megint elbeszéléseinek másik nagy fogyatkozása kapcsolatos: a compositio hiánya, az elbeszélés folyamának gyakori elsekélyesedése. Kétségtelenül melegszívű, élénk képzeletű, gazdag inventiójú író, mesével ébren tudja tartani olvasója érdeklődését, de a művészi szerkezet tekintetében nagy hiányokat mutatnak még sikerültebb alkotásai is. Történetei tarkaságának megfelel hangkörének változatossága, de egy hang nincs hatalmában, melynek férfias, meleg zengését oly szívesen hallanók e chaotikus hangzavarban: a humoré. Helyette sokszor modoros élezelődést hallunk, pedig mélyérzésű költő csodálatos hatással vetíthetné a humor sugarait ebbe a kétségbeejtő helyzetekkel, sorstól üldözött emberekkel teljes világba. Előadása sokszor igen jól eltalálja az arab beszéd körmönfont, cifrálkodó módját, de a styl tisztasága, gondossága és magyarossága tekintetében sok fogyatkozást tüntet föl.

Ezek legnagyobb fogyatkozásai másik kötetének is. Szerkezet tekintetében ezek az elbeszélések is kevésbé sikerültek, előadása ezekben is terjengős, körülményeskedő, itt-ott szinte leltározó, sokszor magyartalan, sokszor keresett. Főként modern életünk problémái és alakjai érdeklik ezekben az elbeszéléseiben. Mindössze kettő van közöttük, mely a multba fordul tárgyéért: egyik egy honfoglalás kori szerelmi istenitélet (*Asztrid*), másik egy, a piskii csatához fűzött meglehetősen conventionalis történet (*Két leánynev*). Képzetele ezekben az elbeszéléseiben is szívesen el-elcsapong messzebb vidékekre. Elvezet Párisnak bűnökkel teljes nagyvilági életébe, elvezet Marseille söpredékének állatias világába, melynek mozgó szenvedélyei: az absinth mánora s a histeria paroxysmus. Megismertet angol hölgyekkel, kik ép oly kérlelhetetlen ridegséggel nyomják el a szív szavát az irtózatos viharban hánykódó hajón, mint az átlőtt fejjel vonagló fiú ágya előtt. A magyar világból is gazdag képsort vonultat el előttünk, a rococo-bútorok közt, levendulás ablakok mögött bánkódó vén kisasszonytól egészen a becsület árán szerzett pénzből páváskodó előkelő dámáig.

Hősei gazdag belső életet élnek, de azok a történetek, melyekben szenvedélyeik előttünk viaskodnak, nem mindig meggyőzők. Rendkívül izgatja «a láthatatlan ember», mely bennünk rejtve él és szövi a láthatónak sorsát. Különösen «a minden élvet szomjas torokkal hajhászó férjes asszony hypermodern

lelkivilága* érdekli, míg a férfiak közül a merész, keveset fontolgató jellemeket rajzolja legszívesebben. Sok alakot vezet elénk, de egyénibb meglátásai nem igen vannak. Hősei jellemüknek legelhatározóbb vonásaival olyanok, a milyenekül már más írók műveiből ismerjük alakjukat, legfőlebb csak más események közt látjuk őket. A «lezajlott gavallér», a letört, meg nem fogott madarakat koppasztó gentry, a bohème-lelkű festő, a nyomoruságban sínylő író mind régi jó ismerőseink már.

A történetek legtöbbje azt példázza, hogy férfi sorsa a nő. Itt-ott szinte keserű persiflage-zsal gúnyolja az asszonyi lélek ürességét s hirdeti, hogy a nő kapzsi, csak a gondtalan megélhetés vágya vezeti, az előkelő angol kisasszonyt ép úgy, mint a francia és olasz nagyvilági dámát, a magyar urasági inas kórlista lányát s a tót Hankát; a férfit csak bolondítja, érdekeinek szolgálatába fogja be s aztán hálátlan lélekkel fordul el tőle (*Az arany pók, A hála, Marianne asszony, A mikor megkondul a harang...*). Ennek a szomorú tanulságnak sivár gyakoriságát annyira-mennyire csak a szegény, hűséges szívű *Fanny Ward* önzetlen szerelmének rajza enyhíti. Az elbeszélések hangjának komorságát is csak itt ott mérsékli a kötődésnek, enyelgésnek jól eltalált hangja. Ebben a tekintetben legsikerültebb: *Tamás, a ki meg nem született*, míg lélektani hűségre és finomságra nézve *Gloria Scott* legkiválóbb darabjai a kötetnek.

Nagy fogyatkozásai mellett készséggel ismerjük el ezekben a történetekben is az író leleményének frissességét, meseszövéseinek érdekességét s tehetségének sok finom, biztató nyilatkozását. Úgy hisszük, hogy ha majd nem ethnographiai aprólékoskodással állítja szemünk elé színekben dús, afrikai világot, hanem ki tudja érezni és éreztetni belőle azt, a mi jellemző s így nemcsak curiosus, hanem művészi is és ha majd át tudja érezni s meg tudja szólaltatni a magyar gentry hanyatlásának édes-bús humorát: akkor találja meg, tehetségének e két legértékesebbnek ígérkező adományával, művészi útját.

Kéki Lajos.

A tannenbergi csata. (Ötszázadik évfordulója alkalmából.)

Die Schlacht bei Tannenberg. Ihre Ursachen und ihre Folgen. Zum 15. Juli 1910 geschrieben von Dr. C. Krollmann, Privatdozent an der Albertus-Universität; Deutschherren-Verlag zu Königsberg Pr. 1910. (Ára 1 márka.)

Ez évben július 15-ikén ötszáz éve mult annak, hogy Jagelló Ulászló lengyel király legyőzte a német lovagrend seregét Tannenbergnél. A lengyelek megünnepelték ezt az évfordulót. Az ünnepnek politikai iránya elég világos volt, a múltnak dicsőségében az ünneplők vigaszt kerestek a jelenért és egyszersmind serkentő bizalmat akartak meríteni belőle a jövőre nézve. Úgy olvastuk valahol, hogy magyarok is megjelentek a lengyelek nemzeti emlékünnepeén. Ezek a magyarok két nevezetes körülményről tökéletesen megfeledkeztek. Az egyik az, hogy a tannenbergi csata idején Zsigmond magyar király szövetségese volt a német lovagrendnek, és így magyarjaink a középkori magyar királyság egyik vereségét siettek megünnepelni. A másik az, hogy nekünk, tekintetbe véve a mai körülményeket, nincs mit keresnünk oly ünnepen, mely tüntetni akar a porosz királyság területének épsége ellen. Különben a németek sem feledkeztek meg a nevezetes évfordulóról. Mint e füzet érdemes szerzője megjegyzi: «A ki értékét érzi, annak nem kell szégyelnie a múltnak szerencsétlenségét».

Az emlékünnepe alkalmából sok beszéd és értekezés foglalkozott a tannenbergi csatával. Mi ezek közül ismertetésre dr. Krollmannét választjuk ki. Krollmann a német lovagrend hajdani birodalmának, a mai Ost- és Westpreussennek történetét írja a góthai Staatengeschichte számára. Jó tollú, szakavatott tudós, ki gondos kutatások eredményét élénken bírja előadni.

A német lovagrendet a lengyel herczegségek védelmére hívta meg Konrád herczeg a XIII. század első felében. A pogány poroszok ellen kellett a lovagoknak hadakozniok. A lovagok e küldetést nagy serénységgel teljesítették, nekik köszönhető a keresztényiség és németség terjedése a mai porosz monarchia északi részeiben. Államuk egyre terjeszkedett, különösen a szlávok rovására. A XIV-ik század elején a gazdag Danzig és vidéke is az övék lett. A lengyelek nem bírták megbocsátani a német lovagrendnek, hogy e hódítása elzárta őket a Keleti-tengertől. A két szomszéd ereje és hatalmi féltékenysége nagyobbodott a

XIV. század folyamában. A lengyel főurak ellenséges érzülete a lovagrenddel szemben az 1386-iki királyválasztásban is nyilvánult, mert Jagelló Ulászló, mint litván, született ellensége volt a német lovagrendnek. Az ő trónralépte óta nagyon feszült lett a viszony a lovagrend és a lengyel királyság közt. A feszültséget növelte Zsigmond magyar király 1402-iki ajánlata. Zsigmond ugyanis a IV. Károlytól örökölt Neumarkot örök áron vagy zálogbirtokul kínálta a német lovagrendnek s ugyanakkor a lengyel királynak is. Eléggé ismerjük a magyar történetből Zsigmondnak tékozló könnyelműségét. A Neumark a Netze és Warthe, az Odera két hajózható mellékfolyójának vidékén terül el. Ha ez a terület a lengyel király kezébe jut, az Oderán át a német lovagrend területére nagyon meg lett volna nehezítve a közlekedés a német földről. Jungingen Konrád nagymester tehát megvette a Neumarkot 60,000 forintért. Ilyformán a lovagrend, a mely Danzig birtokba vételével a lengyeleket a Visztula torkolatától elzárta, most a Netze és Warthe torkolatait is hatalmába kerítette. Ez Lengyelországra nézve életbevágó gazdasági károsodást jelentett, de a német lovagrend fel nem adhatta Neumarkot, mely területét a német anyafölddel kapcsolta össze. Az összeütközés tehát kikerülhetetlen volt. És így Zsigmond királynaknak országaival való üzérkedése adott alkalmat a német lovagrend és Lengyelország döntő mérkőzésére. 1409-ben megindult a háború és 1410 július 15-ikén a két ellenfél teljes erővel ütközött össze Taunenberg mellett. Krollmann a hadjáratot és a nagy ütközetet részletesen beszéli el, élénken világítván meg a főbb mozzanatokát. Előadásából kitűnik, hogy Jagelló Ulászló merész, leleményes s a mellett óvatos hadvezér volt. A német lovagok hősiezen harczoltak, de az egyesült lengyel-litván hadsereg számosabb volt ellenfelénél. A rend hadserege megsemmisült.

E csapásnak azonban nem volt közvetlen eredménye a német lovagrend államának felbomlása, mint rendesen hiszik.

Plauen Henrik megvédelte Marienburgot, a lovagrend székhelyét, a világi német gót építészet e legkiválóbb emlékét. A sikertelen ostrom lehetővé tette azt, hogy német csapatok Livlandból és Neumark felől a lovagok segítségére siessenek. Ulászlónak el kellett hagynia ellensége területét. A taunenbergi csatának közvetlen eredménye csak az volt, hogy a német lovagrendnek nagy hadi kárpótlást kellett fizetnie. E szerint Ulászló csak csatát nyert 1410-ben, de nem győzte le ellenfelét. Azon-

ban a tannenbergi nap mégis végzetes katastróphává fejlődött a rend hatalmára nézve. Mert a csatavesztés felélesztette a rendiség szellemét az országos uralom ellen. A nagy városok, a nemesség, a főpapság rendi kiváltságaitak többre becsülték a nemzeti állam életénél. A városok és nemesek szövetsége a lovagrend ellenében Lengyelországban keresett támaszt a XV. század közepén. Bár a lovagrend visszaverte a lengyel támadásokat, a rendi szövetség mégis biztosította Ulászló fiának, Kázmérnak győzelmét. A nyugati porosz tartomány Lengyelországhoz csatoltatott, a keleti pedig a lengyel király hűbére lett, több mint félszázaddal a tannenbergi csata után. Nem a lengyel fegyverek győzték le tehát a német lovagrendet, hanem a német rendiség szelleme, melyet a lengyel győzelem merész és sikeres támadásra ösztönzött. Érdekes példája ez annak, hogy a külellenségtől szenvedett csapás mily könnyen szétbontja az állam belső szerkezetét.

d.

Politikai válságunk irányai.

Irtá dr. Torma Miklós, nyug. alispán. Budapest, 1910. Deutsch Zsigmond és társa kiadása. Ára 1 korona.

Nagyra becsüljük a szerző széleskörű olvasottságát s igazi érdeklődését a közügy iránt, de megvalljuk, hogy felfogásunk sokban eltér az övétől. Eleintén azt hittük, hogy mindenben egyetérthetünk fejtegetéseivel. Füzetének elején néhány idézetet és állítást igazi gyönyörűséggel olvastunk. Az ötödik lapon például ezt találtuk: «Tartsuk mindig szem előtt, hogy a 67-iki kiegyezés változatlan fennállása állami és nemzeti függetlenségünket jelenti, mert e ponton minden gyöngülésünk okvetlen maga után vonja Ausztria részéről a birodalmi egységre való törekvést.» Arany igazság, olyan, a melyet a magyar csak a maga kárán szokott megtanulni. Hanem azután el ne felejtse egyhamar. Ez igazság mellett ott találjuk az ötödik lapon Széchenyi *Politikai programmtörédekeiből* ez idézetet: «Míg a nemzet hatályosabb része meg nem barátkozik a ténynyel, hogy a közbirodalommal feloldhatatlanul egybe vagyunk házasítva és hogy e kapcsolatban kell keresnünk, találunk üdvöt... mindaddig legkisebb nyomatéka sem lesz a magyarnak». Széchenyi mellé még Deák is felvonul és pedig a jól értett, a helyesen magyarázott Deák. Róla a szerző, szintén füzetének első részében, ezeket mondja: «Deák a kiegyezést úgy képzelte, hogy sem nem

változtatható, sem nem bővíthető, mert az a birodalmat képező két állam közt a teljes paritást valósította meg és mert annak kereteit az egész magyar állam népességének akarata és szervezett munkája kell hogy betöltse... ha Deák a kiegyezés fejlesztését lehetőknek és szükségesnek tartotta volna, bizonyára nem mulasztja el azt nyilatkozataiban nyíltan kijelenteni; de ezt soha sem tette; hanem e helyett mindig csak arra hivatkozott és azon munkált, hogy a nemzet mentől jobban, mentől inkább kifejt-tesse saját erejét a kiegyezés kereteiben.»

E tételekből indul ki szerzőnk — és vajon hová jut? Báró Bánffy Dezsőhöz. Széchenyi és Deák közjogi conservativismusától Bánffyig nem jutunk el egyenes úton, azért a szerző igen szerte csapongó historiai, politikai ösvényeken át köti össze a két nagy nevet az erdélyi főúr nevével, a kiből a magyarság hivatott vezérének látja. Szívesen elismerjük, hogy e különböző irányban szétágazó gondolatmenetet egy alapeszme kapcsolja össze. A magunk szavával ezt az eszmét így fejezzük ki: a közjogi conservativismus, mely a mi fennmaradásunk, önállóságunk legszilárdabb alapja, csakis úgy védelmezhető meg, ha a «szervezett nemzeti munkával» (ez a szerző kedvelt szava) erősítjük magunkat és így paritásba jutunk Ausztriával. E szervezett nemzeti munkába csak akkor fogunk igazán, ha elejtjük a közjogi akadékoskodást, s a katonai vívmányokért kapkodó politikát és ha az egyenlő és általános választói jog útján kivívjuk gazdasági önállóságunkat.

Körülbelül ez a veleje a szerző előadásának. A mint látjuk a conservativismuson kezdi s a radicalismuson végzi. Mi azt hisszük, hogy ezt a két ellenkező irányt a szerző nem bírta logikus kapcsolatba hozni. Lehet, hogy a Bánffytól pártolt választói jog elfogadása kevesbíténé azoknak számát a parlamentben, a kik a közjogi jelszavak variálásával fecsérlik a drága időt, de vajon igazán hajnala volna ez a «szervezett nemzeti munka» korának? Nem inkább alkonya-e? Végre is 1867 óta történt sok minden, a mit bátran oda sorolhatunk a szervezett nemzeti munka czíme alá. És ezt a sok mindent a mai nagyon is szűk választói jogon alapuló parlamentek alkották. Történhetett volna több is, az bizonyos, de hogy nem történt elég, azért igen nagy részben az obstructió hősei felelősek, a kik most szép számmal gyülekeznek az egyenlő, általános választói jog zászlaja köré. Ezeket az urakat és szellemi rokonaikat az általános választói jog vissza fogja küldeni a parlamentbe és ha ott együtt lesznek

a nép e választottjai, mindannyian csak úgy és még különben fogják szervezni a nemzeti munkát, mint a hogy' eddig tették.

Mi nagyon korainak hiszszük Magyarországra nézve az általános választói jog elvét, mert mi nem tartunk a szerzővel, a ki szerint «a magyar intelligentia semmiben sem áll hátrább az intellectus fokát illetőleg a világ bármely nemzetétől, a magyar paraszt pedig a világ első parasztja». Ha ez így van, honnan magyarázhatjuk meg azt, hogy a mi intelligentiánk olyan könnyen eltántorítható és olyan könnyen elhiszi az ambitiosus politikusok jelszavait? Ha ez így van, miért nem gazdagodik jobban a magyar paraszt ez áldott földön, miért gyarapítja a kivándorlók számát s miért nem keletkezik gyermekeiből egy hatalmas nemzeti középosztály?

Megbocsásson a szerző úr, de bennünket ezek a kérdések nyugtalanítanak és mi nem merjük hinni, hogy a minél nagyobb tömegeknek megadott választói jog egyszerre felvirágoztatná az országot. Nem ott van a baj, a hol a szerző és elvtársai keresik. Nincs semmi szükségünk arra, hogy az osztályok közt kiéleítsük az ellentéteket s hogy a közéletben még nagyobb tért adjunk politikai kalandoroknak, hanem arra van szükségünk, hogy egyetmást felejtünk és nagyon sokat tanuljunk. Felejtünk el azt a gondolatot, hogy a mi hadseregünk nem a mienk, hanem a szomszédé, a kinek nem szívesen hozunk áldozatot; felejtünk sok meddő beszédet és káros hatalmi ambíciót. Ellenben tanuljunk önismeretet, foglalkozzunk többet valódi bajainkkal, beszéljünk iskoláinkról, tudományos életünkről, művészetünkről, iparunkról. Tökéletesítsük a közigazgatást, terjeszszük a kötelességérzetet ne csak szóval, hanem példával és kiméretlen szigorral s különösen a visszaélések mindenféle formájának kikeresésével és üldözésével. Szóval tegyünk sok mindenfélét, csak a politikai orvosszerek csodálatos gyógyító erejében ne higyjünk egy perczig sem, akár báró hirdeti, akár gróf, akár sociologus.

A nemzeti élet bajait csak lassú, nehéz munka gyógyítja sikerrel. Ebből vegye ki részét mindenki a maga helyén. A szerző, munkájára fordított szorgalma és intelligentiája után ítélve, bizonyára kitünő hivatalnok volt. A maga hatáskörében tehát sikerrel szervezte a nemzeti munkát. Ezért több hálát érdemel, mint sok zajjal ünnepelt államférfiú. Mennél több társa akad a csendes, becsületes munkában, annál erősebbek leszünk és kibírunk sok mindent, egyszer talán még az általános, egyenlő választói jogot is.